

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ГЕОГРАФСКИ ФАКУЛТЕТ

мр Рајко М. Голић

**СРПСКА ЦРНА ГОРА – САВРЕМЕНЕ
ГЕОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ У ФУНКЦИЈИ
РЕГИОНАЛНОГ РАЗВОЈА**

докторска дисертација

Београд, 2016

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF GEOGRAPHY

Rajko M. Golić

**SRPSKA CRNA GORA – CONTEMPORARY
GEOGRAPHICAL CHANGES IN THE
FUNCTION OF REGIONAL DEVELOPMENT**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2016

Ментор:

др Мила Павловић, редовни професор
Универзитет у Београду – Географски факултет

Чланови комисије:

др Дејан Шабић, редовни професор
Универзитет у Београду – Географски факултет

др Драгутин Тошић, редовни професор
Универзитет у Београду – Географски факултет

др Снежана Вујадиновић, ванредни професор
Универзитет у Београду – Географски факултет

др Александар Радивојевић, ванредни професор
Универзитет у Нишу – Природно-математички факултет

Датум одбране: _____

СРПСКА ЦРНА ГОРА – САВРЕМЕНЕ ГЕОГРАФСKE ПРОМЕНЕ У ФУНКЦИЈИ РЕГИОНАЛНОГ РАЗВОЈА

Резиме

Предмет проучавања докторске дисертације је Српска Црна Гора (Ужичка Црна Гора), регионална целина у сливу Скрапежа, са средиштем у Косјерићу. Током друге половине 20. и почетком 21. века проучавана територија је захваћена демографским, физиономским и функционалним променама које су утицале на њену географску трансформацију. Основни циљ истраживања је научно утемељено сазнање о извршеним географским променама и њиховом утицају на регионални развој, тј. уочавање, дефинисање и хронолошко праћење преображаја географског простора ради планирања будућег развоја. То подразумева објективно и комплексно сагледавање промена физиономских и функционалних обележја, указивање на главне носиоце тих промена, и утврђивање приоритета будућег регионалног развоја. Како би се дошло до релевантних научних сазнања и закључака, савремене географске промене праћене су кроз узрочно-последично деловање природних и социоекономских процеса, просторно и временски. Интензитет извршених промена је детерминисан интеракцијом унутрашњих и спољних социоекономских фактора, док је утицај природних процеса слабије изражен.

Промене физичкогеографских елемената у истраживаном периоду биле су минималне и нису испољиле значајнији утицај на регионални развој. Највеће промене природних елемената географске средине односе се на промене интензитета ерозије и ширење шумског покривача услед депопулације и пошумљавања, као и загађивање ваздуха у Косјерићкој котлини услед развоја индустрије цемента.

Тежиште истраживања се односи на узроке и последице знатно динамичнијих демографских, економских и насеобинских промена, које су у највећој мери утицале на трансформацију простора и динамику укупног регионалног развоја. Ове промене су у просторном смислу биле поларизоване, стварајући развојни јаз између Косјерића и руралног дела Српске Црне Горе.

Демографске промене су биле изразито негативне и одвијале су се у правцу депопулације и константног погоршања основних виталних елемената становништва. Ове промене су анализирани у контексту савремених социоекономских процеса, који су условили депопулацију регије, али и преразмештај становништва унутар њених граница. Као резултат тих процеса, у другој деценији 21. века стање људских ресурса у регији је лоше. Све мањи број становника, изразито стара популација, низак социјални капитал и недостатак радне снаге у пољопривреди у већини сеоских насеља представљају главне лимитирајуће факторе у планирању будућег развоја.

Економско-географске промене су се одвијале под утицајем доминантне индустријализације и деаграризације. То је довело до темељних промена у привредној структури регије и социоекономског трансфера становништва из примарног сектора у неаграрне делатности. Нагласак на развоју индустрије, уз истовремену општу небригу за проблеме села и пољопривреде, био је главни покретач негативних демографских промена у већем делу регије. Економско-географски процеси су били праћени и променама у демографској, физиономској и функционалној структури насеља, при чему је највећи утицај на њихову трансформацију у другој половини 20. века имао процес урбанизације. Косјерић се развио у регионално средиште, које у хијерархијској мрежи насеља заузима централно место. Тако формиран моноцентрични насеобински систем, без постојања функционално јачих сеоских насеља, јавља се као ограничавајући фактор равномерног регионалног развоја јер непрекидно појачава процесе концентрације становништва и активности у централном насељу.

Анализом извршених промена и њиховог утицаја на становништво и привреду, настојали смо да утврдимо реалне развојне могућности и ограничења. То подразумева и утврђивање постојећих развојних неравномерности и могућности ревитализације, у циљу достизања равномерног просторно-функционалног развоја и очувања географског иден-

титета регије. Регионални развој у Српској Црној Гори је до средине 20. века био равномеран, јер у хомогеном аграрном простору нису биле испољене веће разлике у степену развијености између појединих насеља. Процеси просторне поларизације становништва и функција почињу 50-их и 60-их година 20. века, а добијају на пуном интензитету са индустријализацијом Косјерића после 1970. године. Иако је у социјалистичком друштвеном систему економски развој плански усмераван, одвијао се у условима фаворизовања индустрије и негативног става према пољопривреди и селу. На тај начин, извршене географске промене довеле су до нарушавања равномерности у развоју и стварања изразито поларизоване просторне структуре демографских, социоекономских и насеобинских елемената. Иако је у посматраном периоду дошло до значајног укупног економског напретка, географске промене у Српској Црној Гори су негативно деловале на стање људских ресурса и степен искоришћавања локалних потенцијала, изазивајући све веће заостајање сеоских насеља у односу на урбани центар регије. Неравномеран економски и демографски развој између Косјерићке котлине и планинског обода један је од основних развојних проблема регије. Решавање тог проблема, у циљу равномернијег регионалног развоја, представљало је посебан научни изазов.

Проучавање географских промена у регији омогућило је извођење закључака, на основу којих је могуће предложити конкретне мере за њену демографску и социоекономску ревитализацију. Уочене просторне неравномерности указују да правци будућег регионалног развоја Српске Црне Горе треба да имају за циљ ублажавање несклада између градског и сеоских насеља, Косјерићке котлине и планинског простора. Основни циљ успоравања негативних тенденција и смањивања регионалних разлика је ревитализација сеоских насеља и стварање повољнијих услова за живот на селу. Правци регионалног развоја Српске Црне Горе у будућности везани су за: одрживи развој пољопривреде и сеоског туризма, децентрализацију индустрије и модернизацију сеоске инфраструктуре, што захтева веће ангажовање представника локалне самоуправе и значајна материјална улагања.

И поред предузимања одређених мера у циљу развоја руралног дела Српске Црне Горе, постојеће стање јасно указује да ће се и у будућности наставити негативни демографски и социоекономски процеси. Приликом планирања развоја треба уважити реалност на терену, тј. прихватити чињеницу да је већина руралних насеља у регији већ толико девестирана да ревитализација није могућа, или захтева велика улагања, због чега није економски оправдана. У садашњим демографским, економским и друштвено-политичким околностима, развојна равнотежа у регији је тешко остварива. Стога ће и у наредном периоду Косјерић остати демографски и економски пол регије, али ће његов функционални капацитет слабити као резултат депопулације. На другој страни, развој већине сеоских насеља ће се у условима тоталне депопулације, недостатка радне снаге и слабих неаграрних функција, кретати у правцу биолошког и социоекономског гашења.

Кључне речи: географске промене, регионални развој, рурални развој, пољопривреда, становништво, Српска Црна Гора, Косјерић

Научна област: Географија

Ужа научна област: Регионална географија

УДК: 913(497.11)

SRPSKA CRNA GORA – CONTEMPORARY GEOGRAPHICAL CHANGES IN THE FUNCTION OF REGIONAL DEVELOPMENT

Summary

Subject of the doctoral dissertation is Srpska Crna Gora (Užička Crna Gora), region that is located in the basin of river Skrapež, with the center in Kosjerić. From the mid-20th century to the present, the territory being studied are identified demographic, physiognomic and functional changes that affect its geographic transformation. The main objective of the research is scientifically based knowledge of the executed geographical changes and their impact on regional development, ie. identification, defining and chronological monitoring of transformation of geographical space in order to plan future development. This includes objective and complex consideration of changes physiognomic and functional characteristics, pointing to the main holders of these changes, and setting priorities for future regional development. In order to reach the relevant scientific findings and conclusions of contemporary geographical changes were monitored through causal and spatio-temporal connection of natural and socio-economic processes. The intensity of such changes is determined by the interaction of internal and external socio-economic factors. The impact of natural processes was less pronounced.

Changes to the natural elements in the study period were minimal and did not have a significant impact on regional development. The biggest changes are related to changes in the intensity of erosion and the spread of forest cover due to depopulation and reforestation, as well as air pollution in Kosjerić basin due to the development of the cement industry.

Focus of research is relating to the causes and consequences of significantly more dynamic demographic, economic and settlement changes, which are largely influenced the transformation of space and dynamics of the overall regional development. These changes in spatial terms were polarized, creating a development gap between Kosjerić and rural areas of Srpska Crna Gora.

Demographic changes were extremely negative. They relate to the population reduction and the constant deterioration of basic vital elements of the population. These changes are analyzed in the context of contemporary socio-economic processes, which have caused depopulation of the region, but also the relocation of the population within its borders. As a result of these processes, in the second decade of the 21st century, the state of human resources in the region is poor. Fewer and fewer people, very old population, low social capital and labor shortages in agriculture in most rural settlements are the main limiting factors in planning future development.

Changes in the economy have taken place under the dominant influence of industrialization and deagrarianization. This has led to fundamental changes in the economic structure of the region and socioeconomic transfers of population from the primary sector in non-agrarian activities. The emphasis on the development of the industry, at the same time the general neglect of the problem of agriculture and rural areas, was the main driver of negative demographic changes in most part of the region. Economic processes were followed and changes in the demographic, physiognomic and functional structure of the settlements. The greatest impact on their transformation in the second half of the 20th century was the process of urbanization. Kosjerić has developed into a regional center, which has a central place in the hierarchical network of settlements. Thus formed monocentric settlement system without functional strengths of rural settlements, is the limiting factor of balanced regional development. The concentration of population and activities in a central place is continuously increasing.

By analyzing the geographical changes and their impact on the population and economy, we have tried to determine the real development possibilities and limitations. This includes the identification of existing development imbalances and the possibility of revitalization, in order to achieve a balanced spatial and functional development and preservation of geographical identity of the region. Regional development in Serbian Montenegro until the mid-20th century was balanced, because in a homogeneous agricultural space there were no major differences in levels of development between the individual settlements. The processes of spatial polarization of

population and economy are beginning the 50s and 60s of the 20th century, and receive the full intensity of industrialization Kosjerić after 1970. Although the socialist society economic development was influenced by the state, took place in conditions favoring the industry and negative attitudes towards agriculture and rural areas. In this way, the enforced geographical changes have led to a disruption of uniformity in the development and creation of highly polarized spatial structure of demographic, socioeconomic and settlement elements. Although in the research period there was a significant overall economic development, geographical changes in Srpska Crna Gora are adversely affect human resources and level of use of local resources, causing increasing backwardness of rural settlements in relation to the urban center of the region. Different economic and demographic development between Kosjerić valley and the mountain area is one of the basic development problems of the region. Solving this problem in order to balanced regional development, was a special scientific challenge.

The study of geographical changes in the region allow to draw conclusions on the basis of which it is possible to propose concrete actions for its demographic and socio-economic revitalization. The observed spatial disparities indicate that the directions of future regional development of Srpska Crna Gora should aim to narrow the gap between urban and rural settlements, Kosjerić valley and the mountain area. The main objective of slowing down the negative trends and to reduce regional disparities is the revitalization of rural settlements and the creation of favorable conditions for life in the village. Directions of regional development of Srpska Crna Gora in the future are related to: sustainable development of agriculture and rural tourism, industry decentralization and modernization of rural infrastructure. This requires greater involvement of representatives of local government and significant financial investment.

Despite taking certain actions in order to develop the rural part of Srpska Crna Gora, the current situation clearly indicates that the negative demographic and socioeconomic processes continue in the future. In planning future development, should take into account the demographic reality, and accept the fact that most of the rural settlements in the region already so devastated that revitalization is not possible or requires a big investment, which is not economically viable. In the current demographic, economic and socio-political circumstances, balanced development in the region is difficult to achieve. Therefore, in the following period Kosjerić stay demographic and economic pole in the region, but its functional capacity impairment as a result of depopulation. On the other hand, in terms of total depopulation, labor shortages and weak non-agrarian functions, development of most rural settlements will move in the direction of a gradual biological and socio-economic shutdowns.

Key words: geographical changes, regional development, rural development, agriculture, population, Srpska Crna Gora, Kosjerić

Scientific area: Geography

Scientific sub-area: Regional geography

UDC: 913(497.11)

Списак карата

- Карта 1. Границе Српске Црне Горе
- Карта 2. Геолошка грађа Српске Црне Горе
- Карта 3. Висински појасеви у Српској Црној Гори
- Карта 4. Углови нагиба у Српској Црној Гори
- Карта 5. Експозиције рељефа у Српској Црној Гори
- Карта 6. Хидрографска мрежа Српске Црне Горе
- Карта 7. Педолошки покривач Српске Црне Горе
- Карта 8. Индекси промене броја становника 2011/1948. године
- Карта 9. Густина насељености 1948. године
- Карта 10. Густина насељености 2011. године
- Карта 11. Индекси промене броја домаћинстава 2011/1948. године
- Карта 12. Удео старог становништва у укупној популацији 1961. године
- Карта 13. Удео старог становништва у укупној популацији 2011. године
- Карта 14. Удео пољопривредног становништва у укупном 1961. године
- Карта 15. Удео пољопривредног становништва у укупном 2002. године
- Карта 16. Број становника на 100 ха пољопривредних површина 1961. године
- Карта 17. Број становника на 100 ха пољопривредних површина 2011. године
- Карта 18. Удео пољопривредног земљишта у укупном 1960. године
- Карта 19. Удео пољопривредног земљишта у укупном 2014. године
- Карта 20. Удео обрадивог земљишта у укупном 1960. године
- Карта 21. Удео обрадивог земљишта у укупном 2014. године
- Карта 22. Удео ораница у укупном земљишту 1960. године
- Карта 23. Удео ораница у укупном земљишту 2014. године
- Карта 24. Удео воћњака у укупном земљишту 1960. године
- Карта 25. Удео воћњака у укупном земљишту 2014. године
- Карта 26. Удео ливада у укупном земљишту 1960. године
- Карта 27. Удео ливада у укупном земљишту 2014. године
- Карта 28. Удео пашњака у укупном земљишту 1960. године
- Карта 29. Удео пашњака у укупном земљишту 2014. године
- Карта 30. Број условних грла на 100 ха пољопривредне површине 1981. године
- Карта 31. Број условних грла на 100 ха пољопривредне површине 2012. године
- Карта 32. Удео шума у површини атара 1960. године
- Карта 33. Удео шума у површини атара 2014. године
- Карта 34. Саобраћајна мрежа Српске Црне Горе
- Карта 35. Насеља Српске Црне Горе
- Карта 36. Демографска величина насеља 1953. године
- Карта 37. Демографска величина насеља 2011. године
- Карта 38. Функционални типови насеља 1971. године
- Карта 39. Функционални типови насеља 1991. године
- Карта 40. Функционални типови насеља 2011. године
- Карта 41. Степен урбаности насеља 1971. године
- Карта 42. Степен урбаности насеља 2002. године
- Карта 43. Полицентрични модел развоја мреже насеља

Списак табела

- Табела 1. Хипсометријски појасеви
- Табела 2. Углови нагиба терена
- Табела 3. Експозиције рељефа
- Табела 4. Средње месечне и годишње температуре ваздуха
- Табела 5. Средње месечне и годишње температурне суме у Пожеги
- Табела 6. Број мразних дана у Пожеги
- Табела 7. Број тропских дана у Пожеги
- Табела 8. Средње месечне и годишње вредности релативне влажности
- Табела 9. Средње месечне и годишње вредности облачности
- Табела 10. Просечан број дана са маглом у Пожеги
- Табела 11. Средње месечне и годишње вредности осунчавања у Пожеги
- Табела 12. Средње месечне и годишње количине падавина 1961–1990. године
- Табела 13. Средње месечне и годишње количине падавина 1991–2014. године

Табела 14. Средњи месечни и годишњи кишни фактори
Табела 15. Средњи месечни и годишњи индекси суше
Табела 16. Просечне честине ветра
Табела 17. Просечне брзине ветра
Табела 18. Средњи месечни и годишњи водостај Скрапежа у Косјерићу
Табела 19. Средњи месечни и годишњи протицаји Скрапежа у Косјерићу
Табела 20. Протицаји Сече реке и Кладорубе на ушћу (процена)
Табела 21. Концентрација прашкастих материја у ваздуху у Косјерићу 2011–2014. године
Табела 22. Промене броја становника 1948–2011. године
Табела 23. Општа густина насељености 1948–2011. године
Табела 24. Промене броја домаћинства 1948–2011. године
Табела 25. Просечна величина домаћинства 1948–2011. године
Табела 26. Структура домаћинства према броју чланова 1948–2011. године
Табела 27. Просечне стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја
Табела 28. Промене фертилног контингента у периоду 1948–2011. године
Табела 29. Опште стопе фертилитета 1953–2011. године
Табела 30. Смртност одојчади 1951–2010. године
Табела 31. Утицај природне и механичке компоненте на кретање броја становника 1961–2011. године
Табела 32. Миграциона обележја становништва 1948–2011. године
Табела 33. Структура имиграната по типу насеља из кога су се доселили 1961–1991. године
Табела 34. Радници – дневни мигранти 1961–2011. године
Табела 35. Ученици и студенти – дневни мигранти 2002–2011. године
Табела 36. Промене старосне структуре 1948–2011. године
Табела 37. Број насеља према стадијуму демографске старости 1948–2011. године
Табела 38. Промене старосне структуре Косјерића 1961–2011. године
Табела 39. Промене старосне структуре сеоских насеља 1961–2011. године
Табела 40. Промене полне структуре становништва 1948–2011. године
Табела 41. Промене полне структуре по старосним групама 1948–2011. године
Табела 42. Кретање броја неписмених по полу 1948–2011. године
Табела 43. Старосне групе по уделу неписмених 1953–2011. године
Табела 44. Промене структуре становништва према школској спреми 1948–2011. године
Табела 45. Промене структуре становништва Косјерића према школској спреми 1961–2011. године
Табела 46. Структура становништва сеоских насеља према школској спреми 1961–2011. године
Табела 47. Промене структуре становништва по активности 1948–2011. године
Табела 48. Промене структуре становништва Косјерића по активности 1953–2011. године
Табела 49. Промене структуре становништва сеоских насеља по активности 1953–2011. године
Табела 50. Промене опште стопе активности становништва према полу 1953–2011. године
Табела 51. Промене величине радног контингента 1948–2011. године
Табела 52. Промене коефицијента економске зависности становништва 1948–2011. године
Табела 53. Активно становништво по секторима делатности 1953–2011. године
Табела 54. Активно становништво према врстама делатности 1953–2011. године
Табела 55. Пољопривредно становништво 1948–2002. године
Табела 56. Промене аграрних густина насељености 1961. и 2002/2011. године
Табела 57. Промене броја запослених 1973–2013. године
Табела 58. Структура запослених по делатностима 1973–2013. године (%)
Табела 59. Народни доходак и народни доходак по становнику 1970–2005. године
Табела 60. Структура народног дохотка по делатностима и облицима својине 1973–2005. године
Табела 61. Однос просечних зарада у Српској Црној Гори, Србији и Златиборском округу 1973–2014. године
Табела 62. Структура инвестиција по делатностима у периоду 1973–2013. године
Табела 63. Спољна трговина у Српској Црној Гори 2005–2014. године
Табела 64. Укупно земљиште по начину коришћења 1953–2014. године
Табела 65. Удео пољопривредног земљишта у укупном 1960. и 2014. године
Табела 66. Удео обрадивог земљишта у пољопривредом и укупном 1960. и 2014. године
Табела 67. Удео ораница у пољопривредом и укупном земљишту 1960. и 2014. године
Табела 68. Удео воћњака у пољопривредом и укупном земљишту 1960. и 2014. године
Табела 69. Удео ливада у пољопривредом и укупном земљишту 1960. и 2014. године
Табела 70. Удео пашњака у пољопривредом и укупном земљишту 1960. и 2014. године

Табела 71. Удео неплодног земљишта у укупном 1960. и 2014. године
Табела 72. Правци коришћења укупног земљишта 1960. и 2014. године
Табела 73. Промене власничке структуре земљишта 1960. и 2014. године
Табела 74. Индивидуална пољопривредна газдинства по величини земљишног поседа 1960–2012. године
Табела 75. Промене броја и просечне величине пољопривредних газдинстава 1960–2012. године
Табела 76. Газдинства према броју одвојених делова коришћеног пољопривредног земљишта 1960–2012. године
Табела 77. Величина земљишних парцела према начину коришћења 2012. године
Табела 78. Производња пшенице и кукуруза 1974–2013. године
Табела 79. Производња кромпира и пасуља 1974–2013. године
Табела 80. Производња крмног биља 1974–2013. године
Табела 81. Плантажни и екстензивни воћњаци 2012. године
Табела 82. Производња шљива и јабука 1974–2013. године
Табела 83. Производња малина у општини Косјерић 2001–2010. године
Табела 84. Број родних стабала појединих воћарских култура 1973. и 2012. године
Табела 85. Промене величине сточног фонда 1949–2012. године
Табела 86. Промене броја услових грла главних врста стоке 1981–2012. године
Табела 87. Промене броја трактора 1979–2012. године
Табела 88. Газдинске јединице Шумске управе „Косјерић” на територији Српске Црне Горе
Табела 89. Запремински састав државних шума
Табела 90. Пошумљене површине 1973–2013. године
Табела 91. Удео шума у укупној површини 1960. и 2014. године
Табела 92. Структура шумског покривача по власништву 1960. и 2014. године
Табела 93. Посечена дрвна маса 1973–2013. године
Табела 94. Показатељи промена у оквиру малопродајне трговинске мреже 1973–2000. године
Табела 95. Откуп важнијих пољопривредних производа 1973–2013. године
Табела 96. Промене дужине и квалитета категорисаних путева 1973–2013. године
Табела 97. Промене броја регистрованих моторних возила 1973–2013. године
Табела 98. Промет путника и робе железницом 1975–2013. године
Табела 99. Поштански саобраћај 1975–2013. године
Табела 100. Смештајни капацитети у сеоском туризму 1997–2014. године
Табела 101. Промене просечне величине насеља према броју становника 1948–2011. године
Табела 102. Класификација насеља према броју становника 1948–2011. године
Табела 103. Удео величинских категорија насеља у укупном броју становника 1948–2011. године
Табела 104. Промене коефицијента дисперзије насеља 1948–2011. године
Табела 105. Функционална типологија насеља 1953–2011. године
Табела 106. Промене степена урбаности насеља 1971–2002. године
Табела 107. Хипсометријски положај насеља
Табела 108. Однос броја домаћинстава и броја станова за стално становање 1971–2011. године

Списак графикана

Графикон 1. Руже ветрова Дивчибара и Пожеге
Графикон 2. Промена водостаја Скрапежа у периоду 1981–2000. и 2001–2014. године
Графикон 3. Промене броја становника 1948–2011. године
Графикон 4. Промене броја домаћинстава 1948–2011. године
Графикон 5. Природно кретање становништва 1963–2011. године
Графикон 6. Природно кретање становништва Косјерића 1963–2011. године
Графикон 7. Природно кретање становништва сеоских насеља 1963–2011. године
Графикон 8. Радници дневни мигранти по типу насеља 1961–2011. године
Графикон 9. Дневни мигранти по делатности 1961. и 2002. године
Графикон 10. Велике старосне групе по пописима 1948. и 2011. године
Графикон 11. Полно-старосна пирамида 1948. године
Графикон 12. Полно-старосна пирамида 1971. године
Графикон 13. Полно-старосна пирамида 2011. године
Графикон 14. Структура становништва према школској спреми 1953. и 2011. године
Графикон 15. Структура становништва према активности 1961. и 2011. године
Графикон 16. Активно становништво које обавља занимање по секторима делатности 1961. и 2011. године

Графикон 17. Промене броја пољопривредног становништва 1948–2011. године
Графикон 18. Народни доходак по становнику 1971–2005. године, у односу на Србију и Златиборски округ
Графикон 19. Структура народног дохотка по делатностима 1973. и 2005. године
Графикон 20. Структура земљишта према начину коришћења 1960. и 2014. године
Графикон 21. Структура газдинстава по величини поседа 1960 и 2012. године
Графикон 22. Оранице према начину коришћења 2012. године
Графикон 23. Производња кукуруза и пшенице 1972–2013. године
Графикон 24. Површине под житарицама по врстама усева 2012. године
Графикон 25. Промене сточног фонда у Општини Косјерић 1974–2007. године
Графикон 26. Промет туриста 1979–2013. године
Графикон 27. Промет у сеоском туризму 1982–2013. године
Графикон 28. Учешће сеоског туризма у туристичком промету 1982–2013. године

Списак слика

Слика 1. Површински копови Галовићи, Годљево и Суво врело
Слика 2. Експлоатација бигра код Таорског врела
Слика 3. Мрежаста магnezити у атару Скакаваца
Слика 4. Мали Повлен
Слика 5. Субјел
Слика 6. Клизиште у Башићима, мај 2014. године
Слике 7 и 8. Издашност Таорског врела у мају и септембру
Слика 9. Регулисано корито Скрапежа у Косјерићу
Слика 10. Поплављене куће у Сечој Реци, мај 2014. године
Слика 11. Језеро у Росићима
Слика 12. Споменик природе Клокочевац
Слика 13. Вештачке састојине бора на Козомору
Слика 14. Деградирани пашњак у атару Мионице
Слика 15. Аерозагађење из фабрике цемента „Титан“
Слика 16. Депонија „Пијучка чесма“ у Тубићима
Слика 17. Малињак у Сечој Реци
Слика 18. Плантажа рибизле у Скакавцима
Слика 19. Овчарска фарма на Дрмановини
Слика 20. Фабрика цемента „Титан“
Слике 21 и 22. Робне марке индустрије смрзнутог воћа из Српске Црне Горе
Слика 23. Пекарска индустрија „Артос“
Слике 24 и 25. Фабрика обуће „3G stile“
Слика 26. Клизиште на путу Варда – Годечево, мај 2014. године
Слика 27. Седиште предузећа „Green road“
Слика 28. Пруга Београд – Бар и пут Косјерић – Ваљево код Ражане
Слика 29. Црква брвнара у Сечој Реци
Слика 30. Циновски лонац за кување чорбе испред мотела „Извор“
Слика 31. Туристичко домаћинство „Гостољубље“ у Мионици
Слика 32. Манифестација „Дани сеоског туризма“ у Скакавцима
Слика 33. Ражана у Мрчићима, пример друмског насеља
Слика 34. Центар Тубића
Слика 35. Доњи Таор, пример села разбијеног типа
Слике 36 и 37. Центар Маковишта – пример груписања кућа дуж пута
Слика 38. Традиционална сеоска кућа у Годечеву
Слика 39. Савремена сеоска кућа у Сечој Реци
Слика 40. Викендице на локалитету Град на Дрмановини
Слика 41. Стари хан и споменик Антонија Косијера
Слика 42. Панорама Косјерића
Слике 43 и 44. Дом културе у Косјерићу и Карађорђева улица
Слике 45 и 46. Индустријски објекти „Елкок“ и „Дестилерија Зарић“

Списак прилога

- Прилог 1. Анкетни лист
- Прилог 2. Ланчани индекси промене броја становника 1948–2011. године
- Прилог 3. Базни индекс промене броја становника 1948–2011. године
- Прилог 4. Просечне годишње стопе раста становништва 1948–2011. године
- Прилог 5. Ланчани индекси промене броја домаћинстава 1948–2011. године
- Прилог 6. Просечна величина домаћинстава по насељима 1948–2011. године
- Прилог 7. Просечне стопе наталитета по декадама 1963–2011. године
- Прилог 8. Просечне стопе морталитета по декадама 1963–2011. године
- Прилог 9. Просечне стопе природног прираштаја по декадама 1963–2011. године
- Прилог 10. Просечне стопе миграционог салда по насељима 1971–2011. године
- Прилог 11. Дневни мигранти и њихов удео у укупном становништву 1981–2011. године
- Прилог 12. Индекси старења становништва 1961–2011. године
- Прилог 13. Пољопривредно становништво 1961. године
- Прилог 14. Пољопривредно становништво 2002. године
- Прилог 15. Опште аграрне густине насељености 1961. и 2011. године
- Прилог 16. Специфичне аграрне густине насељености 1961. и 2002. године
- Прилог 17. Аграрно-производне густине насељености 1961. и 2002. године
- Прилог 18. Површине под воћем 2012. године
- Прилог 19. Површина шљивика и број стабала шљива 2012. године
- Прилог 20. Сточни фонд 1981–2011. године
- Прилог 21. Број ноћења у сеоском туризму Српске Црне Горе 1982–2013. године
- Прилог 22. Основни подаци о насељима Српске Црне Горе 2011. године

САДРЖАЈ

УВОД	1
1. ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКЕ ОСНОВЕ ИСТРАЖИВАЊА	5
1.1. Предмет проучавања и научни проблеми истраживања	5
1.2. Дефинисање просторног и временског оквира истраживања	6
1.3. Задачи и циљеви истраживања	7
1.4. Радне хипотезе	8
1.5. Методе проучавања	8
1.6. Анализа резултата претходних истраживања	12
2. ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ, ГРАНИЦЕ, ВЕЛИЧИНА ТЕРИТОРИЈЕ И ПОРЕКЛО НАЗИВА РЕГИЈЕ	17
3. ПРИРОДНА ОБЕЛЕЖЈА И ЊИХОВЕ САВРЕМЕНЕ ГЕОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ	27
3.1. Геолошка и тектонска еволуција и грађа терена	27
3.1.1. Лежишта минералних сировина и њихов значај за регионални развој	32
3.2. Геоморфолошке одлике и њихов утицај на регионални развој	36
3.2.1. Утицај морфометријских одлика рељефа на регионални развој	36
3.2.2. Тектонски облици рељефа	43
3.2.3. Ерозивне површи	50
3.2.4. Речне долине и њихов значај за регионални развој	52
3.2.5. Крашки рељеф	56
3.2.6. Савремене морфолошке промене и њихов утицај на регионални развој	59
3.3. Климатске одлике и њихов утицај на регионални развој	63
3.3.1. Промене термичког режима	64
3.3.2. Релативна влажност ваздуха	69
3.3.3. Облачност и осунчавање	69
3.3.4. Плувиометријски режим и промене количине падавина	71
3.3.5. Промене у циркулацији ваздушних маса	75
3.4. Хидрографска обележја и њихов утицај на географске промене	77
3.4.1. Подземне воде	78
3.4.2. Извори и врела	80
3.4.3. Површински токови и промене речног режима	83
3.4.4. Водопривредни проблеми	90
3.5. Утицај педолошког покривача на географске промене и регионални развој	96
3.6. Промене биогеографских обележја	105
3.6.1. Промене у шумском покривачу	106
3.6.2. Промене травних екосистема	113
3.6.3. Агроекосистеми	116
3.6.4. Промене диверзитета фауне	117
3.7. Промене квалитета животне средине	119
4. ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ И ПРОЦЕСИ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ	126
4.1. Промене броја становника	126
4.2. Промене густине насељености	131
4.3. Промене броја и величине домаћинстава	135
4.4. Промене природног кретања становништва	141
4.4.1. Промене наталитета	141
4.4.2. Промене фертилитета	144
4.4.3. Промене морталитета	147
4.4.4. Промене природног прираштаја	149

4.5. Механичко кретање становништва	151
4.5.1. Дневне миграције	158
4.6. Промене старосне структуре становништва	161
4.7. Промене полне структуре становништва	169
4.8. Промене образовних обележја становништва	171
4.8.1. Развој школства	172
4.8.2. Промене писмености становништва	173
4.8.3. Промене структуре становништва по школској спремности	175
4.9. Промене економских структура становништва	178
4.9.1. Промене структуре становништва по активности	178
4.9.2. Промене структуре активног становништва по делатности	185
4.10. Промене броја и структуре пољопривредног становништва	190
4.10.1. Промене аграрних густина насељености	196
5. ЕКОНОМСКО-ГЕОГРАФСKE ПРОМЕНЕ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ	200
5.1. Остварени ниво привредног развоја	200
5.2. Промене у развоју пољопривреде и њен утицај на регионални развој	209
5.2.1. Промене начина коришћења земљишта	211
5.2.2. Промене власничке структуре земљишта	226
5.2.3. Промене броја и величине пољопривредних газдинстава	229
5.2.4. Ратарство – промене у развоју и регионалном размештају	233
5.2.5. Воћарство – промене у развоју и регионалном размештају	244
5.2.6. Сточарство – промене у развоју и регионалном размештају	254
5.2.7. Мере унапређења пољопривреде	265
5.2.8. Носиоци развоја пољопривреде	268
5.3. Промене у развоју шумарства	271
5.4. Индустрија – развој и географске промене	279
5.4.1. Развој индустрије грађевинског материјала	282
5.4.2. Агроиндустријски комплекс и његов значај за развој села	285
5.4.3. Развој осталих грана индустрије	292
5.5. Промене у развоју трговине	297
5.6. Промене у развоју саобраћаја	302
5.7. Туризам – развој и регионални размештај	312
6. ГЕОГРАФСKE ПРОМЕНЕ У МРЕЖИ НАСЕЉА И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ	329
6.1. Промене демографске величине насеља	329
6.2. Функционална трансформација насеља	334
6.3. Процес урбанизације и социоекономска трансформација насеља	341
6.4. Нодално-гравитациони односи и хијерархија у мрежи насеља	344
6.5. Физиономска обележја насеља и њихове савремене промене	350
6.6. Облици становања као показатељ социоекономских промена	354
6.7. Привремена насеља и њихов утицај на физиономске промене	357
6.8. Косјерић као регионални центар – физиономско-функционални развој	359
6.8.1. Настанак и развој Косјерића	360
6.8.2. Физиономски развој и просторна структура Косјерића	362
6.8.3. Функционални развој Косјерића	368
7. ЗАКЉУЧАК.....	373
ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ	381
ПРИЛОЗИ	393
БИОГРАФИЈА	416

УВОД

Докторска дисертација „Српска Црна Гора – савремене географске промене у функцији регионалног развоја” има за циљ утврђивање научних знања о географским процесима и проблемима у овом делу Србије. Као просторно и временски динамичне категорије, географски елементи су подложни сталним променама. Користећи научна достигнућа, људско друштво делује на географску средину и у њој оставља неизбрисиве трагове свога утицаја. То је у студији „Ужичка Црна Гора” (1925) истакао Љ. Павловић, чији је приступ проучавању овог простора и данас актуелан, јер је он уважавао еволутивност појава и процеса, међузависност односа и веза географских елемената и фактора. Опредељујући се за докторску дисертацију из области регионалне географије, свесни смо одговорности да овај рад треба да успостави континуитет са истраживањима Љ. Павловића из прве половине 20. века.

Током друге половине 20. и почетком 21. века територија Српске Црне Горе је захваћена интензивним демографским, физиономским и функционалним променама које су утицале на преображај проучаване географске регије и њен регионални развој. На основу података прикупљених током теренских истраживања 2010. године и изучавања постојеће литературе, регију је неопходно научно истражити како би се стекао увид о узроцима савремених географских промена и њиховом утицају на регионални развој. С обзиром да је од последњег комплексног географског истраживања Српске Црне Горе прошло 35 година (Misailović, 1981), намеће се потреба за новим регионално-географским сазнањима о овој регији.

Проучавање географске проблематике подразумевало је свеобухватну анализу свих релевантних географских елемената (природне, демографске, привредне и насеобинске одлике). Српска Црна Гора представља комплексан територијални систем, условљен међузависношћу физичкогеографских, демографских и просторно-функционалних чинилаца. Сложеност структурних елемената простора захтевала је комплексан и интердисциплинаран приступ научном проблему. И поред намере аутора да анализира све структурне компоненте и узајамне везе и односе на простору Српске Црне Горе, због изражене динамике савремених социоекономских процеса није увек могуће бити актуелан у свим анализама.

Иако Српска Црна Гора, као индивидуалисана географска целина, обухвата малу територију, резултати теренских истраживања указују да постоје разлике у размештају географских појава и фактора који утичу на регионалну диференцијацију простора и тиме одређују његово искоришћавање. Неравномеран економски и демографски развој између Косјерићке котлине и брдско-планинског обода један је од основних

развојних проблема регије. Решавање тог проблема, у циљу равномернијег регионалног развоја, представљало је посебан научни изазов.

Наглашена потреба за економском и демографском ревитализацијом руралних делова Србије одредила је да у тежишту истраживања буду савремене социоекономске промене, које у највећој мери детерминишу могућности будућег регионалног развоја Српске Црне Горе. Проучавање географских промена омогућило је да се на научно заснованим чињеницама укаже на комплексност и хетерогеност регије у физичкогеографском и социоекономском погледу, али и на негативне процесе и појаве настале услед неравномерног размештаја људских ресурса и капитала. На бази постојећег стања, намеће се потреба да се кроз резултате истраживања укаже на перспективе развоја и могућа решења за превазилажење негативних развојних трендова. У складу са тим, садржај докторске дисертације је тематски уско повезан са научноистраживачким пројектом бр. 176008 Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије „Развојни програми ревитализације села Србије”.

С обзиром на досадашња географска знања, очекујемо да резултати географских истраживања Српске Црне Горе допринесу проширењу научних сазнања о овој регији и буду подстицај за будуће истраживаче. Докторска дисертација има интердисциплинарни карактер, а њени резултати могу бити од користи истраживачима који се баве проблемима везаним за промене у географској средини. Изабрана проблематика има и шири друштвени значај, јер евалуација извршених географских промена, као и идентификација главних развојних потенцијала и ограничења, представљају интегрални део политике регионалног развоја, просторног планирања, доношења развојних стратегија итд.

Структура докторске дисертације систематизирана је у седам тематских целина, чији је редослед условљен логиком узрочно-последичних веза и утицаја физичкогеографских и друштвеногеографских фактора на трансформацију географског простора Српске Црне Горе.

У првом поглављу „Теоријско-методолошке основе истраживања” формулисан је научни приступ који обезбеђује поуздану анализу односа и веза између географских објеката, појава и процеса у регији. Дефинисани су предмет, проблеми, циљеви и задаци проучавања, објашњен избор примењених научних метода и дата критичка анализа резултата досадашњих проучавања.

У другом поглављу „Географски положај, границе, величина територије и порекло назива регије” анализиране су историјске промене граница регије и дефинисане њене савремене границе. Такође су анализиране и све компоненте географског положаја Српске Црне Горе, са нарочитим акцентом на периферан положај у односу на главне саобраћајне коридоре и развојне осовине у Србији.

У трећем поглављу „Природна обележја и њихове савремене географске промене” приказани су геолошка прошлост и грађа терена, геоморфолошка обележја, климатске одлике, хидрографска обележја, педолошки покривач и биогеографске одлике регије. Идентификоване су савремене промене физичкогеографских елемената (рецентна ерозија, клизишта, пораст температура ваздуха, смањивање количине падавина, бујични режим речних токова, ширење шумског покривача итд.), које по обиму и утицају на регионални развој имају неупоредиво мањи значај у односу на демографске и социоекономске процесе. Посебна пажња је посвећена промени квалитета елемената животне средине, пре свега ваздуха, вода и земљишта.

У четвртном поглављу „Демографске промене и процеси после Другог светског рата и њихов утицај на регионални развој” указано је на промене броја становника, густине насељености, природног и механичког кретања и демографских структура. Ове промене су анализирани у контексту савремених социоекономских процеса, који су условили депопулацију регије, али и преразмештај становништва унутар њених граница. Посебна пажња посвећена је демографским проблемима руралног дела Српске Црне Горе, као лимитирајућем фактору привредног активирања.

У петом поглављу „Економско-географске промене после Другог светског рата и њихов утицај на регионални развој” анализирани су компоненте привредног развоја регије, са дефинисањем развојних фаза и факторима који су утицали на економска кретања. У први план је истакнута промена гранске структуре привреде (запуштање традиционално водеће пољопривреде и развој секундарног сектора). Посебна пажња је посвећена перспективама развоја воћарства, сточарства и туризма, реструктурирања индустрије и рационалнијег искоришћавања природних ресурса.

У шестом поглављу „Географске промене у мрежи насеља и њихов утицај на регионални развој” анализирани су физиономске и просторно-функционалне промене насеља, са акцентом на израженој поларизацији између Косјерића вароши¹ и руралних насеља. На основу резултата теренских проучавања, утврђене су и истакнуте насеобинске разлике које су проистекле из природних услова и историјских околности. Значајна пажња посвећена је просторној, физиономској и функционалној трансформацији Косјерића, уз анализу настанка и формирања његове гравитационе сфере и дневног урбаног система.

У „Закључку” су систематизовани општи закључци о извршеним географским променама и њиховом утицају на достигнути степен развоја регије. Указано је на конкретне развојне могућности и ограничења у наредном периоду.

¹ У Српској Црној Гори постоје два насеља истог имена – градско насеље Косјерић варош (у даљем тексту: Косјерић) и рурално насеље Косјерић (у даљем тексту: село Косјерић).

Структура докторске дисертације документована је графичким и табеларним прилозима, са циљем да се укаже на квантитативне и квалитативне одлике извршених географских промена и омогући њихово поређење. Визуелно праћење садржаја дисертације олакшавају тематске карте, фотографије, графикони и табеле. Излагање је поткрепљено адекватном библиографском грађом и подацима са петогодишњих теренских истраживања.

Захвалност дугујем свима који су ми пружили помоћ у изради докторске дисертације, пре свега ментору проф. др Мили Павловић и члановима комисије проф. др Дејану Шабићу, проф. др Драгутину Тошићу и проф. др Александру Радивојевићу, који су ме корисним сугестијама усмеравали у свим фазама рада. Захвалност дугујем и доц. др Вери Глигоријевић и саговорницима са терена – грађанима, представницима локалне самоуправе и привредницима, без чије би помоћи докторска дисертација била мање актуелна. Нарочито бих истакао Мирослава Глигоријевића (Фабрика цемента „Титан“), Душка Дидановића („Дестилерија Зарић“), Радослава Џудовића (СО Косјерић), Снежану Јоксимовић (Туристичка организација општине Косјерић), Радојка Челиковића из Косјерића, Миша Лазовића из Скакаваца и Ивану и Мила Пантовића из Мионице. Они су на прави начин схватили значај овог рада и пружили ми несебичну помоћ приликом теренских истраживања, на чему им се срдечно захваљујем.

1. ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКЕ ОСНОВЕ ИСТРАЖИВАЊА

Приликом географских истраживања Српске Црне Горе настојали смо да прикажемо и објаснимо савремене географске промене у проучаваној регији и њихов утицај на регионални развој. Методолошки приступ географском проучавању заснивао се на географској логици и спознаји простора, што је подразумевало анализу утицаја географског положаја и природних фактора на развојне процесе, али још више утицај социоекономских фактора на степен искоришћености потенцијала, као и карактер развојних ограничења. Истраживачки поступак заснивао се на: дефинисању предмета проучавања и научних проблема, просторног и временског оквира истраживања, задатака, циљева и радних хипотеза, примени научно-истраживачких метода и коришћењу резултата досадашњих проучавања.

1.1. ПРЕДМЕТ ПРОУЧАВАЊА И НАУЧНИ ПРОБЛЕМИ ИСТРАЖИВАЊА

Предмет истраживања докторске дисертације јесте микрорегија Српска Црна Гора, издвојена на основу теоријско-методолошких поставки савремене регионалне географије. С обзиром да овај део Западног Поморавља од почетка 80-их година 20. века није био комплексно географски проучаван, представља интересантну регију за савремена регионалногеографска истраживања.

Научни проблеми географског проучавања Српске Црне Горе везани су за регионалногеографске промене у периоду интензивног развоја у другој половини 20. века. На основу проучавања узрочности и међузависности елемената који чине просторно-функционалну структуру територије (природа – становништво – привреда – насеља), идентификоване су савремене географске промене у регији. Иако су у првом делу докторске дисертације анализирана основна физичкогеографска обележја и њихове промене, тежиште рада се односи на истраживање узрока и последица савремених демографских, економских и насеобинских процеса у Српској Црној Гори, који су у највећој мери утицали на трансформацију простора и динамику укупног регионалног развоја. Како би се дошло до релевантних научних сазнања и закључака, савремене географске трансформације праћене су кроз узрочно-последично деловање физичкогеографских и социоекономских процеса, просторно и временски. Интензитет извршених промена је детерминисан интеракцијом унутрашњих и спољашњих социоекономских процеса, док је утицај физичкогеографских фактора слабије изражен.

У докторској дисертацији су приказане и научно објашњене интензивне демографске промене (број и просторни размештај становништва; природно и механичко кретање; демографске структуре итд.). Значајна пажња посвећена је променама просторне и гранске структуре привреде (маргинализација пољопривреде и пренаглашен утицај индустрије у формирању друштвеног производа), физиономско-функционалној трансформацији насеља, као и општем социоекономском преображају регије (диференцирање простора под утицајем деаграризације, индустријализације и урбанизације). Наведене географске промене, као и уочавање и праћење њихове улоге и значаја за трансформацију географског простора Српске Црне Горе и савремени регионални развој, представљају главне научне проблеме докторске дисертације. Њихово решавање захтевало је избор одговарајућих научних метода, техника и показатеља којима се на најбољи начин идентификују каузалне везе између географских објеката, појава и процеса у регији.

1.2. ДЕФИНИСАЊЕ ПРОСТОРНОГ И ВРЕМЕНСКОГ ОКВИРА ИСТРАЖИВАЊА

У циљу решавања постављених научних проблема докторске дисертације, дефинисани су просторни и временски оквир истраживања.

Поштујући хоролошки приступ, у раду је **просторни оквир истраживања** исказан у два хијерархијска нивоа – насеља и регије. Границе Српске Црне Горе утврђене су анализом квалитативних и квантитативних обележја доминантних структурних елемената географске средине. Површина Српске Црне Горе у границама одређеним на терену износи 396,5 km², а у административним границама (Општина Косјерић) 358,4 km². Истраживањем је обухваћено 28 насеља, са 12.393 становника 2011. године. Регија се налази у гравитационо-нодалној сфери Ужица, као регионалног центра (Тошић Д., 1999). Традиционална социоекономска хомогеност Српске Црне Горе је тек у другој половини 20. века нарушена процесима који су довели до значајних географских промена и условили просторно диференцирање демографских, економских и насеобинских елемената. Стога је географски простор Српске Црне Горе сложен и хетероген, и као такав може да буде предмет истраживања докторске дисертације.

Временски оквир истраживања је условљен одликама проучаваних географских појава, њиховим трајањем и карактеристичним периодима њиховог појављивања. И у самом наслову докторске дисертације реч „промене” указује на временску динамику узрочно-последичних односа и веза који утичу на регионални развој. Процеси трансформације у просторно-функционалној структури Српске Црне Горе, који су почели средином 20. века, континуирано трају и средином друге деценије 21. века. Тај период (1945–2015. године) представља основни временски оквир истраживања. Нај-

значајније географске промене у регији су социоекономске, које утичу на брзу диференцијацију географског простора у краћим, историјским периодима, док су промене у природи регије у посматраном раздобљу минималне.

У дефинисаном хронолошком оквиру, научно су проучени географски фактори који су утицали на промене у демографским показатељима, структури привреде, физиономији и функцијама насеља. При детерминисању појединачних појава и процеса, у зависности од њиховог интензитета, трајања и расположивости статистичких података, посматран је краћи или дужи временски период. За период до Другог светског рата анализиране су основне компоненте демографског, економског и насеобинског развоја, како би се омогућило сагледавање историјских услова који су претходили савременом регионалном развоју, и разумевање њихове условљености.

1.3. ЗАДАЦИ И ЦИЉЕВИ ИСТРАЖИВАЊА

Полазећи од постављеног предмета истраживања и научних проблема, издвојени су посебни **научни задаци** докторске дисертације:

- дефинисање просторног и временског оквира истраживања,
- прикупљање географских и осталих научних података о објектима, појавама и процесима који су довели до квантитативних и квалитативних промена географских обележја Српске Црне Горе,
- анализа научних чињеница помоћу којих се са географског становишта могу утврдити и објаснити извршене промене у регији, односно фактори који су довели до физиономско-функционалне трансформације простора,
- утврђивање услова, узрока и мотива људске делатности, нарочито законитости друштвено-историјских збивања, чиме је омогућено научно објашњење тока догађаја,
- формулисање јединственог скупа научних знања о географским променама у Српској Црној Гори, тј. систематизација резултата истраживања и
- примена прикупљених научних информација о географским објектима, појавама и процесима у регији у различитим областима друштвене праксе.

Дефинисани задаци докторске дисертације условили су и постављање **научних циљева**. Основни циљ истраживања је научно утемељено сазнање о географским променама у Српској Црној Гори и њиховом утицају на регионални развој, тј. уочавање, дефинисање и хронолошко праћење преображаја географског простора ради планирања будућег развоја. Током истраживања настојали смо да утврдимо реалне развојне могућности, кроз анализу извршених промена и њиховог утицаја на становништво и привреду. То подразумева и утврђивање постојећих развојних неравномерности и могућности ревитализације, у циљу достизања равномерног просторно-функционалног

развоја. Поред теоријског значаја, примена резултата у решавању практичних животних проблема становништва представља крајњи циљ географског проучавања Српске Црне Горе.

1.4. РАДНЕ ХИПОТЕЗЕ

На основу постојећих географских знања о проучаваној територији, као увод у израду докторске дисертације постављене су **радне хипотезе**, које су омогућиле конкретизацију научног предмета, циљева и задатака и дале главне смернице току истраживања. Основна полазна хипотеза истраживања је претпоставка да квалитативне и квантитативне промене географских елемената у регији утичу на достигнути ниво њеног развоја. У докторској дисертацији доказују се следеће радне хипотезе:

- од средине 20. века Српска Црна Гора захваћена је интензивним географским променама, које су довеле до трансформације њене просторно-функционалне структуре,
- на квантитет и квалитет географских промена у регији највећи утицај имали су социоекономски фактори, а у знатно мањој мери физичкогеографски,
- извршене географске промене негативно су утицале на демографски, економски и насеобински развој, а тиме и на укупан регионални развој,
- једна од главних последица географских промена је социоекономско диференцирање раније демографски и економски хомогеног простора и стварање изразите поларизације између Косјерића и руралног дела регије,
- расположиви природни потенцијали и људски ресурси нису у довољној мери искоришћени за равномеран регионални развој,
- периферан положај регије у односу на главне развојне осовине утицао је на интензивирање негативних демографских и економских процеса,
- магистрални пут и железничка пруга у долини Скрапежа представљају „кичму” демографског и привредног развоја регије и
- основни правци будућег регионалног развоја Српске Црне Горе везани су за демографску и економску ревитализацију сеоских насеља, засновану на јачању социјалног капитала и диверзификацији привреде (ревитализација пољопривреде, прерађивачки капацитети, развој инфраструктуре, сеоског туризма, шумарства итд.).

1.5. МЕТОДЕ ПРОУЧАВАЊА

Методологија регионалногеографског истраживања заснива се на јединству физичкогеографских и социоекономских процеса у конкретном времену и простору, што захтева примену поступака помоћу којих се долази до сазнања о објективној матери-

јалној стварности. Методологија докторске дисертације обједињује методе научног истраживања и методе саопштавања постигнутих резултата. Ова два аспекта захтевају примену истраживачких метода и техника погодних за постављање полазних хипотеза, доказивање ставова, проверавање резултата и коначно обликовање научних закључака. Истраживање се заснива на примени метода својствених научним дисциплинама у којима се методологија образује у виду теорија научног открића, развоја научног сазнања и научног предвиђања, али ће се користити и специфични методолошки обрасци савремене регионалне географије.

Рад на докторској дисертацији обухватао је три основне фазе: 1. прикупљање и изучавање постојеће научне литературе и статистичких података о Српској Црној Гори; 2. систематска теренска истраживања регије; 3. доношење научних закључака, уз интерпретацију добијених чињеница, њихову проверу и корелацију, критички осврт и коначно текстуално обликовање рада. Наведени редослед истраживачких поступака омогућио је правилно утврђивање јединства објеката, појава и процеса који су утицали на географске промене у регији, са дефинисањем њихових узрочно-последичних и временско-просторних веза. Будући да се ради о проучавању издвојене регије у форми студије случаја, циљ није био истицање непоновљивости географског простора (јер у Србији постоје слични), већ правилно разумевање механизма географских промена, који се као модел може применити и на друге брдско-планинске депопулационе делове Србије.

Научни приступ проучавању географских регија, без обзира на њихову привидну једноставност, мора бити комплексан да би превазишао просту и научно превазиђену перцепцију њиховог географског садржаја. Стога регионалногеографско проучавање захтева примену резултата сродних наука и њихових научних метода, што указује на интердисциплинарни карактер истраживања. При утврђивању узрочности између савремених географских промена и просторно-функционалног развоја Српске Црне Горе примењени су **хоролошки** и **генетско-системски приступ**. У складу са њима, у оквиру опште методолошке апаратуре докторске дисертације, коришћени су: општи метод, статистички метод, анализа и синтеза, концептуализација, генерализација, специјализација, картографски метод, технике теренских истраживања, метод научне дескрипције и други.

Примена **општег метода** омогућила је да се утврде механизми повезаности и условљености географских појава и процеса у објективној стварности. То подразумева утврђивање узајамних односа и веза – просторно-временских, садржајно-материјалних и каузалних (узрочно-последичних) – између објеката, појава и процеса који утичу на географске промене у регији, и у случајевима када се они привидно састоје од различитих структурних елемената. На тај начин могуће је сагледати и истражити

територију Српске Црне Горе кроз јединство општих и посебних методолошких поступака.

У докторској дисертацији је коришћен **статистички метод**, којим је извршена квантификација одређених појава и процеса. Овај метод је погодан за праћење просторно-временске динамике географских промена (пораст или опадање), нарочито у случају демографских и економских показатеља. Резултати статистичких истраживања су приказани у виду табела, графикона и тематских карата, што омогућава лакше праћење кретања представљених показатеља, утврђивање законитости промена и предвиђање будућих тенденција. Статистичка анализа је коришћена за објашњење нумеричких података, њихове учесталости, динамике и међусобне условљености. Квантификовање сазнања о кретању појединих показатеља у дужем временском периоду свакако је један од најегзактнијих начина за извођење релевантних закључака о извршеним географским променама.

Као основни извор статистичких података коришћени су материјали Савезног и Републичког завода за статистику, Републичког хидрометеоролошког завода, Републичког геодетског завода итд., али и подаци добијени од представника локалне самоуправе и привредних субјеката. Честа промена пописне методологије и критеријума по којима су одређени нумерички показатељи различито квантификовани, како временски тако и просторно, стварали су тешкоће у обради статистичких података и њиховом упоређивању. Потреба за специфичним статистичким подацима је у неким случајевима захтевала додатну обраду необјављених статистичких података РЗС-а (природно кретање становништва, дневне миграције, пољопривредна производња итд.).

Проучавање географских промена у Српској Црној Гори захтева примену метода **анализе и синтезе**, у смислу јединственог истраживачког поступка који обезбеђује објективно сазнање о јединству целине предмета истраживања и његових делова. Тако схваћен и примењен, метод анализе и синтезе подразумева дијалектичку поларизацију односа између делова и целине. Анализа као основни метод научног сазнања налази примену у регионалној географији, јер сваки географски објекат или процес представља сложено јединство простих чинилаца. Стога је анализа најпогоднији метод којим се проучавани простор мисаоно рашчлањује и спознаје на основу појединачних елемената и њихових функционалних веза. Као основни метод регионално-географског проучавања, синтеза омогућава да се појединачни елементи издвојени за потребе анализе посматрају као целина са квалитативно и квантитативно синтезисаним обележјима која реално одсликавају географску трансформацију у задатим просторно-временским оквирима. Стога је синтеза најпогоднији метод за изучавање географских промена у Српској Црној Гори, која једино као целина и егзистира у географском простору.

Концептуализација је етапни методолошки поступак који прожима читав процес рада на докторској дисертацији, од формулисања предмета, циљева и задатака истраживања, до презентације резултата и извођења закључака. Током самог истраживања долазило је и до **реконцептуализације**, тј. промене почетних поставки и хипотеза и њиховог прилагођавања новим сазнањима.

Генерализација је методолошки поступак који представља мисаони прелаз од појединачног и посебног ка општем сазнању. Она подразумева схватање географске регије као општег предмета истраживања, односно целине која ће се упознавати помоћу више појединачних предмета, посматраних са становишта регионалне географије и сродних дисциплина. Применом метода генерализације утврђују се општа обележја проучаваног простора, али истовремено сагледавају и посебне, индивидуалне одлике.

Степен генерализације у регионалногеографском истраживању у великој мери зависи од дефинисаног територијалног оквира. У мањим регионалним целинама, каква је и Српска Црна Гора, истраживач – појединац може лакше идентификовати извршене географске промене, а директна опсервација на терену омогућава опажање структурних елемената проучаваног простора. Стога је у докторској дисертацији степен генерализације био мање изражен, што је омогућило детаљније истраживање елемената који су довели до савремених географских промена у регији.

Применом **картографске генерализације** извршено је уопштавање садржине карата графичким особеностима објеката и појава и њиховим међусобним везама у конкретном географском простору. Картографско генералисање као процес уопштавања налази примену у изради тематских карата, односно систематизацији географских података, њиховог одабирања и графичког представљања. Стога је приликом израде карата извршено апстраховање бројних елемената и свођење на групе које имају слична квантитативна и квалитативна својства.

За разлику од генерализације, **метод специјализације** подразумева растављање општег појма на посебне појмове. Овај метод је нашао примену у парцијалном истраживању регије, кроз обраду појединих природних, демографских, економских, просторно-функционалних и насеобинских обележја и њихових промена.

Као незаменљив у географским истраживањима, **картографски метод** је примењиван приликом приказивања положаја, распореда и величине појава у простору Српске Црне Горе, са нагласком на ареалу њихове распрострањености. Овај метод је најчешће коришћен за презентацију добијених резултата али и у осталим фазама истраживачког рада. Савремене демографске и економске промене приказане су серијама тематских карата на којима се уочава њихова просторна и временска динамика у међупописним периодима. Тематске карте су урађене у програму GeoMedia, дигитализа-

цијом и геореференцирањем топографских карата и коришћењем сателитских снимака. Садржај карата допуњаван је и актуелизован и на основу теренских запажања.

Приликом израде докторске дисертације велики значај имали су резултати **теренских истраживања**, спроведених у периоду 2010–2015. године. Поред непосредне географске опсервације појава и процеса, коришћене су технике анкете, интервјуа и неформалног разговора са мештанима, привредницима, представницима локалне власти и стручних служби. На тај начин прикупљене су до сада необјављене информације и статистички подаци о постављеним научним проблемима. Сазнања стечена теренским истраживачким методама су најактуелнија, јер на непосредан начин указују на извршене географске промене у проучаваном простору и њихов утицај на живот становништва.

У разговору са мештанима дошло се до бројних чињеница о демографским и економским променама изазваним просецима индустријализације и деаграризације, инфраструктурним проблемима, променама у коришћењу земљишта, делатности задруга, развоју пољопривреде и сеоског туризма итд. Интервјуисањем привредника прикупљени су подаци о историји предузећа, делатностима, плановима будућег развоја итд. Међу становништвом су спроведена анкетна испитивања, са циљем да се утврде границе и порекло назива Српске Црне Горе (прилог 1). Због субјективности информација добијених усменим путем, где год је то било могуће њихова тачност и веродостојност проверавана је у другим изворима.

Метод научне дескрипције примењиван је у свим фазама регионалногеографског проучавања Српске Црне Горе. Коришћен је за саопштавање остварених научних резултата, до којих се дошло теренским истраживањима и проучавањем литературе.

Примена наведених метода условљена је захтевима предмета истраживања. Пошто регионалногеографско проучавање подразумева постизање синтезног научног резултата и у суштини представља целовито спознавање проучаваног простора, резултати добијени научним истраживањем Српске Црне Горе су у докторској дисертацији повезани у логичку целину, са акцентом на савременим географским променама и регионалном развоју. Резултат таквог приступа предмету проучавања је географска студија, која ће надокнадити недостатак географске литературе о овој регији.

1.6. АНАЛИЗА РЕЗУЛТАТА ПРЕТХОДНИХ ИСТРАЖИВАЊА

Полазиште за израду докторске дисертације представља постојећа литература о проучаваном простору. Комплексност и сложеност регионалногеографске проблематике подразумева коришћење резултата других наука, али и ненаучних извора литературе, у циљу прикупљања репрезентативних података и обезбеђивања интердисциплинарног приступа у раду.

Простор Српске Црне Горе у прошлости је био предмет истраживања путописаца и хроничара. Међутим, релевантне податке о овој регији углавном налазимо у радовима о већим просторним целинама којима она припада (Ужички крај, Западно Поморавље, Подрињско-ваљевске планине итд.), док су научни радови о Српској Црној Гори као географској целини релативно малобројни. Поред тога, досадашња географска истраживања су углавном вршена парцијално, по појединим научним областима или научним проблемима. Већина радова нема синтезни карактер којим би се указало на међузависност природних елемената и друштвених фактора у формирању регионалне структуре простора. Недостатак комплексних научних резултата о проучаваном простору дао је велики значај теренским истраживањима.

Пре 20. века, сачуван је мали број путописних записа о Српској Црној Гори. Најзначајнији извори на основу којих се могу пратити демографска кретања, привредни живот и развој насеља у периоду турске власти су катастарски пописи (дефтери) вршени између 1476. и 1572. године (Аличић, 1984, 1985а, 1985б). Од значаја су и описи Карадага (Црне Горе) турског путописца Евлије Челебија из друге половине 17. века (Čelebi, 1967).

Прве податке о географском положају Српске Црне Горе, њеним границама и насељима у првој половини 19. века, изнео је Вук Караџић у „Географическо-статистическом описанију Србије” 1827. године (Караџић, 1969). За познавање демографских и економских прилика током друге половине 19. века, значајни су радови С. Обрадовића „Описаніе окружія Ужичкогъ” (1858), М. Милићевића „Кнежевина Србија” (1876) и В. Карића „Србија – опис земље, народа и државе” (1887).

Најзначајнија научна истраживања овог дела Србије из прве половине 20. века везана су за имена Ј. Цвијића и Љ. Павловића. Ј. Цвијић је у раду „Абразионе и флувијалне површи” (1921) и првом тому „Геоморфологије” (1924, друго издање 2000) дао запажања о абразионом и тектонском рељефу Косјерићке котлине и Ваљевских планина. На основу дугогодишњег теренског рада, Љ. Павловић је у делу „Ужичка Црна Гора” (1925) изнео бројне податке о природи, економским односима, пореклу становништва, положају, типовима и физиономији насеља. Он је регију проучио у ширем смислу, с обзиром на то да је поред „праве Црне Горе” (повленска, сечоречка, ражанска, косјерска и субјелска села), обухватио и шири простор између Рогачице на западу, Дичине на истоку и Ђетиње и Западне Мораве на југу. Иако писана у духу класичне Цвијићеве антропогеографске школе, студија Љ. Павловића представља први целовит географски приказ Српске Црне Горе, који је незаменљиво полазиште и извор података и у савременим регионалногеографским истраживањима.

После Другог светског рата о Српској Црној Гори објављено је више радова, који овај простор углавном третирају са једног аспекта или у склопу већих регионалних

целина. Истраживања из области геологије извршили су С. Мојсиловић и сарадници (Mojsilović i dr., 1975, 1978), и И. Филиповић и сарадници (Filipović i dr., 1978). Овим истраживањима дошло се до сазнања о геолошкој грађи и еволуцији и минералним ресурсима овог дела Западног Поморавља. Посебна пажња посвећена је изучавању геолошких и тектонских процеса из периода горње креде, у радовима М. Пашић (1957) и Д. Пејовић и М. Пашић (Pejović & Pašić, 1965). Савремена сазнања о геотектонској структури Српске Црне Горе изложена су у радовима С. Карамате и Б. Крстића (Karamata & Krstić, 1996), С. Карамате (Karamata, 2006), И. Јурковића (Jurković, 2006) и Б. Базилева и сарадника (Bazylev et al., 2009), док су могућности искоришћавања лежишта минералних сировина истраживали Д. Шкерљ (1975), С. Путник (Putnik, 1979), И. Лапчевић (Larčević, 1982) и други.

Проучавањем рељефа Српске Црне Горе детаљно су се бавили М. Зеремски и Р. Ршумовић. М. Зеремски (1983, 1984) анализира крупне рељефне облике у Српској Црној Гори и сагледава значај неотектонских процеса за савремени рељеф. Р. Ршумовић (1978, 1980) нагласак ставља на генезу и морфолошку еволуцију тектонских облика рељефа, површи, тераса и долина.

Као полазиште за проучавање промена климатских елемената у регији послужили су радови Љ. Ђирковић (1977), Т. Ракићевића (1980) и Д. Ђукановића (2000). Хидролошким проблематиком најдетаљније се бавила Ј. Ковачевић-Мајкић у монографији „Хидрогеографска студија реке Скрапеж” (2009), где су детаљно анализирани фактори речног режима, морфохидрографске одлике Скрапежа и његових притока, подземне воде и водопривредни проблеми. М. Симић (1994) је проучавао резерве подземних вода и могућности њиховог коришћења. Допринос хидролошким проучавањима регије дали су и Љ. Гавриловић (1980, 1981), В. Ранитовић (1981) и Д. Милијашевић (2010).

Промене биогеографских одлика у шумским заједницама Српске Црне Горе анализирани су поређењем резултата М. Гајића и сарадника (1954), М. Гајића (1961), и М. Беочанина и М. Гајића (1960) са савременим истраживањима О. Васић и Н. Диклића (Vasić & Diklić, 2001), Р. Цвјетићанина и И. Бјелановића (Cvjetičanin & Bjelanović, 2007), И. Бјелановића (2007), М. Вукин и сарадника (2008) и Љ. Стојановића и сарадника (2008, 2009, 2010). Проучавањем педолошког покривача у регији бавили су се Ђ. Танасијевић и сарадници (Tanasijević i dr., 1966) и О. Кошанин и Б. Гајић (2008).

Насељеност и привредне прилике у периоду средњевековне жупе Црна Гора истраживали су Д. Лапчевић (1922) и Д. Павловић (1979). Значајне резултате у истраживању прошлости ове регије постигао је и Н. Радосављевић (1996, 1996/97, 2000). Једини аутор који је комплексно анализирао демографске промене у периоду после Другог светског рата је М. Павловић (2001). Од значаја је и рад М. Спасовски о старосној структури Западне Србије (1982/83), у коме се промене у броју, размештају и структу-

рама становништва доводе у везу са економском трансформацијом условљеном индустријализацијом, урбанизацијом и деаграризацијом.

У студијама М. Миливојевића (1975, 1977) и И. Мисаиловића (1985) дати су значајни подаци о пољопривреди Српске Црне Горе и анализирани природни и друштвено-економски услови за њен развој. Детаљне податке о развоју ловне привреде у Српској Црној Гори садржи монографија Д. Марковића (2011). Развој туристичке привреде, са посебним акцентом на сеоски туризам, изучавали су Н. Пјевач (1997), И. Мисаиловић (Misailović, 2003), Т. Илић (Ilić, 2007; Илић, 2007, 2009), Д. Јовичић и Т. Илић (2010), М. Митровић (2010) и С. Павловић и Т. Ђорђевић (Pavlović S. & Đorđević, 2013).

Значајна економско-географска истраживања садржана су у магистарском раду В. Глигоријевић „Просторне детерминанте савремених економско-географских процеса у општини Косјерић” (2004), у коме аутор посебну пажњу посвећује факторима просторне структуре пољопривреде и индустрије у регији, као и функционалној трансформацији насеља. Иако се магистарски рад В. Глигоријевић заснива на методолошким поставкама економске географије, са другачијим приступом и формулацијом научних проблема у односу на наше истраживање, представља драгоцен извор података о савременим социоекономским променама у регији.

Физиономске и функционалне одлике насеља Српске Црне Горе изучавали су О. Савић и Д. Тошић. О. Савић (1980, 1987) даје податке о територијалном и функционалном развоју Косјерића од краја 19. века и његовом значају и улози у насеобинској мрежи Западне Србије. Резултати докторске дисертације „Просторно-функцијски односи и везе у нодалној регији Ужица” Д. Тошића (1999) указују на неопходност бољег просторно-функционалног повезивања насеља Српске Црне Горе и јачања њихових веза са Ужицем као регионалним центром, у циљу формирања динамичнијег нодалног система у овом делу Србије. Посебан значај овог рада огледа се у до сада једином истраживању дневног урбаног система Косјерића, као просторног израза његовог функционалног капацитета.

Необјављена докторска дисертација И. Мисаиловића „Dolina Skrapeža – regionalno-geografske odlike” (Misailović, 1981), представља до сада најсадржајније регионалногеографско дело о проучаваном простору. Аутор је дао значајан допринос проучавању развојних процеса у регији до почетка 80-их година 20. века. Имајући у виду да је ова докторска дисертација одбрањена 1981. године, представља добру основу за изучавање савремених географских промена у Српској Црној Гори. Д. Кузовић (1996/1997, 2002, 2012а, 2012б, 2013а, 2013б, 2013в, 2014) је забележио сазнања о физиономском развоју насеља на проучаваном простору.

На основу 20-годишњих теренских и архивских истраживања свог завичаја, Р. Челиковић је објавио књиге „Косјерић – историјски, антропогеографски и привредни

развој” (1997) и „Косјерски крај у прошлости” (2012), које представљају хронике историјског, демографског, културног и економског развоја Српске Црне Горе. И поред ненаучног приступа и недоследности у излагању, ова капитална дела имала су изузетан значај за наше истраживање. Нарочито драгоцени били су подаци о привредном развоју регије после Другог светског рата.

Истраживања појединих насеља и мањих просторних целина у оквиру Српске Црне Горе су малобројна. У том смислу највећи значај има монографија Б. Стојановића и сарадника „Микрорегион Ражана – географска студија” (1996), у којој су анализиране природне карактеристике, социогеографске одлике и развојне перспективе североисточног дела Српске Црне Горе. Хронику села Радановци написао је С. Јовановић (1998), села Варде М. Ђукановић (2006), док је Т. Ђурић аутор радова о развоју саобраћаја у Таору (1992, 1994). Иако немају научни карактер, ови завичајни радови пружају информације о просторном и функционалном развоју поменутих насеља. У оквиру истраживачког пројекта Мреже за подршку руралном развоју Министарства пољопривреде, Д. Јовановић (2008) је истраживао развојне потенцијале села Варде.

После 2000. године, на иницијативу локалних власти дошло је до израде више планских докумената, у којима су правци просторног, демографског, еколошког, инфраструктурног и привредног развоја елаборирају кроз анализу досадашњег и процене будућег стања. Међу тим документима издвајају се: „Стратегија развоја општине Косјерић” (2004), „План локалног економског развоја општине Косјерић” (2008), „Стратегија економског развоја 2010–2014” (2010), „Studija opravdanosti proglašenja turističkog područja Divčibare” (NTRK, 2011), „План генералне регулације града Косјерића” (Ковачевић и др., 2012), „Просторни план јединице локалне самоуправе Косјерић” (Митровић Б. и др., 2012), као и више планова детаљне регулације и стратешких процена утицаја на животну средину. У овим документима географски садржаји су обрађени са циљем решавања конкретних развојних проблема и просторног уређења на регионалном и локалном нивоу. За наше истраживање посебан значај има „Просторни план јединице локалне самоуправе Косјерић”, у коме је извршена анализа фактора који су утицали на функционалну диференцијацију између осовине развоја дуж главних регионалних саобраћајница и руралних депопулационих простора.

Од осталих коришћених извора литературе треба поменути и рад „Природне одлике општине Косјерић” М. Павловића (1997) и монографију „Подрињско ваљевске планине” М. Васовића (2003). На остале изворе података наведене у списку литературе, биће указивано у самом тексту. Постојећи радови представљају полазиште за комплексно географско проучавање Српске Црне Горе, са акцентом на просторну и временску димензију физичкогеографских, демографских, функционалних и физиономских промена од средине 20. века.

2. ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ, ГРАНИЦЕ, ВЕЛИЧИНА ТЕРИТОРИЈЕ И ПОРЕКЛО НАЗИВА РЕГИЈЕ

Географски положај Српске Црне Горе у односу на морфолошке целине, административне јединице и саобраћајнице један је од битних фактора њеног регионалног развоја. Одређен је, пре свега, локацијом између Ужица и Ваљева, као значајних функционалних центара. Српска Црна Гора је просторно повезана и интегрисана са суседним територијалним целинама – Подрињем, Ваљевском Подгорином и Западним Поморављем. Географски положај регије се мењао у зависности од значаја које је овај простор имао у појединим историјским периодима. Регија је у прошлости била демографски и економски периферно подручје у „сенци” Ужица и Ваљева. Без квалитетних саобраћајница, остајала је ван значајнијих економских развојних токова. И на почетку 21. века Српска Црна Гора има периферан положај у односу на главне саобраћајне коридоре, зоне урбанизације и концентрације становништва у Србији, што у значајној мери лимитира њен демографски и социоекономски развој.

Према географској регионализацији Ј. Марковића и М. Павловић (1995), Српска Црна Гора представља микрорегију у саставу Панонске макрорегије, Перипанонске Србије, Средње Србије и Западног Поморавља. Налази се на крајњем југу јужног обода Панонског басена, и припада Западном Поморављу у ширем смислу (Марковић Ј. и Павловић М., 1995). Према И. Мисаиловићу (2001), Српска Црна Гора је предеона целина у сливу Скрапежа, са седиштем у Косјерићу. Територија има облик неправилног паралелограма, нагнутог ка југоистоку. Обухвата горњи и средњи део слива Скрапежа између Повлена, Букова и Маљена на северу, долине Рогачице на западу, Јелове горе, Дрмановине и Црнокосе на југу и долине Градње и слива Каменице на истоку. Српска Црна Гора је брдско-планинска регија, која се пружа у појасу 364–1.347 m н. в. Средиште регије чини Косјерићка (Црногорска) котлина са секундарном Ражанским басеном, окружена побрђем и планинским ободом, којим је морфолошки јасно одвојена од Ваљевске Подгорине на северу, Подриња на западу и Западног Поморавља у ужем смислу (долина Западне Мораве) на југу.

Одређивање **територијалног оквира истраживања** представљало је сложен научни проблем, због чињенице да се данашња административна подела не поклапа са физичкогеографским и историјским границама. У Србији је чест случај да су се границе неких историјских регија више пута мењале, обухватајући све мању територију, до идентификације са административним (општинским) границама. У основи, такав је случај био и са Српском Црном Гором, која је у појединим историјским периодима захватала већу површину од садашње.

Први помен ове регије везан је за крај 13. века, када се у границама Србије јавља жупа Црна Гора (Јовановић В., 1995; Павловић М., 2001; Челиковић, 1997). На основу доступних извора, жупа Црна Гора се територијално углавном поклапала са данашњим границама регије. Тако И. Мисаиловић (Misailović, 1981) и М. Васовић (2003) наводе да је ова жупа обухватала горњи и средњи део слива Скрапежа, што потврђује и Д. Лапчевић (1922), који је ограничава на део слива Скрапежа од изворишта до Отња и Миљаковине. Језгро жупе Црна Гора, чинила је Косјерићко-ражанска котлина. Неки аутори сматрају да се жупа поклапала са границама каснијег Црногорског среза (Герзић, 1978; Челиковић, 1997) или данашње општине Косјерић (Познановић, 1979).

У доба турске владавине помиње се кнежина Црна Гора, као део Ужичке нахије Смедеревског санџака (Познановић, 1979). У време највећег распрострањења, Ужичка нахија се пружала на запад до Годечева, а на север до Маковишта, Таора, Дреноваца и Мрчића (Милић и др., 1989). Због честих административних промена тешко је пратити територијално формирање Српске Црне Горе у турско доба, али се њен назив и даље одржао. Тако се средином 17. века помиње „горска висораван Карадаг” (Црна Гора), на којој извире Скрапеж (Ћељеби, 1967).

По Љ. Павловићу (1925), пре ослобођења од Турака Црна Гора је имала значајно територијално распрострањење. „Раније се цела лева страна Ђетиње од Кадињаче и Јелове Горе, сливови Скрапежа, Каменице, Чемернице с Дичином до Мораве звала Црна Гора.” Ово име се „очувало и до данас, само ограничено на мању област” (Павловић Љ., 1925). После Другог српског устанка, Црна Гора је представљала кнежину, а затим капетанију у Ужичкој нахији, а 1835. године постаје срез у Ужичком округу. Црногорску капетанију 1833. године чинило је 67 села, површине 905,4 km², а Црногорски срез 1836. године 64 села, тј. сва насеља данашње општине Косјерић и део насеља општина Пожега, Ужице, Горњи Милановац и Ваљево (Познановић, 1979; Челиковић 1997).

По административној подели Србије друге половине 19. века постојала су два Црногорска среза – један у Ужичком а други у Рудничком округу. Касније је руднички Црногорски срез преименован у Таковски, а назив Црна Гора се одржао у виду ужичког Црногорског среза, чија је територија континуирано смањивана административним путем (Павловић Љ., 1925). Највеће смањење извршено је 1861. године, када је издвајањем Пожешког среза Црногорски срез сведен на 39 села и ограничен на горњи и средњи део слива Скрапежа и долину Лужнице, површине 543,1 km². Припајањем 13 лужничких села Ужичком срезу 1890. године, Црногорски срез је приближно сведен на садашње границе Српске Црне Горе, тј. горњи и средњи део слива Скрапежа. Исте године обухватао је 9 општина и 25 села, укупне површине 385,8 km² (Познановић, 1979; ЗСНРС, 1955).

Иако се административним променама број општина често смањивао или повећавао, границе Црногорског среза у периоду 1890–1950. године готово се нису мењале. Последње веће смањивање територије Црногорског среза везано је за припајање повленског села Таор Ваљевском срезу 1951. године (Јевтић Ж., 1988, 1990). Године 1955. укидањем Црногорског среза формиране су општине Варда, Косјерић и Ражана, чијим спајањем 1957. године настаје данашња општина Косјерић (Познановић, 1979). Мања промена административних граница извршена је и 1958. године, када је део Дивчибара (680 ha) који је припадао атарима косјерићких села Росићи и Мрчићи прикључен општини Ваљево (Стојановић Б. и др., 1996). Дакле, иако је у прошлости обухватала већу територију, Српска Црна Гора је административним променама до средине 20. века углавном сведена на горњи и средњи део слива Скрапежа. Овакво просторно одређење регије слаже се са мишљењем Љ. Павловића (1925), по коме „праву Црну Гору” чине ражанска, повленска, сечоречка, субјелска и косјерска села, тј. територија данашње општине Косјерић и села Таор. Према резултатима истраживања спроведеног на терену, 59,9% анкетираних мештана идентификује Српску Црну Гору са територијом општине Косјерић и села Таор, 26,9% са општином Косјерић, а 11,3% са сливом Скрапежа (прилог 1).

Проблем издвајања географских регија и дефинисања њихових граница као линија, а не појасева, један је од најсложенијих задатака у регионалногеографским истраживањима. Од бројних принципа регионализације најширу примену има принцип хомогености, без обзира на број диференцијалних карактеристика на основу којих се врши идентификација регија унутар ширих простора. По Д. Тошићу (2012), принцип хомогености подразумева издвајање регија са истим или сличним физиономским, структуралним и функционалним обележјима. Таква регија има хоролошке и функционалне димензије и представља заокружен геопростор испуњен хомогеним садржајем, повезаним у функционалну целину. На другој страни, интензивне социоекономске промене у другој половини 20. века намећу и примену концепта функционалне регионализације, заснованог на чињеници да се основне социоекономске функције концентришу у одређене географске тачке, које имају улогу полова конвергенције и дивергенције (Тошић Д., 2012).

У брдско-планинским деловима Србије, у које спада и Српска Црна Гора, физичкогеографске одлике углавном су дефинисане рашчлањеношћу рељефа, која непосредно утича на остала природна обележја, а посредно и на друштвеногеографске елементе. Стога за издвајање географских регија у оваквим просторима највећу примену има принцип природне (физичкогеографске) физиономичности, где границе прате маркантне рељефне облике (планинске врхове и развођа). Тако ограничене природне целине одликују се релативном непроменљивошћу и трајношћу.

У геотектонском погледу, Српска Црна Гора припада појасу Унутрашњих Динарида. Косјерићка котлина представља интерпланинску депресију динарског правца пружања, спуштена у јужној подгорини Повлена, Маљена и Букова, на крајњем јужном ободу Панонског басена. Са секундарном Ражанско-скакавачком котлином представља јединствен басен – Црногорску котлину (Цвијић, 1921, 2000б). Косјерићко-ражанска котлина је пример хомогене природне микроцелине, морфохидролошки јасно издвојене у односу на суседне просторе. Њене природне границе у прошлости су имале значајан утицај на социоекономске процесе и стварање локалног идентитета, те у знатној мери имају и комплексни, географски карактер.

На основу теренских истраживања, постављена је хипотеза да територија Српске Црне Горе и у друштвеногеографском смислу представља индивидуалисану просторну целину, с тим што су ове границе у поређењу са физичкогеографским динамичније, а самим тим и сложеније за прецизно утврђивање. Детерминанте социоекономског комплекса за одређивање граница Српске Црне Горе свде се на утврђивање просторно-функционалних односа и веза у мрежи насеља која гравитирају саобраћајној „кичми” регије (коридор Ваљево – Косјерић – Пожега). Јасна функционална поларизација између Косјерића и његовог руралног окружења, омогућава одређивање социоекономске границе Српске Црне Горе на основу идентификације гравитационе зоне Косјерића, као јединог локалног центра развоја.

У социоекономском смислу, границе Српске Црне Горе поклапају се с границама атара насеља која функционално гравитирају Косјерићу. Зона његовог утицаја је и природно предиспонирана, тј. углавном је ограничена на Косјерићко-ражанску котлину и њен брдско-планински обод. Постојећи функционални капацитети унутар Српске Црне Горе (изузев фабрике цемента у одређеној мери), уз наглашену концентрацију у једном насељу, нису димензионирани тако да би имали јачи гравитациони утицај у ширем простору, тј. углавном су локалног карактера. На тај начин, у просторно-функционалном смислу, Српска Црна Гора обухвата 28 насеља – сва насеља општине Косјерић и село Таор града Ваљево. Проучавана територија административно припада Златиборском округу, изузев Таора који је у саставу Колубарског округа.

И поред дуготрајног утицаја човека, при издвајању Српске Црне Горе и даље се физиономичност намеће као доминантан принцип. Међутим, специфична географска обележја регије не престају увек на развојима, већ местимично прелазе на суседни терен, што захтева комбинацију више критеријума регионализације и стварање комплекснијег критеријума хибридног карактера. Савремени социоекономски процеси намећу одступање од физиономије простора као доминантног принципа, и административног издвајања Општине Косјерић. Стога ће, и поред физиономски мање-више јасно омеђеног простора, приликом издвајања граница регије бити узети у обзир и

функционални односи и везе Косјерића и његовог руралног окружења. Пажња је усмерена на прожимање физиономије простора и достигнутог степена његове просторно-функционалне организације. Унутрашњи социоекономски односи и везе су такви да Српска Црна Гора представља заокружену функционалну целину, али и потенцијалну планску (и проблемску) регију, оптерећену бројним развојним проблемима.

За одређивање **граница Српске Црне Горе** коришћена су три критеријума: физиономски (морфолошка граница Косјерићко-ражанске котлине), функционални (социоекономска граница, тј. гравитациона зона Косјерића) и административни (границе катастарских општина), и то не само из формално-прагматичних већ и из стварних просторно-функционалних разлога. Комбинацијом ових критеријума одређена је граница регије која се не поклапа у потпуности ни са природним ни са социоекономским границама. У суштини, издвојена граница представља резултанту између физичкогеографске и социогеографске границе, али не као „средња линија”, већ је изведена на основу логике реалне географске структуре простора, утврђене на терену. Недостатак неопходних и квалитетних информација онемогућава примену метода квантификације, као најобјективнијег и најпоузданијег за одређивање граница Српске Црне Горе. Због тога је за њихово издвајање примењена истраживачка апаратура која је детерминисана објективним могућностима (уочено стање на терену, анкетирање локалног становништва, доступна литература итд.).

На основу наведених критеријума, одређене су границе Српске Црне Горе (карта 1). Источна граница, на потезу од дивчибарског Црног врха (1.096 m), преко Вучјег мрамора (947 m), Великог брда (855 m), Голеша (859 m) до Великог брда (818 m), поклапа се са морфохидролошким развођем сливова Скрапежа и Каменице. Даље ка југу граница се преко Великог околишта (732 m) спушта на горњи ток Градње, где се налази најисточнија тачка регије (43°58'56" с. г. ш. и 20°01'41" и. г. д.). Преко коте 566 m граница се наставља на доњи ток Градње, све до њеног ушћа у Скрапеж.

Јужна граница регије већим делом је морфолошка (развође између Скрапежа и Лужнице) и води гребеном Црнокосе, преко Градине (764 m), Камаља (765 m), Бандере (778 m, најјужнија тачка Српске Црне Горе, 43°57'51" с. г. ш. и 19°57'00" и. г. д.), Шарампова (809 m), Сандука (776 m), Смента (919 m) и Града (1.022 m) на Дрмановини, до Росића косе (839 m). Пресецајући корито Тмуше, југозападна граница регије се даље пружа преко Глога (871 m) и Црног врха (865 m) до Годановца (808 m).

Западна граница се преко Колуше (836 m) наставља до Церја (913 m), пратећи развође између Сече реке и Рогачице. Одатле преко Рајковца (856 m) и Главице (907 m) долази до Кика (1.045 m) и Плиша (1.042 m), залазећи делимично у слив Рогачице. Кота Плиш је најзападнија тачка Српске Црне Горе (44°04'10" с. г. ш. и 19°40'20" и. г. д.), удаљена 4,3 km ваздушном линијом од тока Дрине. Даље ка северу граница преко

Кафте (822 m) и Лисине (1.126 m) води до Грдине (1.089 m), а затим преко Бедена (1.256 m) и Смрековаче (1.205 m), пратећи развође између Скрапежа и Трешњице, до Средњег Повлена (1.301 m). У близини изворишта Скрапежа налази се највиша тачка у регији – Мали Повлен (1.347 m).

Извор: израда аутора у програму GeoMedia (основа: Топографска карта 1:200.000, list Ужиче).

Карта 1. Границе Српске Црне Горе

Северна граница Српске Црне Горе води преко Кукља (999 m) до изворишта Забавице, а затим Забавицом, Забавом и Буковском реком до Црног врха (1.096 m) на Дивчибарама. Ставе Забаве и Буковске реке представљају најсевернију ($44^{\circ}09'21''$ с. г. ш. и $19^{\circ}53'02''$ и. г. д.) и најнижу тачку регије (364 m н. в.).

На основу теренских проучавања, издвојена граница Српске Црне Горе не поклапа се у потпуности ни са морфолошким (Косјерићко-ражанска котлина), ни са административним границама (Општина Косјерић). Одступања се јављају због неуважавања физичкогеографских критеријума у административној подели, због чега границе катастарских општина често пресецају развођа. Највећа одступања се јављају на севе-

ру, где атари Таора, Радановаца, Дреноваца и Мрчића залазе у долине Забаве² и Буковске реке (слив Градца), док атар Таора³ залази и у долину Поличке реке (слив Јабланице). Српској Црној Гори припада и југозападни део катастарске општине Дивчибаре (Град Ваљево). Атари Маковишта, Годечева⁴ и Варде залазе у слив Рогачице, док подрињским селима Јакаљ и Јеловик припада део слива Сече реке. Одступања између административне и утврђене границе јављају се и на западу (Српској Црној Гори припадају делови атара подрињских села Зарожје и Љештанско), на југу (општинска граница не прати у потпуности развође на Црнокоси), и на југоистоку (атари Бјелоперице и Мушића залазе у слив Градње). На истоку изворишни краци Мионице припадају катастарској општини Тометино Поље (Општина Пожега).

Површина регије у утврђеним границама износи 396,5 km², што је за 38,1 km² веће од површине Општине Косјерић. На тој територији се налази 29 катастарских општина и 28 насеља, са 12.393 становника 2011. године (густина насељености 32,1 ст./km²), из чега се може закључити да је Српска Црна Гора (тј. Општина Косјерић) према површини на предпоследњем, а према демографској величини на последњем месту у Златиборском округу. Имајући у виду да су статистички подаци углавном доступни на нивоу насеља, приликом њихове обраде уважавана је површина регије у административним границама.

О пореклу **назива регије** постоје различита мишљења. Већина анкетираних мештана (61,8%) сматра да назив Црна Гора потиче од тамнозелене боје четинарских шума које су у прошлости покривале већи део регије (прилог 1), и да је повезан са локалним топонимима Црни врх и Црнокоса. Ово схватање потврђује и већина истраживача (Обрадовић, 1858; Лапчевић, 1922; Игњић, 1961; Герзић, 1977, 1978; Павловић Д., 1979; Павловић М., 2001). Познановић (1989) сматра да је регија добила назив по пла-

² Према Љ. Павловићу (1925), значајан део слива Забаве чине пашњаци црногорских села Радановаца и Таора, због чега овај простор припада Српској Црној Гори, иако се не налази у сливу Скрапежа. Стога северна граница регије означава линију крајњег домета некадашњих сезонских сточарских кретања.

³ Дobar пример неуважавања природних граница у административној подели представља село Таор, које припада Граду Ваљево, али се као „клин“ дубоко завлачи на територију Општине Косјерић, пресецајући морфолошке границе (Карта 1). Ова „аномалија“ последица је административних промена 1950-их година, када је Таор пребачен из Црногорског у Ваљевски срез. Да Таор припада Српској Црној Гори и Општини Косјерић потврђују следеће чињенице: већи део атара (Доњи Таор) налази се на јужним падинама Повлена, у сливу Скрапежа, чијом долином природно и социоекономски гравитира ка Косјерићу; све до 1950-их година 20. века село је припадало Црногорском срезу; саобраћајно и функционално, Таор је боље повезан са 16 km удаљеним Косјерићем, него са Ваљевом, од кога је удаљен 40 km; према попису становништва 2011. године, 60% радника дневних миграната је запослено у Косјерићу (Попис становништва 2011, документациони материјал); у статистичкој евиденцији промета у сеоском туризму Доњи Таор се води као косјерићко село (Туристичка организација општине Косјерић, 2015) итд. У неформалним разговорима, већина мештана Таора истицала је нелогичност административне припадности њиховог села и с тим у вези бројне тешкоће које имају у задовољавању свакодневних животних потреба. Наведене чињенице указују да издвајање Таора из састава некадашњег Црногорског среза нема географско оправдање и да је било мотивисано политичким или неким другим интересима, а не географским и економским разлозима. Представници локалне самоуправе у Косјерићу сматрају да је потребно извршити корекцију општинске границе код Таора, како би се административна подела ускладила са природним и социоекономским границама.

⁴ По Љ. Павловићу (1925), иако се део атара Годечева налази у Подрињу, ово село се традиционално увек везивало за Сечу Реку, тј. сматрано је делом Српске Црне Горе.

нини Црнокоси, која се раније звала Црна гора. По другом тумачењу, назив регије указује на порекло становништва, које је досељено из црногорских брда динарским метанастазичким струјама (Стојановић Б. и др., 1996). Имајући у виду да се жупа Црна Гора у сливу Скрапежа помиње још у средњем веку, пре динарских миграција, ово друго објашњење мало је вероватно. Тако Челиковић (1997) напомиње да је погрешно уобичајено схватање да је регија добила назив по досељеницима из Црне Горе. Постоји и мишљење да је Српска Црна Гора названа по војводи Вуку Црногорцу, старешини Сокограда код Љубовије (Бошњак и Јаковљевић, 2006).

Специфичан проблем истраживања представљало је и утврђивање тачног имена проучаване регије, јер се у литератури срећу две варијанте – Српска Црна Гора и Ужичка Црна Гора. Ови суфикси додани су називу регије тек крајем 19. века, ради њеног прецизнијег географског одређења, тј. разликовања од државе Црне Горе, Скопске Црне Горе и сличних географских назива. На основу спроведене анкете, 40,1% испитаника сматра да је најприхватљивији назив Српска Црна Гора, 31,1% Ужичка Црна Гора, 2,8% Црна Гора, док 24,1% сматра да се могу користити све варијанте (прилог 1). Чињеница је да сва три назива егзистирају у стварности и литератури, али због нешто већег процента оних који су се изјаснили за назив Српска Црна Гора, у овом раду је предност дата тој варијанти.

Саобраћајногеографски положај Српске Црне Горе мењао се кроз историју. У римско доба ова територија је имала транзитну функцију на путу који је повезивао Sirmium (Сремску Митровицу) и Malvesatium (Пожегу) и настављао се на југ све до Epidaurusa (Цавтата) (Стојановић Б. и др., 1996). Траса старог римског пута коришћена је и у средњем веку. На ову саобраћајницу настављао се пут који је преко Варде спајао сливове Западне Мораве и Дрине. Током турске владавине и касније у ослобођеној Србији, нису створени услови за јаче саобраћајно и економско повезивање Српске Црне Горе са окружењем. У 19. веку главни пут између Косјерића и Ужица је, због честих поплава, водио преко Црнокосе, а не долином Скрапежа (Misailović, 1981). После Другог светског рата изграђене су саобраћајнице, које повезују овај простор са суседним географским целинама, као и оне од локалног значаја. Пут Косјерић – Пожега пуштен је у саобраћај 1953. године, а железничка пруга Београд – Бар 1972. године.

Морфологија терена (планине и речне долине) утицала је на облик саобраћајне мреже. Главна саобраћајна осовина регије оријентисана је правцем север – југ. Правцем запад – исток не постоје повољни услови за трасирање модерних путева, због чега је Српска Црна Гора недовољно отворена и саобраћајно повезана са Подрињем и Шумадијом. Најкраће везе са овим регионалним целинама чине путеви лошег квалитета, што захтева коришћење заобилазних и дужих праваца, преко Пожеге и Ужица.

Знатно већа проходност у меридијанском правцу у односу на упореднички, неповољно утиче на саобраћајно-географски положај регије и степен активирања простора.

Средњи и доњи део долине Скрапежа, заједно са долином Кладорубе, природно је предиспонирана саобраћајница која повезује Западно Поморавље на југу са Панонском низијом на северу. Овим правцем пружа се саобраћајна „кичма” Српске Црне Горе – део државног пута првог реда М-21 (Нови Сад – Шабац – Ваљево – Косјерић – Пожега – Ужице – Пријеполје). Овом друмском комуникацијом, преко превоја Букови (759 m), остварују се везе са Ваљевом, Београдом, Шапцем и Војводином на северу, а долином Скрапежа са Ужицем, Пожегом, Чачком и Црном Гором на југу. Истом трасом кроз територију Српске Црне Горе пролази и део железничке пруге Београд – Бар. Удаљеност Косјерића од Ваљева износи 44 km, од Ужица 47 km, од Пожеге 23 km, Чачка 58 km и од Београда 135 km.

Од уздужног магистралног правца одвајају се краћи путеви нижег ранга, којима су сеоска насеља повезана са Косјерићем, Ужицем, Ваљевом и Бајином Баштом. Најзначајнија таква саобраћајница је државни пут другог реда Р-263, на релацији Ужице – Црнокоса – Каран – Косјерић – Сеча Река – Варда. На ову саобраћајницу наставља се пут који преко Костојевића представља најкраћу везу са Бајином Баштом. Западним ободом регије води државни пут другог реда Р-213 Ужице – Варда – Маковиште – Таор – Ваљево, меридијанског правца. На превоју Букови се од пута Ваљево – Косјерић одваја државни пут другог реда Р-205а, који преко Дивчибара води на југ источним ободом регије.

Мрежа општинских путева има чвориште у Косјерићу, одакле се саобраћајнице зракасто разилазе ка сеоским насељима. До 70-их година 20. века сви путеви у регији били су макадамски, а део пута Варда – Таор још увек је неасфалтиран. Од средине 70-их година 20. века запажа се стално побољшање квалитета путева, али је њихово стање и даље незадовољавајуће. То представља ограничавајући фактор регионалног повезивања Српске Црне Горе и социоекономског активирања простора. Због тога постојећа саобраћајна мрежа не подстиче у довољној мери јачање функционалних односа и веза Косјерића са руралним окружењем.

Положај Српске Црне Горе у односу на шири простор, у свим етапама њеног развоја, био је детерминисан транзитном функцијом као главним покретачем просторно-функционалне трансформације. Комуникациона осовина регије кроз историју је мењала технолошко-прометне карактеристике, али не и доминантан утицај на развој овог простора, за чију је експанзију или стагнацију увек пресудан значај имао интензитет прометних токова између градских центара који га окружују.

Српска Црна Гора има периферан положај у односу на националне друмске саобраћајне коридоре (Ибарска и Јадранска магистрала и планирани аутопут Београд –

Јужни Јадран), што је упоредо са модернизацијом саобраћајница утицало на опадање њеног транзитног значаја. На брзу стагнацију овог простора у другој половини 20. века посебно је утицала промена транспортних токова после изградње Ибарске магистрале, када је тежиште друмског саобраћаја између Београда и Црногорског приморја померено источно од Српске Црне Горе, што је истакло периферност ове регије. Због слабије технолошке опремљености, пут Ваљево – Косјерић – Пожега постао је саобраћајница нижег ранга.⁵ Саобраћајни положај Српске Црне Горе делимично је побољшан изградњом железничке пруге Београд – Бар, али она није могла зауставити негативне демографске и економске трендове. Транзитна функција Српске Црне Горе има регионални значај (саобраћајни токови између Ужица и Ваљева) и сезонски карактер (већа фреквенција саобраћаја лети, када се интензивирају туристичка кретања ка Златибору и Црногорском приморју).

Регионални развој Српске Црне Горе тесно је повезан са многим географским факторима, међу којима географски положај има значајно место. Транзитни положај представља квалитативно најзначајнију одлику њеног савременог географског положаја, али због лошег квалитета путева и конкуренције суседних простора није валоризован у довољној мери. У другој половини 20. века функционални положај ове регије је побољшаван развојем регионалних функција у Косјерићу. Са функционалним јачањем, стварани су услови за интензивнији регионални развој Српске Црне Горе и успостављање интеграционих веза са окружењем. Иако је у функционалном погледу формално укључена у нодалну регију Ужица (Тошић Д., 1999), Српска Црна Гора је пример руралних простора који се налазе у прелазној зони утицаја великих регионалних центара (Ужице и Ваљево). Током друге половине 20. века, близина великих градова утицала је двојачко на привредни развој Српске Црне Горе, тако што је са једне стране подстицала њен развој путем привредних и других облика сарадње, али су истовремено Ваљево и Ужице били и мета младог становништва које је напуштало ову регију. Савремени интеграциони процеси на почетку 21. века захтевају да се осмисли нова стратегија функционалног повезивања и регионалног развоја неразвијених руралних делова Србије, у које спада и Српска Црна Гора.

⁵ На основу запажања на терену, део мештана Косјерића својим личним аутомобилима не путује до Београда преко Ваљева, већ дужим али квалитетнијим путем преко Пожеге и Горњег Милановца.

3. ПРИРОДНА ОБЕЛЕЖЈА И ЊИХОВЕ САВРЕМЕНЕ ГЕОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ

Елементи природне средине (природни услови и ресурси) спадају у најважније факторе привредног развоја и његове просторне организације. Зато анализа физичко-географских елемената и степена валоризације природних услова и ресурса има велики значај у регионалногеографским студијама. Проучавање природних обележја представља основу за разумевање савремених географских промена у Српској Црној Гори.

Током друге половине 20. и почетком 21. века, промене физичкогеографских елемената у Српској Црној Гори биле су незнатне, док су социоекономски процеси имали неупоредиво већи утицај на размештај становништва и привредних активности. Највеће промене у природном комплексу су извршене под антропогеним утицајем (већи степен експлоатације минералних сировина, промена начина коришћења земљишта, пошумљавање североисточног дела регије ради заустављања ерозије, аерозагађење у Косјерићкој котлини везано за рад фабрике цемента, стварање вештачког језера у Росићима итд.). Са све израженијом депопулацијом, степен антропогеног утицаја на природну средину брдско-планинског дела Српске Црне Горе постаје све мањи. На другој страни, тај утицај је најизраженији у Косјерићкој котлини и дуж главних саобраћајница.

Савремени регионални развој захтева успостављање равнотеже између економског напретка и очувања животне средине. Неопходно је зауставити прекомерно исцрпљивање природних потенцијала, и обезбедити њихово рационално коришћење, са циљем да се омогући развој будућим генерацијама. То је могуће постићи уважавањем општеприхваћених принципа одрживог развоја. Из наведених разлога, упознавање физичкогеографских обележја представља полазиште за разумевање савремених демографских и социоекономских процеса и планирање будућег регионалног развоја Српске Црне Горе.

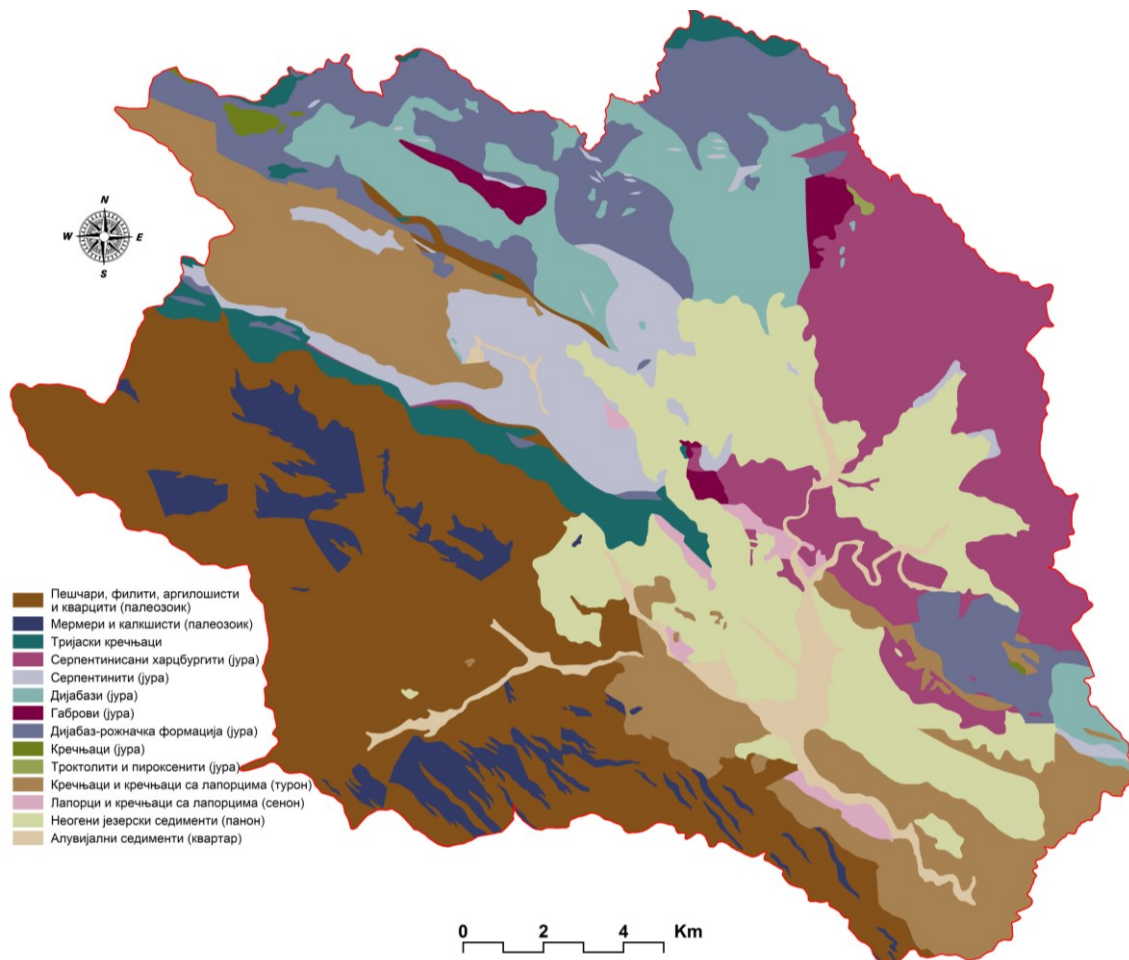
3.1. ГЕОЛОШКА И ТЕКТОНСКА ЕВОЛУЦИЈА И ГРАЂА ТЕРЕНА

Територија Српске Црне Горе одликује се сложеном геолошком грађом и тектонском структуром. На релативно малом простору јављају се стене формиране од палеозоика до квартара. Највеће пространство захватају палеозојски шкриљци и пешчари, мезозојски кречњаци, дијабаз-ројначка формација, јурске магматске стене и неогени седименти. Током геолошко-тектонске еволуције Српске Црне Горе више пута је дола-

зило до смењивања седиментације са фазама интензивних тектонских покрета, магматизма и метаморфизма (Mojsilović i dr., 1975, 1978).

Према геолошкој регионализацији Србије, територија Српске Црне Горе припада офиолитској зони унутрашњих Динарида. Налази се на граници два терана – Дринско-ивањичког појаса и Вардарске зоне (Karamata & Krstić, 1996). Дринско-ивањичком терану припадају палеозојске стене у западном и југозападном делу регије. Вардарска зона обухвата северни део регије са ултрамафитским масивом Маљена (Јовановић В. и др., 2007). Приближна граница између ове две геотектонске јединице пружа се десном долином страном Скрапежа, на контакту палеозојских и мезозојских стена (Димитријевић, 2002).

Најстарије стене на територији Српске Црне Горе припадају Дринско-ивањичком терану. То су **палеозојски шкриљци и пешчари**, који чине готово целу десну страну слива Скрапежа (Mojsilović i dr., 1975). Палеозојску старост ових стена потврђују фосили микрофлоре из ордовицијума и силура на Великом брду код Варде (Jurković, 2006). Прво набрање и поремећаји шкриљаца везани су за варисцијску фазу херцинске орогенезе (Ђоковић, 1975; Jurković, 2006).

Извор: Brković i dr., 1977; Mojsilović i dr., 1972, 1977; Filipović i dr., 1977.

Карта 2. Геолошка грађа Српске Црне Горе

Десна страна слива Скрапежа представља североисточно крило палеозојске антиклинале Јелове горе (Jurković, 2006). На овом простору током старијег палеозоика егзистирао је марински режим, за који је везан први циклус седиментације. Током већег дела млађег палеозоика простор Српске Црне Горе представљао је копно (Mojsilović i dr., 1975).

Највеће распрострањење међу палеозојским стенама има тзв. пешчарско-шкриљава серија, коју чине аргилофилити, метаморфисани пешчари, филити, зелени шкриљци, кварцити итд. (Mojsilović i dr., 1975). У састав ове серије улазе и дијабази и туфови, настали субмаринским изливима у карбону (Mojsilović i dr., 1978). Местимично се јављају и метаморфисани кречњаци и мермери, који су најзаступљенији у долини Полошнице. Основна карактеристика ове серије је вертикално смењивање пешчара и шкриљаца (Mojsilović i dr., 1975).

Млађи део палеозојског комплекса Српске Црне Горе чини тзв. завршна пешчарска серија, која лежи у повлати старијих стена. Изграђена је од ситнозрних пешчара на контакту са тријаским кречњацима, и највеће распрострањење има између Маковишта и Годљева (Mojsilović i dr., 1975).

Почетком тријаса наступа трансгресија и долази до таложена кречњака преко палеозојске основе (Mojsilović i dr., 1975). **Тријаски кречњаци** се пружају од северозапада ка југоистоку, између Маковишта до Дубнице. Мање зоне тријаских кречњака налазе се западно од Малог Повлена и на ставама Забаве и Буковске реке. Тријаска зона у Српској Црној Гори има ограничено распрострањење, јер су током јуре кречњаци покривени еруптивним изливима (Ковачевић-Мајкић, 2009).

Крајем тријаса долази до активирања дислокација и издизања територије Српске Црне Горе изнад морске површине. Нова трансгресија започела је у средњој јури, када на простору Ваљевских планина долази до магматске активности, за коју је везана појава базичних и ултрабазичних стена и дијабаз-рожначке формације. Марински услови владали су до краја јуре, када се местимично таложу спрудни кречњаци (Mojsilović i dr., 1975).

Магматске и метаморфне стене јурске старости заузимају велике површине у северном, североисточном и источном делу Српске Црне Горе. Представљају западни део ултрабазичног масива Маљена и Букова. Највеће распрострањење имају перидотити (харцбургити), који се јављају источно од Ражанске реке, а изграђују и Радановачко-брајковачку греду која одваја Ражански басен од Косјерићке котлине. Метаморфозом перидотита формиран су серпентинити, који су заступљени у средњем току Скрапежа и дуж раседне зоне до Маковишта. Перидотитско-серпентинитске стене Маљена и Букова су имале веће површинско распрострањење, али су касније делимично прекривене кредним и неогеним наслагама.

Према савременим геотектонским схватањима, перидотитско-серпентинитски масив Букова и Маљена припада офиолитској зони западног појаса Вардарске зоне, тј. представља остатке дна некадашњег Вардарског океана (Bazylev et al., 2009; Karamata, 2006). Западно од перидотитског масива, између Ражанске реке и Малог Повлена налазе се две зоне базичних магматских стена – габрова и дијабаза. Јављају се у виду већих излива или жичних пробоја на ободу ултрабазичних стена или у дијабаз-ројначкој формацији (Mojsilović i dr., 1975).

Северни делови Српске Црне Горе изграђени су од вулканогено-седиментне **дијабаз-ројначке формације**, у чији састав улазе глинци, пешчари, ројнаци, кречњаци, дијабази, спилити, порфирити и габрови. Ове стене су најзаступљеније у атарима Маковишта, Таора, Радановаца и Дреноваца. Дијабаз-ројначку формацију одликује литолошка хетерогеност, изузев компактнијих маса дијабаза и габрова у горњем току Скрапежа (Mojsilović i dr., 1975). Појава спилита у виду пилов-лава на локалитету Говећа глава указује на субмаринску вулканску активност (Putnik, 1979).

Крајем јуре море се повлачи са простора Српске Црне Горе и настаје континентални режим који траје кроз доњу креду (Mojsilović i dr., 1975). За време дуге континенталне фазе раније створене стене набиране су тектонским покретима алпске орогенезе (Ршумовић, 1980).

Нова трансгресија наступа почетком горње креде, када читаву западну Србију прекрива море (Mojsilović i dr., 1978). У Српској Црној Гори долази до маринске акумулације **горњокредних седимената** у две издвојене зоне. Прва зона се налази у горњем току Скрапежа, у атарима Таора и Маковишта. Изграђена је од кречњака, преко којих су наталожени лапоровити кречњаци и лапорци (Mojsilović i dr., 1975). На више места у атару Маковишта јављају се горњокредни рудистни кречњаци богати фосилима морске фауне (Рејовић & Рајић, 1965). У Маковишту је 2014. године откривено налазиште фосила корала, шкољки и пужева, чија се старост процењује на више од 100 милиона година. Друга зона горњокредних седимената покрива обод Косјерићке котлине. Околина Косјерића је за време таложења горњокредних седимената имала одлике приобалног спрудног региона, који је у литератури познат под називом „Скрапешки спруд“ (Пашић, 1957).

Седименте Скрапешког спруда чине кречњаци, спрудни кречњаци, песковито-лапоровити кречњаци, пешчари и лапорци (Mojsilović i dr., 1972, 1977). Најизразитији профил спрудних горњокредних седимената налази се у атару Галовића, где се вертикално смењују кречњаци са рудистима и хипуритима (Пашић, 1957; Ршумовић, 1980). Због богатства фосила фораминифера, рудиста, корала и гастропода, рудистни кречњаци Косјерића су уврштени на листу геолошких занимљивости Србије (Јовановић Ј. и др., 2003/046).

Крајем креде долази до колизије офиолитског појаса Вардарске зоне и Дринско-ивањичког терана, између којих је затваран последњи остатак Вардарског океана (Karamata, 2006). Са повлачењем мора наступа континентална фаза која траје до сармата. У пиринејској орогеној фази долази до налегања серпентинитског масива Маљена и Букова преко мезозојских формација и формирања краљушти и набора. У савској орогеној фази долази до радијалних покрета и формирања скрапешког и ражанско-скакавачког раседа. Спуштањем терена дуж ових раседа настали су Косјерићка котлина и Ражански басен (Пашић, 1957; Ршумовић, 1980).

Почетком панона ови басени су испуњени водом и претворени у слатководна језера. Пре 15 милиона година, панонска трансгресија повезује изолована језера у сливу Западне Мораве у једну целину (Ршумовић, 1980). Јединствено језеро тада је испуњавало Косјерићко-ражанску, Пожешку, Чачанску и Драгачевску потолину. За време највишег нивоа језера, долина Сече реке била је залив, а Субјел је представљао острво. Са опадањем нивоа воде, јединствена водена површина се раздваја на мања језера у котлинама, која су била повезана отокама (Зеремски, 1983).

Присуство терцијарних језера у Српској Црној Гори оставило је насlage **неогених седимената**. Они су у време таложења захватили већу површину, али су каснијим ерозивним процесима редуковани и очувани на дну и делимично по ободу Косјерићке котлине и Ражанског басена (Ршумовић, 1980). Миоцена старост језерских седимената у Косјерићкој котлини утврђена је на основу фосилних остатака – конгерија, гастропода, планорбиса, остракода итд. (Mojsilović i dr., 1975). У Ражанском басену језерски седименти су таложени преко перидотитско-серпентинитских стена (Зеремски, 1983). У Косјерићкој котлини подину неогених седимената чине серпентинисани перидотити, палеозојски шкриљци и мезозојски седименти. Укупна дебљина миоцених седимената у околини Косјерића износи 120–140 m (Шкерљ, 1975).

Неогено језеро у сливу Скрапежа постојало је до краја миоцена. Завршетак језерског стадијума означен је отицањем вода у Пожешку котлину, после чега наступа континентална фаза (Misailović, 1981). Са развојем речне мреже долази до формирања **квартарних седимената**, који заузимају мање површине у речним долинама. Највеће распрострањење имају алувијални шљункови, пескова и глине у Косјерићкој котлини. Квартарним седиментима припадају и бигрене насlage Таорског врела.

Територија Српске Црне Горе је у тектонском погледу и даље активна. Поремећеност неогених седимената указује на млађе фазе алпске орогенезе (Mojsilović i dr., 1975, 1978). Савремена тектонска активност манифестује се у виду диференцијалних кретања – издизања планинског обода и спуштања дна Косјерићке котлине и Ражанског басена (Зеремски, 1983).

3.1.1. Лежишта минералних сировина и њихов значај за регионални развој

Као последица геолошке и тектонске еволуције Српске Црне Горе, на њеној територији је формирано више појава и лежишта минералних сировина, која су генетски везана за седиментацију у мезозоику и неогену и јурску магматску активност. Иако трагови рударске активности датирају још из античког доба (Бућић и Зотовић, 2001; Putnik, 1979), изузев сировина за производњу цемента, већина лежишта се не експлоатише. Неопходна су додатна улагања у геолошка истраживања, како би се добила тачнија оцена о економичности њиховог коришћења.

По економском значају, на првом месту налазе се сировине које се користе у индустрији цемента – **лапорци**, кречњаци и глине. У сливу Скрапежа лапорци су образовани током горњокредне трансгресије (Пашић, 1957). Јављају се у Косјерићкој котлини, Таору и Маковишту. Најзначајније лежиште минералних сировина на територији Српске Црне Горе представљају лапорци у атару Галовића, на површини од 3 km². Резерве у Галовићима износе 16,9 милиона t, што чини 5,7% укупних резерви лапорца у Србији (Национална стратегија..., 2012). Површински коп у Галовићима је главни извор сировина за Фабрику цемента „Титан”, која је лоцирана у непосредној близини. Остала лежишта лапорца на територији Српске Црне Горе се не експлоатишу.

У производњи цемента као сировине се користе и **лапоровити кречњаци и глине**. Највећа лежишта лапоровитих кречњака су Суво врело и Годљево, у близини Галовића. Површински коп у Сувом врелу захвата површину од 35 ha (Pavlović V., 2011). Користи се за производњу цемента, док се лежиште Годљево не експлоатише. Резерве лапоровитих кречњака Сувог врела и Годљево износе 16,83 милиона t, што чини 15% укупних резерви у Србији (Национална стратегија..., 2012). У лежишту Галовићи налазе се и значајне резерве глине и кварцног песка, који се такође користе у производњи цемента.

На територији Српске Црне Горе лоцирано је више лежишта техничког и архитектонског камена. Југозападно од Сече Реке, у палеозојским шкриљцима јављају се сочива калцитских **мермера**. Присуство кварца и графита даје стенама карактеристичну плавичасту боју (тзв. „плави ток”) и велику естетску вредност, нарочито у лежишту Бобија. Иако се могу користити као украсни камен, палеозојски мермери се не експлоатишу, изузев симболичне обраде од стране каменорезаца из Сече Реке.

Потенцијални економски значај имају и појаве мезозојских кречњака. Њихово формирање је везано са маринску седиментацију у тријасу и креди. Међу **тријаским седиментима** издвајају се кречњаци на локалитетима Савићи, Воденице, Главница, Парамун и Ивашевица (Јовановић В., 2004). Најбоље су истражени светлосиви и румен-

касти кречњаци у засеоку Савићи (Годљево). Без обзира на местимичну испуцалост стенске масе, ови кречњаци због својих естетских карактеристика могу се користити као квалитетни украсни камен.

Горњокредни кречњаци представљају потенцијално најзначајнији архитектонски камен на територији Српске Црне Горе. Јављају се у виду кречњака са рудистима и коралима, који су због црвене боје и присуства фосила тражени као декоративни камен. Лежишта су лоцирана у појасу горњокредних седимената на ободу Косјерићке котлине (Јовановић В., 2004). Најпознатије лежиште зоогено-спрудних криноидних и коралних кречњака се налази у Лазовима у атару Галовића (Мојсиловић и др., 1975). У Дивчевићима источно од Косјерића јављају се кречњаци са рудистима, што им даје посебну естетску вредност. На падинама Црнокосе, у долини Сувог потока, јавља се квалитетан зоогено-спрудни корални кречњак (Општина Косјерић, 2008).

Слика 1. Површински копови Галовићи, Годљево и Суво врело (извор: Pavlović V., 2011)

Песковито-шљунковите наслагe хетерогеног састава у долинама Скрапежа, Сече реке и Кладорубе локално становништво користи као грађевински материјал. Специфичну минералну сировину на територији регије представља **бигар** са Таорског врела, који експлоатишу мештани Маковишта и Таора. Непланском и прекомерном експлоатацијом од средине 20. века, нарушена је естетска вредност пејзажа у околини овог крашког извора и тиме умањена његова туристичка привлачност.

Као грађевински камен се користе и **дијабази** и **габрови** јурске старости. Распрострањени су у ширем окружењу превоја Букови, на локалитетима Башинац, Тавани, Дреновачки кик и Лисина. На Башинцу су још 70-их година 20. века вршена истраживања габра (Мојсиловић и др., 1975). Процењено је да економски значајне резерве дијабаза износе 20 милиона t (Општина Косјерић, 2010). Током 2010. године почела је експлоатација овог грађевинског материјала, који се користи у изградњи путева.

Слика 2. Експлоатација бигра код Таорског врела (фот. Р. Голић)

Значајна су и лежишта **магнезита** на североистоку Српске Црне Горе, у атарима Скакаваца, Росића и Мрчића. Магнезит Ражанског басена се јавља у виду жичних и мрежастих лежишта, генетски везаних за ултрабазичне стене. Највеће лежиште се налази у атару Скакаваца. Ово лежиште је након експлоатације од стране „Магнохрома” напуштено, јер се више не сматра економичним. Истраживања ових минералних сировина, обављена 70–их и 80–их година 20. века, показала су да се минерална зона пружа на површини од 6 km². Магнезитске жице које прожимају серпентините дају стени карактеристичан мрежаст изглед, због чега је лежиште Мрамор уврштено на листу геолошких занимљивости Србије (Јовановић Ј. и др., 2003/04а).

Слика 3. Мрежаст магнезити у атару Скакаваца (фот. Р. Голић)

Процењене резерве магнезитских лежишта у Ражанском басену износе 50 милиона t, а садржај магнезита износи 5–30% (Ларчевић, 1982). У економском погледу, најзначајнији локалитет је Мрамор, где се садржај чистог магнезита процењује на 2 милиона t (Стојановић Б. и др., 1996). И поред значајних резерви, мрежаст магнезити на

територији Српске Црне Горе за сада се због сложеног минералног састава и високог садржаја силицијума не могу користити у ватросталној индустрији. Даља истраживања ових лежишта нису предвиђена, јер су у колизији са стратешким плановима за развој сеоског туризма.

У источном делу Косјерићке котлине, у атару Тубића, регистроване су појаве **лигнита**, везане за миоцене седименте (Шкерљ, 1975). У Српској Црној Гори трагови угља су присутни и у горњокредним пешчарима код Маковишта, и неогеним слојевима Ражанског басена. Угаљ је прожет глином, због чега се ова лежишта не користе и немају економски значај.

На територији Српске Црне Горе не постоје значајнија лежишта металних сировина. Досадашња истраживања указују на присуство **бакра** у атарима Радановаца и Таора. Ради се о хидротермалним лежиштима, везаним за стене океанске коре јурске старости. Уз бакар, присутни су и трагови злата, сребра, цинка, гвожђа, никла и кобалта (Putnik, 1979). Најперспективније лежиште је Лајковача, са 2 милиона t руде која садржи 1,2% бакра (Општина Косјерић, 2008). Иако је у Радановцима РТБ „Бор” 70-их година 20. века вршио истраживања (Бућић и Зотовић, 2001), због ниског садржаја метала и димензија рудних тела, лежишта бакра у Српској Црној Гори нису економична за експлоатацију.

Неке од најзначајнијих савремених географских промена у Српској Црној Гори везане су за експлоатацију лапорца и кречњака у Галовићима и Сувом врелу, за потребе производње цемента. Отварање Фабрике цемента као носиоца привредног развоја регије 1974. године покренуло је бројне демографске, економске и физичкогеографске промене: досељавање радне снаге из сеоског дела регије у Косјерић; његов нагли популациони и физиономски развој; концентрација неаграрних функција у градском насељу; аерозагађење у Косјерићкој котлини, стварање антропогеног рељефа, промена режима подземних вода, уништавање вегетације и педолошког покривача итд.⁶ Пошто су лежишта лапорца и кречњака везана за урбани центар регије, њихова експлоатација у претходних 40 година била је један од главних фактора који су утицали на стварање демографске и економске поларизације између Косјерићке котлине и руралног окружења. На тај начин, експлоатација ових минералних сировина негативно је утицала на регионални развој Српске Црне Горе (концентрација становништва и привреде у Косјерићу и приградским насељима насупрот депопулацији и привредном заостајању брдско-планинског дела регије).

Остале минералне сировине (мермер, дијабаз, бигар, магнезит, бакар итд.), због малих количина и неистражености, од средине 20. века су минимално експлоатисане, тако да нису значајније утицале на регионални развој Српске Црне Горе после Другог

⁶ Наведене промене биће детаљније анализирани даље у тексту.

светског рата. Имајући у виду да се већина ових сировина налази у руралном делу регије, њихова организована експлоатација на локалном нивоу могла би допринети економској и демографској ревитализацији сеоских насеља у чијим атарима се налазе.

3.2. ГЕОМОРФОЛОШКЕ ОДЛИКЕ И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

Основу савременог рељефа Српске Црне Горе чине морфолошке целине формиране деловањем тектонских покрета. Представљене су планинским ободом (Подрињско-ваљевске и Косјерићко-драгачевске планине) и басенима спуштеним између њих (Косјерићка котлина и Ражански басен). Настанак ових маркантних морфолошких целина везан је за временски период од средине палеозоику до данас. Најзначајнији тектонски покрети одиграли су се у олигомиоцену, за време савске фазе алпске орогенезе, када је дошло до издизања планинског обода и спуштања басена дуж раседа. Овако створени тектонски облици су током неогена и квартера били изложени спољашњим силама, које су модификовале рељеф усецањем површи и долина, а местимично и елементима крашке морфологије. Трагови неогеног абразионог рељефа су слабо очувани, јер су модификовани млађим ерозивним процесима. У другој половини 20. века изван утицај на морфолошке процесе имао је и човек, који је променама у биљном покривачу (пошумљавање и напуштање пољопривреде) смањивао интензитет ерозије, а експлоатацијом минералних сировина створио облике тзв. антропогеног рељефа.

3.2.1. Утицај морфометријских одлика рељефа на регионални развој

Морфометријске одлике рељефа су битан фактор регионалног развоја Српске Црне Горе. Њихов утицај се испољава преко надморске висине, угла нагиба и експонираности терена, у комбинацији са климатским, хидрографским и педолошким факторима. На тај начин рељеф условљава размештај становништва и насеља по морфолошким целинама и висинским појасевима, могућност развоја пољопривреде, изградње саобраћајница итд. Значај рељефа за регионални развој Српске Црне Горе још увек није детаљно проучен, јер његово објективно вредновање зависи и од анализе демографских и економских показатеља.

Морфологија проучаване регије одликује се знатном **вертикалном рашчлањеношћу**. На релативно малој површини висинске разлике се крећу од 364 m на ставама Забаве и Буковске реке, до 1.347 m на Малом Повлену. Низијских терена нема. Вертикална дисекција рељефа износи 983 m, а средња надморска висина 681 m, што јасно указује на доминантно планински карактер регије. Вертикална рашчлањеност нарочито је изражена у северном делу територије, где хоризонтално растојање од највише

до најниже тачке у рељефу износи свега 12 km. Брдски појас обухвата 52,1 km² (13,2 % укупне површине), нископланински 329,0 km² (83,0%), а средњепланински 15,4 km² (3,9%).⁷

Табела 1. Хипсометријски појасеви

висински појас (m)	површина (km ²)	%
364–400	2,1	0,6
400–500	50,0	12,6
500–600	90,1	22,7
600–700	88,1	22,2
700–800	77,3	19,5
800–1.000	73,5	18,5
1.000–1.347	15,4	3,9
укупно	396,5	100,0

У рељефу Српске Црне Горе издвојено је седам висинских зона, са различитим могућностима привредног искоришћавања (табела 1). Највећи економски и насеобински значај имају терени дна и нижег обода Косјерићке котлине и Ражанског басена, до 600 m надморске висине. У вишим појасевима број становника опада, а услови за обраду земље, изградњу кућа и саобраћајница се погоршавају.

Терени до 400 m висине обухватају свега 0,6% територије регије, у јужном делу Косјерићке котлине дуж тока Скрапежа, као и на крајњем северу у долини Забаве. Висински појас 400–500 m заузима 12,6% територије Српске Црне Горе. Обухвата дно Косјерићке котлине, Годљевачко проширење и доње токове Кладорубе, Мионице и Сече реке. Ови делови регије чине њено демографско и економско језгро, са повољним условима за развој насеља, изградњу саобраћајница и ратарску производњу на алувијалном земљишту и неогеним седиментима. На висини до 500 m налази се Косјерић и центри пет села (Тубићи, Брајковићи, Бјелоперица, Шеврљуге и Сеча Река).

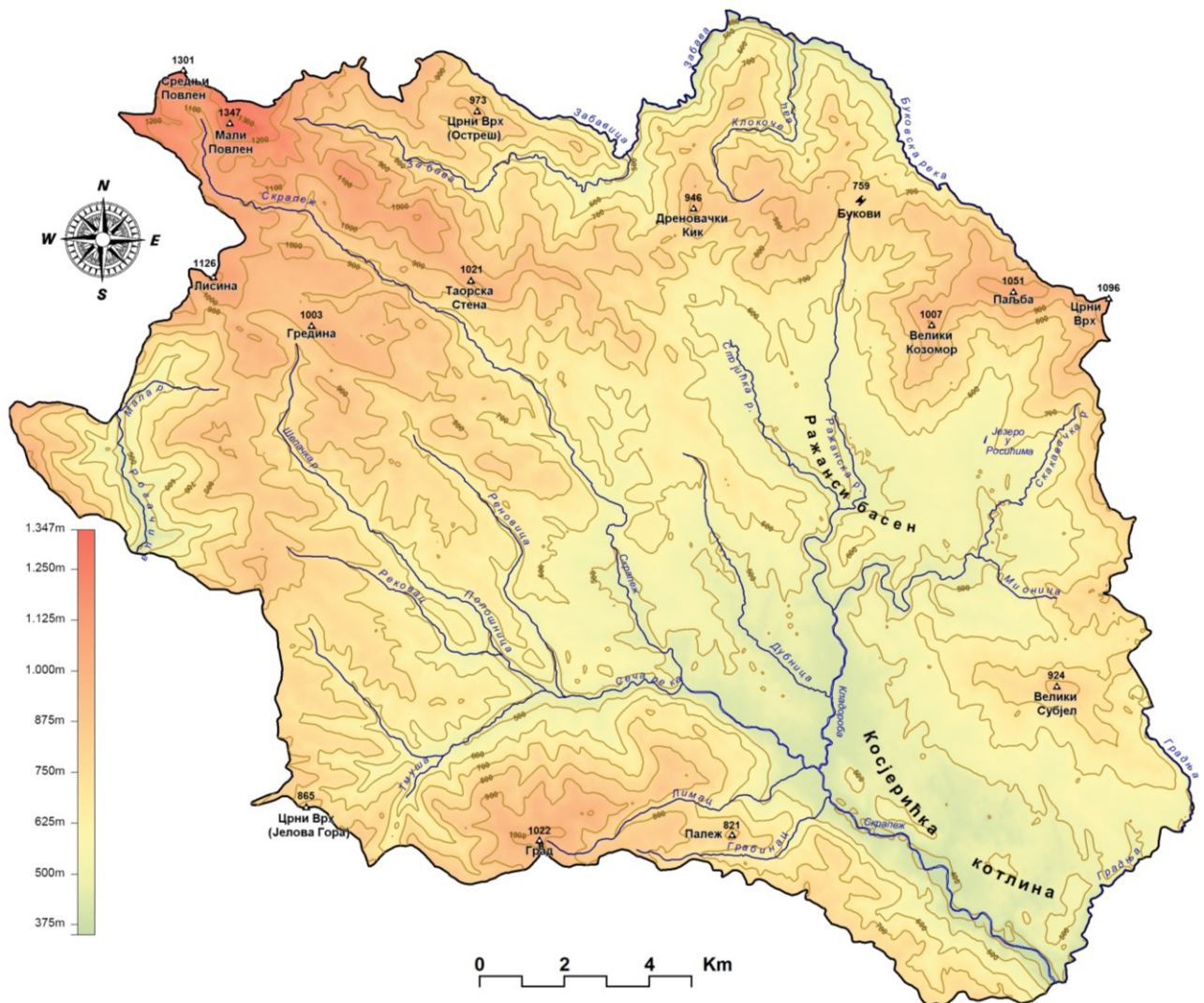
Терени између 500 и 600 m чине готово четвртину регије (22,7%). Чине највећи део дна Ражанског басена, нижи обод Косјерићке котлине, а раширени су и у сливовима Сече реке, Дубнице, Забаве и Рогачице. Углавном су изграђени од неогених седимената, и углавном су под њивама, воћњацима и ливадама. У овом висинском појасу смештени су центри 11 села (Мрчићи, Росићи, Стојићи, Скакавци, Мионица, Мушићи, Галовићи, село Косјерић, Годљево, Дубница и Доња Полошница), али и делови атара свих осталих насеља у регији.

Сличну површину заузима и појас 600–700 m (22,2%), који је распрострањен на ободу Ражанског басена и Косјерићке котлине, долини Сече реке и долини Скрапежа северозападно од Годљева. У овом појасу услови за ратарство се погоршавају, па у структури површина доминирају воћњаци, ливаде, пашњаци и шуме. Овај хипсомет-

⁷ Морфометријска обележја рељефа Српске Црне Горе анализирана су коришћењем програмског пакета Geo-Media. На основу дигиталног модела терена, добијени су подаци о површини висинских појасева, угловима нагиба и експозицијама рељефа.

ријски појас обухвата шест сеоских центара (Субјел, Парамун, Цикоте, Дреновци, Горња Полошница и Радановци).

Висински појас 700–800 m чини једну петину територије Српске Црне Горе (19,5%). Поред обода тектонских басена, широко је заступљен и у долинама Сече реке, Полошнице и Реновице. Због изражених ограничења за пољопривредну производњу, доминирају травне површине и шуме. У овом појасу се налазе центри три сеоска насеља (Руда Буква, Годечево и Таор).

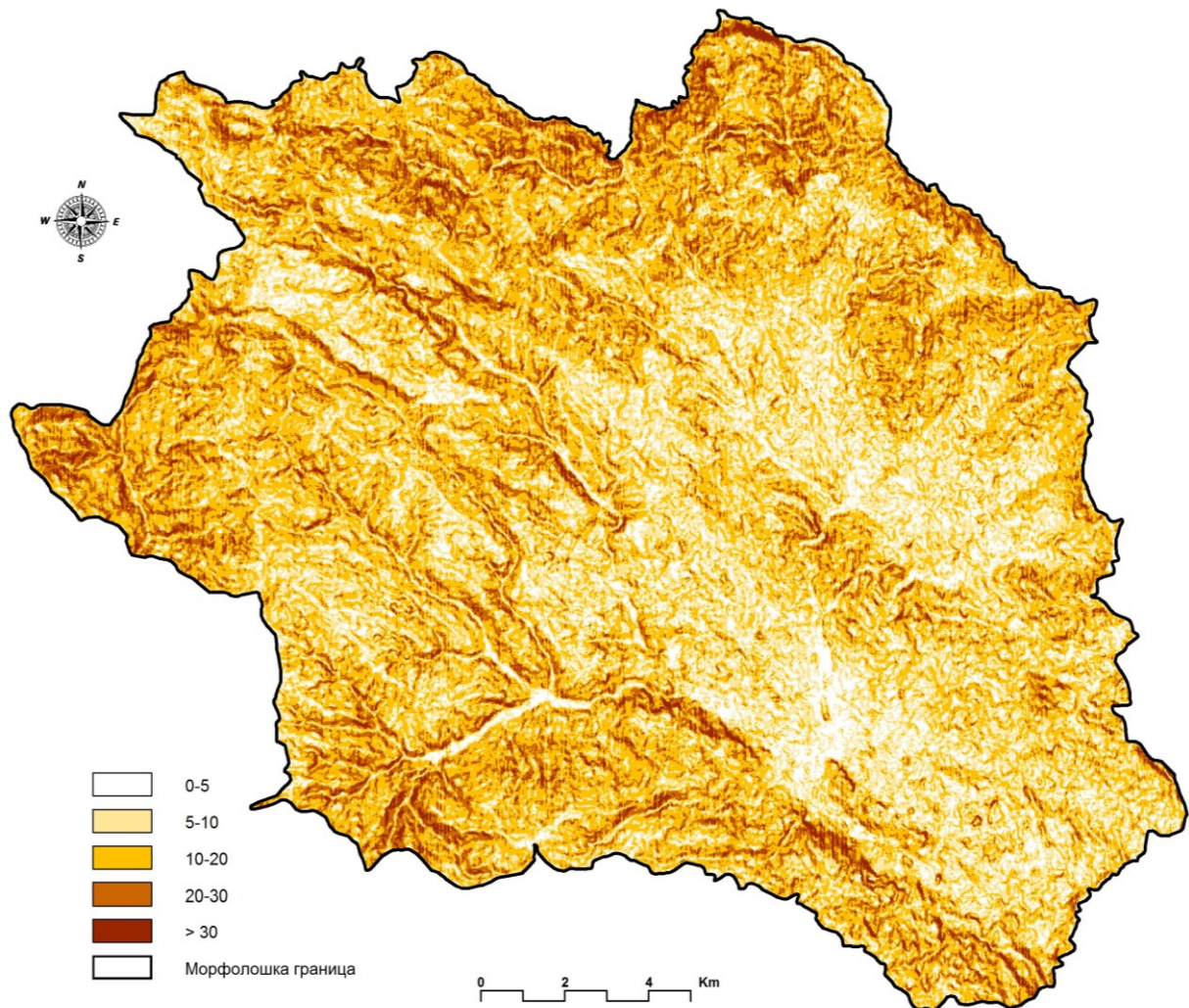

Карта 3. Висински појасеви у Српској Црној Гори

Планински терени надморске висине 800–1.000 m заузимају 18,5% територије. Највеће површине захватају на северу регије (Повлен, Букови, Козмор и Маљен), али се јављају и на западу (развође између Скрапежа и Рогачице), југу (Дрмановина и Црнокоса) и истоку (Субјел). У овој зони се налазе два највиша насеља у регији – Варда и Маковиште. Ратарска производња је могућа једино на заравњеним теменима узвишења. У структури површина доминирају шуме и пашњаци.

Највиши део Српске Црне Горе, висине 1.000–1.347 m, чини 3,9% њене територије. Доминира на северозападу регије (Повлен и извориште Скрапежа), а припадају му и врхови Козомора и Дрмановине. Једини засеоци у овом хипсометријском појасу припадају Таору и Маковишту. Терен је под листопадном и четинарском шумом и планинским пашњацима, а због веома ретке насељености и саобраћајне изолованости, степен коришћења природних потенцијала је веома низак.

Нагиб терена, као значајан модификатор ерозивних и акумулативних процеса, у великој мери одређује начин коришћења земљишта. Терени до 10° нагиба захватају 37,5% територије Српске Црне Горе, а стрмији терени 62,6% (табела 2). Ови подаци указују на преовлађивање стрмих терена, јер густа речна мрежа дисецира падине брдско-планинског обода регије (карта 4).

Карта 4. Углови нагиба у Српској Црној Гори

Површине са нагибом терена 0–5° захватају 10,9% територије. Претежно се јављају на дну Косјерићке котлине и Ражанског басена, у уским алувијалним појасевима поред Скрапежа, Кладорубе и њених саставница. Терени овог нагиба су заступљени и

у Годљевачком проширењу и долини Сече реке. Равне и благо заталасане површине са акумулацијом наноса не показују већа ограничења за формирање насеља, изградњу саобраћајница и развој привреде. На њима су повољни морфолошки услови за земљорадњу и коришћење пољопривредне механизације. Поред нижих терена, мање заравњене или благо нагнуте површине јављају се и на флувијалним површинама планинског обода регије.

Терени са углом нагиба 5–10° захватају 26,5% површине. Обухватају брежуљкасте терене на заталасаном дну и ободу Косјерићке котлине, даље од речних корита, ширећи се уз нижи обод басена. Већ у овом појасу јављају се ерозивни процеси, који доводе до хоризонталне рашчлањености рељефа, и услове за коришћење пољопривредне механизације чине тежим. Површине са нагибом 5–10° су под мањим њивама, воћњацима, ливадама и листопадним шумама.

Табела 2. Углови нагиба терена

угао нагиба (°)	површина (km ²)	%
0–5	43,3	10,9
5–10	105,2	26,5
10–20	170,9	43,1
20–30	59,0	14,9
>30	18,1	4,6
укупно	396,5	100,0

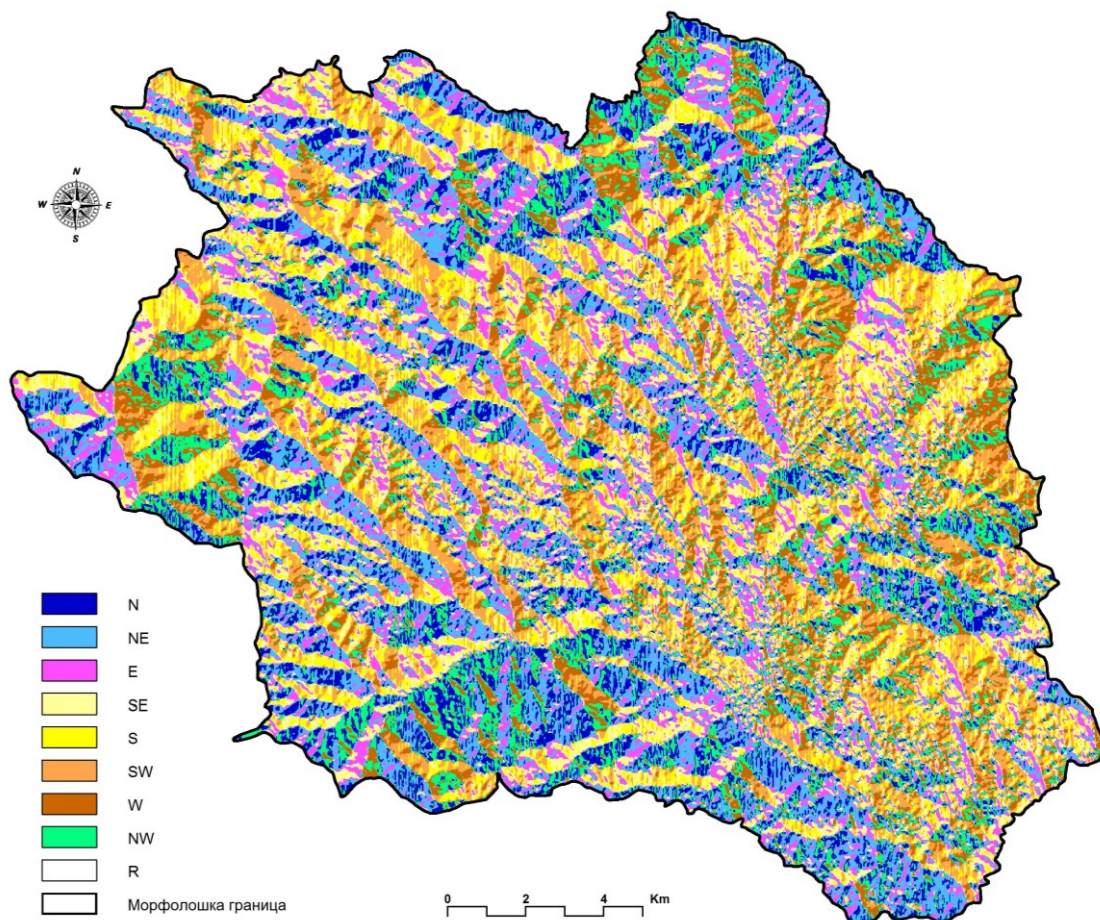
У Српској Црној Гори терени нагиба 10–20° заузимају 43,1% територије. Ове површине су изложене јачим ерозивним процесима, уколико нису заштићене шумском вегетацијом. Обухватају већи део Повлена, Букова, Јелове горе и Црнокосе, и јављају се у атарима свих насеља регије. Непогодни су за локацију села, у којима су куће груписане у мале засеоке, а саобраћајнице су представљене планинским путевима и стазама. Услови за екстензивно пашњачко сточарство су повољни. Могућности ратарске производње су ограничене на гајење ражи и јечама, а местимично се јављају и воћњаци.

Терени нагиба 20–30° обухватају 14,9% територије. Захватају делове рашчлањених планинских падина, а највеће површине заузимају у атарима Годечева, Сече Реке, Маковишта, Таора и Мрчића. На овим теренима изражена дисекција рељефа утиче на јаче спирање земљишта и чешћу појаву клизишта. Средином 20. века у Српској Црној Гори била је раширена појава да се чак и земљиште овог нагиба претвара у њиве. До промена је дошло после 1970. године, када је депопулација утицала на гашење земљорадње на стрмим теренима, што је довело до ублажавања ерозивних процеса.

Најстрмији терени, са углом нагиба већим од 30°, заузимају 4,6% територије. Обухватају падине планинских врхова Повлена, Црнокосе, Субјела и Козомора, раседне одсеке на контакту кречњака и вододржљивих стена, као и стрме стране у клисурастим деловима долина Скрапежа, Мионице, Сече Реке, Забаве и Рогачице.

Због велике рашчлањености планинских падина и речних долина, **експозиције рељефа** на територији Српске Црне Горе показују велику разноликост (карта 5). За развој пољопривреде најповољније су топле јужне експозиције, али и неекспониране површине, које се јављају у речним долинама.

У Српској Црној Гори су најзаступљеније топле експозиције, које заузимају 39,2% територије (табела 3). У зависности од нагиба терена и типа земљишта, највећу вредност имају топле експозиције у долинама Скрапежа, Кладорубе, Сече реке и Полошнице, које су повољне за гајење ратарских и воћарских култура. На другој страни, због стрмог терена и земљишта мањег бонитета, осунчане падине на северном ободу Ражанског басена и горњем току Скрапежа су изразито неповољне за земљорадњу.

Карта 5. Експозиције рељефа у Српској Црној Гори

Неекспониране површине заузимају 1,7% територије, у долинама Скрапежа, Кладорубе и Сече реке. Мање су осунчане од јужних падина, али их покривају алувијални наноси, највредније ораничне површине у регији. Неутралне експозиције су заступљене на 21,8% укупне површине. Примају мање топлоте од јужних, али су углавном повољне за гајење пољопривредних култура. То се нарочито односи на источне падине у долинама Скрапежа, Ражанске реке и Рогачице, које су јаче осунчане у преподневним сатима, где се на блажим падинама јављају воћњаци и њиве.

Најнеповољнију експонираност имају северне, североисточне и северозападне падине. Хладне експозиције покривају 37,2% површине, највише на северу (развође Скрапежа и Колубаре) и југу регије (Црнокоса, Дрмановина и Јелова гора). Како су то осојне падине, имају различиту пољопривредну вредност, у зависности од нагиба терена, педолошких и микроклиматских услова.

Наведени подаци указују да територија Српске Црне Горе има релативно повољну експонираност са становишта развоја пољопривреде. Отежавајући фактори су нагиб терена и педолошка структура, због чега се на многим осунчаним падинама не могу остварити већи приноси биљних култура.

Табела 3. Експозиције рељефа

експозиција	површина (km ²)	%	експозиције	површина(km ²)	%
N	40,3	10,2	хладне	147,6	37,2
NE	62,4	15,7			
NW	44,9	11,3			
S	41,9	10,6	топле	155,4	39,2
SE	52,1	13,1			
SW	61,4	15,5			
E	44,7	11,3	неутралне	86,6	21,8
W	41,9	10,6			
неекспонирано	6,9	1,7	неекспонирано	6,9	1,7
укупно	396,5	100,0	укупно	396,5	100,0

У зависности од надморске висине, нагиба терена и експозиција, морфометријске одлике рељефа на територији Српске Црне Горе пружају различите могућности за насељавање и привредно искоришћавање. Тај утицај се огледа у појави да су заравњени терени неутралних и топлих експозиција на мањој висини носиоци демографског и економског развоја, док су виши и стрмији планински терени изразито депопулациони. Међутим, и поред неповољних морфолошких прилика у планинском делу регије, у време када је сточарство представљало доминантну привредну грану демографско и привредно језгро Српске Црне Горе било је везано за планински простор, док је значај речних долина био мањи. До великих промена дошло је у другој половини 20. века, када је са урбанизацијом Косјерићке котлине и „спуштањем” становништва у речне долине, дошло до опадања насеобинске и економске функције Повлена, Букова, Дрмановине и Црнокосе. Иако су ове промене изазване савременим социоекономским процесима, морфолошка ограничења су поспешила депопулацију планинског дела регије и његово привредно заостајање у савременим условима.

Са становишта утицаја морфометријских одлика рељефа на регионални развој, у Српској Црној Гори могу се издвојити две изразите просторне целине: Косјерићка котлина и планински обод. **Косјерићка котлина** представља најзначајнију морфолошку целину за насељавање, развој саобраћаја, производних и услужних делатности. Доминација равних терена је котлину природно предиспонирала да постане носилац

демографских и економских процеса у регији. Овој просторној целини се условно могу прикључити и дно Ражанског басена, Годљевачко проширење у долини Скрапежа и доњи ток Сече реке, где су морфолошка ограничења за насељавање, развој пољопривреде и изградњу путева релативно мала. У **планинском делу** Српске Црне Горе доминација стрмих терена отежава формирање земљишта већег бонитета, поспешује ерозију и клижење тла, што негативно утиче на развој пољопривреде. Надморска висина и углови нагиба стварају велика ограничења и за локацију насеља, изградњу кућа и инфраструктуре (путеви, водоводи, електрична мрежа итд.). На тај начин, морфолошка ограничења у планинском делу Српске Црне Горе су лимитирајући фактор за успостављање равномерног регионалног развоја.

3.2.2. Тектонски облици рељефа

Тектонски облици рељефа Српске Црне Горе припадају Унутрашњим Динариди-ма. Северни планински обод регије представљен је југоисточним делом Ваљевских планина, које чине развође између сливова Скрапежа и Колубаре и припадају рудним планинама Западне Србије, делу западне зоне веначних планина (Родић и Павловић М., 1994). На територији Српске Црне Горе, овом планинском систему припадају Козомор, Букови и делови Повлена и Маљена. Јужни планински обод чине северне и североисточне падине Јелове горе, Дрмановине и Црнокосе, која, по М. Зеремском (1983), означава почетак система Косјерићко-драгачевских планина. Тектонске облике рељефа на територији Српске Црне Горе чине и басени, спуштени дуж раседа. Између Букова и Маљена на северу и Радановачко-брајковачке греде на југу спуштен је Ражански басен. Између поменуте греде на северу, Повлена на северозападу и Црнокосе на југу налази се Косјерићка котлина.

Иако су тектонски облици рељефа Српске Црне Горе уврштени у Унутрашње Динариде, прави динарски правац имају само Косјерићко-драгачевске планине и Косјерићка котлина. Остале морфолошке целине одступају од динарског правца. Према Ј. Цвијићу (2006), ова одступања нису последица тектонике, већ различитог интензитета ерозије на наспрамним планинским падинама. Новија научна сазнања указују да је упореднички правац Повлена и Маљена резултат старијих тектонских покрета и отпора перидотитске масе Маљена (Зеремски, 1983).

Ваљевске планине чине најмаркантнију тектонско-морфолошку појаву у рељефу Српске Црне Горе. Сврставају се у Динариде али и разликују од њих, не само по правцу пружања већ и по геолошкој грађи, у којој има и палеозојских и магматских стена. Испресеци су речним долинама, због чега остављају утисак високих планина, иако то нису (Родић и Павловић М., 1994). Главно стабло Ваљевских планина је издигнуто тектонским покретима пре неогена. После језерске фазе, издизање планина се наста-

вило са сукцесивним прекидима о чему сведочи серија ерозивних површи. Издизање Ваљевских планина и кретање блокова дуж раседних линија је било активно и током плиоцена и квартара (Зеремски, 1983). Овај планински систем је настао као широко било чије су се висине постепено повећавале у току дугог периода од олигомиоцена до данас (Ршумовић, 1978).

Повлен је највиша планина Западне Србије. Од Јабланика на северозападу одвојен је превојем Дебело брдо, а од Маљена на истоку превојем преко Букова, док у правцу југа належе на антиклиналу Јелове горе. Представља изразито развође између сливова Дрине, Колубаре и Скрапежа. Има карактеристичан положај, на месту лактастог скретања Подрињско-ваљевских планина из динарског у упореднички правац (Васовић, 2003). Српској Црној Гори припада јужни и југоисточни део планине.

Највиши делови Повлена изграђени су од јурских и кредних кречњака, који належу преко седимената и еруптивна дијабаз-ројначке формације. У подини масива налазе се палеозојски шкриљци. Оголелих терена нема, па Повлен представља пример покривеног краса. Кречњачке слојеве Повлена засеца флувиоденудациона површ висине 1.100 m, коју је Ј. Цвијић (1921) погрешно сматрао делом абразионе Мачкатске површи. Ова површ је најбоље изражена на Пустом пољу, између Малог Повлена и Лисине (Ршумовић, 1980). Са ње се издижу истакнути врхови – Средњи Повлен (1.301 m), Мали Повлен (1.347 m) и Кукаљ (1.171 m), остаци раније компактног рељефа, који је дисециран изворишним крацима Скрапежа и Јабланице. Због карактеристичног изгледа кречњачких узвишења која се издижу са површи, М. Зеремски (1983) је Повлен уврстио у острвски тип планина.

На простору Повлена су активни неотектонски процеси. Манифестују се издизањем терена, чији је износ највећи око Малог Повлена и постепено се смањује у правцу југа, ка раседима у удолини Тмуша – Сеча река, где потпуно престају. Ова удолина представља морфолошку и морфотектонску границу на којој се сустичу тектонски покрети са из правца Повлена и из правца Јелове горе (Зеремски, 1983).

Југоисточно од Малог Повлена почиње низ узвишења насталих дуж раседне зоне динарског правца, са обе стране тектонске удолине Скрапежа. Најистакнутија узвишења овог низа су Говеђа глава (1.148 m), Гредина (1.003 m) и Таорска стена (1.021 m). На њих се надовезују Вис и Ридови, које М. Зеремски (1983) не сматра деловима Повлена, већ их уврштава у Косјерићко-драгачевске планине.

Основне географске промене на Повлену после Другог светског рата односе се на изражену депопулацију и напуштање пољопривреде. Традиционална сточарска кретања су потпуно прекинута, због чега је у свим повленским селима (Маковиште, Таор, Радановци итд.) дошло до ширења шума на рачун пашњака, који се све слабије користе. У односу на 1960. годину, ораничне површине су преполовљене, што указује

на све израженији недостатак радне снаге у пољопривреди. Имајући у виду да остали привредни потенцијали Повлена нису активирани (шумарство, сеоски туризам, органска пољопривреда), може се констатовати да су савремене географске промене на овој планини изразито негативне. То је довело до стварања значајне неравномерности у регионалном развоју, тј. до све већег демографског и привредног заостајања Повлена у односу на друге делове Српске Црне Горе.

Слика 4. Мали Повлен (фот. Р. Голић)

Између Повлена и Маљена налазе се **Букови** – западни део Маљенског перидотитског излива. Слично Повлену, и на Буковима су очувани делови високе флувиодеградационе површи, са које се издижу Дреновачки кик (946 m), Башинац (821 m) и Ожањ (864 m). Главну морфолошку одлику Букова представља дубока меридијанска преседлина, која пресеца ерозивну површ и раздваја Букове на источни и западни блок (Зеремски, 1983; Ршумовић, 1980). Највиши део преседлине чини превој на Каони (759 m), којим је трасиран пут Ваљево – Косјерић. Падине Букова су дисециране водотоцима који припадају сливовима Буковске и Ражанске реке.

Иако због густог шумског покривача и стрмих падина на Буковима нема засеока, у другој половини 20. века дошло је до географских промена које су омогућиле њихово привредно активирање. Те промене су инициране изградњом магистралног пута Ваљево – Косјерић, чиме је овај простор добио транзитну функцију регионалног значаја. Саобраћајно отварање Букова омогућило је развој угоститељства и транзитног туризма на Каони, а у првој деценији 21. века и експлоатацију минералних сировина (мајдани дијабаза на Таванима).

Југоисточни део Букова представља **Козомор** (1.007 m), узвишење меридијанског правца, настало издизањем серпентинитског блока дуж попречних раседа на североисточном ободу Ражанског басена (Зеремски, 1983). Гребен Козомора се у виду

оштрог рта стрмо спушта под неогене седименте, раздвајајући поменути басен на две секундарне потолине. И поред јаке ерозије у серпентинитима, на темену узвишења су очувани трагови флувиоденудационе површи (Ршумовић, 1980).

Најзначајније географске промене на Козомору везане су за период 1970–1980. године, када је до тада оголићен простор пошумљен четинарима. Шумски покривач је утицао на визуелну трансформацију пејзажа, ублажавање ерозивних процеса, локалне измене микроклиме и стварање повољнијих услова за образовање педолошког покривача. На Козомору нема насеља, а због великих нагиба терена и ниског бонитета земљишта услови за пољопривреду су неповољни. Имајући то у виду, у будућем регионалном развоју Српске Црне Горе главна функција Козомора ће се односити на регулацију ерозивних процеса у сливу Ражанске реке.

Маљен се налази источно од Букова. Српској Црној Гори припада југозападни део планине, са делом Дивчибара и стрмим косама које се спуштају ка Ражанском басену (Росићке стране, Скакавачка коса). Слично Повлену, и на Маљену су констатовани неотектонски процеси реактивирања раседних линија (Зеремски, 1983). Теме Маљена је висораван коју чине уравњене површине створене дуготрајном ерозијом. Основну морфолошку одлику представља флувиоденудациона површ, усечена у серпентинитима. Површ је најбоље очувана на **Дивчибарама** (950–1.000 m н. в.), које представљају висораван на развођу сливова Кладорубе, Буковске реке и Каменице. Висораван је рашчлањена плитким долиницама, које се зракасто разилазе, чинећи Дивчибаре изразитим хидрографским чвориштем. Дивчибаре су остатак површи, која је редуцирана на садашње димензије регресивном ерозијом водотока из суседних сливова (Ршумовић, 1980).

Савремене географске промене на делу Маљена који припада Српској Црној Гори односе се на пошумљавање оголићених терена, што је смањило интензитет ерозије и ублажило бујични режим водотока у сливу Скакавачке реке. Иако туристички центар на Дивчибарама не припада Српској Црној Гори, његова непосредна близина изазвала је позитивне промене у регији, које се односе пре свега на развој сеоског туризма у селима Ражанског басена и изградњу викенд насеља у атару Мрчића.

Субјел (924 m) је купасто узвишење источно од Косјерића. Припада Косјерићко-драгачевским планинама (Зеремски, 1983) и представља највиши део греде која раздваја Косјерићку котлину и Ражански басен. Током неогена, Субјел је представљао острво у језеру Косјерићке котлине (Зеремски, 1983; Пашић, 1957; Цвијић, 2000б). Тада је засечен абразионом површи, чији су трагови делимично очувани. Субјел је са свих страна окружен раседима, што упућује на закључак да је његова данашња висина резултат постјезерских тектонских покрета (Misailović, 1981).

Слика 5. Субјел (фот. В. Радовић)

Јужни планински обод у Српској Црној Гори чине узвишења која чине развође између Скрапежа и Лужнице – Јелова гора, Дрмановина и Црнокоса.

На југозападу регије, у сливу Сече реке, налазе се северни огранци **Јелове горе**, која представља најстарију и најсложенију тектонску јединицу на територији Српске Црне Горе, изграђену од палеозојских кристалстих шкриљаца и кварцита. Њену северну подгорину засецају раседи, који су предиспонирали долине Тмуше, Сече реке и Скрапежа. Овај раседни систем представља морфолошку и морфотектонску границу на којој се завршава северна подгорина планине (Зеремски, 1983).

Антиклина Јелове горе је интензивно набирана од палеозоика до данас – само током алпске орогенезе четири пута (Jurković, 2006). И у најмлађим геолошким периодима су присутна издизања палеозојског језгра планине, која се у долини Сече реке сучељавају са издизањима из правца Повлена (Зеремски, 1983). Теме Јелове горе је конвексно извијено и има облик свода. У морфолошком погледу, ова планина представља благо заталасану висораван, на којој су добро изражене простране флувиодеградационе површи, усечене у кристалстим шкриљцима (Ршумовић, 1980). Српској Црној Гори припада крајњи северни део Јелове горе, који је под шумом, ненасељен и саобраћајно изолован. Стога на овој планини нису констатоване значајније географске промене.

Дрмановина представља источни део палеозојског масива Јелове горе. То је највиша планина у јужном делу Српске Црне Горе (Град, 1.022 m). Долином Тмуше на западу одвојена је од Јелове горе, а долином Лимца на истоку од Црнокосе. Има правац пружања управан на динарски, што је условљено бројним раседима. Теме узвишења је заравњено и представља сачувани ниво високе флувијалне површи у сливу Скрапежа (Ршумовић, 1980). Северозападни део Дрмановине чини Металка (960 m), коју је Ј. Цвијић (2000б) издвојио као ниво абразионе површи. У условима депопулације, на Др-

мановини је у другој половини 20. века дошло до изразитог смањења сточног фонда, по коме је планина била препознатљива. Најзначајнија географска промена везана је за развој туризма. Од 1981. године на заравни Град се одржава веома посећена туристичка манифестација „Чобански дани”, али то није зауставило исељавање становништва из планинских засеока на Дрмановини (села Сеча река и Цикоте).

Између долине Лимца и клисуре Скрапежа (Литице) пружа се **Црнокоса** (809 m) – планина динарског правца, која раздваја Косјерићку од Лужничке котлине. М. Зеремски (1984) је уврштава у Косјерићко-драгачевске планине. Српској Црној Гори припадају североисточне падине планине, изграђене од палеозојских шкриљаца и кредних кречњака. Кристаласти шкриљци су јако поремећени, што сведочи о вишефазним тектонским покретима (Misailović, 1981).

Црнокоса има сложену тектонску структуру. Ка долинама Скрапежа и Лужнице ограничена је раседним линијама, а краћим попречним раседима разбијена је на мање целине. Дуж североисточне подгорине усечен је расед којим тече Скрапеж (Ршумовић, 1980). Овом дислокацијом мањи део Црнокосе је одвојен од главног планинског венца, у виду греде са леве стране Скрапежа (Зеремски, 1983). Теме Црнокосе је заравњено и представља остатак високе флувијалне површи на ободу слива Скрапежа (Ршумовић, 1980). Планинске падине су рашчлањене долинама краћих водотока и засечене нижим површима и терасама.

После Другог светског рата негативне демографске промене на Црнокоси биле су слабије изражене у односу на друге планинске делове Српске Црне Горе. То није последица бољег коришћења локалних природних потенцијала, већ пре свега антропогених фактора, тј. непосредне близине Косјерића као демографског и економског центра регије. Захваљујући томе, село Косјерић као једино насеље на Црнокоси, постало је највеће сеоско насеље у Српској Црној Гори.

Поред планина, у рељефу Српске Црне Горе издвајају се и две тектонске потолине испуњене језерским и флувиоденудационим седиментима – Косјерићка котлина и Ражански басен. Њихово стварање везано је за покрете алпске орогенезе у палеогену. У пиринејској и савској орогеној фази, дошло је до стварања система раседа, дуж којих су спуштени басени. Овако створене потолине су у неогену испуњене водом, а током плиоцена и квартара су биле изложене флувијалној ерозији и денудацији. У постјезерској фази изражени су неотектонски покрети дуж старих раседа (Зеремски, 1983). Дакле, данашње морфолошке одлике Косјерићке котлине и Ражанског басена одраз су вишефазних тектонских покрета и дуготрајног деловања ерозије (Пашић, 1957).

Косјерићка котлина представља изразиту морфоструктуру динарског правца пружања. Североисточни обод котлине чине узвишења која је одвајају од Ражанског басена (Вис, Ридови и Субјел). На југозападном ободу доминира Црнокоса, која раздва-

ја Косјерићку и Лужничку котлину. У правцу северозапада Косјерићка котлина постепено прелази у кречњачку површ Повлена, без јасне границе (Зеремски, 1983). На југоистоку је слабо израженим развођем између Црвене реке и Градње одвојена од Добрињске котлине, због чега неки аутори издвајају двојну Косјерићко-добрињску (Зеремски, 1984; Ршумовић, 1980), или тројну Косјерићко-јежевачко добрињску котлину (Ковачевић-Мајкић, 2009). Ј. Цвијић (1921) је Косјерићку котлину и Ражански басен сматрао једном целином, коју је назвао Црногорском котлином.

По М. Зеремском (1984), Косјерићка котлина представља ров створен спуштањем терена између паралелних раседа, пре неогене језерске акумулације. Положај између паралелних планинских венаца даје јој коритасти изглед. Тектонске црте котлине представљене су раседима који раздвајају обод изграђен од палеозојских и мезозојских стена од дна покривеног неогеним седиментима. Североисточни обод Косјерићке котлине је разбијен раседима динарског правца, између којих је формирана секундарна Радановачка потолина (Зеремски, 1983).

Изузев најнижих терена око ушћа Кладорубе у Скрапеж, дно Косјерићке котлине није равно, већ се са њега издижу ниска узвишења. По њеном ободу јављају се нивои млађих флувиоденудационих површи, ствараних после језерске фазе, као и речне терасе Скрапежа и Кладорубе. По М. Зеремском (1983), поремећеност неогених седимената и речних тераса указује на млађе тектонске покрете у Косјерићкој котлини. Ови покрети су се одиграли после стварања данашње речне мреже, а манифестују се у реактивирању старих раседних линија. Издизање обода Косјерићке потолине последица је тектонских покрета на јужној подгорини Повлена и на греди Лорет – Овчар – Каблар. Издизања долазе са северозапада и југоистока и сустичу се у долини Црвене реке, југоисточно од Косјерића (Зеремски, 1983).

Захваљујући интензивним географским променама у периоду после Другог светског рата, Косјерићка котлина је постала демографско и економско језгро Српске Црне Горе. Промене су условљене пре свега повољнијом морфологијом терена у односу на друге делове регије и добрим саобраћајно-географским положајем. То је утицало на концентрацију становништва, развој индустрије и других неаграрних делатности, изградњу савремених друмских и железничких саобраћајница и просторно ширење Косјерића. Међутим, урбани развој је изазвао и негативне географске промене, које се огледају у нарушавању квалитета елемената животне средине (загађивање ваздуха и вода, деградација пољопривредног земљишта итд.).

Ражански басен је секундарно удубљење у оквиру Косјерићке котлине. Представља тектонску депресију у јужној подгорини Маљена и Букова, дужине 12 km и ширине 5–6 km. Са севера и североистока ограничен је попречним огранцима Букова и Маљена, који у облику ртова залазе у басен – Козомор, Скакавачка коса и друга. На

југу је од Косјерићке котлине одвојен перидотитском гредом са које се издижу Вис, Ридови и Субјел (Радановачко-брајковачка греда). Нижом попречном косом која спаја ову греду са подножјем Козомора, Ражански басен је подељен на две мање, овалне депресије – Ражанску на западу и Скакавачку на истоку.

Јужни обод Ражанског басена⁸ издиже се око 100 m изнад њеног дна, што му даје облик затвореног басена. Дебљина седимената на дну басена износи 130–140 m, што указује на интензитет језерске акумулације (Misailović, 1981). Тектонски елементи рељефа су у постјезерском периоду преиначени усецањем флувијалних површи, тераса и долина Ражанске, Стојићке, Скакавачке реке и Мионице. Поремећеност неогених седимената и указује на млађе диференцијалне тектонске покрете. Јужни део Ражанског басена се спушта дуж раседа, док се северни део издиже у склопу издизања планинског венца Повлен – Маљен. Ови тектонски покрети су утицали и на рад спољашњих сила, изазивајући усецање речних корита и јаку ерозију у перидотитско-серпентинитским стенама обода басена (Зеремски, 1983).

Географске промене у Ражанском басену током друге половине 20. века биле су интензивне. Односиле су се пре свега на изразито негативне демографске процесе (депопулација и старење становништва), који су ограничили могућности развоја пољопривреде и других делатности. Иако је близина Дивчибара утицала на развој сеоског туризма, негативне демографске промене су настављене и у 21. веку. На другој страни, пошумљавањем обода басена дошло је до ублажавања ерозивних процеса и смањења количине наноса у коритима бујичних токова у сливу Кладорубе. На основу уочених промена на терену, у регионалном развоју Српске Црне Горе Ражански басен нема значајнију улогу, иако има природне предиспозиције да постане секундарно демографско и привредно језгро регије.

3.2.3. Ерозивне површи

У основна обележја рељефа Српске Црне Горе спадају ерозивне површи и терасе које се пружају ободним деловима слива Скрапежа, али залазе и у сам слив, пратећи развоја између Скрапежа и његових притока. Овим ерозивним облицима у великој мери је преиначен првобитни изглед тектонских облика рељефа. Површи су различите старости, димензија, апсолутних и релативних висина. Најбоље су очуване у кречњацима, док су оне на вододржљивим стенама, услед веће подложности ерозији, морфолошки мање изразите (Ршумовић, 1978). Прве податке о ерозивним површима на територији Српске Црне Горе дао је Ј. Цвијић у својој концепцији о абразионом рељефу на јужном ободу Панонског басена. По Цвијићу, готово читав планински обод Срп-

⁸ У литератури се срећу и други називи: Ражанско-мионичка потолина (Ршумовић, 1978), Ражанско-скакавачка потолина (Ршумовић, 1980), неогени басен Ражане (Зеремски, 1983) и Ражанско-скржутска котлина (Цвијић, 2000б).

ске Црне Горе представља делове абразионе мачкатске површи, усечене за време највишег нивоа Панонског мора (Цвијић, 1921).

Највиша флувиоденудациона површ пружа се ободом слива Скрапежа, али залази и у сам слив. Ерозивним и тектонским процесима је раздвојена на четири дела – Повленску површ, површ Дивчибара, површ Вис – Ридови – Субјел и површ Јелове горе (Ршумовић, 1980). У овој површи јасно се издвајају два висинска нивоа, усечена током две фазе флувиоденудационог процеса. Виши ниво (1.000–1.100 m н. в.) очуван је на Јеловој гори, Дрмановини, развођу Рогачице и Скрапежа, јужном Повлену, у Горњем Таору, источним Буковима и западном делу Дивчибара. Ова површ постепено прелази у нижи ниво (900–950 m), који је изражен на Јеловој Гори, у атарима Руде Букве, Варде и Маковишта и у јужној подгорини Букова и Дивчибара (Misailović, 1981). Каснијим тектонским процесима делови оба нивоа су спуштени, местимично и до 700 m н. в.

Ниже површи и терасе су усечене по ободу и странама тектонских депресија унутар слива Скрапежа. У односу на високу површ, ове заравни су мање редуциране ерозијом, због чега имају већи континуитет у пружању. Делимично су усечене у неогене седименте, што указује да су створене током млађих флувиоденудационих фаза. У Српској Црној Гори се уочавају два нивоа ових површи и тераса, висине 600–640 m и 500–540 m. Површ 600–640 m морфолошки је најизразитија на северном ободу Ражанског басена, у сливовима Мионице, Ражанске и Стојићке реке, а јавља се и у источном, западном и северозападном ободу Косјерићке котлине. Флувијална површ висине 500–540 m заузима малу површину у источном делу Косјерићке котлине.

О морфогенези ерозивних површи на територији Српске Црне Горе, као дела система површи на јужном ободу Панонског басена, постоје различита схватања. Пошто неогени седименти доказују постојање некадашњих језера у Српској Црној Гори, поставља се питање односа флувиоденудационих и абразионих процеса у стварању површи. Према Ј. Цвијићу, све површи у сливу Скрапежа су абразионог порекла. До њиховог усецања дошло је радом таласа, сукцесивним спуштањем нивоа језера у Косјерићкој котлини и Ражанском басену (Цвијић, 1921). Ово Цвијићево схватање је оповргнуто каснијим научним сазнањима. Према М. Зеремском (1983), на темену Повлена, Букова и Маљена нема морфолошких доказа о постојању абразионих површи. Плитководни језерски седименти доказују да се ниво неогених језера није пео високо уз планинске стране, тј. да су површи Ваљевских планина образоване флувиоденудационим процесима, који континуирано трају још од пренеогена (Пјевач, 1997).

Такво схватање потврђује и Р. Ршумовић (1978), по коме површи у сливу Скрапежа нису абразионе већ су настале флувијалном ерозијом, и представљају остатке флувиоденудационог пинеплена који је покривао већи део Западне Србије. Његово формирање је почело у горњој креди и трајало до олигомиоцена. Током савске орогене

фазе, тектонски покрети су пинеplen разломиле на издвојене платформе, на којима су каснијим флувиоденудационим процесима формиране површи на ободу слива Скрапежа. Због тога се у савременим површима издвајају две генерације облика: фрагменти пренеогеног пинеplена и облици младог рељефа, настали после савске орогене фазе. Платформе пренеогеног пинеplена најбоље су очуване Дивчибарама и Јеловој гори. Изразит остатак старог пинеplена представља и скрашћена површ Делића, у атару Маковишта (Ршумовић, 1978, 1980).

Иако су ерозивне површи у Српској Црној Гори флувиоденудационе, улога абразионог агенса у њиховом формирању не може се у потпуности одбацити. Морфолошки трагови тог рељефа су готово уништени ерозивним процесима током дугог периода од повлачења језера. Абразиони рељеф у Косјерићкој котлини најбоље је очуван на падинама Субјела, где се јављају шљунковите насlage, које нису остатак речне акумулације, већ абразије. Трагови овог рељефа се уочавају и у западном делу слива Скрапежа, као и на падинама Јелове горе, Дрмановине и Црнокосе (Misailović, 1981).

3.2.4. Речне долине и њихов значај за регионални развој

Речне долине, као најизразитији облици флувијалног рељефа, имају велики утицај на морфолошка обележја Српске Црне Горе. Основа савременог долинског рељефа формирана је тектонским покретима у олигомиоцену. Тада формиране долине испунила су неогена језера Косјерићке котлине и Ражанског басена и затрпала их седиментима. По повлачењу језера реке су успоставиле своје раније долине, тако да је савремена долинска мрежа готово идентична прејезерској, изузев на местима где је прејезерски рељеф био заравњен неогеном акумулацијом (Ршумовић 1978, 1980). Морфолошки најизразитије долине на територији Српске Црне Горе изградили су Скрапеж, Сеча река и Кладоруба са саставницама.

Долина Скрапежа представља најмаркантнији морфолошки облик флувијалне ерозије у рељефу Српске Црне Горе. Њена морфогенеза последица је тектонских процеса у олигомиоцену, када је створен систем раседа динарског правца, који су одредили морфологију долине (Misailović, 1981). Долина Скрапежа је композитна, изграђена од клисурастих сужења и ерозивних проширења, што је последица сложене геолошке грађе, тј. различитог интензитета ерозије у кречњацима и вододржљивим стенама, али и тектонског рељефа (падине Повлена и Косјерићка котлина).

У морфолошкој еволуцији долине Скрапежа смењивале су се фазе усецања са фазама ширења. Усецање долине вршено је после тектонских покрета, када је река добијала нижу ерозивну базу. У периодима тектонског мировања долазило је до проширивања долине, што потврђују речне терасе на долинским странама. Више терасе су

разорене или испрекидане ерозијом, док су ниже морфолошки добро очуване у делу долине Скрапежа низводно од Годљева.

Долина Скрапежа почиње амфитеатралним удубљењем на јужним падинама Средњег Повлена. После кратког меридијанског тока долина заузима динарски правац, који са мањим одступањима задржава до ушћа. Са променом правца долине мења се и геолошки састав – Скрапеж тече кроз кредне кречњаке у којима је усекао своју најузводнију клисуру, између Кукља (1.170 m) и Свала (1.068 m). Клисура се одликује каменитим коритом са честим прегибима, каскадама и појавом понора. Низводно од Црвенобрешког врела Скрапеж тече преко јурских серпентинита, услед чега долина губи клисураст изглед, а затим се поново сужава у кредним кречњацима Таора.

Скрапеж се низводно од Таора на дужини од 7 km усеца у серпентините, а речна долина се поново шири. Услед обешумљености овог дела слива, ерозија је долирске стране избраздала јаругама, на чијим контактима да долирским дном су формиране мање плавине, а речно корито је засуто великом количином наносног материјала спраног са Ридова и Радановачких ридова. У овом делу тока долирско дно је представљено алувијалном равни ширине до 300 m. Између Парамуна и Годљева долина Скрапежа напушта серпентините и наставља усецање у тријаским кречњацима. На том делу тока река је између Градине (603 m) и Плочина (652 m) усекла кратку клисуру са укљештеним меандром, која представља домну или ртасту епигенију (Ршумовић, 1980; Зеремски, 1983).

Низводно од зоне тријаских кречњака јавља се прво веће проширење речне долине – Годљевачко, као северозападни део Косјерићког неогеног басена. Скрапеж се на овом сектору усеца у меке миоцене седименте, долина се нагло шири, а пад речног корита је мањи. Ширина долирског дна местимично прелази 1 km. Низводно од Годљева Скрапеж је у кредним кречњацима усекао две кратке сутеске између Кузманског виса (543 m) и Кичери (522 m), које имају карактер домних епигенија. У сутесци Скрапежа код Кузманског виса налази се епигенетско ушће Сече реке, које представља ретку морфолошку појаву – комбинацију ивичне епигеније притоке и домне епигеније главног тока (Зеремски, 1983).

Низводно река улази у Косјерићку котлину и тече њеним западним ободом, пратећи расед између неогених седимената и кредних кречњака. Због положаја раседа и геолошког састава, долина Скрапежа у Косјерићкој котлини је изразито асиметрична, са стрмијом и ужом десном страном, док је лева страна широка и представљена североисточним ободом котлине. Асиметричност долине додатно је наглашена утицајем леве притоке Кладорубе, која је својим наносима „одгурала” Скрапеж ка југозападу.

У Косјерићкој котлини Скрапеж добија одлике равничарске реке, са плитко усеченим коритом. Таложењем материјала еродираниог у горњем и средњем току, река је

формирала уску алувијалну раван и акумулативну терасу, која се диже 2 до 4 m изнад речног корита. На њој се налазе најплодније пољопривредне површине. Ширина долиноског дна у међуречју Скрапежа и Кладорубе износи готово 2 km, на месту где се спајају алувијалне равни ових токова.

Јужно од Косјерића долина се постепено сужава, а речни ток је усечен у кречњацима скрапешког спруда. Овај део долине има одлике ивичне епигеније (Зеремски, 1983). Између Тубића и Каленића Скрапеж је у горњокредним кречњацима усекао 5 km дугачку клисуру Литице, којом се пробија из Косјерићке у Пожешку котлину и напушта територију Српске Црне Горе. У овом делу тока долиноско дно је сужено на 100 m, а местимично се своди на ширину речног корита. Клисура Литице је најнизоводнија епигенија Скрапежа у Српској Црној Гори (Ршумовић, 1980). Стрме долиноске стране су просечене долинама краћих притока Скрапежа, такође епигенетски усечених.

Према географским променама извршеним од средине 20. века, долина Скрапежа у Српској Црној Гори може се поделити на две целине. Најинтензивније промене се уочавају у средњем току (део долине на територији Косјерићке котлине), и везане су за интензивну трансформацију простора услед демографског и економског развоја Косјерића од осме деценије 20. века. То је утицало да се средњи део долине Скрапежа у насеобинском и привредном погледу постане носилац укупног развоја Српске Црне Горе. На другој страни, у делу долине Скрапежа узводно од Галовића у посматраном периоду присутне су изразито негативне демографске и економске промене, карактеристичне и за друге руралне просторе у регији. Томе је у великој мери допринела и чињеница да у долини Скрапежа узводно од Годљева ни у другој деценији 21. века не постоји асфалтни пут.

Притоке Скрапежа су рашчланиле брдско-планински обод Српске Црне Горе. Њихове долине су после регресије неогених језера усецане у односу на Скрапеж као доњу ерозивну базу. Долине углавном имају брдско-планински карактер, са уским и стрмим странама, и малом ширином долиноског дна. У горњим токовима реке се интензивно усецају, због чега су уздужни профили несаглашени, са преломима на којима се јављају брзаци, а на Скакавачкој реци и Забави и водопади. Ерозивна проширења су ретка, а значајније акумулације алувијалног материјала јављају се једино у долинама Сече Реке и Кладорубе.

Долина Сече реке има у горњем току динарски правац, а после ушћа Тмуше скреће ка североистоку. Такав правац је условљен раседним линијама на морфотектонској граници Повлена и Јелове горе. Долина је дубока 100–150 m, стрмих страна, формирана усецањем речног тока после повлачења неогеног залива (Зеремски, 1983). Највеће ерозивно проширење са акумулацијом алувијалних наноса јавља се на ушћу

Полошнице и Реновице. Непосредно пре ушћа у Скрапеж Сеча река је у кречњацима испод Кузманског вуса усекла кратку епигенетску клисуру.

Најдуже притоке Сече реке (Полошница, Реновица и Тмуша) усекле су дубоке и стрме долине великог пада. Долина Тмуше има инверсан правац у односу на Скрапеж (југ – север), што је предиспонирано раседним линијама које прстенасто опасују Јелову гору (Misailović, 1981). У долини Полошнице запажа се епигенетско усецање, при чему је део старе напуштене долине пиратерисан услед померања развођа између Сече реке и Рогачице, тј. пребачен је у слив Дрине (Ршумовић, 1980).

Од средине 20. века, у долинама Сече реке и њених притока уочавају се изразито негативне географске промене (депопулација, деаграризација), које су довеле до константног смањивања њеног демографског и економског потенцијала. Развој сеоског туризма, по коме је ова долина постала препознатљива 80-их година 20 века, и експанзија гајења малина крајем 20. века, нису успели да значајније успоре негативне развојне процесе. У време катастрофалних поплава и активирања клизишта 2014. године, економски потенцијали у долини Сече реке су тешко страдали (оштећење малињака, хладњача, путева и стамбених објеката), а последице нису отклоњене ни почетком 2016. године. Стога у савременом регионалном развоју Српске Црне Горе, долина Сече реке има маргинално место.

Кладоруба и њене саставнице су у вододржљивим стенама изградиле долине, које су дисецирале обод и дно Ражанског басена. Стојићка, Ражанска, Скакавачка река и Мионица су у јурским стенама обода Ражанског басена усекле дубоке долине стрмих страна и великог пада. У трошним стенама интензивирано је вертикално усецање и дисецирање терена дубодолинама чији водотоци врше интензивну ерозију, стварајући шљунковити нанос којим засипају корито Ражанске реке у њеном доњем току (Зеремски, 1983). У средњим и доњим токовима реке су усечене у миоценим седиментима дна Ражанског басена, долине су шире, а јављају се и алувијалне равни и акумулативне терасе. У сливу Скакавачке реке, на контакту перидотита и мање отпорног магнетита, селективном ерозијом формиран су мањи водопади – „скакавци”. Испод водопада налазе се рецентни и фосилни џиновски лонци, образовани вртложастом ерозијом – еворсијом. Највећи џиновски лонац има ширину од 6 m.

Морфолошку особеност водотока Ражанског басена представљају епигенетске клисуре пробојнице. Тако се Кладоруба пробија у Косјерићку котлину меандарском клисуром која пресеца серпентинитску греду Вис – Ридови – Субјел. Још изразитију клисуру са укљештеним меандрима у поменутој греди усекла је Мионица. Меандарске клисуре пробојнице Кладорубе и Мионице представљају комбинацију гредасте и домне епигеније (Зеремски, 1983). Епигеније се јављају и у долинама краћих токова Ражанског басена: Ђуровске реке, Поповице и Скакавачке реке.

У Косјерићкој котлини, низводно од ушћа Мионице, Кладоруба има карактер равничарске реке, са малим падом и релативно широким коритом усеченим у властитим наносима. Речне терасе се јављају само са десне стране тока, што указује на асиметричност долине. Дубница, десна притока Кладорубе, усекла је своју долину у неогеним седиментима. У њеном горњем току налази се епигенетска клисура на прелазу из секундарне Радановачке котлинице у Косјерићку котлину.

Слично долини Скрапежа, у долини Кладорубе и Ражанске реке, као њеном природном наставку, после Другог светског рата су изражене разлике у интензитету и правцу географских промена. Горњи и средњи део долине (долина Ражанске реке), карактерише се изразитом депопулацијом, смањењем значаја пољопривреде и непостојањем других извора прихода становништва. У другој деценији 21. века значај овог дела долине огледа се само у транзитној функцији (део магистралног пута Ваљево - Косјерић). На другој страни, део долине у Косјерићкој котлини, у атарима Брајковића и Косјерића, под утицајем урбанизације претрпео је позитивне социоекономске промене, које су омогућиле диверзификацију привредних активности (развој индустрије, саобраћаја, и услужних делатности).

3.2.5. Крашки рељеф

Поред доминантног флувијалног процеса, у Српској Црној Гори јављају се и облици крашког рељефа, развијени у карбонатним стенама мезозојске старости. Крас ове регије припада типу покривеног или „зеленог” краса, који се на површини не разликује од других терена у окружењу. Испресецан је вододржљивим стенама и са великом количином глине, која омета понирање и подземну циркулацију воде у унутрашњости кречњачких маса. Матична стена је покривена педолошким покривачем, на коме су развијене ливаде, пашњаци и шуме. Упоређујући крас Српске Црне Горе са морфолошким типовима краса, запажа се сличност са прелазним типом јуре (Misailović, 1981). Настанак крашког рељефа везан је за континенталну фазу после повлачења неогених језера, када се са оживљавањем флувијалне ерозије јавља и крашки процес.

На територији Српске Црне Горе кречњачки терени не заузимају веће пространство. Најзаступљенији су у горњем и средњем току Скрапежа, у виду уских зона динарског правца пружања. Крашки рељеф у горњем току Скрапежа развијен је у кречњачкој зони Маковишта и Таора, дугој 10 km а широкој 3–5 km. У средњем току Скрапежа крашки облици рељефа су заступљени на скрапешком спруду, у атарима Косјерића, Тубића и Бјелоперице, на дужини од око 14 km и ширини 2–8 km. Делови скрапешког спруда су покривени језерским седиментима, који су у великој мери зауставили крашки процес (Ковачевић-Мајкић, 2009). Облици крашког рељефа јављају се и око Малог Повлена, као и на ставама Забаве и Буковске реке.

У Српској Црној Гори најзаступљенији крашки облици су површински, представљени вртачама, сувим долинама и акумулацијама бигра. Крашки рељеф и систем подземног отицања најизразитији су на сувој скрашћеној површи Делића, у атару Маковишта. Основни морфолошки облик су вртаче, линеарно распоређене по скрашћеним долинама на раседним пукотинама. Вода је хемијском ерозијом растварала иницијалне пукотине, што је довело до продубљивања вртача, на чијем дну се нерастворљиви остатак таложио у облику црвенице (Misailović, 1981). Испод Лисине, на крајњем северозападу површи Делића, налазе се пониквасте вртаче формиране обурвавањем таваница изнад подземних канала (Ршумовић, 1980).

Према топографској карти 1:25.000, на Делићима се налази 109 вртача, распоређених у низове дуж скрашћених долина. Њихова просечна ширина износи 20–50 m, док највеће вртаче имају пречник до 100 m. После јаких пљускова или за време отапања снега у вртачама се сакупља вода, која се пукотинама процеђује у унутрашњост кречњачке масе. Поједине вртаче су зјапеће, тј. настављају се у виду понора или јама звекара. Атмосферски талози који се процеђују до вододржљиве подлоге отичу подземним каналима ка Таорском врелу (Ршумовић, 1980).

На територији Српске Црне Горе вртаче се јављају и на другим локалитетима. Дно скрашћене долине Сувог врела, низводно од ушћа Сече реке, избушено је вртачама (Ршумовић, 1980). На раседној линији између термалног извора Бањица у Дубници и пута Косјерић – Радановци налази се низ вртача (Зеремски, 1983). Ови облици крашког рељефа јављају се и на Повлену, нарочито на заравни Пусто поље и подножју Лисине. Вртаче су образоване и на левој страни Скрапежа испод Таорских брда, у засеоку Томићи (село Парамун), у Годечеву и на другим локацијама.

Специфичне облике крашке морфологије у Српској Црној Гори представљају акумулације бигра код Таорског врела. Представљене су акумулативном заравни која се завршава одсеком на десној страни Скрапежа. Дуж одсека се делови стене стрпоштавају ка реци, па се у кориту Скрапежа налазе комади бигра пречника и до неколико метара. Наслаге бигра су формиране таложењем калцијум бикарбоната, раствореног водама које са заравни Делића подземно стижу до Таорског врела. Акумулација бигра је продукт селективне ерозије, која је уназадно померала Таорско врело и низводно стварала каскаде, што је омогућило испаравање и таложење бигра (Matić, 2002). Ове бигрене терасе су фосилне, створене за време плеистоцена, када су се климатске прилике разликовале од садашњих. На фосилни карактер ових седимената указује и чињеница да данашње врело више еродира бигар него што га таложи (Зеремски, 1983). Осим Таорског врела, акумулације бигра јављају се и на Белим водама у изворишту Забаве и у Ђебићима у Маковишту.

Подземни облици крашког рељефа у Српској Црној Гори су малобројни, скромних димензија и слабо истражени. Неразвијеност ових морфолошких облика условљена је малом дебљином кречњака и његовом покривеношћу другим геолошким формацијама, које ометају развој крашке ерозије. Подземни крашки облици у регији представљени су јамама, окапинама и кратким пећинама, и углавном предиспонирани раседним пукотинама. Јаме су најбројније на површи Делића, где често имају функцију понора, тј. хидрографске везе између топографске површине и Таорског врела. Најпознатија јама је понор Бојиног потока, чија је хидрографска веза са Таорским врелом доказана (Misailović, 1981). Понори су бројни и у изворишту Скрапежа, а један се налази у самом речном кориту, где током сушнијих лета река повремено пресушује.

Пукотине, каверне и окапине се формирају на стрмим странама у клисурастим деловима долине Скрапежа и његових притока. Краће пећине се јављају у подножју стеновитих одсека по ивицама површи Делића, и дуж раседних линија на Кузманском вису и Кичеру, у близини ушћа Сече реке у Скрапеж (Зеремски, 1983). Градња је у свом доњем току просекла слојеве кредних кречњака и створила клисурасту долину, што је довело до спуштања доње ерозивне базе понирућих вода и формирања подземних крашких облика. Мање пећине се јављају на више места изнад корита Градње (Ковачевић-Мајкић, 2009; Misailović, 1981). Због неприступачности и малих димензија пећинских улаза, директна теренска истраживања ових облика нису била могућа.

Највећа подземни крашки облик у сливу Скрапежа је пећина Таорског врела. Лоцирана је у подножју стеновитог одсека на источном ободу заравни Делића. Узводно од Таорског врела јављају се суви пећински отвори који означавају некадашње нивое истицања, тј. фазе скрашћавања подземног тока. Пећински канал је проходан на дужини од 27 m, иза чега се налази сифон из кога истиче вода. Одсуство сталактита и сталагмита указује да канал није знатније старости (Misailović, 1981). Од 1981. године, када је Таорско врело каптирано за водоснабдевање Косјерића, пећински улаз је зазидан, тако да директно теренско проучавање више није могуће. Експлоатација воде је имала утицај и на значајно смањење интензитета таложења бигра низводно од врела.

Подземни крашки облици се јављају и у тријаским кречњацима на ставама Забаве и Буковске реке, у северном делу Српске Црне Горе, на јужном ободу тзв. Ваљевског краса. На левој страни Буковске реке налази се пећина дужине 21 m, која представља остатак већег подземног система. Пећина на левој страни Клокочевца је речног порекла и тунелског типа, са два отвора. На десној страни долине Забаве лоциране су три кратке пећине изворског порекла. Њихова унутрашњост је без пећинског накита и прокапних вода, а подови су покривени глиновитим наносима (Лазаревић, 1996).

3.2.6. Савремене морфолошке промене и њихов утицај на регионални развој

Облици рељефа у Српској Црној Гори изложени су сталним променама. Савремене тектонске промене испољавају се у виду лаганог неотектонског издизања планинског обода регије и спуштања Косјерићке котлине и Ражанског басена (Зеремски, 1983). Због дуготрајности процеса, ови промене су неприметне и за савремени регионални развој занемарљиве. Знатно уочљивије рецентне промене рељефа везане су за процесе водне ерозије и денудације, који доводе до уништавања педолошког покривача, стварања јаруга, вододерина и клизишта. Модификатори ових процеса су бројни (геолошка подлога, нагиб терена, климатске прилике, биљни покривач, антропогене активности итд.). Утицај човека на морфолошке промене у регији од средине 20. века огледао се у променама биљног покривача (пошумљавање, престанак обраде земљишта), али и стварање антропогених облика рељефа, везаних за експлоатацију минералних сировина.

Најзначајнији рецентни морфолошки процеси на територији Српске Црне Горе односе се на **водну ерозију** у сливовима бујичних токова, што се манифестује површинским спирањем, образовањем денудационих облика рељефа и засипањем речних долина грубим материјалом. У сливу Скрапежа постоји 127 сталних и повремених бујичних токова који су сврстани у пет категорија: 4 тока I категорије (ексцесивна ерозија), 9 токова II категорије (јака ерозија), 35 токова III категорије (средња ерозија), 62 тока IV категорије (слаба ерозија) и 17 токова V категорије (врло слаба ерозија) (Ковачевић-Мајкић, 2009). Ови токови су карактеристични по великој амплитуди између великих и малих вода.

Бујице у Српској Црној Гори врше интензивну линијску ерозију, тако да смо теренским проучавањима на више локалитета уочили денудационе облике. Како су најбитнији фактори њиховог стварања геолошка подлога и вегетациони покривач, најразвијенији су на серпентинитским теренима у сливу Кладорубе и на простору између Годљева и Таора, где је у другој половини 19. века уништена шумска вегетација. Долинске стране Скрапежа узводно од Годљева (Ридови и Радановачки ридови) су типичан пример простора уништеног бујицама, где велика густина ерозивних бразди, јаруга и вододерина даје микрорељефу одлике тзв. „рђавих земаља” (бедлендс). Иако у сливу Сече реке доминирају палеозојске стене подложне ерозији, због веће пошумљености денудациони облици се јављају ређе него у сливу Кладорубе.

Бујични токови у долину Скрапежа носе велике количине наноса, којим засипају речно корито, нарочито у време поплава. У делу тока Скрапежа између Ридова и Радановачких ридова, на контакту јаруга са долинским дном формиране су акумулације

грубог материјала у виду плавина. У Косјерићкој котлини таложи се нанос донет са серпентинских терена у сливу Кладорубе, а у мањој мери и са палеозојских шкриљаца у сливу Сече реке. Акумулацијом овог материјала, корито Скрапежа се издиже и оплићава, што повећава опасност од поплава.

Савремени ерозивни процеси у Српској Црној Гори иницирани су уништавањем шумског покривача од стране досељеног становништва током друге половине 19. века. Највећи интензитет ерозивних процеса и стварања денудационих облика рељефа забележен је 50-тих година 20. века, када је доминирала ерозија II категорије (Стојановић Б. и др., 1996). Ерозијом су била најугроженији Ридови и Радановачки Ридови у долини Скрапежа, као и обешумљена узвишења у изворишту Ражанске реке и Мионице (Козомор, Вучји Мрамор, Росићке стране, Скакавачка коса, Обрталка итд.), где су бујични токови усецали бразде, вододерине и јаруге.

После 1970. године у свим деловима Српске Црне Горе изражено је смањивање интензитета ерозије, пре свега под утицајем антропогенних фактора. Поред обимних пошумљавања оголићених терена, то је последица и савремених демографских и социоекономских промена. Изразита депопулација сеоских насеља, деаграризација, недостатак радне снаге у пољопривреди, престанак обраде земље, смањење сточног фонда и други процеси утицали су на измене у начину коришћења земљишта, што је довело до делимичног смиривања ерозивних процеса. Захваљујући наведеним променама, већ почетком 80-их година 20. века у сливу Скрапежа доминирала је ерозија IV категорије (Лазаревић, 1983).

Уочене промене су најизразитије у сливу Кладорубе, нарочито на северном ободу Ражанског басена. Пошумљавања серпентинитско-перидотитских терена ублажила су бујични карактер река и довела до делимичног фосилизовања јаруга, нарочито на Козомору и Росићким странама. Ширење шумског покривача и напушање пољопривреде смањило је продукцију наноса у бујичним токовима и успорило засипање долине Скрапежа. После антиерозивних радова, у овом делу Српске Црне Горе највише је површина захваћених ерозијом III и IV категорије.

Иако су од осме деценије 20. века у Српској Црној Гори евидентне позитивне промене у интензитету ерозивних процеса, Скрапеж и већина његових притока и даље имају бујични карактер, продукција наноса је знатна, а процес спирања земљишта није заустављен. Слив Кладорубе представља пример релативно успешне борбе против водне ерозије, али ексцесивна ерозија I категорије и даље се јавља на десној долиној страни Мионице, на падинама Козомора изнад Росића, на стрмим долиносним странама у доњем току Скакавачке реке и њених притока, у изворишту Ђуранског потока и десној долиној страни Стојићке реке. Спирање педолошког покривача и ства-

рање јаруга је интензивно и на падинама Ридова и радановачких ридова, где су активности на пошумљавању слабо спровођене.

Однос између уочених промена и регионалног развоја Српске Црне Горе је сложен. Та сложеност се огледа у чињеници да је позитивна промена (смањивање интензитета ерозије) резултат негативних промена (депопулација и деаграризација у руралном делу регије). Другим речима, управо су депопулација и напуштање пољопривреде утицали на заустављање ерозије, јер је дотадашњи неправилни начин коришћења земљишта (разоравање стрмних падина, крчење шума на трошним педолошким типовима) довео до површинског спирања и јаружања. Имајући у виду негативан утицај ерозије на развој пољопривреде и осталих делатности, будући планови ревитализације руралног дела Српске Црне Горе морају се заснивати на коришћењу земљишта у складу са његовим природним карактеристикама и наставку спровођења противерозивних мера (пошумљавање и уређење сливова бујичних токова).

Савремене геоморфолошке промене у Српској Црној Гори огледају се и у активирању старих и стварању нових **клизишта**. Појава клизишта је од средине 20. века била везана за године са великом количином падавина (нарочито 1965, 1975, 1984, 1987, 1996, 2001. и 2014. године). У време обилних падавина 2014. године у Српској Црној Гори је активирано више од 60 нових клизишта. Клижење тла се јавља у атарима свих насеља, на падинама већег нагиба (изнад 20°) и разнолике геолошке подлоге. Клизиштима су најугроженији југозападни и североисточни део Српске Црне Горе. У југозападном делу регије, бројна клизишта активирају се на падинама изграђеним од палеозојских филита, пешчара и метаморфисаних пешчара, у атарима Сече Реке, Доње и Горње Полошнице, Руде Букве и Годечева. У североисточном делу Српске Црне Горе, клижење тла се најчешће среће на теренима изграђеним од трошних серпентинита и перидотита (атари Дреноваца, Радановаца, Стојића и Скакаваца).

Највећа клизишта у регији, у атарима Радановаца, Стојића, Годечева и Сече Реке, достижу значајне димензије, нпр. клизише у Радановцима (заселак Обрадовићи) дуго је око 500 m и широко око 250 m. Поред природних фактора (стенска подлога, нагиб падине, количина падавина, подземне воде итд.), на стварање клизишта у Српској Црној Гори утицао је и човек. Антропогени утицај се огледа у вештачким поремећајима статичке и динамичке равнотеже падина, што омогућава клижење тла (ископи, огољавање падина, оптерећења услед изградња објеката, прекомерно испуштање воде, неправилно усецање саобраћајница итд.). Такав утицај је најизраженији на гушће насељеним долинским странама Скрапежа у Косјерићкој котлини (атари Косјерића, Галовића, Брајковића, Шеврљуга и Тубића), где се клизишта јављају на теренима изграђеним од миоцених кречњака и неогених седимената. Утицај човека је мањи у

слабије насељеним брдско-планинским деловима регије, где су природни процеси главни узрок стварања клизишта.

Честа појава клижења тла у Српској Црној Гори негативно се одражава на развој насеља у чијим атарима се јављају. То се испољава у стварању знатне материјалне штете на пољопривредним површинама, путевима, сеоским водоводима и стамбеним објектима. Нпр. активирањем клизишта 2014. године велике штете су претрпела села Сеча Река (засеоци Марићи, Станкићи, Башићи, Зарићи, Радошевићи, Вучинац), Годечево (засеоци Благојевићи, Градник, Пlosка), Цикоте (засеок Гавриловићи), Горња и Доња Полошница. Клизашта су тешко оштетили општинске путеве Варда – Годечево, Косјерић – Маковиште и Дреновци – Мрчићи, па је више десетина сеоских домаћинстава било саобраћајно изоловано. Поред оштећења стамбених објеката, највећа материјална штета причињена је на засадима малине, а у засеоку Пlosка у Годечеву клизаште је угрозило чак и гробље. Поред лоших економских прилика, овакве штете додатно осиромашују становништво и умањују могућности привредне и демографске ревитализације руралног дела регије. Стога је неопходна санација свих постојећих клизашта и смањење антропогеног утицаја на њихово стварање.

Слика 6. Клизаште у Башићима, мај 2014. године (фот. Д. Ковачевић)

Промене морфолошких облика у Српској Црној Гори после Другог светског рата везане су и за стварање тзв. **антропогеног рељефа**. На урбаној територији Косјерића, у периоду просторне експанзије насеља природни геоморфолошки процеси ерозије и акумулације су изградњом објеката и бетонских површина делимично или потпуно заустављени. У значајније облике антропогеног рељефа сврставају се и површински копови Галовићи и Суво врело, отворени средином 70-их година 20. века. Ширењем копа лапорца Галовићи, у наредним деценијама потпуно су уништене западна и јужна страна брда Кичер, док је површинским копом кречњака Суво врело уништена север-

на страна узвишења Брдо (684 m). У новим условима, на овим површинским коповима јављају се савремени геоморфолошки процеси (делувијални, колувијални, пролувијални, клижење маса итд.). Трансформација рељефа у зони експлоатације лапорца и кречњака достигла је такве размере да је неопходна детаљна корекција хипсометријског стања на топографским картама. Нпр. поређењем топографске карте 1:25.000 из 1972. године (list Valjevo 4–4) и сателитског снимка из 2012. године (www.earth.google.com), уочава се да је надморска висина брда Кичер смањена са 522 m на 508 m. Поред морфолошких промена и деградације пејзажа, ширењем површинских копова дошло је до снижавања нивоа подземних вода, уништавања вегетације и педолошког покривача на површини од 44,8 ha. Имајући у виду сировинске потребе фабрике цемента „Титан”, ширење ових антропогених облика рељефа ће се наставити и у наредним деценијама.

3.3. КЛИМАТСКЕ ОДЛИКЕ И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

По климатском рејонирању Србије Т. Ракићевића (1980), Српска Црна Гора припада Подрињском климатском рејону, у коме влада умерено-континентална клима. То је климат „средњих висина”, са просечним годишњим температурама ваздуха 7,0°C–10,0°C и годишњим количинама падавина 800–1.000 mm. Према Кепеновој класификацији, долине и котлине Српске Црне Горе припадају Cfwbx” климату, са температуром најтоплијег месеца нижом од 22°C и највише падавина у рано лето. Планински обод регије припада умерено хладном и влажном Dfwx” климату, са просечном температуром најтоплијег месеца нижом од 20°C. По Берговој класификацији, Српска Црна Гора има модификовану климу листопадних шума умереног појаса (Ђукановић Д., 2000). Према класификацији Торнтвајта (Thorntwaite), у регији влада хумидна клима, са прелазима од благо хумидне до веома хумидне климе (Бјелановић, 2007; Вукин и др., 2008; Стојановић Љ. и др., 2009).

Знатна вертикална рашчлањеност рељефа испољава велики утицај на мезоклиматске разлике између појединих делова Српске Црне Горе. Удаљавајући се од Косјерићке котлине, са порастом надморске висине долази до опадања средњих годишњих температура ваздуха и повећавања количине падавина. У Српској Црној Гори издвајају се две мезоклиматске целине, између којих се уочавају извесне разлике у климатским елементима – долинско-котлински и брдско-планински део. У речним долинама, Косјерићкој котлини и Ражанском басену влада типична умерено-континентална клима са умерено топлим летима, хладним зимама, благим и дугим прелазним годишњим добима. Претежно јужне експозиције и геоморфолошка заокруженост регије, која јој даје изглед басена, утичу на појаву неких одлика жупне климе, нарочито у Ражан-

ском басену (Стојановић Б. и др., 1996). Планински обод изнад 800 m н. в. постепено поприма неке одлике субпланинске климе, где су лета прохладна, зиме оштре и снеговите, а температурне амплитуде мање, са топлијим јесенима од пролећа.⁹

Поређењем података за периоде 1961–1990. и 1991–2014. године, уочава се да је у Српској Црној Гори дошло до одређених промена вредности климатских елемената. Те промене се односе пре свега на повећање температуре ваздуха, смањење количине падавина и смањење честине ветрова. Међутим, због малог износа тих промена, њихов утицај на живот становништва није могуће прецизно квантификовати.

Од 70-их година 20. века, у Српској Црној Гори се могу уочити и одређене микроклиматске промене које су последица обимних пошумљавања у брдско-планинском делу регије. Те промене су најизраженије на северном, источном и јужном ободу Ражанског басена, као и на северном ободу Косјерићке котлине, где је неколико хиљада ha голети пошумљено четинарима. То је утицало на локално смањивање температурних амплитуда ваздуха (снижавање летњих и пораст зимских температура), повећану влажност ваздуха и тла, већу количину падавина и смањивање брзине и честине ветрова итд. Ове промене имају локални значај, а због непостојања метеоролошких станица њихов квантитативни износ се не може утврдити.

3.3.1. Промене термичког режима

Термички режим на територији Српске Црне Горе одговара температурним приликама брдско-планинског простора Западне Србије. Кретање температура ваздуха има правилан годишњи ток, са минимумом у јануару и максимумом у јулу (Пожега) и августу (Дивчибаре). Средње годишње температуре ваздуха су у директној зависности од надморске висине и вертикалне рашчлањености рељефа. Највише су у Косјерићкој котлини и Ражанском басену, а најниже на врховима Ваљевских планина, Црнокосе и Субјела. Средња годишња температура ваздуха у Пожеги износи 9,6°C (период 1961–2014), у Косјерићу 9,4°C (1990–1993) а на Дивчибарама 7,1°C (1954–1963). На основу вертикалног термичког градијента између Ваљева и Повлена (0,52°C/100 m), средња годишња температура на највишој тачки Српске Црне Горе, Малом Повлену (1.347 m), износи око 4,9°C (Ђукановић Д., 2000).

⁹ У Српској Црној Гори не постоји метеоролошка станица. У регији се мере једино падавине, на пет кишомernih станица. Остали климатски елементи су анализирани на основу мерења за Пожегу и Дивчибаре. Синоптичка станица Пожега налази се на 310 m н. в., у Пожешкој котлини која има сличне морфолошке одлике као и Косјерићка котлина, па се ова мерења могу условно применити и на долинско-котлински део Српске Црне Горе. Метеоролошка станица Дивчибаре била је лоцирана на 960 m н. в., у непосредној близини развођа Каменице и Скрапежа. Међутим, како је ова станица радила само 9 година (1954–1963), подаци за планински део регије морају се узети са резервом. У периоду 1990–1993. године у Косјерићу су, поред падавина, мерене и температура ваздуха и облачност, а 1992. године и релативна влажност ваздуха, али због веома кратког периода мерења ови подаци се не могу користити за извођење поузданих закључака. Како би се истакле климатске промене у регији, за податке са станице Пожега и за падавине упоређивани су стандардни тридесетогодишњи периоди (1961–1990, 1991–2014).

Поређењем података за периоде 1961–1990. и 1991–2014. године, уочава се да је у Пожеги изражен тренд пораста средњих месечних и годишњих температура ваздуха (табела 4). Средња годишња температура порасла је за 0,6°C. Раст температура ваздуха је још израженији ако се упореде подаци по декадама за период 1991–2014. године. Тада је средња годишња температура ваздуха порасла са 9,6°C (1991–2000), преко 10,0°C (2001–2010), на 10,4°C (2010–2014), што јасно указује на изражен тренд загревања ваздуха.

Табела 4. Средње месечне и годишње температуре ваздуха (°C)

станица	период	Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	год.
Пожега	1961–1990	-2,6	0,7	5,1	10,1	14,7	17,7	19,2	18,6	15,1	9,9	4,3	-0,7	9,3
	1991–2014	-1,1	0,5	5,4	10,4	15,1	18,8	20,3	19,9	15,2	10,2	4,6	-0,4	9,9
Дивчибаре	1954–1963	-3,3	-2,7	0,9	5,9	10,7	14,6	16,4	17,1	13,4	8,5	3,7	0,0	7,1
Косјерић	1990–1993	-2,1	0,1	5,5	9,2	13,9	17,9	19,2	19,4	14,1	10,7	5,8	-1,3	9,4

Извор: Метеоролошки годишњак I, 1954–2014.

Посматрано на месечном нивоу, средња температура ваздуха смањена је једино у фебруару, док је код 11 месеци забележено повећање. Пораст температуре ваздуха је преко 1°C забележен је у јануару (1,5°C), августу (1,3°C), јуну и јулу (1,1°C). У односу на период 1961–1990. године, 1991–2014. лето је топлије за 1,2°C, зима за 0,6°C, пролеће за 0,4°C и јесен за 0,3°C. Имајући у виду близину Пожеге и Косјерића, сличне морфолошке прилике и сличну циркулацију ваздушних маса, може се закључити да је и у Косјерићу у анализираном периоду дошло до отопљавања.

Српска Црна Гора је зими изложена продорима хладних ваздушних маса из Панонске низије. Често се данима могу одржавати негативне температуре, појачане расхлађеним ваздухом који се са Ваљевских планина спушта у Косјерићку котлину. Најхладнији месец је јануар, са просечном температуром ваздуха у Пожеги -1,1°C, а на Дивчибарама -3,3°C. У планинском делу регије негативне температуре задржавају се дуже него у долиномском, што утиче на трајање снежног покривача, који се на осојним странама може задржати до средине пролећа. Средња температура ваздуха зимских месеци у Пожеги износи -0,3°C, а на Дивчибарама -2,0°C.

Током зиме у котлинама је често хладније него на Ваљевским планинама. У децембру средња месечна температура ваздуха у Пожеги (-0,4°C) нижа је него на Дивчибарама (0,0°C). Апсолутни минимум у Пожеги (-30,7°C) нижи је од апсолутног минимума на Дивчибарама (-23,8°C). Ова појава је последица температурних инверзија током јесени и зиме. Тада се хладне ваздушне масе са планинског обода спуштају у Косјерићку котлину и Ражански басен, формирајући „језеро” хладног ваздуха, па котлине имају ниже температуре ваздуха од планина. Због појаве температурних инверзија, у зимској половини године Пожега је најхладнија од свих котлинских метеоролошких станица Западне Србије (Ћирковић Љ., 1977). Сличне термичке прилике јављају се и у

Косјерићкој котлини. На основу кратког периода мерења (1990–1993), средња јануарска температура ваздуха у Косјерићу износи $-2,1^{\circ}\text{C}$, а апсолутни минимум -24°C .

Статистички подаци указују да је лето годишње доба са најизразитијим порастом температура ваздуха у Српској Црној Гори (табела 4). Средња температура летњих месеци у периоду 1991–2014. године ($19,7^{\circ}\text{C}$) је за чак $1,2^{\circ}\text{C}$ виша него у периоду 1961–1990 ($18,5^{\circ}\text{C}$). Лети је Српска Црна Гора под утицајем азорског антициклона. Најтоплији месеци у Пожеги су јул ($20,3^{\circ}\text{C}$) и август ($19,9^{\circ}\text{C}$). Кратка осматрања температуре ваздуха у Косјерићу показала су сличност са Пожегом (јул $19,2^{\circ}\text{C}$, август $19,4^{\circ}\text{C}$). Лети у долини Скрапежа током дана температуре ваздуха често прелазе 35°C . Према Метеоролошким годишњацима, апсолутни температурни максимум у Пожеги износио је $41,0^{\circ}\text{C}$, а у Косјерићу $35,0^{\circ}\text{C}$. Ноћи су у котлинама свежије, када се расхлађене ваздушне масе са Повлена, Црнокосе и Субјела спуштају у Косјерићку котлину.

Планински делови Српске Црне Горе имају ниже летње температуре ваздуха у односу на долинско-котлински део. Средња температура ваздуха на Дивчибарама у августу износи $17,1^{\circ}\text{C}$, а у јулу $16,4^{\circ}\text{C}$ (табела 4). На овој метеоролошкој станици тропски дани се ретко јављају, а највиша забележена температура ваздуха износила је $32,6^{\circ}\text{C}$. Одсуство летњих жега погодује развоју излетничког туризма.

Термички однос прелазних годишњих доба у долинско-котлинском и планинском делу регије се разликује. У Пожеги је пролеће ($10,3^{\circ}\text{C}$) топлије од јесени ($10,0^{\circ}\text{C}$), што указује на термичку континенталност, карактеристичну за затворене котлине. То је последица јесењих магли и температурних инверзија, које у пролеће нису изражене. На Дивчибарама јесен ($8,5^{\circ}\text{C}$) је знатно топлија од пролећа ($5,8^{\circ}\text{C}$). Овакав однос условљен је трошењем топлоте на отапање снега у марту и априлу, што утиче на слабије загревање ваздуха у пролеће.

Разлика средњих годишњих температура ваздуха између Пожеге и Дивчибара износи $2,8^{\circ}\text{C}$ (табела 4). Разлике су најмање крајем јесени и током зиме (у новембру $0,9^{\circ}\text{C}$, док је у децембру $0,4^{\circ}\text{C}$ топлије у Пожеги), услед температурних инверзија. Најизразитије термичке разлике јављају се у пролеће ($4,5^{\circ}\text{C}$ у марту и априлу), када се на планинама већи део топлоте троши на отапање снега.

Годишња температурна амплитуда на Дивчибарама износи $20,4^{\circ}\text{C}$, а у Пожеги $21,4^{\circ}\text{C}$. Разлика апсолутних температурних максимума и минимума на Дивчибарама је $56,4^{\circ}\text{C}$, а у Пожеги $71,7^{\circ}\text{C}$. Ови подаци показују да су амплитуде средњих и апсолутних температура ваздуха веће у котлинском делу Српске Црне Горе. То је последица ниских зимских температура и појаве температурних инверзија у Косјерићкој котлини, што указује на већи степен континенталности климе у нижем делу регије.

Уз количину падавина, температура ваздуха је најважнији агроклиматски елемент. Један од најбитнијих показатеља је вегетациони период, који почиње пролећ-

ним даном када је температура ваздуха виша од температуре земљишта на дубини коренског система биљке, а завршава се у јесен када је температура ваздуха нижа од температуре земљишта (Ђирковић Љ., 1977). Зависно од надморске висине и експозиција рељефа, дужина вегетационог периода у Српској Црној Гори износи 200–240 дана годишње (Павловић М., 1997). У долини Скрапежа вегетациони период траје од средине марта до друге половине новембра, а на Дивчибарама од почетка априла до почетка новембра (Ђукановић Д., 2000). Имајући у виду забележен пораст температура ваздуха у регији, почетком 21. века појединих година (2001, 2002, 2007. и 2014) вегетациони период је трајао више од девет месеци.

Табела 5. Средње месечне и годишње температурне суме у Пожеги (°C)

период	Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	год.	вег. период
1961–1990	-81	20	158	303	456	531	595	577	453	307	129	-22	3.426	3.365
1991–2014	-35	15	167	312	468	564	629	617	453	316	138	-12	3.632	3.512

Извор: Метеоролошки годишњак I, 1954–2014.

У директној вези са вегетационим периодом је обезбеђеност пољопривредних култура топлотом, што се изражава преко сума активних температура. За развој земљорадње најзначајније су суме температура у вегетационом периоду. У складу са порастом температура ваздуха, у котлинском делу Српске Црне Горе просечна годишња температурна сума је порасла са 3.426°C (1961–1990) на 3.632°C (1991–2014), а у вегетационом периоду са 3.365°C на 3.512°C (табела 5). Ови подаци указују да у Српској Црној Гори постоје повољни термички услови за гајење ратарских, повртарских и воћарских врста.

Негативан утицај на пољопривредне културе испољава се кроз појаву мразева и тропских врућина. У анализираним тридесетогодишњим периодима, смањење броја мразних дана са 112,8 на 106,4 и повећање броја тропских дана са 20,1 на 33,7 јасно указују на термичке промене у регији (табеле 6 и 7). По декадама последњег периода, број мразних дана смањен је са 114,0 на 96,3, а број тропских дана повећан са 30,6 на 42,5 (Метеоролошки годишњаци I, 1991–2014).

У периоду децембар – фебруар мраз се ређе јавља у планинском делу него у Косјерићкој котлини, што је последица температурних инверзија. Први мраз се на Повлену јавља пре 16. октобра, а последњи после 16. априла (Ђукановић Д., 2000). За Косјерићку котлину карактеристични су јаки јутарњи мразеви, појачани честим температурним инверзијама. Према подацима у табели 6, услед термичких промена број мразних дана је смањен у свим месецима од октобра до априла. Мразни период је такође скраћен, па се први мразеви више не јављају крајем септембра него почетком октобра. Рани јесењи и касни пролећни мразеви јављају се у време сазревања већине пољопривредних култура, тако да могу знатно да умање приносе.

Појава тропских дана ограничава пољопривредну производњу за време лета. На температурне промене у регији указује податак да се после 1991. године први тропски дани могу јавити већ у априлу, а последњи у октобру (табела 7). Екстремно високе летње температуре утичу на повећано испаравање и спуштање горње границе издани у долини Скрапежа, због чега биљке губе воду и суше се. Штетни утицај летњих врућина мање је изражен у брдско-планинском делу Српске Црне Горе, где шумска вегетација и надморска висина снижавају температуре ваздуха. У разговору са пољопривредницима из Мушића и Сече Реке сазнали смо да летње врућине, касни пролећни и рани јесењи мразеви могу појединих година смањити приносе и до 50%.

Табела 6. Број мразних дана у Пожеги

период	Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	год.
1961–1990	28,0	22,0	15,8	4,4	0,2	0,0	0,0	0,0	0,2	4,0	13,3	24,9	112,8
1991–2014	26,7	22,5	15,3	3,8	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	12,3	22,7	106,4

Извор: Метеоролошки годишњак I, 1954–2014.

Табела 7. Број тропских дана у Пожеги

период	Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	год.
1961–1990	0,0	0,0	0,0	0,0	0,9	2,8	6,9	7,3	2,2	0,0	0,0	0,0	20,1
1991–2014	0,0	0,0	0,0	0,2	1,7	7,3	10,5	11,6	2,4	0,1	0,0	0,0	33,7

Извор: Метеоролошки годишњак I, 1954–2014.

Наведени подаци јасно указују да су у периоду 1961–2014. године у Српској Црној Гори евидентне термичке промене које се огледају у порасту средњих месечних и годишњих температура ваздуха и температурних сума, ређој појави мразева и чешћем јављању тропских врућина. Битно обележје термичких промена је да се повећавају екстремни, мада се то не може најбоље уочити преко анализе средњих температура. Анализом података о температури ваздуха уочава се да су термичке промене у краћим периодима (декаде и седмице) чешће и интензивније, тј. смене екстремних хладноћа и тропских врућина су учесталије 1991–2014. године у односу на претходни тридесетогодишњи период (1961–1990).

Таква термичка колебања у комбинацији са смањењем количине падавина су појединих година негативно утицали на пољопривредну производњу. Према подацима добијеним на терену, за време екстремних врућина 1994, 2002, 2007, 2013. и 2014. године, у Српској Црној Гори усеви су трпели последице дуготрајних високих температура и топлотних таласа. То је највеће штете нанело гајењу малина, у атарима Сече Реке, Годечева, Цикота, Доње Полошнице итд. Међутим, и поред све чешће појаве екстремних врућина, термички режим пружа повољне услове за развој пољопривреде у Српској Црној Гори. Дуг вегетациони период и високе температурне суме, у годинама без екстремних термичких појава, позитивно делују на могућност гајења житарица, поврћа, воћа и сточног биља, нарочито у долинама Скрапежа, Кладорубе и Сече Реке.

3.3.2. Релативна влажност ваздуха

Средња годишња релативна влажност ваздуха на обе посматране станице има готово исту вредност (Дивчибаре 79,2%, Пожега 78,6%). Највлажнији месец у Пожеги је децембар (87,8%), а на Дивчибарама новембар (89%), што је последица ниских температура ваздуха и излучивања падавина у виду кише и снега (табела 8). Са порастом температуре ваздуха, крајем зиме релативна влажност се смањује. Њена вредност је уједначена током већег дела пролећа и лета. Најмања просечна релативна влажност ваздуха у Пожеги је у априлу (72,4%), а на Дивчибарама у августу (71,2%).

Табела 8. Средње месечне и годишње вредности релативне влажности (%)

станица	период	Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	год.
Дивчибаре	1954–1963	80,8	77,8	80,8	77,4	78,6	78,5	77,8	71,2	75,0	80,0	89,0	83,8	79,2
Пожега	1961–1990	85,1	80,6	73,9	69,8	73,6	75,6	74,4	76,2	79,3	81,0	84,1	87,2	78,4
	1991–2014	86,5	80,8	74,0	72,3	74,0	74,1	73,7	74,0	79,1	82,3	85,2	87,8	78,6

Извор: Метеоролошки годишњак I, 1954–2014.

Нижа вредност овог климатског елемента у Пожеги током априла у односу на летње месеце објашњава се мањом количином падавина. Због ниже релативне влажности и виших температура током лета, оморине су ретка појава. Почетком јесени са опадањем температуре ваздуха релативна влажност расте, да би достигла највеће вредности зими.

Подаци из табеле 8 указују да се релативна влажност ваздуха у Српској Црној Гори 1991–2014. године незнатно повећала у односу на претходни тридесетогодишњи период. На месечном нивоу, извесно повећање овог показатеља уочено је од октобра до маја, док је смањење у периоду јун – септембар последица пораста температуре ваздуха у летњим месецима.

Годишњи ток релативне влажности ваздуха, са малим колебањима (15–18%), одговара умерено-континенталном климату. Само у годинама са ниском релативном влажношћу у летњим месецима може доћи до сушења усева у пољима поред Скрапежа, јер се тада и подземне воде спуштају на већу дубину. У последње три деценије таква појава је била најизраженија 1993, 1998, 2000. и 2003. године.

3.3.3. Облачност и осунчавање

Облачност у Српској Црној Гори има правилан годишњи ток, са максимумом зими и минимумом лети. Највећа облачност у Пожеги је у децембру (8,0 десетина), а на Дивчибарама у новембру (6,8 десетина) (табела 9). Велика облачност у зимским месецима последица је баричких депресија, које доносе хладан и влажан ваздух (Милијашевић, 2010). Најведрији период године је лето, када преовлађује сунчано или умерено облачно време и антициклонално стање. На обе станице најмања облачност је у ав-

густу (Пожега 4,7 десетина, Дивчибаре 3,3 десетине). Годишњи ток облачности у Српској Црној Гори не поклапа се са плувиометријским режимом, тј. најкишовитији месеци немају високе средње месечне вредности облачности. То указује да летње падавине нису последица дуготрајне облачности, већ се излучују у виду кратких пљускова.

Са средњом годишњом облачношћу од 6,5 десетина у периоду 1961–1990. године, Пожега се налази на другом месту међу 78 метеоролошких станица у Србији (Дуцић и Радовановић, 2005). На Дивчибарама просечна вредност овог климатског елемента износи 5,4 десетина. Поређење Пожеге и Дивчибара јасно указује да на износ облачности утичу рељеф и надморска висина. Нижи део Српске Црне Горе током читаве године има већу облачност од планинског обода, јер се ниски облаци у Косјерићкој котлини и Ражанском басену чешће јављају и дуже задржавају. У периоду 1991–2014. године није дошло до значајније промене средње годишње облачности у регији (табела 9). По годишњим добима, облачност је смањена у пролеће, лето и зиму, а повећана током јесени. Смањење је најизраженије лети (за 0,4 десетине у периоду јун – август), што је у вези са порастом температуре ваздуха и смањењем количине падавина.

Табела 9. Средње месечне и годишње вредности облачности (1/10)

станица	период	Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	год.
Дивчибаре	1954–1963	6,3	6,3	6,2	5,7	5,5	5,0	4,4	3,3	3,5	4,7	6,8	6,3	5,4
Пожега	1961–1990	7,6	7,1	6,4	6,2	6,4	6,0	5,3	5,1	5,8	6,3	7,1	8,1	6,5
	1991–2014	7,6	6,7	6,1	6,2	6,1	5,5	4,9	4,7	6,2	6,6	7,2	8,0	6,3

Извор: Метеоролошки годишњак I, 1954–2014.

Честа појава магле је једна од климатских карактеристика Косјерићке котлине и Ражанског басена. Са просечно 121,6 дана са маглом годишње, Пожега спада у најмагловитија места у Србији (табела 10). Највећи број дана са маглом јавља се у јесен (октобар 17,2, новембар 15,1 дан) и почетком зиме, а најмањи почетком пролећа (март 3,7, април 3,6 дана). Магле настају када се хладнији ваздух са планинског обода спушта у Косјерићку котлину и дође у додир са топлијим ваздухом. Јављају се у јутро, а ретко се одрже преко целог дана. Смањују видљивост и повремено отежавају одвијање саобраћаја на магистралном путу Ражана – Косјерић – Тубићи – Пожега.

У односу на период 1961–1990. године, после 1991. годишње се просечно јавља 11,9 магловитих дана мање, што је у вези са порастом температуре ваздуха и смањењем облачношћу. Подаци указују да је број магловитих дана повећан у периоду новембар – јануар, док се од фебруара до октобра бележи смањење, нарочито за време летњих суша.

Табела 10. Просечан број дана са маглом у Пожеги

период	Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	год.
1961–1990	10,4	7,2	3,9	3,7	9,9	11,9	12,8	15,4	17,5	17,6	11,2	12,2	133,7
1991–2014	12,0	6,4	3,7	3,6	7,5	7,5	9,6	11,4	14,0	17,2	15,1	13,8	121,8

Извор: Метеоролошки годишњак I, 1954–2014.

У Пожеги просечно трајање сунчевог сјаја износи 1.541 час годишње, или 4,2 часа дневно (табела 11), што је најмања вредност на метеоролошким станицама у западној Србији. Ниске вредности осунчавања су последица велике облачности и честе појаве магли. Осунчавање има правилан годишњи ток, са максимумом у јулу (7,6 часова дневно), када је облачност мања а дани дужи. Минимално трајање сунчевог сјаја је у децембру (1,1 час дневно), када је већи број тмурних дана, а обданица кратко траје. На Дивчибарама просечна годишња вредност осунчавања износи 1.959 часова (NTRK, 2011), или 418 часова више него у Пожеги. То је условљено мањом облачношћу у односу на долинско-котлински део регије.

У односу на период 1961–1990. године, у последње три декаде промене средње годишње инсолације у Српској Црној Гори биле су минималне и статистички безначајне. На месечном нивоу разлике су нешто израженије. Огледају се у смањењу трајања сунчевог сјаја у априлу и током јесењих месеци, и продужењу у фебруару, јуну, јулу и августу (табела 11).

Табела 11. Средње месечне и годишње вредности осунчавања у Пожеги (у часовима)

Период	Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	год.
1961–1990	45,1	66,0	120,6	152,6	177,0	184,4	226,3	217,4	153,5	110,6	64,2	33,3	1.551,0
1991–2014	42,7	74,8	122,7	137,3	176,9	203,6	235,6	223,6	143,3	92,9	54,8	32,8	1.541,0

Извор: Метеоролошки годишњак I, 1954–2014.

Подаци о облачности, броју магловитих дана и инсолацији за Пожегу и Дивчибаре јасно указују да планински делови Српске Црне Горе имају ведрије поднебље у односу на речне долине и Косјерићку котлину. Уочене промене ових климатских елемената од 60–их година 20. века биле су мале и без значајнијег утицаја на привредне делатности и живот становништва у регији.

3.3.4. Плувиометријски режим и промене количине падавина

На плувиометријски режим Српске Црне Горе највећи значај имају депресије које се крећу преко Јадранског и Егејског мора и од Ђеновског залива на исток, долинама Саве и Дунава према Црном мору. Депресије се померају ка унутрашњости услед деловања ваздушних струја из западног квадранта (Ђукановић Д., 2000). Највећу количину влаге Српској Црној Гори доносе западни и северозападни ветрови. Изложеност ваздушним струјањима са запада доприноси већој количини падавина него у Шумадији и источној Србији (Стојановић Љ. и др., 2009).

Подаци из табела 12 и 13 указују да је у Српској Црној Гори од средине 20. века дошло до смањивања количине падавина.¹⁰ Средња годишња количина атмосферских

¹⁰ Количина падавина се мери на територији Српске Црне Горе, на кишомерним станицама Косјерић, Бјелоперица, Ражана, Сеча Река и Таор. Прве четири станице су лоциране у долинско-котлинском делу регије, а Таор у планинском, што омогућава анализу утицаја надморске висине на количину падавина. На свим станицама мерења су била нередовна, што отежава праћење овог климатског елемента.

талога смањена је са 831,9 mm (1961–1990) на 816,7 mm (1991–2014). Смањење је забележено на четири посматране падавинске станице (у Косјерићу за 24,9 mm, Сечој Реци 13,9 mm, Ражани 8,7 mm и Таору 33,8 mm), док је у Бјелоперици дошло до незнатног повећања (5,6 mm). Подаци указују да клима у регији постаје ариднија и континенталнија, што је у складу са глобалним климатским трендовима. Иако је прави узрок смањења количине падавина у Српској Црној Гори тешко прецизно дефинисати, опадање честина северозападних и западних ветрова после 1991. године свакако је допринело овом процесу.

Просечна годишња количина падавина у периоду 1991–2014. године креће се од 756,7 mm у Косјерићу, до 944,6 mm у Таору (табела 13). Плувиометријски режим има два максимума и минимума. Главни максимум се јавља крајем пролећа и почетком лета и условљен је путањом циклона Vc (Ковачевић-Мајкић, 2009). Најкишовитији месец у Косјерићу је мај, а на осталим станицама јун. Летње падавине се углавном излучују у виду кратких пљускова, када због загрејаности подлоге долази до вертикалног струјања ваздуха и стварања гомиластих облака. Пљускови су често праћени грмљавином, муњама и градом. Најмање падавина има зими, у јануару и фебруару (у Таору у октобру), када због продора хладног ваздуха са севера преовлађује антициклонално временско стање.

Табела 12. Средње месечне и годишње количине падавина (mm) 1961–1990. године

станица	н. в. (m)	Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	год.
Косјерић	430	53,8	43,5	50,3	58,5	88,4	97,3	84,6	69,6	60,2	51,5	67,0	56,9	781,6
Бјелоперица	455	52,3	46,8	50,1	55,5	95,5	96,8	84,7	65,5	59,1	49,4	65,2	59,8	780,7
Сеча Река	460	53,6	46,4	53,3	61,6	93,9	103,3	83,5	65,3	60,9	49,3	67,2	60,2	798,5
Ражана	475	54,3	46,1	54,3	59,6	103,0	110,3	85,9	74,2	58,3	49,0	64,4	60,8	820,2
Таор	900	68,9	63,7	77,6	83,1	113,7	123,2	91,5	70,9	71,2	56,0	78,1	80,5	978,4
просек		56,6	49,3	57,1	63,7	98,9	106,2	86,0	69,1	61,9	51,0	68,4	63,6	831,9

Извор: РХМЗ, 2015.

Секундарни максимум падавина јавља се у новембру и децембру. На образовање јесењих киша утичу југозападни ветрови који доносе влагу са Средоземља. Секундарни минимум је у октобру, а у Таору у јануару. Однос између најкишовитијег и најсушнијег месеца креће се од 2:1 у Косјерићу, до 2,4:1 у Ражани.

Табела 13. Средње месечне и годишње количине падавина (mm) 1991–2014. године

станица	н. в. (m)	Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	год.
Косјерић	430	50,7	47,2	53,4	56,7	92,9	85,1	83,2	60,4	52,4	51,2	59,6	63,9	756,7
Бјелоперица	455	48,5	50,3	49,5	57,3	88,7	95,9	91,4	65,1	62,2	56,0	62,2	59,2	786,3
Сеча Река	460	49,6	48,0	51,0	62,7	87,2	99,2	84,7	63,0	60,8	54,3	65,0	59,1	784,6
Ражана	475	49,6	48,1	52,0	57,5	96,4	112,3	88,3	72,0	60,2	52,4	61,7	61,0	811,5
Таор	900	63,3	66,0	71,2	82,3	103,6	119,6	92,4	66,3	70,5	59,7	73,6	76,1	944,6
просек		52,3	51,9	55,4	63,3	93,8	102,4	88,0	65,4	61,2	54,7	64,4	63,9	816,7

Извор: РХМЗ, 2015.

У односу на вегетациони период (април – септембар), pluвиометријски режим је повољан, јер се највише падавина јавља у време када су биљним културама најпотреб-

није. Пошто се највише атмосферских талога излучи почетком лета, а најмање зими, територија Српске Црне Горе има континентални плувиометријски режим.

Подаци из табела 12 и 13 указују да у Српској Црној Гори количина падавина правилно расте са повећањем надморске висине. Косјерићка котлина и Ражански басен добијају мање падавина од планинског обода. То је условљено не само хипсометријским односима већ и морфолошком изолованошћу котлина, што отежава продор влажних ваздушних маса. Просечан годишњи вертикални градијент падавина у сливу Скрапежа износи 40 mm/100 m (Живковић и Анђелковић, 2004), а на профилу Косјерић – Таор 39,7 mm/100 m (Ковачевић-Мајкић и Штрбац, 2008). На основу ових података, Мали Повлен (1.347 m) прима око 1.134 mm атмосферског талога годишње.

Средња максимална висина снежног покривача у Косјерићу износи 31 cm, а на Дивчибарама 74 cm. Апсолутна максимална висина снега у Косјерићу процењена је на 46 cm (Павловић М., 1997). Први снег у Косјерићкој котлини најчешће се јавља у првој половини децембра, а последњи средином марта. Са порастом надморске висине повећава се број дана са снежним покривачем, тако да су највиши делови Повлена под снегом и до 120 дана годишње (Ђукановић Д., 2000).

За време снеговитих зима удаљени брдско-планински засеоци на Повлену по неколико дана могу бити изоловани, због сметова који путеве чине непроходним. Према подацима са терена, у фебруару 1983. године сметови на Повлену достигали су 3 m висине, што је утицало на вишедневни прекид саобраћаја. До 60-их година 20. века на огољеним стрмим падинама у атарима Таора, Маковишта и Радановаца повремено су се јављале лавине, које су причињавале мање материјалне штете. Пошумљавањем извршеним после 1970. године лавински процеси су заустављени. Град се у просеку јавља 2–4 дана годишње у периоду март – септембар, са највећом честином у јулу. Иако противградну заштиту у Српској Црној Гори чини 11 станица, због недостатка ракета град често ствара штете на пољопривредним културама, нарочито у малињацима.

Табела 14. Средњи месечни и годишњи кишни фактори

станица	период	Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	год.
Пожега	1961–1990	-20,0	60,6	9,7	5,7	5,9	4,8	4,2	3,2	3,9	5,0	14,5	-80,0	79,6
	1991–2014	-37,5	79,1	8,5	5,6	5,0	4,7	3,8	3,0	4,4	5,6	13,8	-130,8	73,4
Дивчибаре	1954–1963	-17,0	-21,7	73,7	15,1	12,9	9,7	6,2	4,7	5,8	7,8	19,2	0,0	142,9

Извор: ауторска обрада података на основу Метеоролошких годишњака I, 1954–2014.

Поред смањене количине падавина, на повећану аридност климе у Српској Црној Гори указују и промене вредности кишног фактора и индекса суше (табеле 14 и 15). Поредећи два посматрана периода, уочава се да се кишни фактор у Пожеги смањио са 79,6 на 73,4, а индекс суше са 38,3 на 36,9. Према вредности кишног фактора, долиנסко-котлински део Српске Црне Горе има семихумидну а планински хумидну климу (табела 14). Пожега има четири перхумидна месеца, један хумидан, три семихумидна,

три семиаридна и један аридан. Иако је количина падавина већа ле-ти, због високих температура ваздуха и испаравања кишни фактор тада има најниже вредности. Најмања влажност климе је у августу, када долина Скрапежа има обележја аридности, због чега расте потреба за наводњавањем пољопривредних култура. По вредности индекса суше, Дивчибаре имају веома хумидну, а Пожега умерено хумидну климу (табела 15).

Табела 15. Средњи месечни и годишњи индекси суше

станција	период	Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	год.
Пожега	1961–1990	84,5	47,6	39,2	34,6	41,8	36,4	33,1	25,2	28,3	30,1	52,4	72,3	38,3
	1991–2014	61,0	48,3	35,9	34,5	35,6	37,5	30,5	24,2	31,5	33,9	54,0	65,4	36,9
Дивчибаре	1954–1963	100,3	96,5	73	67,2	79,9	69	46,4	35,5	40	42,9	62,3	81,8	59,3

Извор: ауторска обрада података на основу Метеоролошких годишњака I, 1954–2014.

Смањивање количине падавина у Српској Црној Гори изазвало је одређене географске промене, које су најевидентније у пољопривреди. Иако статистички подаци указују да је у регији и у периоду 1991–2014. године однос између количине падавина и температура ваздуха повољан за биљну производњу, битно обележје промене плувиометријског режима огледа се у чешћем јављању падавинских екстрема, који се смењују у кратким временским интервалима. Тако је нпр. у Косјерићу екстремно високу количину падавина у јулу 1999. године (234,6 mm), сменила јака суша у августу (9,1 mm). У периоду за који се располаже подацима (1961–2014), и најсушнија и највлажнија година у Косјерићу забележене су у 21. веку – 2011. година са 460,6 mm падавина и 2014. са 1.121,5 mm (РХМЗ, 2015).

Најзначајнија последица савремених промена плувиометријских обележја у Српској Црној Гори манифестује се у све чешћој појави суше у вегетационом периоду. После 1991. године, ризик од суше је повећан у односу на претходни период, а суша често поприма одлике елементарне непогоде. На то указује и податак да је од 10 најсушних година у Косјерићу, чак седам забележено после 1991. године (РХМЗ, 2015). Смањивање атмосферских талоба доводи до спуштања горњег нивоа издани, смањује принос биљних култура и ствара изражену потребу за наводњавањем. У комбинацији са уоченим трендом пораста температура ваздуха, нарочито после 2000. године, негативни утицаји у вегетационом периоду постају још израженији.

После 1991. године, катастрофалне суше су погађале Српску Црну Гору 1993, 2000, 2003, 2007, 2008, 2011. и 2012. године, када је дошло до смањења приноса кукуруза, малина и шљива за око 50%. И поред општег тренда опадања количине падавина, у односу на период 1961–1990. године чешће се јављају и изразито кишовите године. Тако су екстремно високе количине падавина, забележене 1991, 1996, 1999, 2001. и 2014. године, изазвале поплаве, оштећења саобраћајница, стамбених и привредних објеката и уништавање усева у долинама Скрапежа, Кладорубе и Сече Реке.

3.3.5. Промене у циркулацији ваздушних маса

У Српској Црној Гори јављају се ваздушна струјања из свих праваца, што је општа карактеристика брдско-планинских делова западне Србије. Правци, честине и брзине ветрова на станицама Дивчибаре и Пожега се разликују, што је последица надморске висине и морфологије терена. У планинском делу регије ветрови су чешћи и јачи у односу на долинско-котлински део.

На станици Дивчибаре најчешће се јављају ваздушна струјања из северног (222‰) и северозападног правца (143‰), што је последица отворености Ваљевских планина према Панонској низији (табела 16). Знатну частину имају и јужни ветрови (136‰). Најређе се јављају западни (16‰), североисточни (38‰) и источни ветрови (41‰). У односу на остале планинске метеоролошке станице западне Србије, Дивчибаре су мање ветровите, односно имају релативно високо учешће тишина (225‰), али и нешто већу јачину ветрова.

Табела 16. Просечне честине ветра (‰)

станица	период	N	NE	E	SE	S	SW	W	NW	С
Дивчибаре	1954–1963	222	38	41	85	136	94	16	143	225
Пожега	1961–1990	66	65	93	56	24	35	70	200	391
	1991–2014	76	21	66	64	30	20	48	111	564

Извор: Метеоролошки годишњак I, 1954–2014.

У Косјерићкој котлини брзина и честина ветрова имају мале вредности, уз доминацију тишина. Пожега и Косјерић спадају у најмање ветровите градове Србије. Доминација тихог времена условљена је морфолошким факторима, тј. пружањем брдско-планинског терена који окружује Пожешку котлину, делује као заветрина и отежава кретање ваздушних маса. Посматрајући два анализирана периода, уочавају се значајне промене у заступљености тишина (табела 16). У периоду 1961–1990. године, честине тишина су износиле 391‰, а 1991–2014. године чак 564‰, што указује да је доминација тихог времена знатно повећана.

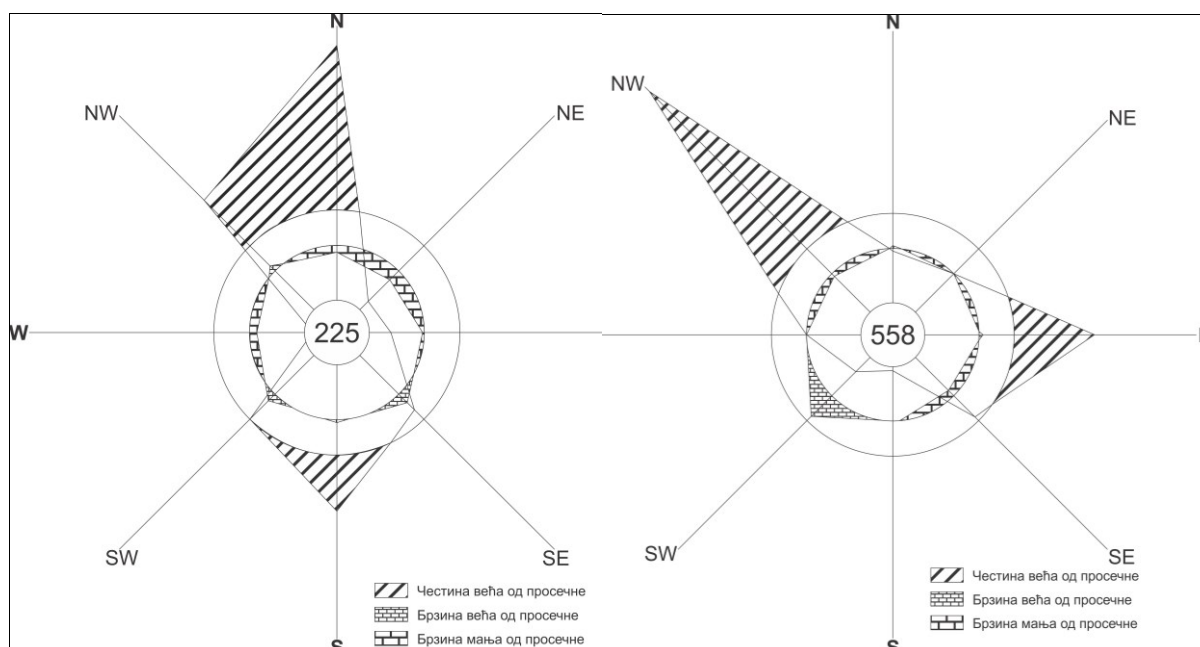
Од 60–их година 20. века дошло је и до измена у учесталости доминантних ветрова (табела 16). У првом анализираном периоду, у Пожеги се најчешће јављао северозападни ветар (200‰), што је последица динарског правца пружања котлине, а затим источни (93‰) и западни (70‰). Најмање су заступљена ваздушна струјања из правца југа (24‰) и југозапада (35‰). У другом периоду (1991–2014), дошло је до значајног смањења честина ветрова, пре свега северозападног ветра, који је и даље остао доминантан, али је његова учесталост готово преполовљена (111‰). На другом месту је северни ветар (76‰), а на трећем источни (66‰), док се најређе јављају ваздушна струјања са југозапада (20‰) и североистока (21‰).

Уочено смањење честина ветрова и све већа доминација тишина делимично је последица савремених промена у шумском покривачу у Српској Црној Гори. Оголићене падине на североисточном ободу Косјерићке котлине пошумљене су почев од осме деценије 20. века, а заштитни шумски појасеви према фабрици цемента подигнути су после 2000. године. То је отежало продор ваздушних маса и манифестовало се у смањењу учесталости северозападних, североисточних, источних и западних ветрова у Косјерићу. Са смањењем честина ових ветрова, повећао се значај ваздушних струјања са севера, која у Косјерићку котлину стижу из Ражанског басена, клисуром Кладорубе.

Табела 17. Просечне брзине ветра (m/s)

станица	N	NE	E	SE	S	SW	W	NW	Период
Дивчибаре	2,6	2,4	2,7	3,1	2,9	3,1	2,6	3,0	1954–1963
Пожега	1,8	1,7	1,8	1,8	1,8	2,1	1,8	1,7	1961–1990
	2,0	1,8	1,9	1,5	1,6	2,0	2,0	1,8	1991–2014

Извор: Метеоролошки годишњак I, 1954–2014.

Графикон 1. Руже ветрова Дивчибара и Пожеге

У Српској Црној Гори углавном се јављају ваздушна струјања умерене јачине (табела 17). На Дивчибарама најјачи су југоисточни и југозападни (3,1 m/s), а најслабији североисточни ветар (2,4 m/s). У Пожеги највећу брзину достижу ваздушна струјања са севера, југозапада и запада (2,0 m/s), а најмању са југоистока (1,5 m/s). Подаци из табеле 17 указују да у посматраном периоду није дошло до видљивијих промена брзине ветра. Просечна брзина ветрова из свих праваца већа је у планинском него у долиנסко-котлинском делу Српске Црне Горе. То је последица морфолошке затворености Косјерићке котлине и пошумљавања, због чега у њу ретко доспевају јачи ветрови.

Ваздушна струјања из западног квадранта су главни извор влаге у Српској Црној Гори, нарочито северозападни ветрови. Дувају током читаве године и доносе падави-

не, највише крајем пролећа и почетком лета. Познати су под локалним називима „дрињак“, „кишњак“ и „бошњак“. Северни ветрови се јављају највише зими, када је Панонска низија под утицајем хладних и сувих ваздушних маса. Најчешће доносе хладно и ведро време па су озими усеви угрожени ниским температурама. Ваздушне масе које долазе са југа становништво Српске Црне Горе назива „југ“, „кабларац“, „моравац“ и „устака“. Представљају продужетак ветрова са Јадранског мора, који преко динарског развођа прелазе у западну Србију (Милојевић Б. Ж., 1951). Углавном доносе суво и топло време. Најчешће дувају крајем зиме и почетком пролећа, када убрзавају отапање снега. Тишине се јављају у свим месецима, али их је највише у јулу и августу.

Морфолошке одлике Српске Црне Горе утичу на појаву вертикалних ваздушних струјања локалног карактера. То је условљено разликом у ваздушном притиску и температури између нижих и виших делова регије. Зими се хладнији и тежи ваздух са Повлена, Букова, Субјела и Црнокосе спушта у Косјерићку котлину и Ражански басен, изазивајући мразеве и температурне инверзије. Током летњих ноћи свежији ваздух са планинског обода струји ка Косјерићкој котлини, ублажавајући врућине. У време летњих врућина долази до вертикалног струјања прегрејаног ваздуха, што условљава појаву локалних пљускова, грмљавине и града.

Најзначајнија савремена географска промена под утицајем ветра у Српској Црној Гори везана је за аерозагађење у Косјерићкој котлини. Фабрика цемента „Титан“ у Галовићима саграђена је 1974. године на правцу доминантног северозападног ветра, који је деценијама цементну прашину доносио у Косјерић и негативно утицао на здравствено стање становништва. После 2000. године, са подизањем заштитних шумских појасева између Косјерића и фабрике цемента, дошло је до изразитог смањења честица северозападног ветра и смањења аерозагађења у градском насељу.

3.4. ХИДРОГРАФСКА ОБЕЛЕЖЈА И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА ГЕОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ

Територија Српске Црне Горе располаже значајним водним потенцијалима, који по квантитету и квалитету представљају један од основних природних ресурса. На водни биланс у регији утиче велика количина падавина у планинској области и вегетациони покривач који чува растресити слој од ерозије и повећа подземни отицај. Водне потенцијале регије чине речни токови, извори, подземне воде и вештачко језеро у Росићима. Поред изучавања основних хидрографских обележја, за регионални развој Српске Црне Горе посебан значај имају и питање водоснабдевања и водопривредни проблеми.

Промене хидрографских одлика у Српској Црној Гори после Другог светског рата настале су првенствено под утицајем антропогених фактора, док је утицај природних

процеса, због релативно кратког периода, био минималан. Најзначајније промене се односе на регулацију бујичних водотока, промену режима Скрапежа низводно од Косјерића, загађивање вода у Косјерићкој котлини и изградњу вештачког језера у Росићима. Наведене промене су биле релативно мале и као такве нису имале пресудан утицај на демографске, економске и насеобинске процесе у регији.

3.4.1. Подземне воде

Геолошка грађа и количина падавина на простору Српске Црне Горе повољно утичу на акумулацију подземних вода у изданима различитог типа. У регији су издвојени следећи типови издани: фреатска, артешка, крашка пукотинска издан, пукотинска издан у серпентинитима и издан у кристаластим шкриљцима.

Фреатска издан се јавља у неогеним и квартарним седиментима, у долиномском и котлинском делу Српске Црне Горе. Најнижи делови Косјерићке котлине покривени су алувијалним наносима чија моћност износи 3–6 m, а ширина до 500 m са обе стране корита Скрапежа. Горња површина издани поред Скрапежа налази се на дубини 2–6 m на долиномском дну, а 12–14 m на нижим речним терасама (Misailović, 1981). Због мале моћности алувијалних наноса, издан нема велику издашност. Најбогатија фреатска издан налази се у алувијалној равни Скрапежа у Косјерићкој котлини и раније се користила за водоснабдевање Пожеге.

Ниво подземних вода у Косјерићкој котлини зависи од колебања водостаја Скрапежа. У време отапања снега и пролећних киша, речна вода се инфилтрира у алувијалне седimente а подземне воде издижу се ближе површини. У време летњих суша горња површина издани спушта се у дубину, а подземне воде отичу ка реци. Издан у наносима Скрапежа хране и подземне воде других типова издани, које са обода Косјерићке котлине гравитационо отичу ка њеном дну. Фреатска издани мање издашности се јављају и у долинама Дубнице, Сече реке, Кладорубе и њених саставница.

У Косјерићкој котлини и Ражанском басену испод фреатске издани на већим дубинама постоје хоризонти подземних вода, које чине **артешку издан**. На овај закључак упућују испитивања у Пожешкој котлини, где је артешка вода пронађена на дубини 60–92 m. Стратиграфска и литолошка сличност неогених басена Српске Црне Горе са Пожешком котлином указује да артешке издани на сличним дубинама постоје и у долинама Скрапежа и Кладорубе (Misailović, 1981). Воде артешке издани се не користе за водоснабдевање, јер је регија богата изворима и врелима који подмирују потребе све малобројнијег становништва.

У мезозојским кречњацама Српске Црне Горе јавља се **крашка пукотинска издан**. Област храњења обухвата више делове кречњачке зоне на Повлену, Субјелу и у средњем току Скрапежа, док је зона дренирања усмерена према површинским токови-

ма. Режим овог типа издани је у директној зависности од плувиометријског режима, јер се издашност извора нагло повећава после интензивних падавина. Највеће распрострањење крашка издани има у атарима Маковишта, Таора, на Субјелу и на ободу Косјерићке котлине. Неки извори крашке издани налазе се на преко 1.000 m н. в., као што је Повленско врело (1.120 m) испод Малог Повлена (Пјевач, 1997).

Кречњачки терени северозападног дела регије леже преко вододржљивих стена. Ову издан дренирају два најјача крашка врела у Српској Црној Гори – Таорско и Црвенобрешко. Велика издашност ових врела може се објаснити чињеницом да одводњавају крашке заравни са понорима који апсорбују велику количину атмосферске воде.

У средњем току Скрапежа, на ободу Косјерићке котлине, налазе се крашке издани Брајковићи – Шеврљуге и Бањица, које се у будућности могу користити за водоснабдевање (Јовановић В., 2004). Јужно од Косјерића, Скрапеж није просекао кредне кречњаке до вододржљиве подлоге. Због тога воде пукотинске крашке издани не избијају у виду јачих извора, већ отичу подземно и хране фреатску издан у алувијалној равни Скрапежа (Misailović, 1981).

У североисточном делу регије јавља се **пукотинска издан у серпентинитима**, која је у геохролошком погледу слична крашкој издани. Пукотине су испуњене ситном дробином, због чега се подземне воде крећу знатно спорије него у кречњачким теренима (Ковачевић-Мајкић, 2009). Вода ове издани избија у подножју Козомора, у виду извора мале издашности, од којих настају површински токови у сливовима Ражанске и Скакавачке реке. Најјачи извори се јављају на југоисточним падинама Козомора, на контакту серпентинита и језерских седимената.

У југоисточном делу регије (Црнокоса, Дрмановина, Јелова гора) јавља се **плитка издан у кристалистим шкриљцима**, образована у распаданом слоју матичних стена. Таква издан избија на површину у виду дифузних извора, тзв. пиштевина. Оне се јављају у благим улегнућима, са глиновитим слојем који се налази на малој дубини. Пошто је глиновита подлога непропустљива, горња граница издани избија на топографску површину, стварајући превлажене терене.

Од средине 20–века до 2015. године, подземне воде у брдско-планинском делу Српске Црне Горе нису претрпеле видљивије промене. Услед изражене депопулације и занемаривања пољопривреде, активности становништва (наводњавање, водоснабдевање, употреба вештачких ђубрива итд.) не испољавају значајнији утицај на режим и квалитет подземних вода. На основу резултата теренских истраживања, капацитет пукотинске издани у серпентиниту је од 70–их година 20. века повећан пошумљавањем, које је смањило површински и повећало подземни отицај. Ова појава је карактеристична за подземне воде на Козомору, Вучјем мрамору, Великом Глоговцу, Марко-

вој коси и другим узвишењима на ободу Ражанског басена. Обогаћивању ове издани допринела је и изградња мини акумулације на Росићкој реци 2012. године.

На другој страни, услед смањења количине падавина, у другим типовима издани се акумулира мања количина воде него средином 20. века. Под антропогеним утицајем (вештачко одводњавање), од 1974. године, дошло је до снижавања нивоа подземних вода у зони површинских копова кречњака и лапорца у Галовићима. Међутим, наведене промене капацитета издани су минималне и у условима депопулације и старења сеоске популације немају утицаја на регионални развој Српске Црне Горе.

Највећи утицај антропогених фактора на подземне воде уочава се у алувијалним равнинама Скрапежа и Кладорубе у Косјерићкој котлини. Од 70-их година 20. века воде фреатске издани се више не користе за водоснабдевање Косјерића, што је омогућило успостављање природног режима издани, тј. померање њене горње границе ближе топографској површини. Истовремено је развојем индустрије и просторним ширењем градског насеља квалитет ових вода нарушен, али због непостојања прецизних података тачан износ извршених промена је тешко утврдити.

3.4.2. Извори и врела

Услед релативно велике количине падавина, доминације вододржљивих стена и рељефне рашчлањености, у Српској Црној Гори јавља се велики број извора и каптажа доброг квалитета, али углавном мале издашности. По начину истицања, извори у регији се деле на нормалне, контактне и крашке. Најбројнији су нормални извори у вододржљивим стенама, које на територији регије заузимају највеће пространство. Контактни извори се јављају у долинама, на местима где топографска површина сече контакт водопрпусних и вододржљивих стена. Крашки извори и врела истичу из пукотина у кречњачким слојевима. Имају највећу издашност, али су малобројни.

Према надморској висини, извори се могу поделити у две зоне. Виша се налази на прегибу планинских страна на ободу слива Скрапежа, испод линије развођа (Ковачевић-Мајкић, 2009). У овој висинској зони извори се јављају на местима где су у повлати вододржљиве стене (Црнокоса, Јелова гора, Козомор), или кречњаци (Повлен, Субјел). Ови извори дају малу количину воде (око 0,1–1 dl/s), а неки лети пресуше. Нижа висинска зона јавља се на контакту дна и страна речних долина, или у подножју кречњачких одсека. Издашност извора је већа и просечно износи 0,1 dl–2,0 l/s, због чега су многи каптирани. Најиздашнији извори се налазе у подножју кречњачких одсека (Таорско врело, Црвенобрешко врело, Клокоч, Бањица и други).

На територији Српске Црне Горе издашност извора и врела знатно варира, у зависности од плувиометријског режима. Извори највише воде имају у пролеће, што је условљено отапањем снега и већом количином падавина. Секундарни максимум се

јавља крајем јесени. Зимски минимум је условљен задржавањем атмосферске воде у виду снега и расхлађивањем површинског слоја земљишта који поприма одлике вододржљивог слоја. Мала издашност лети настаје због мале количине падавина и транспирације, када долази до пресушивања бројних слабијих извора.

Таорско врело је најиздашнији извор на територији Српске Црне Горе. Налази се на десној долинској страни горњег тока Скрапежа, на 700 m н. в. Избија из пећине на контакту кречњака и серпентинита. Низводно од извора наталожене су насlage бигра, преко којих вода отиче у виду кратких водопада и слапова. Таорско врело се храни атмосферским водама које са скрашћене заравни Делића отичу кроз поноре у кречњаку. То потврђују и мештани Таора и Маковишта, по којима се отпад бачен у поноре појављује на Таорском врелу. Природна издашност врела је већа од просечне годишње количине падавина у топографском сливу Делића, што указује да подземни хидрогеолошки слив врела има шире распрострањење. Издашност Таорског врела први је мерио С. Гаврилов (1978), по коме просечна издашност износи 93 l/s. Те вредности се слажу са документацијом Војногеографског института, по којој врело даје 100 l/s (Karta vodoobjekata, list Valjevo 4). Због брзог отицања кроз кречњачке пукотине, филтрација је слаба, па је врело подложно бактериолошким загађењима (отпадне воде домаћинства из Маковишта).

Слике 7 и 8. Издашност Таорског врела у мају и септембру (фот. Г. Јока; www.dizajnzona.com)

Каптирање Таорског врела 1981. године утицало је на значајне промене у његовој издашности. Већи део вода које су раније храниле врело сада се користи за водоснабдевање Косјерића, а улаз у пећину је зазидан и затворен. Стога је Таорско врело хидролошки активно само у влажнијем делу године, када постоји вишак воде на каптажи. Током лета и ране јесени, када је природна издашност мања а потребе за водом појачане, целокупна вода се усмерава у косјерићки водовод. Тада Таорска врела под

антропогеним утицајем потпуно пресушују, што у великој мери нарушава природни изглед и туристичку атрактивност локалитета (слике 7 и 8). Девастација пејзажа је појачана и вишедеценијском прекомерном експлоатацијом бигрених наслага од стране локалног становништва. Иако је овај природни феномен још 1998. године предло-жен за заштиту (ЗЗПС, 1998), још увек није уписан на листу заштићених природних добара Србије. Таорско врело је уврштено на листу објеката хидрогеолошког наслеђа Србије (Гавриловић и др., 2009; Мијовић и др., 2009).

Црвенобрешко врело се налази на левој долиноској страни Скрапежа, у атару Маковишта, на 900 m н. в. Вода избија кроз више пукотина, на контакту кречњака и дијабаз-ројначке формације. Издашност врела износи 25 l/s (Karta vodoobjekata, list Valjevo 4). Вода изворишног тока Скрапежа лети понире и низводно се јављају у виду Црвенобрешког врела. Због тога мештани Маковишта ово врело сматрају правим извориштем Скрапежа. Црвенобрешко врело се храни и подземним водама са површи Кукља на Повлену и водама других понора који апсорбују падавине у горњем делу слива Скрапежа, чиме се објашњава велика издашност врела (Ковачевић-Мајкић, 2009). Због тешке приступачности врело није каптирано за водоснабдевање

На Субјелу се јавља више од 20 извора, који истичу из крашке пукотинске изда-ни. Најиздашније је Јотино врело (10 l/s), које се налази на 680 m н. в., Студенац, Мила-ковића врело и извор у Арсовини. Већина субјелских извора је каптирана и користи се за водоснабдевање сеоских домаћинстава у Мионици, Субјелу и Шеврљугама. У из-дашније изворе у регији спадају и Клокоч врело у Маковишту, Гашића чесма у Росићи-ма на Козомору, Суво врело у Галовићима, врела Полошнице и Реновице, Лекића вре-ло и Хајдучка чесма у Доњем Таору и други.

Хидрогеолошку специфичност на територији Српске Црне Горе представљају извори термалне воде у долини Дубнице. Врело Бањица у засеоку Спасојевићи (село Дубница) дренира крашку издан, чија издашност износи 10 l/s, а температура воде 25,6°C (Симић, 1994). По народном веровању, вода Бањице помаже у лечењу алергија, реуме и стомачних обољења. Ово врело је уврштено на листу објеката хидрогеолош-ког наслеђа Србије (Мијовић и др., 2009). Други хипотермални извор у долини Дубни-це су Деспотовићи у селу Брајковићи. Ово извориште одводњава крашку издан издаш-ности 6,5 l/s и температуре воде 20,8°C (Симић, 1994). Воде у долини Дубнице су оли-гоминералне хипотерме мале минерализације, које се могу користити за пиће и бал-неолошке сврхе. Процењује се да њихова старост износи око 6.000 година (Општина Косјерић, 2008).

У Српској Црној Гори термалне воде су установљене и на извориштима Ваша-риште у Косјерићу (21,2°C) и Скакавачко поље у Скакавцима (30,0°C). Бушотина у Ска-кавцима спада у ретке хипералкалне термоминералне воде (рН вредност 11,8), због

чега је уврштена на листу хидрогеолошког наслеђа Србије (Мијовић и др., 2009). У регији се јављају и минерални извори у Росићима и сумпоровити извор у Скакавцима.

Иако представљају значајан природни потенцијал, термални извори у Српској Црној Гори се не користе ни у другој деценији 21. века. У Дубници је 2005. године почела изградња фабрике воде, али су радови обустављени. Стога су неопходна детаљна испитивања физичко-хемијских особина ових вода, како би се утврдила могућност практичне примене. Њиховим коришћењем (топлификација, флаширање воде у Дубници, балнеолошке сврхе, уређење излетишта у Скакавцима итд.) могуће је створити нове изворе прихода становништва Дубнице и Скакаваца, и на тај покренути позитивне промене у регионалном развоју Српске Црне Горе.

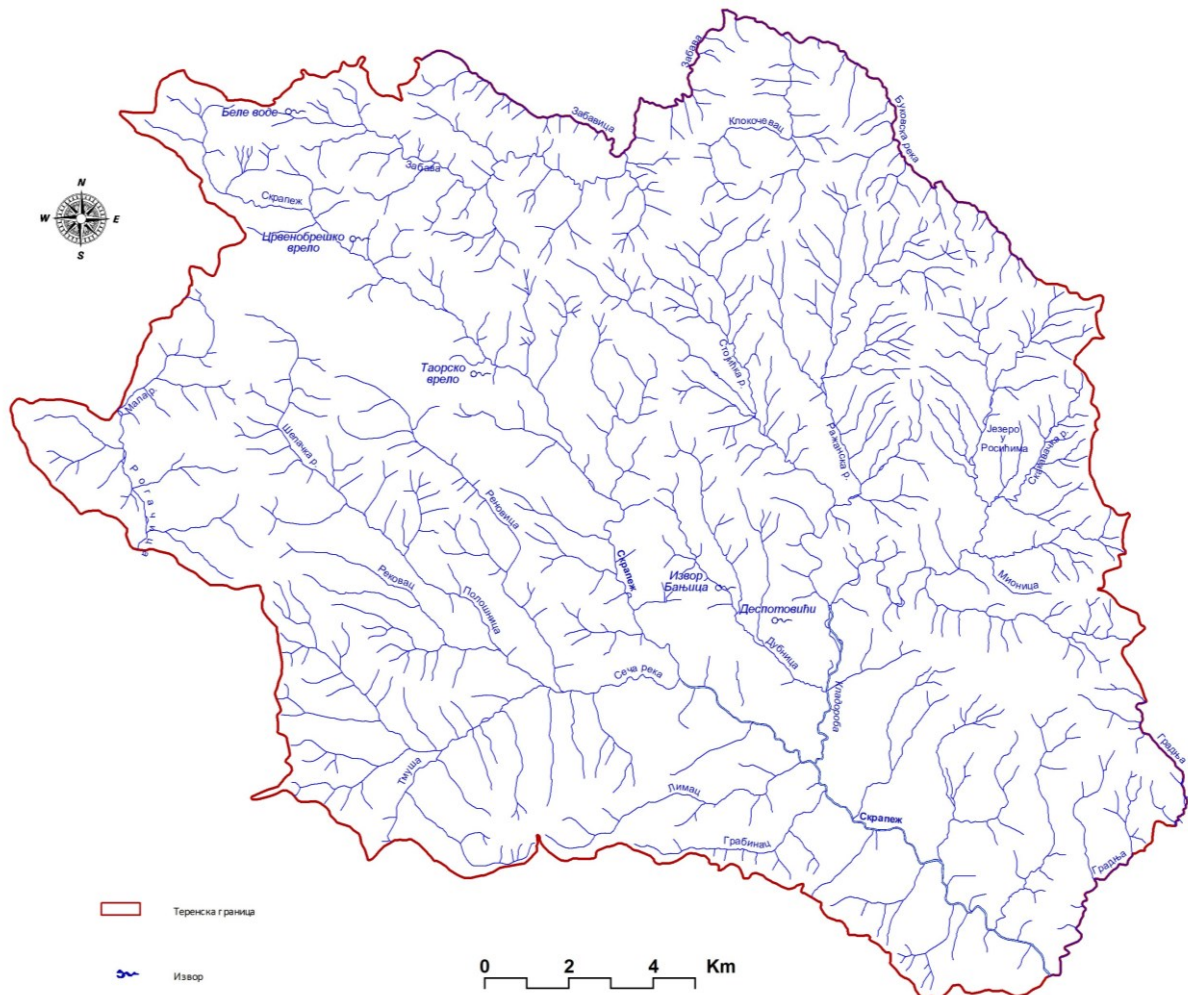
Не рачунајући Таорско врело, остали извори у Српској Црној Гори нису у периоду после Другог светског рата претрпели значајније промене. Због све мање насељености, антропогени утицај на њихов режим и квалитет је минималан, изузев незнатног бактериолошког загађења. У разговору са мештанима Скакаваца, Мрчића и Росића, сазнали смо да је после пошумљавања у осмој и деветој деценији 20. века, капацитет извора на ободу Ражанског басена повећан. У другим деловима регије, под утицајем природних фактора (мања количина падавина), уочава се смањење издашности извора. На основу истраживања на терену, услед депопулације сеоских насеља, многи каптирани извори у брдско-планинском делу регије више се не користе, а нове каптаже се не стварају.

3.4.3. Површински токови и промене речног режима

Речну мрежу на територији Српске Црне Горе чине Скрапеж и његове притоке, које извиру на падинама Повлена, Букова, Маљена, Јелове горе, Црнокосе и Субјела. Водотоци гравитирају ка Косјерићкој котлини, где се у Скрапеж улива његова највећа притока Кладоруба. Готово читава територија Српске Црне Горе припада сливу Скрапежа; само крајњи северни део регије залази у слив Колубаре (Забава и Буковска река), а крајњи западни део у слив Дрине (Рогачица).

Водотоци Српске Црне Горе имају особине бујица, велики укупни и просечни пад и несаглашене уздужне профиле. Према топографској карти 1:25.000, густина речне мреже у сливу Скрапежа је 990 m/km^2 , што је знатно изнад просека у Србији, који износи 747 m/km^2 (Гавриловић и Дукић, 2002) Мрежа водотока постаје гушћа у време киша, када се активирају кратки периодични токови. Поред довољне количине падавина, на густину речне мреже у Српској Црној Гори највећи утицај има геолошка грађа. Од већих притока Скрапежа, најгушћу речну мрежу има слив Кладорубе, који је изграђен од непропустљивих стена. Речна мрежа је најређа у изворишном делу слива Скрапежа, који је претежно изграђен од кречњака.

Скрапеж је најзначајнији водоток у Српској Црној Гори и највећа лева притока Ђетиње. Дужина Скрапежа износи 55,3 km а површина слива 648 km². Главни извор реке се налази на 1.130 m н. в., а ушће у Ђетињу на 302 m н. в. Укупни пад корита износи 828 m, а просечни 14,97‰. По народном предању, река је добила име јер је „скрпљена” од више потока, па је првобитно носила назив Скрпеж. Српској Црној Гори припадају горњи и средњи део слива.

Извор: израда аутора у програму GeoMedia (основа: Topografska karta 1:25.000, Topografska karta 1:50.000).

Карта 6. Хидрографска мрежа Српске Црне Горе

Скрапеж настаје од више извора на раседној линији између Малог (1.347 m) и Великог Повлена (1.271 m). Површинско отицање у подручју покривеног краса обезбеђује Скрапежу знатне количине воде на самом почетку тока. Низводно од изворишта у речном кориту налази се понор, у коме река повремено губи воду за време сушног лета, док се у осталом делу године површински ток одржава. Понируће воде поново се јављају на Црвенобрешком врелу, које се због своје издашности може сматрати правим хидролошким извориштем Скрапежа. Од овог врела водоток добија назив Таор-

ска река, у атару Радановаца мења назив у Радановачка река, а у Годљевицу добија локалне називе Годљевача, Гођевска река или Годљевица.

У Годљевачком проширењу долиноско дно се нагло шири, а пад корита смањује. Низводно се долина сужава и Годљевача се пробија кроз кредне кречњаке, где прима највећу десну притоку Сечу реку и тек тада водоток добија назив Скрапеж.¹¹ Низводно река улази у Косјерићку котлину, где прима највећу леву притоку Кладорубу. У Косјерићкој котлини Скрапеж добија одлике равничарског тока, са малим падом корита, због чега је у Косјерићу корито регулисано ради заштите од поплава. Ширина Скрапежа узводно од Косјерића износи 3–15 m, а низводно се повећава на 15–30 m. Између Косјерићке и Пожешке котлине речна долина се поново сужава, Скрапеж се пробија кроз клисуру Литице и напушта територију Српске Црне Горе.

Табела 18. Средњи месечни и годишњи водостај Скрапежа (cm) у Косјерићу

Период	Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	год.
1961–1980	19	30	32	29	27	21	13	4	2	2	8	15	17
1981–2014	100,8	103,9	111,4	109,7	104,4	100,9	95,8	91,3	90,7	92,3	96,5	100,0	99,8

Извор: Хидролошки годишњак 1, 1961–2014.

Скрапеж добија воду од падавина које се излуче на падинама Повлена, Букова, Јелове горе, Субјела и других узвишења у сливу. Река и њене притоке припадају плувио-нивалном (кишно-снежном) режиму умерено-континенталне варијанте (Дукић и Гавриловић, 2006). Највеће воде се јављају крајем зиме и почетком пролећа, а најмање крајем лета. Водостај и протицај имају сличан годишњи ток, са максимумом у марту и минимумом у септембру.¹²

У периоду 1961–1980. године средњи годишњи водостај Скрапежа код Косјерића износио је 17 cm, а 1981–2014. године 99,8 cm (табела 18). Велики „скок“ у овим вредностима последица је промене места водомерне станице и коте „0“. У оба периода највиши водостаји јављали су се у марту (32 и 114,7 cm), као последица отапања снега и пролећних киша. Водостај почиње да опада у мају, а најниже вредности достиже у септембру (2 и 90,7 cm), што је условљено секундарним минимумом падавина у Српској Црној Гори и повећаним испаравањем. У периоду 1981–2014. године, најнижи водостај Скрапежа у Косјерићу (74 cm) забележен је 24. августа 2012. године, а највиши (346 cm) 15. маја 2014. године.

Због промене локације водомерне станице, протицај Скрапежа код Косјерића мора се анализирати у два периода – 1961–1980. и 1981–2014. године. Од 1980. годи-

¹¹ На топографским картама не појављују се народни хидроними већ се назив Скрапеж односи на читав речни ток од извора на Повлену до ушћа.

¹² Елементи речног режима Скрапежа приказани су на основу мерења Хидролошке станице „Косјерић“, која је основана 1961. године. Станица се првобитно налазила низводно од ушћа Кладорубе, а 1981. године премештена је узводно од њеног ушћа. То се у великој мери одразило на измерене вредности водостаја и протицаја. Због тога мерења до 1981. године нису упоредива са каснијим подацима, што отежава праћење савремених промена речног режима Скрапежа. На притокама Скрапежа не постоје хидролошке станице.

не, када је лимниграф постављен узводно од ушћа Кладорубе, измерене вредности протицаја су смањене за 58%, јер више не обухватају воде које Кладоруба уноси у Скрапеж. У периоду 1961–1980. средњи годишњи протицај износио је 3,58 m³/s, а 1981–2014. године 1,51 m³/s (табела 19). У оба периода Скрапеж је највећу количину воде имао у марту (7,69 и 3,16 m³/s) и априлу. Пролећни поводањ условљен је отапањем снега и кишом, а смењује га период изразито малог протицаја од августа до октобра, са минимумом у септембру (1,26 и 0,61 m³/s), што је последица великог испаравања, мале количине падавина и повећане потрошње воде.

Табела 19. Средњи месечни и годишњи протицаји Скрапежа (m³/s) у Косјерићу

период	Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	год.
1961–1980	3,32	5,03	7,69	4,55	6,11	3,81	2,59	1,71	1,26	1,54	2,30	3,16	3,58
1981–2014	1,40	1,92	3,16	2,49	2,16	1,56	0,94	0,64	0,61	0,75	1,07	1,40	1,51

Извор: Хидролошки годишњак 1, 1961–2014.

У периоду 1981–2014. године минимални протицај Скрапежа у Косјерићу (0,07 m³/s) регистрован је 24. августа 2012. године, а максимални (181 m³/s) за време катастрофалних поплава 15. маја 2014. године. Однос између апсолутног минимума и максимума износи 1:2.585 (Хидролошки годишњак 1). Ови подаци указују да Скрапеж спада у реке са бујичним режимом, што је последица изражене ерозије у појединим деловима слива. Разлике у водности могу бити знатне, тако да се често поплаве смењују са периодима изразито ниског протицаја. Велике амплитуде протицаја и релативно мала количина воде негативно утичу на могућност водопривредног искоришћавања Скрапежа.

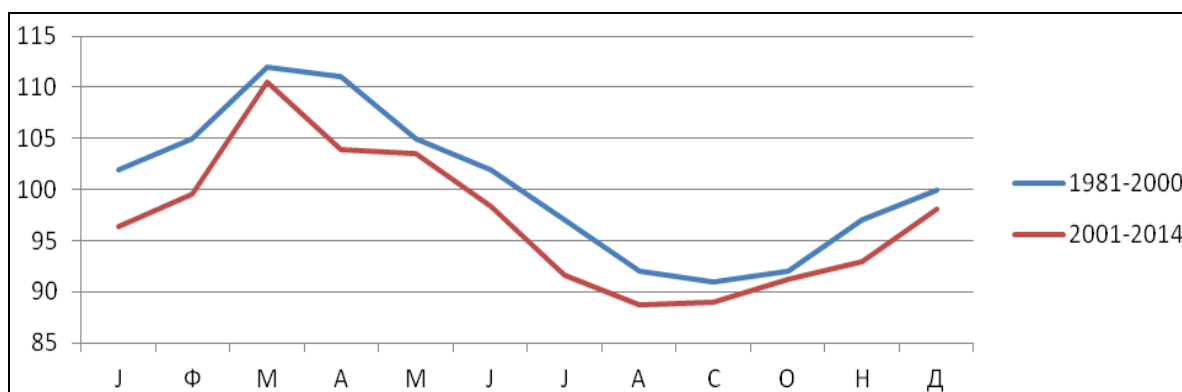
Због кратког периода мерења (1981–2014), тешко је утврдити значајније промене елемената речног режима Скрапежа на станици Косјерић. Ако посматрани период поделимо на два краћа (1991–2000. и 2001–2014), уочава се извесно смањење водостаја у свим месецима (графикон 2), што је вероватно последица чешћег јављања суша. Истовремено нису уочене статистички значајније промене средњег годишњег протицаја. На месечном нивоу, благи пад протицаја бележи се у априлу, јуну, јулу и новембру, а пораст у осталим месецима.

Режим Скрапежа у Српској Црној Гори до 70–их година 20. века зависио је искључиво од природних фактора. Индустријализација и нагли демографски развој Косјерића од осме деценије 20. века утицали су на одређене промене у речном режиму низводно од Косјерића. То се огледа у појави да се повремено количина воде низводно смањује, тј. протицај је већи у Косјерићу него у Пожеги. Ова појава је најчешћа у време великих пролећних вода и сушног периода крајем лета, али се јавља у свим месецима. Нпр. у мају 2012. године максимални протицај у Косјерићу износио је 56,2 m³/s, а у Пожеги 27,2 m³/s. Ове хидролошке промене могу се објаснити потрошњом воде за пот-

ребе индустрије у Косјерићу, која у годинама са ниским протицајима троши више од 10% укупне количине воде Скрапежа. Поред тога, у сушном периоду крајем лета велика количина речне воде се користи за наводњавање ораница и пластеника, па су тада протицаји у Косјерићу већи у односу на Пожегу.

Слика 9. Регулисано корито Скрапежа у Косјерићу (фот. Р. Голић)

Графикон 2. Промена водостаја Скрапежа у периоду 1981–2000. и 2001–2014. године

Сеча река је највећа десна притока Скрапежа на територији Српске Црне Горе. Настаје од више поточића који се сливају са Мркоњиног брда (739 m) и Церја (913 m), на развођу према Рогачици. Дужина водотока износи 11,8 km а површина слива 93,5 km². Главни извор се налази на 658 m н. в., а ушће у Скрапеж на 449 m н. в. Укупни пад речног корита износи 209 m, а просечни 17,8‰. По народном предању, Сеча река је добила назив по хладној води, која „сече”. Водоток у основи има правац запад – исток. Горњи ток је планински, а низводно од ушћа Тмуше протиче кроз ерозивна проширења и формира уску алувијалну раван. Долина Сече реке је усечена у кристалистим шкриљцима, а близу ушћа у Скрапеж у кредним кречњацима.

Највеће притоке Сече реке готово достижу дужину главног тока. Највеће леве притоке су Полошница (11,5 km) и Реновица (8 km), које извиру у атару Маковишта.

Имају одлике планинских токова са несаглашеним речним профилем и великим падом корита. Обе се уливају у Сечу реку у центру истоименог села. Највећа десна притока Сече реке је Тмуша, која одводњава падине Јелове горе. Главни изворишни крак је поток Таталија, која настаје на Јеловој гори. Дужина реке са Таталијом износи 11,5 km. Тмуша је брз планински ток великог пада (просечно 37‰), чије су воде у прошлости коришћене за покретање воденица.

Табела 20. Протицаји (m^3/s) Сече реке и Кладорубе (процена)

река	Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	год.
Сеча река	0,91	1,48	1,73	1,41	1,38	0,97	0,71	0,35	0,33	0,39	0,59	0,84	0,93
Кладоруба	0,71	1,15	1,34	1,09	1,07	0,76	0,55	0,27	0,26	0,31	0,46	0,65	0,72

Извор: Ковачевић-Мајкић, 2008, 2009.

Сеча река је водом најбогатија притока Скрапежа. Њен слив има највећу висину отицаја (313 mm), коефицијент отицаја (0,35) и специфични отицај ($9,93 l/s/km^2$) на територији Српске Црне Горе (Ковачевић-Мајкић, 2009). То је условљено великом количином падавина, геолошком грађом слива (вододржљиве метаморфне стене) и великом пошумљеношћу, нарочито на Јеловој гори. По проценама, просечни годишњи протицај Сече реке износи $0,93 m^3/s$, а највећим вредностима у марту, а најмањим у септембру (табела 20). У доњем току Сече реке планирана је изградња вештачке акумулације, која би омогућила оплемењивање речног режима, кроз задржавање поплавних таласа и испуштање вишка вода у време ниских водостаја.

Кладоруба је највећа лева притока Скрапежа на територији Српске Црне Горе. Има густу и разгранату речну мрежу, са три главна изворишна крака (Стојићка река, Ражанска река и Мионица). Површина слива Кладорубе износи $113,7 km^2$.

Стојићка река (8,9 km) је дужа саставница Кладорубе. Формира је више поточића који се сливају са Шуматнице (776 m), Дреновачког кика (946 m) и суседних врхова Одводњава западни део Ражанског басена. Ражанска река (8,4 km) настаје од већег броја извора и кратких потока на јужним падинама Букова. Виши делови сливова Стојићке и Ражанске реке изграђени су од серпентинитских стена у којима су формиране уске долине великог пада. У средњим токовима корита су усечена у миоцене седименте, долине су шире, а падови корита мањи.

Мионица (11,1 km) настаје од изворишних кракова са Субјела (924 m) и других узвишења на југоистоку Ражанског басена. Најдужа притока Мионице је Скакавачка река (5,3 km), чији разгранати слив одводњава североисточни обод Ражанског басена. У њеном сливу, на контакту стена различите отпорности, селективном ерозијом су формиран мањи водопади које народ овог краја назива „скакавци”. На Росићкој реци, притоци Скакавачке реке, 2012. године подигнута је мини акумулација за заштиту од

поплава. Пре ушћа у Кладорубу, Мионица се епигенетски усеца у серпентинитску греду Ридови – Субјел, формирајући укљештене меандре.

Кладоруба настаје спајањем Стојићке и Ражанске реке у јужном делу Ражанског басена. Дужина тока износи 7,7 km, а са Стојићком реком 16,6 km. Као и Мионица, епигенетском клисуром Кладоруба се пробија из Ражанског басена у Косјерићку котлину. У Косјерићкој котлини има карактер равничарске реке, са малим падом речног корита. Са десне стране прима Дубницу (7,7 km), у са леве Мионицу. Кладоруба се улива у Скрапеж у Косјерићу, на 405 m н. в.

Због ерозије серпентинитских стена и обешумљености, реке у сливу Кладорубе носе велике количине наноса. Томе доприноси и заобљен облик слива, што омогућава брже и неравномерније отицање вода и појаву поплава. По бујичном карактеру река је и добила име, јер за време високих вода „рубџи кладе”, тј. подлокава обалу и односи оборена стабла.

Кладоруба има типичан бујични режим, са великим осцилацијама протицаја. Услед кратког временског периода између излучивања падавина и њиховог појављивања у речном кориту, у сушним периодима бележе се изузетно ниски водостаји на свим токовима Ражанског басена (Стојановић Б. и др., 1996). За време сушног лета Кладоруба готово пресушује, а после обилних падавина се излива, нарочито у делу тока кроз Косјерићку котлину. Средњи протицај Кладорубе процењује се на 0,72 m³/s. Највиши је у марту, а најмањи у септембру (табела 20).

Северни део Српске Црне Горе одводњавају Забава и Буковска Река, изворишни токови Градца (слив Колубаре). Због неприступачног и ретко насељеног терена, представљају најчистије водотоке Српске Црне Горе (I класа вода). **Забава** (17 km) настаје на источној страни Малог Повлена, на 1.010 m н. в. У горњем и средњем току усекала је клисурасто-кањонску долину, која се упореднички пробија ка истоку. У доњем току скреће ка североистоку, као гранична река између Српске Црне Горе и Ваљевске Подгорине. Према Р. Лазаревићу (1996), средњи протицај Забаве износи 0,73 m³/s. Буковска река (11,3 km) настаје на северним падинама Паљбе (1.051 m). У горњем току тече уском и неприступачном долином, са бројним јаружастим притокама, а у доњем формира ерозивно проширење ширине до 300 m (тзв. Ластранска котлиница). По густини речне мреже (2.179 m/km²), овај слив је на првом месту у Српској Црној Гори (Пјевач, 1997). По Р. Лазаревићу (1996), средњи протицај Буковске реке износи 0,49 m³/s.

У периоду после Другог светског рата, промене у речној мрежи Српске Црне Горе биле су минималне и као такве нису значајније утицале на њен регионални развој. Подаци о променама речног режима притока Скрапежа не постоје, али имајући у виду смањивање количине падавина у регији, може се претпоставити да је у односу на другу половину 20. века дошло до минималног опадања водостаја и протицаја у сливови-

ма Сече реке и Кладорубе. У географске промене могу се уврстити и извршени антиерозивни радови са циљем оплемењивања речног режима (регулација корита Кладорубе, Лимца и Сече реке 60–их година, пошумљавање 70–их и 80–их година, изградња акумулације у сливу Скакавачке реке 2012. године итд.), али видљивији резултати у заштити од поплава нису остварени. Иако површински токови Српске Црне Горе представљају значајан потенцијал, није учињено много на њиховом привредном искоришћавању, изузев отварања неколико мањих рибњака на Тмуши у сливу Сече Реке и у атарима Радановаца и Маковишта.

3.4.4. Водопривредни проблеми

Основни водопривредни проблеми у Српској Црној Гори односе се на водоснабдевање, одбрану од поплава, квалитет вода, уређење бујичних токова и борбу против ерозије¹³. Пошто ови проблеми од средине 20. века још увек нису решени на одговарајући начин, све више се помиње могућност изградње вишенаменске водне акумулације, која би изазвала бројне позитивне промене у регији.

У **водоснабдевању** Косјерића после Другог светског рата настале су значајне промене. Средином 20. века насеље се снабдевало водом за пиће преко копаних бунара у алувијалној равни Скрапежа. Са повећавањем броја становника и развојем индустрије, ови бунари више нису били довољни за све потребе становништва и привреде. Загађивање фреатске издани комуналним и индустријским отпадним водама довело је до затварања већине бунара на Дубљу, Дивчевићима, Луговима и у близини ушћа Кладорубе. Хемијске анализе су показале да издан у алувијалне равни Скрапежа више не испуњава норме за пијаће воде, због повећаног садржаја мангана (Фабрика цемента Косјерић, 1972).

У таквим условима, проблем водоснабдевања Косјерића решаван је довођењем воде из планинског дела Српске Црне Горе. Први јавни водоводи у Косјерићу, грађени 60–их и 70–их година 20. века, снабдевали су се са слабих извора на Дрмановини и Палежу, што није могло да задовољи потребе насеља у фази нагле демографске експанзије. Од 1981. године Косјерић се снабдева водом са Таорског врела, гравитационим водоводом дужине 13 km. На Таорском врелу дневно се захвата око 2.850 m³ воде, а годишње се за пиће и комуналне потребе троши око 450.000 m³ (Лукић и др., 2004). Водом са градског водовода снабдевају се и делови приградских села (Шеврљуге, село Косјерић, Брајковићи и Галовићи).

До средине 20. века сеоска насеља Српске Црне Горе снабдевала су се водом на примитиван начин, најчешће директно са извора. Прво село које је добило јавни водо-

¹³ О промени квалитета вода у Српској Црној Гори од средине 20. века детаљније се говори у поглављу „Промене квалитета животне средине”, а о бујичној ерозији у поглављу „Савремене морфолошке промене и њихов утицај на регионални развој”.

вод била је Варда, 1931. године (Ђукановић М., 2006). После Другог светског рата, у водоснабдевању сеоских насеља наступиле су квалитативне и квантитативне промене. У свим селима изграђени су јавни водоводи, који користе воду каптираних извора, углавном из пукотинских издани у кречњаку и серпентиниту.

Према подацима Општинске управе Косјерић, после Другог светског рата, а нарочито после 1970. године, на територији Српске Црне Горе изграђена су 74 сеоска водовода. Највеће јавне водоводе имају Варда, Сеча Река, Мрчићи, Радановци и Маковиште. Нови водовод на Варди, изграђен 2005. године, користи део домаћинства из Годечева и Горње Полошнице. Јавни водовод у Сечој Реци са извора испод Ерчића снабдева 40 кућа. Каптирањем извора Аниште и Букови и изградњом локалног водовода обезбеђено је снабдевање насеља Ражана у Мрчићима. Јавни водовод у Радановцима изграђен је 1970. године, а 1993. године је реконструисан (Јовановић С., 1998). Јавни водовод у Маковишту се снабдева са извора Јелечевац на Повлену, а користи га око 60 домаћинстава.

Део сеоског становништва Српске Црне Горе снабдева се водом индивидуално, преко приватних водовода и базена грађених после 1970. године. Већина мештана користи слабе изворе на већој надморској висини у односу на куће, а вода се до домаћинстава транспортује користећи природни пад.

Према подацима прикупљеним на терену, преко 80% домаћинстава у Варди, Мрчићима, Рудој Букви, Шеврљугама, Субјелу, Дубници, Росићима, Маковишту, Мушићима, Годечеву, Парамуну и Годљеву снабдева се водом са јавних водовода. Индивидуални водоводи се највише користе у Горњој Полошници, Брајковићима, Дреновцима, Стојићима и Мионици. Копани бунари су најзаступљенији у Бјелоперици (више од 50% домаћинстава), Цикотама, Доњој Полошници, Парамуну и Тубићима.

Наведене промене у водоснабдевању после Другог светског рата су у великој мери побољшале комуналне прилике и услове живота сеоског становништва. Међутим, изградња водовода је закаснила, јер се временски поклапала са интензивном деаграризацијом и развојем индустрије у градовима, тако да није могла у већој мери да заустави иселавање у Косјерић и друге градске центре.

И поред квалитативних промена и постојања бројних извора који располажу чистом и квалитетном водом за пиће, на простору Српске Црне Горе и у 21. веку долази до тешкоћа у водоснабдевању. Мали капацитет јавних водовода, недостатак воде у сушним месецима, нерационална потрошња и чести кварови дотрајалих водоводних мрежа указују да проблем водоснабдевања није решен на задовољавајући начин. Поједина сеоска домаћинства још увек немају воду у кући, већ се снабдевају са примитивно каптираних извора. Ову појаву смо учили у Годечеву, Маковишту, Таору, Сечој Реци и Рудој Букви. Савремени економски и демографски процеси утицали су на промене

не у квалитету и потрошњи воде између Косјерићке котлине и брдско-планинског обода. Од 70-их година 20. века, у Косјерићкој котлини је све већа загађеност водотока и издани праћена сталним растом потреба за чистом и квалитетном водом. На другој страни, у брдско-планинском делу регије издашност и квалитет вода су већи, а потребе за водом у условима изражене депопулације све мање.

Магистрални водовод Таорско врело – Косјерић капацитетом и техничким карактеристикама не задовољава савремене критеријуме. Због стварања ваздушних чепова, често долази до пуцања цеви што узрокује прекиде у водоснабдевању који могу трајати по неколико дана. Током лета, када је издашност Таорског врела најмања а потребе за водом највеће, градски водовод не може да подмири потребе Косјерића. У првој деценији 21. века извршена је делимична реконструкција градске водоводне мреже, са циљем да се губици воде смање са 70% на 25% (Општина Косјерић, 2008).

Индустријска постројења у Косјерићу су деценијама у технолошким процесима користила воду из градског водовода, тј. висококвалитетну воду са Таорског врела. Како би се смањила нерационална потрошња, тек последњих година долази до промена, тј. фабрике су почеле да користе воду из корита Скрапежа. Месечне потребе за индустријском водом су 0,15 милиона m^3 , што одговара десетини укупне количине воде која током летњих месеци тече Скрапежом (Ковачевић-Мајкић, 2009).

Већина сеоских водовода у Српској Црној Гори, изграђена пре неколико деценија, због слабог одржавања је дотрајала. Потрошња воде се знатно повећа лети, када је потребно наводњавати пољопривредне културе. Како су за сеоске водоводе каптирани извори малог капацитета, чија се издашност лети смањује, тада се јавља несташица воде, а становништво је принуђено да користи воду са некаптираних извора или да се снабдева из цистерни. Током поплава 2014. године, у Сечој Реци, Годчеву и Годљеву и Дубници дошло је до оштећења сеоских водовода.

На територији Српске Црне Горе, у изданима крашког типа, налазе се велике резерве подземних вода одличног квалитета. Хидрогеолошка истраживања су показала да је за будуће водоснабдевање Косјерића најзначајнији део слива Скрапежа узводно од ушћа Сече реке и део слива Дубнице узводно од засеока Спасојевићи. Поред постојеће каптаже Таорског врела, у овој зони се налазе четири изворишта велике издашности, у мезозојским кречњацима: Савићи у Годљеву, Таор, Марјановићи у Дубници и Дубоки вирови у Таору (Симић, 1994/95). За будуће водоснабдевање значајне су и крашке издани Субјел, Брајковићи – Шеврљуге и Бањица (Јовановић В., 2004). Квалитетна вода за пиће јавља се и у пукотинским изданима у вододржљивим стенама (серпентинити, дијабаз-ројначка формација, перидотити итд.). Ови извори су мале издашности, али се могу користити за локалне водоводе у Мионици, Скакавцима, Стојићима, Росићима, Мрчићима, Дреновцима и Радановцима. Подземне воде фреатске

издани не одговарају нормама квалитета воде за пиће услед интеракције бунара са фекалним водама, па се све мање користе.

Вода је један од основних услова цивилизованог живота, па се проблему водоснабдевања у Српској Црној Гори мора посветити посебна пажња. Приоритети се односе на реконструкцију водовода Таорско врело – Косјерић и отварање нових изворишта, чиме би се решио проблем несташице воде у летњим месецима. Као једна од могућности за водоснабдевање Косјерића помиње се и коришћење воде из планиране акумулације Сеча река, као дела Западноморавско-рзавског система (Стојков и др., 2010). Нерешено питање водоснабдевања је један од кључних развојних проблема сеоских насеља Српске Црне Горе. Неопходно је извршити реконструкцију јавних сеоских водовода и повећати њихов капацитет. У брдско-планинским засецима на Повлену економски није оправдано дугорочно решавање проблема водоснабдевања, јер их насељавају старачка домаћинства, без демографске перспективе.

Један од основних водопривредних проблема у Српској Црној Гори је учестало јављање **поплава**. У другој половини 20. и почетком 21. века, честе поплаве су причињавале значајне материјалне штете становништву и привреди, и на тај начин су негативно утицале на регионални развој. Углавном су изазване обилним кишама и отапањем снега у пролеће, поклапањем високих вода Скрапежа и његових притока, и најчешће су бујичног карактера. У време великих вода Скрапеж плави ниже делове Косјерићке котлине, а велику количину наноса транспортује до свог ушћа и угрожава акумулације на Западној Морави.

У другој половини 20. века најразорније поплаве у Српској Црној Гори забележене се 1965. и 1975. године, а веће поплаве су захватиле долину Скрапежа и 1984, 1986, 1987, 1991, 1996. и 1999. године. Обилне пролећне кише и отапање снега утицали су на појаву поплавног таласа на Скрапежу у мају 1965. године, када се под водом нашло око 400 ха земљишта на територијама општина Косјерић и Пожега. Катастрофална бујична поплава задесила је Српску Црну Гору и у јуну 1975. године, када су Скрапеж, Кладоруба и Мионица поплавили 1.000 ха земљишта. У Косјерићу вода је продрла у преко 30 кућа и више фабрика. Однет је део пута Косјерић – Ваљево код Мрчића, а уништено је и више мостова.

Највеће поплаве у 21. веку забележене су 2010, 2012. и 2014. године. Поплавни таласи у мају 2014. године представљају највећу елементарну непогоду у Српској Црној Гори после Другог светског рата. Тада су оштећени или потпуно уништени приноси на 1.384 ха пољопривредних површина (оранице и воћњаци). Велике штете су причињене на стамбеним објектима 53 домаћинства, највише из Сече Реке и Годечева, као и на хладњачама и фабричким халама у Косјерићу (слика 10). Срушено је пет мостова на Скрапежу, Рогачици и Дреновачком потоку. Клизишта и одрони изазвани поп-

лавама условили су дужи прекид саобраћаја на појединим општинским путевима, као и вишемесечни прекид саобраћаја на железничкој прузи Београд – Бар.

Већина регулационих радова на Скрапежу и његовим притокама изведена је у периоду 1965–1969 године (Јовичић и др., 2001). Корито Скрапежа је делимично регулисано изградњом камене обалоутврде у Косјерићу и Годљеву. Регулациони радови су извођени и на Кладоруби у Брајковићима и Мрчићима (Ражана), Сечој реци у истоименом селу и потоку Лимац у селу Косјерић. Све обалоутврде и насипе неопходно је регулисати, имајући у виду чињеницу да су дотрајали и тешко оштећени у поплавама 2014. године. На Скрапежу, Сечој реци, Полошници, Лимцу, Кладоруби, Мионици и Ражанској реци потребно је изградити ретензије, каскаде и бујичне бране у циљу заштите од ерозије и поплава.

Отклањање водопривредних проблема, везаних за сузбијање ерозије и поплава у Српској Црној Гори, подразумева наставак антиерозивних радова, кроз уређење бујичних сливова и регулацију река. То се може постићи успостављањем равнотеже у вегетационом покривачу (пошумљавање), чиме ће се спречити засипање речних корита и повећати подземни отицај, тј. смањити екстремне амплитуде протицаја. Заустављању ерозије делимично доприноси и депопулација сеоских насеља, јер се са смањењем обраде земљишта смањила и продукција наноса.

Један од начина решавања водопривредних проблема у Српској Црној Гори јесте **изградња водних акумулација**. У савремене хидрографске промене у регији спада изградња вештачког језера за заштиту од пожара у атару Росића, 2012. године. Језеро се налази на Росићкој реци у сливу Мионице и има површину од 0,6 ха. Изградња ове акумулације позитивно је утицала на развој североисточног дела регије, јер је обезбедила воду за наводњавање пољопривредних површина и омогућила развој излетничког туризма. Међу значајне географске промене које је језеро изазвало спада и ублажавање екстремних водостаја и протицаја на Росићкој реци, тј. оплемењивање њеног речног режима, што је омогућило ефикаснију заштиту од поплава на локалном нивоу. Акумулација је утицала и на измену режима подземних вода у њеном приобаљу.

Према Нацрту Просторног Плана Србије, предвиђена је изградња акумулације у доњем току Сече реке, запремине 17 милиона m^3 (Стојков и др., 2010). Изградњи овог водопривредног објекта погодује велики специфични отицај у сливу Сече реке, а мали коефицијент ерозије допринеће спором засипању акумулације и њеном дужем животном веку. Како би основна намена акумулације „Сеча река” била водоснабдевање насеља и индустрије, неопходно је претходно решити проблем отпадних вода сеоских насеља у њеном сливу. Овај водопривредни објекат изазвао би позитивне географске промене у Српској Црној Гори, јер би се користио и за наводњавање, заштиту од поплава, уједначавање речног режима, заустављање наноса, рибарство и развој туризма.

Слика 10. Поплављене куће у Сечај Реци, мај 2014. године (фот. М. Марић)

Слика 11. Језеро у Росићима (фот. Р. Голић)

Ради заштите Пожешке котлине од поплава, предвиђена је изградња акумулације на Скрапежу низводно од Бјелоперице, у клисури Литице (Вујновић, 1995). Међутим, ова акумулација би потопила 10 km магистралног пута Косјерић – Пожега и део железничке пруге Београд – Бар, а због изражене ерозије у средњем делу слива Скрапежа и сливу Кладорубе дошло би до њеног брзог засипања. Зато је изградња овог водопривредног објекта мало вероватна.

Услови за изградњу акумулација постоје и у северном делу Српске Црне Горе. Према Р. Лазаревићу (1996), у сливу Забаве могуће је изградити пет мини акумулација, а у сливу Буковске реке једну. Иако су на појединим локалитетима у долини Забаве вршени истражни радови и урађени пројекти, до реализације није дошло.

Водопривредни проблеми у Српској Црној Гори били су изражени у читавом временском оквиру истраживања. И поред одређених покушаја њиховог решавања, они и у другој деценији 21. века представљају ограничавајући фактор развоја регије. Под

њиховим утицајем извршене су негативне географске промене у Српској Црној Гори. То се пре свега односи на закаснило решавање питања водоснабдевања, што је један од фактора који су условили исељавање становништва. Са друге стране, поплаве и ерозија у бујичним сливовима такође су негативно утицали на живот становништва, стварајући повремено веће материјалне штете, нарочито у сливовима Ражанске реке и Мионице. Решавање водопривредних проблема у Српској Црној Гори треба да буде условљено логичким редоследом отклањања њихових узрока. Планирана акумулација „Сеча река” би решила део ових проблема, али пре њене изградње неопходно је спровести обимне антиерозивне радове у сливу Скрапежа.

3.5. УТИЦАЈ ПЕДОЛОШКОГ ПОКРИВАЧА НА ГЕОГРАФСKE ПРОМЕНЕ И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

У зависности од педогенетских фактора, у Српској Црној Гори су формирана земљишта различитих физичко-хемијских и производних особина. Најквалитетнија тла јављају се у Косјерићкој котлини, Ражанском басену, доњим деловима долина Скрапежа и његових већих притока. Долинске и котлинске стране, као и планинске падине мањих нагиба, покривене су средње дубоким или плићим земљиштима. У планинском делу регије срећу се неразвијена и углавном плитка тла. Различити типови земљишта условљавају и различито коришћење. Плоднија тла у долинама и котлинама погодна су за ратарство и воћарство, док планинска тла имају малу пољопривредну вредност, нарочито на стрмијим теренима. Углавном су под вегетацијом шума и пашњака.

На територији Српске Црне Горе јављају се следећи типови тла: алувијална земљишта, параподзол, еродирани смонице, смеђе рудо земљиште на кречњаку, смеђа скелетоидна земљишта на еруптивним стенама, хумусно-силикатна земљишта, смеђа скелетоидна земљишта на шкриљцима и скелетна земљишта. Највеће распрострањење имају недовољно развијена смеђа планинска земљишта ограничене плодности, чије је формирање отежано ерозивним дејством површинских вода, нарочито на падинама већег нагиба.

Како је процес стварања земљишта веома дуготрајан, у периоду после Другог светског рата није дошло до значајнијих промена физичко-хемијских особина педолошких типова у Српској Црној Гори. Само је под антропогеним утицајем (изградња објеката, пошумљавање, експлоатација минералних сировина итд.) дошло до мањих локалних измена педогенетских чинилаца и услова стварања земљишта. Те промене се односе пре свега на површински слој земљишта, дубине 10–20 cm, што није утицало на измене самих педолошких типова.

Веће промене су настале у начину коришћења земљишта и структури биљних култура. Код свих типова земљишта у Српској Црној Гори уочава се смањивање повр-

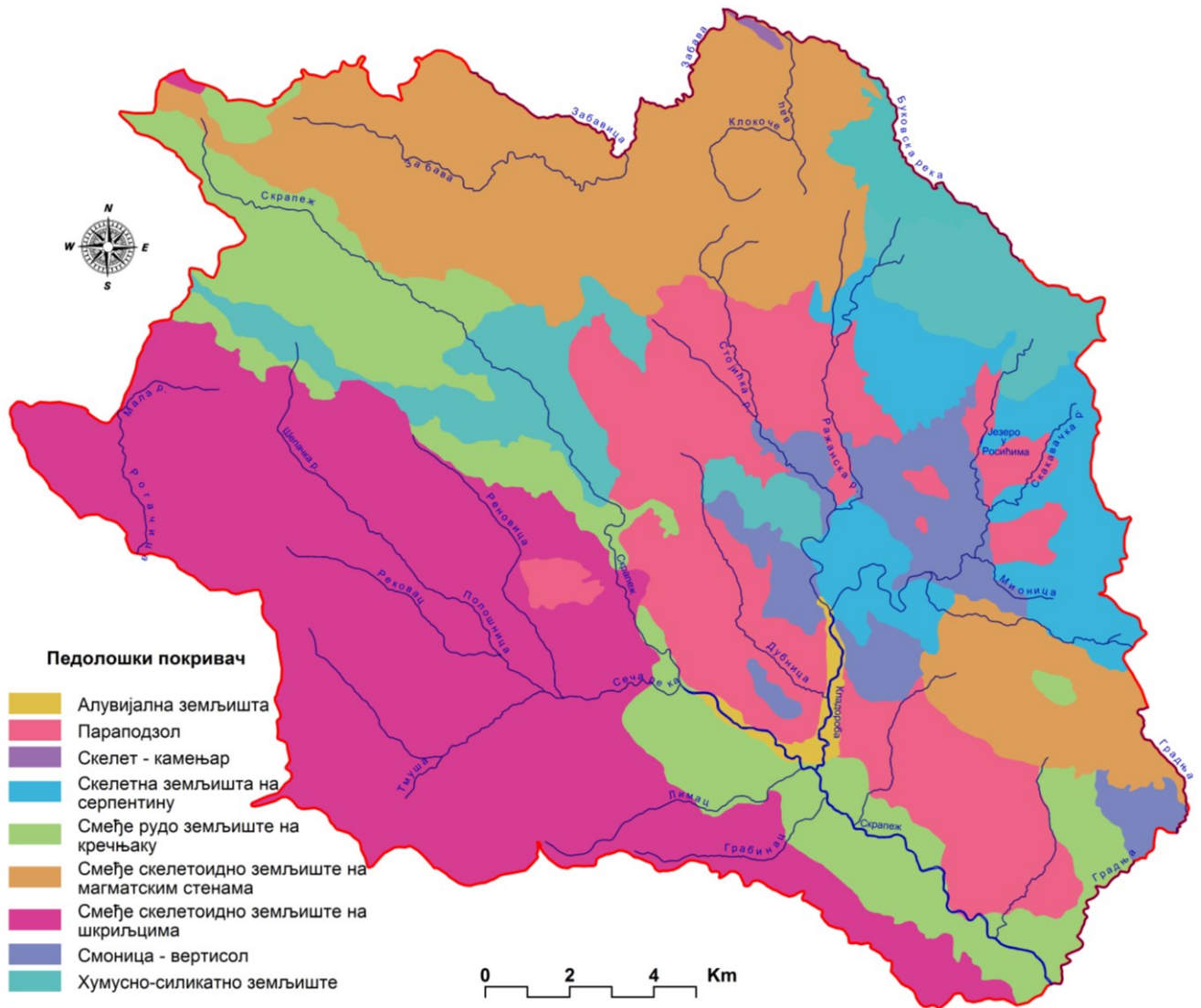
шина које се користе у пољопривреди, услед депопулације и старења становништва, тј. недостатка радне снаге. Истовремено се мења и структура биљних врста у смислу смањивања гајења свих врста жита, и повећању површина под поврћем и малинама. Ове промене су најизраженије на смеђим планинским земљиштима на већим надморским висинама, али се уочавају и на квалитетнијим типовима у Косјерићкој котлини и долини Скрапежа.

Алувијална земљишта (флувисоли) су најмлађи тип земљишта у Српској Црној Гори. Иако је по педолошкој карти заступљен на свега 2,6 km² у Косјерићкој котлини, теренским истраживањем је установљено да овај тип има веће распрострањење. Водотоци који се сливају са планинског обода транспортују материјал и таложе га у средњим и доњим токовима, стварајући наносна земљишта различите дебљине и механичког састава. Флувисоли се јављају у долини Скрапежа низводно од Галовића, у Годљевачком проширењу, као и у доњим и средњим токовима Сече реке, Кладорубе, Мионице, Стојићке и Ражанске реке. У долинама притока Скрапежа флувисоли су ограниченог простирања, у виду уских појасева поред речних корита. Речни наноси у алувијалној равни Скрапежа су иловасто-глиновити, а у долинама његових притока углавном песковито-шљунковити. Физичко-хемијски процеси педогенезе слабо су развијени јер се ради о младим земљиштима (Танасијевић и др., 1966).

У зависности од механичког састава, флувисоли у Српској Црној Гори имају различиту производну вредност. Највећи значај за пољопривреду имају иловести алувијуми Скрапежа у Косјерићкој котлини. Њихова плодност се одржава таложењем речних наноса у време високих водостаја. Имају повољне физичко-хемијске особине и користе се за гајење кукуруза, пшенице, поврћа и крмног биља. Песковито-шљунковити флувисоли у долинама притока Скрапежа имају повећан садржај скелета, јер се акумулација наноса одвија на краћим растојањима. То отежава обраду, па се флувисоли у долинама Ражанске реке и Мионице сврставају у четврту класу бонитета.

Иако се ради о једном од најплоднијих типова земљишта у Српској Црној Гори, алувијални наноси су угрожени поплавама и засипањем бујичним наносом. Ерозија плодних наноса је најизраженија у сливу Кладорубе, али је у мањој мери заступљена и у другим долинама. Пре Другог светског рата, у Српској Црној Гори изградња објеката на алувијалном земљишту није била раширена, јер се овај педолошки тип чувао за земљорадњу. Међутим, под антропогеним утицајем (процеси индустријализације, урбанизације и концентрације становништва), од средине 20. века алувијални наноси у Косјерићкој котлини су претрпели одређене промене. Те промене су условљене просторним ширењем Косјерића и приградског насеља Брајковићи, а односе се на изградњу стамбених, привредних и инфраструктурних објеката на алувијалном земљишту. То није утицало на промену саме педолошке структуре флувисола, али је физичким

заузећем део овог земљишта у Косјерићкој котлини трајно изгубљен за пољопривреду. Поред смањивања обрадивог земљишта, у новим социоекономским условима дошло је и до промене у структури биљних култура на алувијалним наносима (смањивање површина под житарицама и крмним биљем и све већи број парцела на којима се гаји поврће за тржиште Косјерића).

Извор: Tanasijević i dr., 1963a, 1963b, 1963c, 1963d.

Карта 7. Педолошки покривач Српске Црне Горе

Идући од долинског дна ка ободу, на флувисоле се наставља **параподзол (псе-удоглеј)**. Ово земљиште се јавља на долинским странама и абразионим терасама по ободу Косјерићке котлине и Ражанског басена. Заузима велике површине на левој долинској страни Скрапежа између Парамуна и Бјелоперице, док се на десној страни јавља у Годљеви. Распрострањен је и у долинама Дубнице, Кладорубе, Стојићке и Ражанске реке. По површини коју заузима (15,6% територије), параподзол је трећи тип земљишта у Српској Црној Гори. образује се на заталасаним теренима и у подножју благо нагнутих падина, где се близу површине налази непропустљиви слој, тако да је отица-

ње падавина отежано. У сливу Скрапежа вододржљиву основу параподзола чине језерски лапорци и глине.

У Српској Црној Гори параподзол спада у средње дубока земљишта. По механичком саставу је иловача, порозна и пропустљива целом дубином (Павловић М., 1997). Продуктивна вредност је средња или мала, због прекомерног влажења у пролеће и јесен и велике киселости. Параподзоли су сиромашни хумусом, азотом и фосфором, због чега су приноси ратарских култура мали. Лети се нагло исушују и стврдњавају, постајући непогодни за обраду. Да би се повећала продуктивност овог тла, неопходно је одвођење сувишне воде у влажном периоду и употреба вештачких ђубрива (Tanasijević i dr., 1966). У Српској Црној Гори параподзоли су претежно под воћњацима (шљиве, јабуке и малине), пшеницом, кукурузом, листопадном шумом и ливадама. На овом типу земљишта после Другог светског рата промене у структури биљних култура нису биле нарочито изражене. Само је са опадањем значаја ратарства у другој половини 20. века, дошло до извесне замене житарица профитабилнијим воћарским културама, пре свега малином.

На долинским странама Кладорубе, Стојићке реке, Мионице и Градње, и на ободу Косјерићке котлине и Ражанског басена јављају се **смонице (вертисоли)**. У Српској Црној Гори овај тип земљишта покрива 5,2% територије. Смоница је настала таложењем муљевитих седимената у неогеним басенима. Под утицајем ерозије, дошло је до промена физичко-хемијских особина и стварања тзв. еродираних смоница. Њихову подлогу чине неогени лапорци, које одликује већа отпорност према распадању у односу на лапорце у другим неогеним басенима Србије (Стојановић Б. и др., 1996).

Еродиране смонице у Српској Црној Гори су збијено глиновито тло, које слабо пропушта воду. Налазе се у процесу огајњачавања и лесивирања (Павловић М., 1997). Еродирана смоница је продуктивно тле са великом потенцијалном плодношћу. Спада у квалитетније земљишне типове у Српској Црној Гори. Међутим, због високог садржаја глине, у сушном периоду отврдне и испуца, а у кишном постаје превлажена. Побољшање квалитета постиже се ђубрењем, калцификацијом и хумизацијом. После Другог светског рата није било већих промена у структури биљних култура на смоницама у Српској Црној Гори. Углавном се гаје пшеница, кукуруз, крмно биље и воће.

У деловима регије који су изграђени од мезозојских стена распрострањено је **смеђе рудо земљиште на кречњаку (калкокамбисол)**. Пружа се у испрекиданој зони динарског правца, од највишег дела Повлена до клисуре Литице у долини Скрапежа, на 13,8% територије регије. Настаје од нерастворљивог кречњачког остатка и спада у глиновита земљишта сиромашна фосфором. Садржај хумуса се креће од 2–3% на заравњеним површинама, до 7% на већим нагибима (Misailović, 1981). Претежно је под шумском вегетацијом и пашњацима. Производна вредност овог земљишта за ра-

тарске културе је мала, нарочито на стрмијим падинама. Углавном се обрађује само на равнијим теренима, где се уз примену агротехничких мера гаје ратарске културе (јечам, зоб, кромпир), као што је случај у атарима Парамуна, села Косјерић, Бјелоперице и на површи Делића у Маковишту.

Отварање фабрике цемента 1974. године утицала је на промене у распрострањењу смеђег рудог земљишта на западном ободу Косјерићке котлине. Тада је стварањем површинских копова лапорца и кречњака и изградњом фабричког комплекса дошло до уништавања овог педолошког типа и прекида процеса педогенезе на површини од 70,7 ха. Међутим, имајући у виду малу производну вредност овог земљишта, то није негативно утицало на развој пољопривреде у Српској Црној Гори.

Еутрични ранкери (хумусно-силикатно земљиште) су врста црнице која се јавља на јужним падинама Букова и Маљена, у долини Кладорубе и у уској зони између Дреноваца и Маковишта. Покривају 9,0% територије Српске Црне Горе. Овом педолошком типу припада и мања зона скелетне црнице, на левој долиноској страни Буковске реке. Еутрични ранкери се јављају на матичном супстрату који чине ултрабазичне стене и серпентинити (црница на серпентиниту). Богати су магнезијумом, са ниским садржајем калцијума, алкалија и фосфора, што је условљено саставом матичне стене. У механичком саставу доминирају глиновити продукти распадања, скелет и песак (Кошанин и Гајић Б., 2008).

Ранкер на серпентиниту, и поред велике количине хумуса (до 9%), спада у слабо продуктивно тло, јер је моћ акумулације воде мала, па се после падавина брзо суши (Танасијевић и др., 1966). Производна вредност ограничена је и малом дубином профила, високим садржајем скелета и подложношћу ерозији (Кошанин и Гајић Б., 2008; Стојановић Љ. и др., 2010). Ерозијом најугроженији локалитет хумусно-силикатног земљишта у Српској Црној Гори су Радановачки ридови, у атару Радановаца, где су шуме посечене још у 19. веку. То је довело до интензивног спирања и стварања бројних јаруга, али рекултивација овог локалитета и у другој деценији 21. века је само делимично извршена. У Српској Црној Гори ранкери представљају природно станиште шума и травних заједница, на Маљену, Ридовима и Вису. Могућност гајења биљних култура је веома ограничена. Заступљене су само мање њиве под стрним житима (јечам, зоб и раж), али у условима депопулације ове површине се стално смањују.

По површини коју заузима (20,3% територије Српске Црне Горе), **смеђе скелетноидно земљиште на магматским стенама (еутрични камбисол)** је други најзаступљенији тип земљишта у Српској Црној Гори. Веома је распрострањен у северном делу регије, на Повлену, Буковима и Маљену (сливови Забаве и Буковске реке), а јавља се и на падинама Субјела. Геолошки супстрат чине дијабази, спилити и габрови. Смеђе земљиште на дијабазу је мале дубине, што је последица стрмог терена и изра-

жених процеса спирања тла (Танасијевић и др., 1966). У механичком саставу доминира песак, а у нижим хоризонтима комади скелета од матичних стена. Смеђе скелетоидно земљиште на дијабазу представља добро шумско станиште, јер пружа повољне услове за развој кореновог система дрвећа (Вукин и др., 2008). На падинама Ваљевских планина углавном је под буквом и јелом. На нижим теренима партије које садрже мању количину скелета користе се за гајење кромпира, воћа и крмног биља.

Поред базичних стена, еутрични камбисол заузима мање површине и на ултрабазитима и серпентинитима Букова. Настаје од ранкера, као следећи члан у генетској еволуцији земљишта. Јавља се у комбинацији са ранкерима на блажим нагибима (Стојановић Б. и др., 1996). Представља иловачу са високим садржајем ситног песка. Хемијске особине смеђег земљишта на серпентиниту готово су идентичне ранкерима, али са нешто већим производним потенцијалом (Кошанин и Гајић Б., 2008). Овај педолошки тип је углавном под шумама, а раније искрчене површине на Буковима су у другој половини 20. века пошумљене четинарима, чим је смањена ерозија на већим нагибима. Поред пошумљавања, основне промене се односе на све мање коришћење еутричних ранкера у пољопривреди, услед недостатка радне снаге у сеоским насељима и малих производних вредности. Такве промене су најизраженије у атарима Таора, Маковишта, Радановаца и Дреноваца.

Смеђе скелетоидно земљиште на шкриљцима (дистрични камбисол) је најзаступљенији тип земљишта у Српској Црној Гори (28,6% територије). Обухвата читав западни и југозападни део регије (сливови Сече реке, Полошнице, Реновице, долина Рогачице, јужни обронци Повлена, падине Црнокосе, Дрмановине и Јелове горе). Матични супстрат чине палеозојски шкриљци, који се лако распадају и образују растресити слој. Стога се земљиште релативно брзо ствара, али и нестаје под утицајем ерозије и честих клизишта. Ови процеси су изражени у сливу Сече реке, где су се на блажим странама створила дубља, а на већим нагибима плића земљишта. Дистрични камбисол нема развијен профил, а садржај скелета се повећава са дубином (Олјаца и др., 2009). Висок удео песка и праха и низак удео глине условљавају малу инфилтрациону моћ, па највећи део атмосферске воде отиче низ падине изазивајући површинско спирање. Недовољна акумулација воде нарочито долази до изражаја у време летњих суша, што условљава мање приносе биљних култура. На другој страни, у влажном периоду године долази до активирања клизишта која такође могу значајно смањити приносе, као што је био случај у време елементарне непогоде у мају 2014. године.

Овај тип земљишта претежно покривају листопадне шуме и травна вегетација. Густе шумски комплекси захватају стрмије падине, док се ливаде и пашњаци налазе на блажим нагибима, у долинама Сече реке, Тмуше, Реновице и Шепачке реке. Услови за ратарство су релативно неповољни. На странама речних долина и флувијалним по-

вршима испод темена узвишења јављају се воћњаци и њиве под кукурузом, кромпиром, овсом, јечмом и ражи, највише на Дрмановини и Црнокоси. Смеђе земљиште на шкриљцима је у другој половини 20. века претрпело интензивне промене у погледу структуре биљних култура. Уместо кромпира и стрних жита, дошло је до брзог ширења површина под малинама, нарочито у атарима Сече Реке, Годечева, Варде, Горње и Доње Полошнице и Руде Букве. Овај процес је посебно изражен после 1990. године, када је малина постала најзаступљенија култура на овом типу земљишта.

Скелетна земљишта (регосоли) јављају се на северном и источном ободу Ражанског басена (јужне падине Маљена, Козомор, Росићке стране, Скакавачка коса, Вучји мрамор, Голеш итд.), и у доњем току Мионице (Глоговац, Маркова коса). Заузимају 6,9% територије Српске Црне Горе, у атарима Мрчића, Скакаваца, Росића и Мионице. Развијена су на серпентиниту, а у мањој мери и на кречњаку. То су плитка земљишта која имају висок проценат скелета. Моћ акумулације воде је мала, те спадају у најсувље подлоге. Сиromашна су хранљивим материјама, подложна ерозији, непогодна за обраду и немају већи привредни значај. Природну вегетацију на њима чине ретки четинари, брдско-планински пашњаци и ливаде.

Под антропогеним утицајем (пошумљавање) у другој половини 20. века дошло је промена педогенетских услова регосола на Козомору, Росићким странама и у доњем току Мионице. Те промене се односе на смањивање интензитета ерозије и повећану моћ задржавања воде под утицајем вегетације. Међутим, то није имало позитиван утицај на регионални развој, јер је пољопривредна вредност регосола веома скромна.

Најнеплоднији варијетет скелетних земљишта је **скелет камењар (литосол)**, који није погодан ни за пошумљавање, јер представља земљиште у развоју. Настаје на стрмим теренима одношењем површинског слоја ерозивним процесима. Скелет камењар нема никакву продуктивну вредност, па се његово ширење мора спречавати противерозионим мерама. Јавља се на Повлену (Клокоч, Гредина, Таорска стена итд.), Дрмановини (Цикотска стена), у доњем току Забаве и другим локалитетима.

Квалитет и **степен бонитета**¹⁴ земљишта Српске Црне Горе зависе од дубине и развијености земљишних хоризоната, водно-ваздушних особина, количине хумуса и микроелемената, нагиба терена итд. На производну вредност педолошког покривача у регији знатно утиче мали водни капацитет, нарочито на плитким земљиштима (Васовић, 2003). Као и у другим брдско-планинским деловима Западног Поморавља, општа одлика готово свих типова тла у Српској Црној Гори је повећана киселост. Земљишта су плитка или средње дубока, са малим садржајем азота и фосфора и слабо развијеним активно-хумусним хоризонтом. Због тога је неопходно користити вештачка

¹⁴ Бонитирање обухвата осам класа и њиме се утврђује плодност земљишта искључиво на основу природних карактеристика, без обзира на постојећи начин искоришћавања (Степић и Јаћимовић, 2006).

ђубрива, и то не само при производњи ратарских култура, већ и на пашњацима и ливадама, па и приликом обнове шуме. У Српској Црној Гори квалитет земљишта се најчешће побољшава калцизацијом киселих типова тла, уношењем фосфора и калијума и ђубрењем (Општина Косјерић, 2010).

Педолошки покривач Српске Црне Горе је и поред знатне разноликости углавном слабог квалитета, мале моћности и недовољне плодности. Производна способност већине педолошких типова може се оценити као мала до средња. Слабо су заступљена тла високе економске вредности, која су погодна за интензивно ратарство.

На ограничену плодност земљишта Српске Црне Горе указује чињеница да нису заступљена земљишта прве класе бонитета. Најквалитетнија земљишта у регији, са малим ограничењима за земљорадњу, припадају 2–4. класи. Заступљена су у доњим токовима Скрапежа, Кладорубе, Ражанске реке, Мионице и Сече реке, на дну и ободу Косјерићке котлине и Ражанског басена. На њима се остварују већи приноси ратарских, воћарских и повртарских култура и крмног биља. Земљишта лошијих производних вредности спадају у 5–8. бонитетну класу и карактеристична су за планински део регије. Природно су предодређена за ливаде, пашњаке и шуме, или су без вегетације.

Најквалитетније земљиште у Српској Црној Гори, **друге бонитетне класе**, представља иловасти алувијум у Косјерићкој котлини. Ово земљиште има добре физичко-хемијске и механичке особине, а једини негативни агроеколошки фактор је изложеност поплавама. Уз одређене мелиорационе радове, могу се остварити значајни приноси пшенице, кукуруза, поврћа и крмног биља. И поред добре производне вредности, земљиште друге класе бонитета је од 70–их година 20. века, у условима урбанизације и индустријализације, угрожено претварањем у грађевинско, чиме се трајно губи за пољопривреду. Ово је нарочито изражено при ушћу Кладорубе у Скрапеж, где су на најплоднијем земљишту изграђене фабрике и стамбени објекти.

Једини тип земљишта који припада **трећој класи бонитета** је пароподзол. Ограничавајући фактори за његово коришћење су периодична превлаженост и појава застојне воде, слаба водопропустљивост нижих хоризонта и нерегулисан водно-ваздушни режим. На долинским странама појединих краћих токова ограничавајући утицај имају и велики нагиби терена (Божовића поток у Тубићима, Црвена река у Бјелоперици, Ђурански поток у Дреновцима, Дубнички поток у Дубници итд.). За разлику од друге класе, земљишта треће класе бонитета нису угрожена изградњом, али се уочава смањивање површина под кукурузом и ширење воћарских врста, највише малина. Ове промене су најочљивије у атарима Радановаца, Дреноваца, Дубнице и Тубића.

Четврта бонитетна класа је најзаступљенија у долинама Сече реке, Кладорубе и њених саставница и на падинама Субјела. Припадају јој еродирана смоница, део еутричног камбисола и песковито-шљунковити флувисол. У односу на трећу класу, ова

земљишта имају лошије услове за гајење пољопривредних култура. Еродирани смонице имају мању дубину профила у односу на псеудоглеј, а остала земљишта повећану количину скелета која отежава обраду (Стојановић Б. и др., 1996). На земљиштима четврте класе примена механизације на већим нагибима је отежана, а избор култура ограничен (раж, јечам и овас). На равнијим парцелама и речним долинама се уз агротехничке мере могу гајити пшеница, кукуруз, крмно биље и воће. Иако спадају у плодније педолошке типове у Српској Црној Гори, земљишта четврте класе бонитета се све слабије користе и осваја их травна и шумска вегетација, чак и у случају квалитетнијих парцела у долинама Кладорубе и Мионице.

Земљишта **пете бонитетне класе** су распрострањена у северном (Повлен, Букови, Маљен), западном и јужном делу регије (слив Сече реке, Јелова гора, Дрмановина, Црнокоса). Ова класа обухвата део еутричног камбисола, дубље еутричне ранкере и дистричне камбисоле. И поред разлика у степену развоја, слични фактори ограничавају њихову плодност: нагиб терена, подложност ерозији, скелетност, недостатак воде у сушном периоду и превлаженост у време киша (Стојановић Б. и др., 1996). Стога је њихова производна вредност скромна, али на дубљим профилима и мањим нагибима се гаје кромпир, малине, шљиве и стрна жита. У условима депопулације, земљишта пете класе се све слабије користе у пољопривреди, изузев у производњи малина на западу и југозападу регије (Годечево, Варда, Сеча Река итд.). Најбољи начин њиховог коришћења је за шуме, ливаде и пашњаке, а у циљу заустављања ерозије, на Буковима, Маљену и Јеловој гори су у другој половини 20. века значајне површине пошумљене.

У Српској Црној Гори најраспрострањенија су земљишта **шесте класе бонитета**. Обухватају читав простор са десне стране Скрапежа, изузев доњих делова речних долина и планинских падина мањег нагиба. Лево од Скрапежа јављају се само у уској зони између Парамуна и Маковишта, као и на североисточном ободу Ражанског басена. Шеста класа обухвата највећи део смеђих земљишта на серпентинитима и ултрабазичним стенама (еутрични ранкер), кречњацима (калкокамбисол) и шкриљцима (дистрични камбисол). Земљишта шесте класе имају озбиљна ограничења у коришћењу. Велики нагиби условљавају ерозију, а матична подлога ограничава дубину профила. Земљишта су најчешће плитка и веома скелетна. Покривена су шумама и пашњацима, јер се ради о педолошким типовима незнатне продуктивности. И поред тога, ова земљишта су све до друге половине 20. века крчена и широко коришћена у земљорадњи (кукуруз, кромпир, јечам, овас итд.). То је изазивало ерозију чије последице ни 2015. године нису у потпуности саниране (нпр. Радановачки ридови на левој страни Скрапежа). У условима депопулације планинских делова регије, почетком 21. века земљорадња на земљиштима шесте класе бонитета је готово нестала.

На серпентинитским супстратима северног, источног и јужног обода Ражанског басена, у атарима Мрчића, Скакаваца, Росића и Мионице, јављају се партије земљишта која припадају **седмој бонитетној класи**. Представљена су регосолима, плитким ранкерима и литосолима. Основни фактор који ограничава коришћење ових земљишта је велики нагиб, због чега су веома подложна ерозији. Појачано исушивање на обешумљеним теренима смањује њихову продуктивност, која је због мале дубине и присуства скелета занемарљива. Због неповољних педолошких одлика користе се само као екстензивни пашњаци, али због израженог смањења сточног фонда у Српској Црној Гори, њихов значај за пољопривреду у другој деценији 21. века је минималан. Савремене промене земљишта седме класе бонитета изазване су обимним пошумљавањима у осмој деценији 20. века, што је ублажило ерозивне процесе.

Мале површине апсолутно неплодних земљишта уврштене су у **осму бонитетну класу**. Представљене су камењаром (литосолом), који се јавља у клисурастим деловима долина Скрапежа, Забаве и у сливу Сече реке. Основни недостаци овог земљишта (незнатна дубина, скелетност и каменитост) се не могу отклонити, што их чини неподесним за било какав облик коришћења у пољопривреди.

Скроман производни потенцијал земљишта у Српској Црној Гори негативно утиче на њен регионални развој. На то указује чињеница да се пасивна подручја планинског обода регије просторно поклапају са земљиштима 5–8. класе бонитета. Иако су негативна демографска и економска кретања у Српској Црној Гори од средине 20. века била пре свега детерминисана социоекономским процесима (индустријализација и урбанизација), слаб квалитет земљишта је убрзао деаграризацију и иселавање становништва. Као позитиван ефекат тих промена, у планинском делу регије смањена је деградација земљишта, јер је са престанком обраде њива на већим нагибима дошло до смањења интензитета ерозије и њиховог коришћења у складу са стварним агро-еколошким потенцијалом (шуме и пашњаци). Ове промене су теренским истраживањима уочене у атарима свих сеоских насеља Српске Црне Горе.

Постојеће стање земљишта у Српској Црној Гори је незадовољавајуће и захтева примену читавог низа агротехничких мера. У долинама Скрапежа и његових већих притока неопходно је омогућити наводњавање култура, а у планинском појасу заштити од ерозије. Због великог значаја које земљиште има као природни и еколошки потенцијал Српске Црне Горе, његово коришћење и заштита треба да буду засновани на органској производњи и равнотежи економског и еколошког развоја.

3.6. ПРОМЕНЕ БИОГЕОГРАФСКИХ ОБЕЛЕЖЈА

Биљни покривач Српске Црне Горе представљен је природном травном и шумском вегетацијом, вештачким шумама и ливадама и биљним културама. У фитогео-

графском погледу, регија припада провинцији европских листопадних шума, односно подпровинцији балканско-средњоевропских листопадних шума (Матвејев, 1961). Под антропогеним деловањем (неконтролисано крчење шума од средине 19. века и пошумљавање оголелих терена од средине 20. века) аутохтона вегетација је у великој мери измењена, тако да у највећем делу регије има секундарни карактер. На месту искрчених шума развили су се различити типови травних фитоценоза, нова шумска вегетација и агроекосистеми (Васовић, 2003). Привредни и демографски развој Српске Црне Горе праћен је променама у вегетационом покривачу, а оне су најинтензивније на дну и ободу Косјерићке котлине и Ражанског басена.

У регији се условно могу издвојити три фитогеографска спрата: спрат зељасте вегетације и антропогених култура у најнижем долинско-котлинском делу регије, спрат мешовите шумско-травне вегетације на брежуљкастим и нископланинским теренима до 700 m н. в. и спрат претежно шумске вегетације са пашњацима, изнад 700 m. Пошто је прелаз између дна Косјерићке котлине и Ражанског басена и њиховог обода постепен, углавном не постоје оштре границе између појединих фитоценоза, већ су шумске, травне и антропогене биљне заједнице мозаично распоређене.

3.6.1. Промене у шумском покривачу

До средине 19. века шума је била природна вегетација у већем делу Српске Црне Горе (Герзић, 1977, 1978; Павловић Љ., 1925; Ћељеби, 1967). Са динарским миграционим струјама, природни биљни покривач је трансформисан. Потребне за пољопривредним земљиштем, грађевинским материјалом и огревом условиле су нагло смањивање шумског покривача. Нису поштеђени ни стрмији терени (Росићке стране, Козомор, Вучји мрамор, Ридови, Радановачки ридови итд.), где је уништавање шума довело до јаке ерозије (Танасијевић и др., 1966). Деградација шумског покривача била је најизраженија од средине 19. века до 1948. године, када су у Српској Црној Гори шуме захватале 26,2% површине регије (Челиковић, 1997, 2012).

На дну Косјерићке котлине и Ражанског басена и у речним долинама примарне шумске заједнице замењене су земљорадничким биоценозама, док су у брдско-планинском појасу редуковане травном вегетацијом. Пошумљавањем оголелих терена и напуштањем пољопривреде услед негативних демографских процеса, од средине 20. века дошло је до делимичне обнове шумског покривача у брдско-планинском делу регије. До 2014. године шумски ареали су повећани на 39,1% површине регије. Највећи удео шума у укупној површини 2014. године имали су Мрчићи (64,8%), Дреновци (57,1%) и Росићи (54,2%), а најмањи Косјерић (1,7%), Стојићи (17,0%) и Шеврљуге (25,4%) (РГЗ, 2014).

Пошто је шумски покривач у Српској Црној Гори у великој мери деградиран антропогеним путем, ове биљне заједнице су разбијене и прошаране чистинама, а већи шумски комплекси су ретки. Најпространије и најквалитетније састојине јављају се на јужним падинама Повлена, Букова и Маљена, северним падинама Јелове Горе и у изворишту Сече реке. Преовлађују листопадне шуме чији се флористички састав мења са променом локалних услова. Четинарске шуме су углавном представљене вештачким састојинама у вишим пределима. У Српској Црној Гори изражена је вертикална зоналност шумских заједница, при чему се могу издвојити шуме долињско-котлинских и брдско-планинских предела.

Шуме долињско-котлинског дела регије обухватају влажне заједнице дуж Скрапежа, Сече реке, Кладорубе и њених саставница, Полошнице, Реновице, Забаве и других водотока. Јављају се у висинском појасу 375–600 m н. в. Заузимају мале површине, које ће се због антропогеног притиска у будућности и даље смањивати. Приобални делови алувијалних равни уз Скрапеж и доње токове његових притока покривени су лишћарским врстама којима одговара повећана влажност тла. Дуж речних корита заступљене су заједнице тополе, врбе, јове, јасена и храста лужњака.

Највеће површине у долињско-котлинском делу Српске Црне Горе заузимају шумске заједнице врбе и тополе (*As. Populeto – Salicetum*). Јављају се на влажнијим теренима уз речна корита. У њихов састав улазе: бела топола (*Populus alba*), црна топола (*Populus nigra*), бела врба (*Salix alba*), ракета (*Salix purpurea*), пепељаста врба (*Salix cinerea*), сива топола (*Populus canescens*), црна јова (*Alnus glutinosa*) итд.

Заједнице беле врбе (*As. Salicetum albae*) заступљене су на малим површинама и немају већу економску вредност. Шуме пепељасте врбе (*As. Salix cinerea*) јављају се на малим површинама у долини Скрапежа и његових притока. Шуме црне јове (*As. Alnetum glutinosae*) срећу су такође око речних токова. Састојине белог јасена и храста лужњака (*As. Fraxineto – Quercetum roboris*) јављају се на оцедитијем терену у односу на врбе и тополе, али такође представљају хигрофилне шуме којима је неопходно присуство подземне воде. Развијене су у облику забрана поред Скрапежа, Кладорубе, Ражанске реке и других токова. Иако су услови за развој повољни, заједнице белог јасена (*Fraxinus excelsior*) и храста лужњака (*Quercus robur*) су се одржале на малим површинама, јер су због квалитетног техничког дрвета угрожене сечом.

Шумске фитоценозе долињско-котлинског дела Српске Црне Горе у прошлости су заузимале веће површине. Од средине 19. века, у Косјерићкој котлини и Ражанском басену почео је процес њиховог крчења ради стварања ораница и добијања огревног дрвета, који траје и у 21. веку. Шуме су замењене претежно њивама пшенице и кукуруза и повртњацима, јер због повећане влажности ове површине нису погодне за из-

градњу. Њихове остатке представљају уски појасеви поред река, као и групе дрвећа који раздвајају парцеле обрадивог земљишта.

Шумске заједнице брдско-планинског појаса распрострањене су на Повлену, Буковима, Козомору, Маљену, Црнокоси, Субјелу и осталим узвишењима, најчешће изнад 400 m н. в., али се местимично срећу и на нижим теренима. Горња граница њиховог распрострањења је Мали Повлен (1.347 m н. в.). Током свог развоја ове шуме су пролазиле кроз више стадијума. Богате мешовите шуме су постепено претваране у чисте и мешовите фитоценозе букве, храста, граба и јеле, које су крчењем и ширењем насеља од средине 19. века, доведене до стадијума осиромашених, претежно букових шума. Поред букових, доминирају храстове шуме, уз које се јављају и граб, јасика, бреза, багрем, брест, липа, јавор и јасен, док су четинари представљени углавном бором, смрчом и јелом.

Листопадне шуме Српске Црне Горе су зонално распоређене, али без јасних граница између фитоценоза. Мезофилне букове шуме заузимају слабије инсолиране терене са већом влажношћу. Јављају се од 500 m н. в. до највиших делова планинског обода. Храстове шуме, термофилније у односу на букву, јављају се на 300–1.000 m н. в., највише на јужним експозицијама. Брдско-планински појас регије одликују промене у виду повећања шумских површина и дрвне масе са порастом надморске висине.

У Српској Црној Гори јављају се три заједнице **храстових шума**, са израженом висинском зоналношћу. Заједнице китњака и белог граба заузимају ниже терене, изнад њих су шуме сладуна и цера, док састојине китњака заузимају горњи део појаса храстова. На северном планинском ободу регије местимично се срећу и шуме храста медунца (*Quercus pubescens*), који као термофилна субмедитеранска врста заузима добро осунчане положаје.

Шуме китњака и белог граба (*As. Querceto – Carpinetum serbicum*) покривају умерено влажна станишта северне експозиције. Јављају се на 400–500 m н. в., на јужном ободу Косјерићке котлине и Ражанског басена и на странама речних долина. Поред китњака (*Quercus petraea*) и белог граба (*Carpinus betulus*), у спрату дрвећа јављају се клен (*Acer campestre*), сребрна липа (*Tilia argentea*), татарски јавор (*Acer tataricum*) и др. (Танасијевић и др., 1966). Ове шуме представљају климатогену заједницу која прелази у асоцијацију граба, букве или храста.

Заједница сладуна и цера (*As. Quercetum confertae – Cerris*) представља ксеротермофилну асоцијацију, развијену на сувљим стаништима Повлена, Букова и Маљена, јужне и југоисточне експозиције, на 400–600 m н. в. Спрат дрвећа изграђују сладун (*Quercus conferta*) и цер (*Quercus cerris*), а јављају се и црни јасен, дивља јабука и клен (Васовић, 2003).

Чисте шуме китњака (*As. Quercetum sessiliflora*) су мање распрострањене од осталих храстових заједница. Развијене су на стрмим јужним падинама Повлена и Букова (600–1.000 m н. в), на плитком скелетном тлу, а понегде и на дубљем слабо киселом земљишту. У спрату дрвећа поред китњака јављају се и ситнолисна липа (*Tilia parvifolia*), бела бреза (*Betula pendula*) и брекиња (*Sorbus torminalis*). На Буковима и Маљену срећу се и шуме балканског китњака (*As. Asplenio cuneifoliae – Quercetum dalechampii*), у појасу 700–1.000 m н. в. Услед крчења од средине 19. века, делимично су замењене засадима четинара (Стојановић Љ. и др., 2008, 2010).

Букове шуме су најраспрострањеније фитоценозе брдско-планинског појаса Српске Црне Горе. Најквалитетније састојине јављају се на Повлену и дају основну црту физиономији планине. Према Д. Чолићу (1989), буква је едификаторска врста у 75–90% шумских састојина на Повлену и Маљену. Изнад 900 m н. в. јавља се средњепланински тип букве, а око Малог Повлена и субалпска буква (Гајић М., 1961).

Највеће површине заузима асоцијација планинске букве (*As. Fagetum montanum serbicum*), која изграђује густе комплексе. Поред мезијске букве (*Fagus moesiaca*), срећу се и јавор, јасен, брест и липа (Танасијевић и др., 1966). У оквиру ове асоцијације издвојене су четири субасоцијације. Највеће распрострањење имају шуме планинске букве на кречњаку (*Fagetum moesiacae montanum calcicolum*) и киселом земљишту (*Fagetum moesiacae montanum silicolum*). Шуме букве са медвеђом леском (*Fagetum corulnetosum*) на локалитету Кукаљ на Повлену представљају ретку фитоценозу, која се јавља изнад 800 m н. в., на кречњачком терену са неповољним животним условима (Беочанин и Гајић М., 1960). Посебно је интересантна фитоценоза букве и божиковине (*Fagetum serbicum ilicetosum*), реликтне зимзелене врсте која је у природном стању веома ретка у Србији (Васовић, 2003; Гајић М., 1961).

Осим Повлена, букове шуме се јављају и на Буковима, Маљену, Црнокуси и Јеловој гори. Букови су добили назив по некадашњем распрострањењу ових шума, које су крчењем сведене на мању површину. Данашње букове шуме на Буковима услед крчења флористички су осиромашене, са мањим бројем врста у спрату жбуња. За разлику од Букова, шуме планинске букве на Јеловој гори и даље имају значајно распрострањење (Стојановић Љ. и др., 2009). Поред букве као доминантне врсте, у лишћарским шумама Јелове горе најчешће се јављају граб, бреза и јасика.

Мешовите **буково-јелове шуме** (*As. Abieto – Fagetum*) у Српској Црној Гори спадају у најсевернија станишта ове заједнице у Србији (Васовић, 2003). Ова фитоценоза највеће површине заузима на локалитету Јеље јужно од долине Забаве, на висини 650–1.110 m (Копривица и Табаковић-Тошић, 2004). Кисело смеђе земљиште и неприступачни терен дисециран дубоким долинама омогућили су опстанак јеле. Поред

букве и јеле (*Abies alba*), у овој асоцијацији јављају се и смрча (*Picea abies*), планински брест (*Ulmus montana*), медвеђа леска и бели граб (Васовић, 2003; Гајић М., 1961).

На северној страни Букова, у долини потока Клокочевац, налази се мешовита **шума букве и јеле са медвеђом леском и племенитим лишћарима** (*As. Corylo colurnae – Abieti – Fagetum*) на смеђем земљишту на дијабазу, у висинском појасу 650–690 m. Састојина се одликује великим флористичким богатством дрвенастих и жбунастих врста на малом простору (0,64 ha), што указује да овај локалитет представља природни арборетум са прашумским одликама. У спрату дрвећа јавља се 16 врста, док је спрат жбуња сиромашнији (Ђенић, 2010). Ради очувања богатог дендрофонда, Клокочевац је 2000. године стављен под заштиту државе као споменик природе.

Остали лишћари се јављају као секундарне врсте у буковим, храстовим и четинарским шумама, а ређе изграђују самосталне састојине. Међу лишћарским фитоценозама Повлена издваја се реликтна заједница црног граба (*Ostrya carpinifolia*) и црног јасена на Кукљу, на еколошки неповољним кречњачким стаништима (Беочанин и Гајић М., 1960; Васовић, 2003). После Другог светског рата на стрмим теренима у сливу Кладорубе су подизани засади багрема (*Robinia pseudoacacia*), који као брзорастућа врста има значајну улогу у заштити земљишта од ерозије. Тако је само 1949. године засађено 180.000 багремових садница (Misailović, 1981). На Буковима су на мањим површинама подизане и шуме јавора. У лишћарским шумама Маљена доминирају мешовите састојине букве и храста (Pоровић I. i Obratov-Petković, 2006).

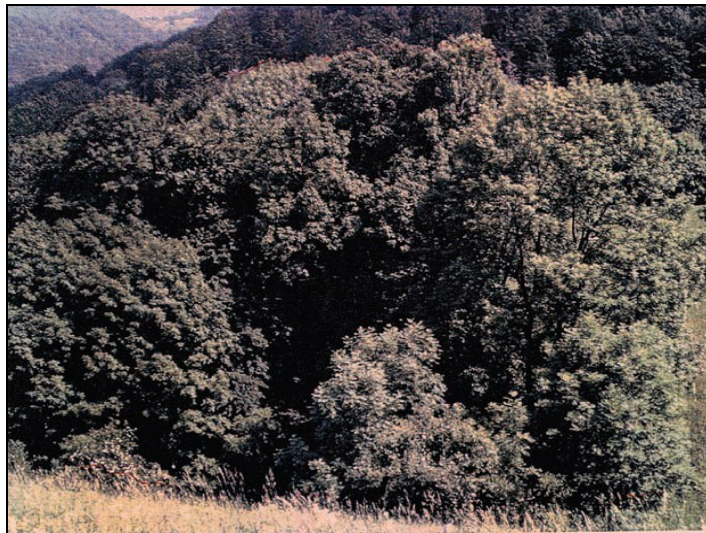
Четинарске шуме на територији Српске Црне Горе су у средњем веку и периоду турске власти биле знатно распрострањеније (Герзић, 1978; Ћељеби, 1967). Са динарским миграционим струјама, од средине 19. века дошло је до њиховог масовног крчења ради добијања грађевинског материјала. После Другог светског рата површине под четинарима су пошумљавањем знатно повећане. Међутим, однос између листопадних и четинарских шума у брдско-планинском делу регије и даље је неповољан, јер четинари чине свега око 10% шумских састојина.

Услед интензивног крчења, **природне четинарске шуме** су се очувале само на малим површинама на северном ободу Ражанског басена, изнад 800 m н. в. У спрату жбуња местимично је очувана клека (*Juniperus communis*), која представља једини аутохтони четинар у регији (Misailović, 1981). Самоникле шуме црног и белог бора (*As. Pinetum nigrae – Sylvestris*) очуване су на плитком каменитом земљишту Букова и Маљена. Као најсевернија природна станишта ове заједнице у Србији, имају велики еколошки значај (Копривица и Табаковић-Тошић, 2004).

Природне борове шуме у Српској Црној Гори су представљене заједницама гочког црног бора са седмопрсницом и црњушом (Стојановић Љ. и др., 2010). У спрату дрвећа се јављају и лишћарске врсте. Најквалитетније састојине налазе се између Паљбе

и Козомора, на 900–950 m н. в. Јављају се на еутричном ранкеру, као станишту на коме се црни бор налази у еколошком оптимуму (Кошанин и Гајић Б., 2008). Пошто су шуме гочког црног бора са седмопрсницом (*As. Potentillo heptaphyllae – Pinetum gocensis*) у Српској Црној Гори до средине 20. века уништаване, њихове данашње састојине су се највероватније спонтано развиле после крчења храстових шума. Шуме гочког црног бора са црњушом (*As. Erico – Pinetum gocensis*) у прошлости су на Буковима и Маљену заузимале веће површине, али су под антропогеним утицајем деградиране. Присуство реда *Quercetalia pubescentis* указује да су се и оне развиле на храстовом станишту. У Српској Црној Гори ове шуме су секундарног карактера, као прелазни стадијум ка мезофилнијим заједницама црног граба и храста китњака (Гајић Б. и др., 2008).

Вештачке четинарске састојине су подигнуте у другој половини 20. века на стрмим, раније оголићеним теренима ради заштите од ерозије. Са друге стране, и лишћарске заједнице су обogaћене четинарима, чиме је знатно побољшан квалитет

Слика 12. Споменик природе Клокочевац (извор: Вукин и др., 2008)

Слика 13. Вештачке састојине бора на Козомору (фот. Р. Голић)

шумских састојина. Културе четинара су подизане на различитим надморским висинама, а у атару Мрчића се спуштају до 565 m (Кошанин и Гајић Б., 2008). Највеће површине су под културама црног бора, док су мање заступљени засади белог бора, смрче, јеле и дуглазије (Бјелановић, 2007; Копривица и Табаковић-Тошић, 2004). Према подацима добијеним на терену, последњих деценија у пошумљавању се користе и оморика (*Picea omorika*) и планински чемпрес, нарочито у горњем делу слива Сече реке.

Културе црног бора углавном су подизане на јужним падинама Букова и Маљена у сливу Кладорубе, на којима је у прошлости шумски покривач био готово уништен (Козомор, Росићке стране, Ожањ, Каона итд.). Заступљене су и на Јеловој гори, као и на Радановачко-брајковачкој греди која раздваја Косјерићку котлину од Ражанског басена. Највећу производну вредност имају шуме подигнуте на стаништима букве на Буковима и Јеловој гори, док су састојине на стаништима хроста сиромашније (Стојановић Љ. и др., 2009).

У вештачким фитоценозама црног бора на Буковима спрат жбуња је слабо развијен, али са већим бројем дрвенастих врста него у природним шумама букве на чијим стаништима су подигнуте. Са увођењем четинара дошло је до осиромашења у флористичком саставу приземне флоре, односно деградације која се одвија у правцу закоровљивања купином и парпатима (Свјетићанин & Вјелановић, 2007).

У периоду после Другог светског рата, шумска вегетација у Српској Црној Гори претрпела је промене у распрострањењу и флористичком саставу. У брдско-планинском ободу слива Скрапежа дошло је до значајног ширења дрвенасте вегетације, услед пошумљавања голети и депопулације која је довела до напуштања земљорадње, смањивања испаше и сече. Ова појава је изражена у брдско-планинским деловима свих атара, а нарочито на северном ободу Ражанског басена, где су извршена обимна пошумљавања серпентинитског земљишта. Истовремено је на дну Косјерићке котлине дошло до смањивања шумских површина, услед просторног ширења градског насеља и заузимања земљишта за урбани развој (фабрике, копови лапорца, стамбени објекти, инфраструктура итд.). Промена флористичког састава шумског покривача огледа се у подизању засада четинара и багрема на већим надморским висинама, и редукцији шума врбе, тополе и хроста лужњака у долињском делу регије.

Последице савремених промена шумског покривача у Српској Црној Гори су бројне. Једна од најзначајнијих односи се на заустављање ерозивних процеса, нарочито на североистоку регије (Козомор, Росићке стране, Вучји мрамор итд.) и греди која раздваја Ражански басен од Косјерићке котлине. То је допринело равномернијем отицању падавина и оплемењивању водног режима бујичних токова у сливу Кладорубе, тј. смањивању сезонских разлика у водостају и протицају. Пошумљавање је утицало на промену изгледа пејзажа и повећање његове естетске вредности, што је позитивно

деловало на развој сеоског туризма у Ражанском басену. Културе црног и белог бора повећале су продукцију кисеоника и апсорпцију угљен-диоксида, што је побољшало квалитет ваздуха у вишим деловима регије. Нове шуме су допринеле и делимичној локалној регулацији микроклиме и успостављању ранијих еколошких односа (ширење станишта за дивљач). Повећана продукција дрвне масе створила је јачу сировинску основу за дрвну индустрију. Међутим, у условима изразите депопулације и демографског старења, ове промене нису у већој мери утицале на развој нових делатности и стварање нових извора прихода становништва брдско-планинског дела регије.

3.6.2. Промене травних екосистема

Травна вегетација чини другу основну компоненту биљног покривача Српске Црне Горе. Карактеристична је по томе што не представља аутохтону вегетацију, већ је чине секундарне фитоценозе које су формиране у периоду 1850–1950. године, као деградацијски стадијуми после сече или спаљивања шума. Тако су нпр. травни комплекси у северном делу регије настали на стаништима борових и буково-јелових шума (Popović R. i Stefanović, 1989).

У Српској Црној Гори травне фитоценозе су развијене на различитим стаништима, од дубоких и влажних до сувих, плитких и каменитих подлога (Popović R. i Stefanović, 1989). Њихова пољопривредна вредност углавном није велика, што је резултат агроколошких услова, слабе примене агротехничких мера и неправилног коришћења у погледу испаше и косидбе. Зато је неопходно извршити мелиорације већег дела травних површина у регији, како би се поправио флористички састав и повећали приноси. С обзиром на вертикалну зоналност и различите услове станишта, на територији Српске Црне Горе се издвајају травне формације долинских и брдско планинских терена.

Травна вегетација долинског типа заступљена је у деловима речних долина које су изложене повременом плављењу. Заузима релативно мале површине у долинско-котлинском делу регије, највише у долинама Скрапежа, Кладорубе и Сече реке. У овом појасу највеће распрострањење имају травне заједнице зубаче (*As. Cynodententum*), овсика и кресца (*As. Brometo – Cynosuretum cristati*), детелине и лисичјег репка (*As. Trifolium pallidum – Alopecurus protensis*). На мањим површинама јављају се и фитоценозе мале киселице и пасје росуље (*As. Rumex acetosella – Agrostis canina*), црвеног вијука и шареног каранфила (*As. Festuca fallax – Dianthus deltoides*), срчењака и обичне ливадарке (*As. Polygonum bistorta – Poa trivialis*).

Травне заједнице зубаче јављају се на најнижим деловима речних долина, који су изложени сезонском плављењу и засипању песковитим наносима. Фитоценоза овсика и кресца јавља се на краткотрајно плављеним терасама и алувијалним наносима Скрапежа, у близини влажних шума врбе и тополе, највише у јужном делу Косјерићке

котлине. Местимично се среће и у брдско-планинском делу Српске Црне Горе. Ова травна заједница даје релативно добре приносе квалитетног сена. Међу долињским ливадама у Српској Црној Гори највеће распрострањење има асоцијација у којој доминирају детелина и лисичји репак. Најзаступљенија је у Косјерићкој котлини, поред Скрапежа, Кладорубе и Дубнице, као и у долини Сече реке (Танасијевић и др., 1966). Учешће биљака из фамилије лептирњача и трава повећава хранидбену вредност ове фитоценозе. Са становишта пољопривреде, ове ливаде су високог квалитета и дају значајне приносе сточне хране.

Фитоценозе брдско-планинских ливада и пашњака чине највећи део травног покривача у Српској Црној Гори. Јављају се у виду чистина између шумских комплекса, или парцела у близини насеља. Најчешће заузимају површине мањег нагиба, док су шуме на стрмијим теренима. Највећи комплекси се јављају на северном и источном ободу Ражанског басена, Дрмановини, Субјелу и јужној подгорини Повлена. Пошто се развијају под различитим еколошким условима, брдско-планинске травне фитоценозе садрже велики број заједница: *Poa molinieri* – *Plantaginetum holostei*, *Koelerietum montanae*, *Agrostis vulgaris*, *Festuca valesiaca*, *Danthonia calycina*, *Chrysopogonetum grylli*, *Nardetum strictae*, *Cynosurus crystati* и друге.

Најчешће травне заједнице на серпентинитским земљиштима Српске Црне Горе су асоцијације *Poa molinieri* – *Plantaginetum holostei* и *Koelerietum montanae*. Јављају се изнад 900 m н. в., на Буковима, Маљену и северном ободу Ражанског басена (Поровић R. и Стефановић, 1989). Честе су на боровим стаништима, као последњи стадијум регресије борових шума (Васић и Диклић, 2001). Због слабе хранљиве вредности економски значај ових заједница је мали, а њихова основна функција огледа се у везивању земљишта еродираних серпентинитских терена (Поровић R. и Стефановић, 1989; Поровић I. и Обраћковић, 2005).

На влажнијим теренима на 600–800 m н. в. јавља се заједница са доминацијом росуље (*As. Agrostis vulgaris*). Не представља трајни тип травних екосистема, већ прелазни облик ка боље развијеним заједницама велшког вијука и шиље. Травна фитоценоза велшког вијука (*As. Festuca valesiaca*) јавља се у појасу 680–840 m н. в. Заступљена је на сувим кречњачким стаништима горњег дела слива Скрапежа, у појасу између Лисине и Дубнице. Зељаста асоцијација шиље (*As. Danthonia calycina*) простире се на већим површинама у појасу 600–800 m. Углавном се развија на серпентинитским земљиштима Букова и Маљена, и то на падинама северне и североисточне експозиције.

У појасу храстових шума, на јужним експозицијама на 300–800 m н. в., широко је распрострањена вишегодишња заједница *Chrysopogonetum grylli*. Прилагођена је различитим стаништима, због чега је веома честа у брдско-планинском појасу Српске Црне Горе. Има велики значај у заштити земљишта од ерозије, нарочито на већим наги-

бима. Висока трава ђиповина (*Chrysopogon gryllus*) представља доминантну врсту која пејзажу даје карактеристичну физиономију (Васовић, 2003; Танасијевић и др., 1966). Ову заједницу одликује мала хранидбена вредност, али за многа сеоска домаћинства представљају главни извор сена и стога имају релативно велики економски значај.

Ливаде и пашњаци типа *Nardetum strictae* развијени су на свим планинама Српске Црне Горе. Најчешће настају услед претеране испаше, као последњи стадијум деградације квалитетнијих травних заједница. Ова фитоценоза је највише заступљена на силикатним подлогама на јужним падинама Повлена и северном ободу Ражанског басена. Едификаторску врсту чини тврдача (*Nardus stricta*). Економски значај је скроман због слабог квалитета сена и мале хранљиве вредности (Танасијевић и др., 1966).

Фитоценоза *Cynosurus crystati* заузима мање површине у Српској Црној Гори, углавном у атарима Скакаваца и Мионице. Обично се јавља на блажим нагибима и увалама, као прелазни тип између травних заједница тврдаче и шиље. Јавља се у виду ливада косаница на искрченим површинама некадашњих шума изнад 600 m н. в. По флористичком саставу, ово је најбољи тип ливада и пашњака у Српској Црној Гори, јер у њеној грађи доминирају врсте које дају сено високог квалитета (Васовић, 2003).

Слика 14. Деградирани пашњак у атару Мионице (фот. Р. Голић)

Значајне промене ареала травних фитоценоза у Српској Црној Гори везане су за период после Другог светског рата. Њихово ширење, започето крчењем шума у 19. веку, трајало је све до средине 20. века. Под антропогеним утицајем, 60-их и 70-их година почео је супротан процес – смањивање ареала услед деаграризације и депопулације. Редукција травних екосистема била је најизраженија у периоду 1975–2014. године, када је око 2.150 ha ових заједница прешло у друге типове вегетације (РГЗ, 2014). Главне промене односе се на замену деградираних фитоценоза шумским екосистемама ради заштите од ерозије, што је нарочито изражено на североистоку регије. Нај-

већи удео травних заједница у површини атара 2014. године имали су Маковиште (49,5%), Стојићи (46,2%) и Дубница (46,0%), а најмањи Косјерић (17,9%), село Косјерић (20,4%) и Мрчићи (20,6%) (РГЗ, 2014).

Према подацима прикупљеним на терену, промене травних фитоценоза последњих деценија одвијају се у два супротна правца. Први се односи на смањивање ареала ових биљних заједница. Са депопулацијом сеоских насеља травне површине које се више не користе осваја шумска вегетација, планским пошумљавањем или природним обрастањем. На другој страни, присутно је и повећање ареала травних фитоценоза, спонтаним затрављивањем култивисаног земљишта због напуштања земљорадње. Оба процеса су присутна на целој територији Српске Црне Горе. Први је најизраженији у северној половини регије, нарочито на ободу Ражанског басена, али и на планинском терену горњег дела слива Скрапежа и сливова Забаве и Рогачице. Други процес је доминантан у јужној половини регије, нарочито у Косјерићкој котлини и долињским проширењима у сливу Сече реке.

Оба процеса се одвијају истовремено и представљају две повезане фазе економског и демографског гашења регије. Први процес је доминантнији, услед чега се у Српској Црној Гори као целини ареали травних заједница смањују. Истовремено се мења и њихов флористички састав и то у негативном смислу. То је карактеристично за асоцијације *Agrostis vulgaris*, *Festuca valesiaca* и *Danthonia calycina*, али и за квалитетну заједницу *Cynosurus cristati*, које са престанком кошења, испаше и мелиорација губе економски значај услед ширења коровских и инвазивних врста (Васовић, 2003). Наведене промене су инициране антропогеним утицајем, тј. повезане су са деаграризацијом и недостатком радне снаге. С обзиром да данашње травне површине превазилазе потребе све скромнијег сточног фонда, у будућности треба очекивати даље смањивање ареала травних заједница и погоршање њиховог квалитета.

3.6.3. Агроекосистеми

У Српској Црној Гори човек је природне екосистеме претварао у култивисано земљиште, стварајући антропогене биљне заједнице – ратарске и повртарске усеве, воћњаке и вештачке ливаде. Интензивно ширење агроекосистема бележи се од друге половине 19. века, када су многе шумске површине замењене обрадивим земљиштем. Културна вегетација није ограничена само на речне долине и дна Косјерићке котлине и Ражанског басена, већ је заступљена и на искрченим падинама већих надморских висина. На основу теренских запажања, у атарима Маковишта, Таора и Радановаца биљне културе се местимично јављају и изнад 900 m н. в.

Најзаступљеније културне биљке у Српској Црној Гори су: жита (кукуруз, пшеница, раж, зоб и јечам), воће (шљиве, малине, јабуке, крушке, трешње, ораси итд.), повр-

ће (кромпир, пасуљ, купус, лук, паприка итд.) и крмно биље (детелина и луцерка). Због честих магли у Косјерићкој котлини и Ражанском басену, дна ових депресија су под влажним културама (кукуруз и поврће), док су остала жита, воћњаци и ливаде на осунчанијим терасама и падинама веће надморске висине.

После Другог светског рата, а нарочито од 1970. године, долази до негативних промена у распрострањењу биљних култура. Због депопулације и малих улагања у пољопривреду, вештачке биљне заједнице у брдско-планинском појасу се користе све екстензивније, док их поново не освоји травна или шумска вегетација. То негативно утиче на развој руралног дела Српске Црне Горе, и указује на све мањи обим пољопривредне производње, као основне привредне делатности на селу. На другој страни, у Косјерићкој котлини агроекосистеми су угрожени изградњом стамбених, привредних и инфраструктурних објеката.

3.6.4. Промене диверзитета фауне

Животињски свет Српске Црне Горе условљен је размештајем биљног света, са којим образује јединствене биоценозе. Диверзитет фауне мењао се упоредо са антропогеним утицајем на животна станишта. Тај утицај се до средине 20. века испољавао кроз крчење шума и ширење пољопривредних површина, што је имало за последицу опадање бројности животињских врста. После 1950. године пошумљавањем голети и затрављивањем обрадивог земљишта створена су нова станишта, али то није значајније утицало на повећање популације дивљачи. Природна фауна је разноврснија и бројнија у вишим деловима регије, где су примарна станишта очуванија. Највеће промене животињског света јављају се у Косјерићкој котлини, где је под утицајем индустријализације, урбанизације, просторног ширења Косјерића, загађивања ваздуха и вода, у другој половини 20. века природна фауна готово уништена.

На Повлену, Буковима, Црнокоси и другим планинама у регији срећу се животињске врсте карактеристичне и за друге брдско-планинске делове западне Србије. Поред повољних природних услова, ретка насељеност и депопулација сеоских атара омогућавају дивљачи шири радијус кретања. Иако је природна фауна брдско-планинског појаса Српске Црне Горе разноврсна, антропогеним утицајем је сведена на мале популације. Бројне врсте дивљачи су у другој половини 20. века нестале услед смањивања станишта и прекомерног лова. Нпр. дивокозе су последњи пут уочене 1980–1982. године, у атарима Маковишта и Варде (Marinović i Ristić, 2007).

Срна (*Capreolus capreolus*) и дивља свиња (*Sus scrofa*) су најкрупније врсте дивљачи у Српској Црној Гори, које су у прошлости биле готово истребљене. До обнове популације срна дошло је крајем 50-их година 20. века, спонтаним миграцијама са Јелове горе и Маљена (Марковић Д., 2011). Шумска станишта насељавају и зец (*Lupus europa-*

eus), јазавац (*Meles meles*), веверица (*Sciurus vulgaris*), лисица (*Vulpes vulpes*) итд. Од осталих животињских врста у сливу Скрапежа јављају се и кртица (*Talpa europaea*), јеж (*Erinaceus europaeus*), ровчица (*Soricidae*), ласица (*Mustela nivalis*) итд. Неке врсте су готово истребљене и срећу се веома ретко, нпр. видре, вукови, творови и куне. Према подацима добијеним у Ловачком удружењу „Косјерић”, последњих 15–ак година у регији се повремено јавља и шакал (*Canis aureus*).

Орнитофауна травних и шумских екосистема Српске Црне Горе је разноврсна. Најчешће ловне врсте су фазан (*Phasianus colchicus*), пољска јаребица (*Perdix perdix*), јаребица камењарка (*Alectoris graeca*), лештарка (*Bonasa bonasia*) и голуб гривнаш (*Columba palumbus*). Честе врсте су и чавка (*Corvus monedula*), кос (*Turdus merula*), детлић (*Dendrocopus major*), сова (*Strix aluco*), препелица (*Coturnix coturnix*), грлица (*Streptopelia turtur*), зелена жуна (*Picus viridis*) итд., док се орлови, јастребови и роде ретко срећу (Misailović, 1981; NTRK, 2011).

За развој рибљег света велики значај има чињеница да, изузев Косјерићке котлине, водотоци у Српској Црној Гори нису у већој мери загађени. Иако планински токови у регији имају добре могућности за развој рибљих врста, популација ихтиофауне није велика, што је последица неконтролисаног риболова од средине 20. века и слабих мера заштите. На сиромаштво ихтиофауне утиче и бујични карактер појединих река, нарочито у сливу Кладорубе. Ток Скрапежа низводно од Косјерића загађен је отпадним водама, што повремено изазива помор рибе.

Према подацима удружења спортских риболоваца „Скрапеж” из Косјерића, најчешће рибље врсте у регији су клен (*Leuciscus cephalus*), кркуша (*Gobio gobio*), мрена (*Barbus peloponnesius*), скобаљ (*Chondrostoma nasus*), кечига (*Acipenser ruthenus*), беовица (*Alburnus alburnus*), деверика (*Abramis brama*) итд. Ове врсте су карактеристичне за средње и доње токове Скрапежа, Кладорубе, Полошнице, Мионице и Сече реке. Поточна пастрмка (*Salmo trutta*) живи у брзим и чистим водама Забаве, Буковске реке, Тмуше и горњих токова Скрапежа и Сече реке. Њено повлачење у горње токове последица је загађивање површинских вода у Косјерићкој котлини после 1960. године. Истовремено са повлачењем пастрмке у планинска изворишта, у сливу Скрапежа дошло је до ширења шаранских врста. У чистим планинским рекама Српске Црне Горе срећу се и речни ракови (*Astacus astacus*).

Наведени подаци указују да је у регији после Другог светског рата дошло до смањивања броја врста, величине популација и станишта природне фауне, нарочито на простору Косјерићке котлине. Имајући у виду мали значај ловне привреде, ове промене нису у већој мери утицале на регионални развој Српске Црне Горе.

3.7. ПРОМЕНЕ КВАЛИТЕТА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

Регионални развој Српске Црне Горе је у односу сталне и директне међузависности са стањем животне средине. Интензитет и правци регионалног развоја утичу на квалитет животне средине, односно уравнотеженост најзначајнијих елемената екосистема: воде, ваздуха, живог света и земљишта. До средине 20. века у Српској Црној Гори животна средина је била очувана, јер у заосталој аграрној регији није било значајнијих извора загађења. Видне промене су настале после 1960. године, због изградње индустријских објеката, урбанизације и других процеса који су пратили привредни развој регије. У време економске кризе крајем 20. века већина индустријских објеката је радила смањеним капацитетом, што је условило делимично успостављање нарушене равнотеже елемената екосистема.

Због неравномерног регионалног развоја од средине 20. века, изражене су разлике у стању животне средине између Косјерићке котлине и брдско-планинског дела регије. Нарушавање еколошких односа изражено је у Косјерићу и периурбаним сеоским насељима. У том појасу концентрисани су индустријски објекти, теретни саобраћај и остали облици антропогене активности. На другој страни, у брдско-планинском делу регије није дошло до јачег развоја саобраћаја и индустрије, а у условима депопулације, опадања густине насељености и напуштања пољопривреде антропогени притисак на елементе животне средине се чак и смањио. Из тог разлога, Повлен, Букови, Субјел, Црнокоса и Дрмановина имају очувану животну средину, са аутентичним природним амбијентима. У овом делу регије налази се и заштићено природно добро – споменик природе Клокочевац.

Од средине 20. века, у Српској Црној Гори су изражене промене квалитета ваздуха, вода и земљишта.

Квалитет ваздуха у највећем делу Српске Црне Горе од средине 20. века није нарушен, чему је допринела депопулација брдско-планинских села и непостојање индустрије у руралном делу регије. То је резултат и обимних пошумљавања која су спроведена на ободу Ражанског басена, што је омогућило већу продукцију кисеоника и везивање угљен-диоксида. У шумама брдско-планинског дела регије ваздух је богат озоним и кисеоником, јер нису развијане привредне делатности које би негативно утицале на његов квалитет. Значајне промене квалитета ваздуха забележене су у Косјерићкој котлини и дуж магистралног пута Ваљево – Косјерић – Пожега. Ове промене су наступиле после 1970. године и везане су за изградњу фабрика, експлоатацију минералних сировина и повећан обим теретног саобраћаја.

Највећи загађивач ваздуха у Српској Црној Гори је Фабрика цемента „Титан“, која спада у веће загађиваче у Србији. После отварања ове фабрике 1974. године, дошло је

до значајног погоршавања квалитета ваздуха у Косјерићкој котлини. Са становишта заштите животне средине, положај фабрике је неповољан. Фабрика је лоцирана на правцу доминантног северозападног ветра, који је деценијама цементну прашину доносио у Косјерић и изазивао тзв. „ефекат белих кровова”. То указује да приликом изградње цементаре није вођено рачуна о одликама циркулације ваздушних маса у Косјерићкој котлини. У производном процесу цементаре стварају се штетни агенси: азотни и сумпорни оксиди и прашкасте материје (цементна прашина).

Квалитет ваздуха у Косјерићкој котлини је од отварања цементаре до почетка 21. века спадао међу најлошије у Србији. Прва мерења у Косјерићу извршена су 2003. године, када је концентрација прашкастих материја била 8–12 пута већа од дозвољене, а концентрација арсена четири пута, што указује на негативан утицај фабрике на квалитет ваздуха. Аерозагађење је утицало на здравствено стање становништва. Према извештају Здравственог центра Ужице из 2004. године, Општина Косјерић је прва у Златиборском округу по смртности од канцера и респираторних болести.

Слика 15. Аерозагађење из фабрике цемента „Титан” (извор: www.ktowngroup.org.rs)

После приватизације фабрике цемента уграђени су савремени филтери за пречишћавање, што је довело до смањења аерозагађења у Косјерићкој котлини. На смањивање концентрације штетних материја и ефикаснију заштиту ваздуха, поред увођења чистије технологије, утицало је и подизање заштитних шумских појасева на делу магистралног пута од цементаре до Косјерића. Од 2005. године уведен је систем за стално мерење емисија загађујућих материја, чији резултати су доступни на сајту фабрике (www.titan.rs/ekomonitor). Највећи загађивач ваздуха цинком у регији било је предузеће „Елкок”, али уградњом уређаја за пречишћавање 2010. године, ови проблеми су у великој мери отклоњени. Загађењу ваздуха у Косјерићкој котлини доприноси и ложење зими, када у условима температурне инверзије долази до појаве смога.

Саобраћај на магистралном путу Ваљево – Косјерић – Пожега представља линијски извор загађења ваздуха прашином и продуктима сагоревања горива. Највећа загађења настају приликом транспорта цемента из Фабрике „Титан”, а последњих година и транспорта дијабаза из мајдана на Буковима. Још од 70-их година 20. века, теретни саобраћај се одвија кроз ужу градску зону Косјерића, што утиче на аерозагађење и загађење буком у самом центру насеља.

Табела 21. Концентрација прашкастих материја у ваздуху у Косјерићу 2011–2014. године

год.	средња годишња вредност ($\mu\text{g}/\text{m}^3$)	бр. дана изнад дозвољене вредности ($>50 \mu\text{g}/\text{m}^3$)	учесталост класа квалитета ваздуха (%)				
			одличан	добар	прихватљив	загађен	јасно загађен
2011	63	159	19,2	19,2	18,1	9,6	34,0
2012	53	134	19,1	19,1	20,8	20,2	20,8
2013	40	83	40,3	18,1	18,9	10,4	12,3
2014	35	80	54,4	8,3	12,8	13,8	10,7

Извор: Агенција за заштиту животне средине, 2011–2014.

Подаци из Годишњих извештаја о стању квалитета ваздуха у Србији показују да у периоду 2011–2014. године у Косјерићу није било прекорачења дозвољених вредности емисија азотних и сумпорних оксида и угљенмоноксида. Међутим, емисије прашкастих материја су високе, са великим бројем дана са прекорачењем граничних вредности, иако је у посматраном периоду дошло до побољшања (табела 21). Ваздух у Косјерићу је 2011. и 2012. године био у трећој класи квалитета (прекомерно загађен), 2013. у другој класи (умерено загађен), а 2014. године у првој (чист или незнатно загађен). И поред побољшања квалитета ваздуха, према подацима добијеним у Дому здравља у Косјерићу, 2012. године су регистрована 1.364 случаја акутног бронхитиса и астме, што чини 11,3% укупног становништва општине Косјерић.

Пошто је производња цемента еколошки осетљива, неопходна је стална контрола, примена филтера и савремених технолошких решења за испуштање штетних једињења, као и изградња обилазнице између цементаре и магистралног пута, како би се транспорт цемента изместио из Косјерића.

Квалитет вода у Српској Црној Гори се разликује у котлинском и планинском делу регије. У Косјерићкој котлини потребе за чистом и квалитетном водом стално расту. Због урбанизације и развоја индустрије, у другој половини 20. века, дошло је до промена квалитета површинских и подземних вода. У осталим деловима регије квалитет вода није у већој мери угрожен. То потврђује и присуство речних ракова и елитних рибљих врста у горњем делу слива Скрапежа. У планинском делу регије водотоци имају воду I класе квалитета, а изворишни краци Градца (Забава и Буковска река) спадају у најчистије водотоке у Србији. Ово је последица малог антропогеног притиска, тј. све израженије депопулације и одсуства значајнијих извора загађивања.

На одређено нарушавање квалитета површинских вода у брдско-планинском делу регије утиче непостојање канализације, изузев делова Сече Реке, Мрчића и Варде, па се отпадне воде из домаћинства испуштају у септичке јаме или директно у реке. Осим тога, чврсти отпад са дивљих депонија поред река и потока може доспети у водотоке. У североисточном делу регије главни реципијент за отпадне воде загађене органским материјама и микроорганизмима је Ражанска река. О квалитету воде ове реке не постоје публиковани подаци, али на основу присуства рибљег фонда загађења немају већи обим и битније не нарушавају квалитет тока.

Вода Скрапежа је беличасто замућена због раствореног бикарбоната, који потиче из кречњачког дела слива. У Косјерићкој котлини квалитет речне воде угрожавају отпадне воде града и индустрије. У периоду индустријализације и урбанизације после 1970. године дошло је до промена биолошких и хемијских особина воде Скрапежа, па је река низводно од Косјерића прешла у II класу квалитета. Главни загађивачи су непречишћене комуналне и индустријске отпадне воде, које се испуштају директно у реку, али и велике количине чврстог отпада.

Од почетка рада 1974. године, фабрика цемента је била највећи загађивач Скрапежа непречишћени отпадним водама. У последњој деценији 20. века, када је цементара радила смањеним капацитетом, дошло је до делимичног природног самопречишћавања речног тока. После приватизације фабрике цемента 2002. године, изграђено је савремено постројење за механичко и биолошко пречишћавање отпадних вода. Редовна мерења квалитета отпадних вода и поређење резултата са дозвољеним концентрацијама, показују да фабрика цемента „Титан“ више не утиче негативно на квалитет воде Скрапежа.

После изградње постројења за пречишћавање отпадних вода цементаре, главни загађивачи река у Косјерићкој котлини су фабрике „Ирком“ и „Елкок“, које отпадне воде, загађене оксидним бојама и једињењима цинка, испуштају у Кладорубу пред њеним ушћем у Скрапеж. Фекалне воде из градске канализације Косјерића се испуштају у реке без претходног третмана. Изузетно лош квалитет воде Скрапежа јавља се током летњих месеци, у време ниских водостаја, када је способност самопречишћавања речног тока смањена, а потребе за водом повећане.

Квалитет воде Скрапежа не мери се на територији Српске Црне Горе, већ низводно, у Пожеги, где је прописана класа IIa, али је квалитет воде углавном лошији и налази се на прелазу II у III класу. Понекад се због повећане концентрације органских материја и тешких метала, доњи ток Скрапежа налази у IV класи. Током 2011. године квалитет воде Скрапежа на профилу Пожега, на основу мерења 12 параметара, одговарао је III класи (Агенција за заштиту животне средине, 2012).

Услед мале густине насељености и непостојања већих извора загађења, у планинском делу Српске Црне Горе квалитет издани у кречњаку и серпентиниту је одличан и ове воде испуњавају све норме за пијаћу воду. Само повремено могу се јавити локална загађивања, услед неадекватне употребе вештачких ђубрива, постојања дивљих депонија и септичких јама. Домаћинства из Маковишта испуштају отпадне воде у поноре и вртаче, што повремено на Таорском врелу доводи до присуства *Colli* бактерија и повећаног садржаја нитрата.

Квалитет подземних вода у Косјерићкој котлини значајно је нарушен после 1970. године, у време интензивне индустријализације Косјерића. Због постојања хидрауличне везе између издани и Скрапежа, загађене речне воде доспевају у бунаре. Фреатска вода је често хемијски и бактериолошки неисправна, због чега се издан у Косјерићкој котлини још од 60-их година 20. века не користи за водоснабдевање. Воде из алувијалних наноса се могу само локално користити, ако нису угрожене приливом површинских вода.

Проблему заштите вода у Српској Црној Гори мора се посветити већа пажња, нарочито у Косјерићкој котлини, где је квалитет водних ресурса нарушен од осме деценије 20. века. Највећи приоритети су изградња фекалног колектора и постројења за пречишћавање отпадних вода Косјерића, као и филтера у индустријским објектима. Неопходна је заштита изворишта, нарочито оних која се користе за водоснабдевање, кроз дефинисање зона и мера санитарне заштите. Органи локалне самоуправе треба да се ангажују на изради локалног еколошког акционог плана, чиме би се дефинисале приоритете заштите и мониторинга вода, у циљу одрживости њиховог квалитета.

Географске промене у Српској Црној Гори после Другог светског рата утицале су и на **промене квалитета земљишта**. То је нарочито изражено у Косјерићкој котлини, где је земљишни покривач под антропогеним утицајем претрпео велике измене у квалитету и начину коришћења. Пољопривредно земљиште у атарима Косјерића, Брајковића, Шеврљуга, Галовића и Тубића се од 60-их година 20. века континуирано смањује претварањем у грађевинско, при чему највећу нерационалност представља изградња фабрика на плодном земљишту у близини ушћа Кладорубе у Скрапеж. Поред физичког заузећа, квалитет земљишта у Косјерићкој котлини је нарушен отпадним водама Скрапежа, које преко подземних вода доспевају у земљиште.

У брдско-планинском делу регије квалитет земљишта је у већој мери очуван, што је последица негативних демографских процеса и старења радне снаге. Поред ерозије и спирања у долинама бујичних токова,¹⁵ педолошки покривач је угрожен неадекватном употребом хемијских средстава у пољопривреди. До 70-их година 20. ве-

¹⁵ О ерозији и спирању земљишног покривача у Српској Црној Гори било је више речи у поглављу „Водопривредни проблеми“.

ка у селима Српске Црне Горе земљиште се користило на традиционални начин, који није утицао на загађивање тла. Улагања у модернизацију пољопривреде после 1970. године довела су до прекомерне употребе агрохемијских мера, што је на појединим парцелама изазвало исцрпљивање земљишта преко границе биолошког оптимума. Према запажањима на терену, то је нарочито изражено после 2000. године у производњи малина, које се ради максималног увећања профита прекомерно третирају хемијским средствима. Ова појава је најзаступљенија у атарима Сече Реке, Цикота, Варде, Годечева, Маковишта и села Косјерић. Анализа узорака земљишта у воћњацима, коју је вршила Пољопривредна саветодавна служба из Ужица 2010. године, показала је да је услед прекомерне употребе вештачких ђубрива садржај фосфора и калијума у земљишту висок, што смањује његову плодност. То утиче на измене физичко-хемијског састава земљишта, а загађујуће материје продиру и у подземне воде и биљке.

Због великог значаја које земљиште има као природни потенцијал Српске Црне Горе, његово коришћење треба да буде засновано на принципима одрживог развоја. Законским регулисањем и спречавањем подизања објеката на површинама које нису планиране за изградњу, спречила би се деградација плодног пољопривредног земљишта у Косјерићкој котлини.

Слика 16. Депонија „Пијучка чесма” у Тубићима (фот. Р. Голић)

Један од фактора угрожавања животне средине у Српској Црној Гори представља неадекватно одлагање **комуналног отпада**. У регији не постоји санитарна депонија, већ се отпад деценијама одлагао на неуређеној депонији „Пијучка чесма”, поред магистралног пута између Косјерића и Тубића. Ова депонија је затворена 2013. године, од када се отпад из Косјерића и приградских села одвози на регионалну депонију „Дубоко” код Ужица. У већини сеоских насеља не постоји организовано сакупљање отпада, па је дошло до формирања више нехигијенских сметлишта која могу озбиљније уг-

розити животну средину. Дивље депоније су углавном лоциране у долинама бујичних притока Скрапежа. При вишим водостајима, вода плави депоније и односи чврсти отпад, док се депонијски филтрат процеђује у речна корита. Према подацима добијеним у општинској Комисији за заштиту животне средине, у руралном делу регије регистровано је 36 већих сметлишта, највише у атарима села Косјерић, Сече Реке, Брајковића и Мрчића.

Органи локалне самоуправе имају највећи утицај у уређивању административних и законодавних одредби којима се регулише управљање животном средином и спровођење мера њене заштите. Према законским прописима Републике Србије, пре доношења инвестиционих одлука о новим пројектима обавезно је израдити процену утицаја на животну средину. То је основни предуслов који треба испунити у циљу заштите животне средине и рационалног искоришћавања природних потенцијала. Израда Стратешке процене утицаја Плана генералне регулације Косјерића (Ковачевић и др., 2012) је први корак ка новом приступу заштити и унапређењу животне средине, са циљем да се спречи нарушавање постојећег стања и да би се унапредили природни потенцијали, који чине основу будућег регионалног развоја Српске Црне Горе.

Наведени подаци указују да је у Српској Црној Гори после Другог светског рата дошло до регионалног диференцирања квалитета животне средине између Косјерићке котлине и планинског дела територије. Те промене су условљене разликама у демографским и социоекономским променама између два дела регије, које су довеле до нарушавања квалитета ваздуха и осталих елемената екосистема у градском насељу и његовој околини.

Очувана животна средина у већем делу руралног простора Српске Црне Горе делом је последица привредне неразвијености и депопулације, али у савременим условима представља значајан развојни потенцијал. Како је једна од основних претпоставки равномерног регионалног и одрживог развоја очувана природа, то руралном делу регије даје компаративне предности у односу на Косјерић. Имајући у виду да су у савременим приступима руралном развоју еколошки потенцијали један од услова опстанка села, заштити животне средине руралног простора Српске Црне Горе треба посветити посебну пажњу, јер је она кључна за развој делатности које би омогућиле привредно и демографско активирање овог простора, као што су органска пољопривреда, шумарство, сеоски и еко туризам.

4. ДЕМОГРАФСKE ПРОМЕНЕ И ПРОЦЕСИ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

Демографске појаве и процеси условили су најзначајније географске промене у Српској Црној Гори у периоду после Другог светског рата. Те промене имале су велики утицај на економски и укупни регионални развој овог простора. Основне демографске промене, у овом периоду, односе се на изразиту депопулацију, негативни природни прираштај, негативни миграциони салдо, све неповољнију старосну структуру становништва, смањивање радног контингента итд. До средине 20. века демографски експанзиван простор са младим становништвом, Српска Црна Гора је у периоду 1948–2011. године трансформисана у регију са изразито негативним демографским показатељима. Ранија хомогеност демографског развоја нарушена је поларизацијом између депопулационог руралног дела регије и малог урбаног центра – Косјерића. Изразито негативне демографске тенденције током друге половине 20. и почетком 21. века представљају главни ограничавајући фактор регионалног развоја ове територије, нарочито њеног брдско-планинског дела.

Демографски процеси у Српској Црној Гори анализирани су на основу резултата пописа становништва у периоду 1948–2011. године. Међутим, поједини демографски показатељи приказани су закључно са 2002. годином, јер због промене пописне методологије нису обухваћени пописом 2011. године.

4.1. ПРОМЕНЕ БРОЈА СТАНОВНИКА

Основна демографска одлика Српске Црне Горе у периоду после Другог светског рата односи се на континуирано опадање броја становника, услед иселавања и смањивања природног прираштаја. Све израженији депопулациони процеси изазвани иселавањем младих стварају бројне социоекономске проблеме (старење становништва, смањивање фертилног контингента, ниска стопа рађања, повећан морталитет, недостатак радне снаге у пољопривреди итд.).

Анализа резултата пописа 1948–2011. године показује да је број становника Српске Црне Горе смањен за једну трећину, са 18.610 на 12.393 (табела 22). Индекс промене броја становника износио је 66,6, а просечна годишња стопа раста $-6,4\%$ (прилози 2 и 3). Демографски раст забележен је једино у Косјерићу, док је у свим сеоским насељима дошло до опадања броја становника. Подаци указују да су демографска кретања у Српској Црној Гори слична већини брдско-планинских регија Србије, у којима депопулација представља нерешив и ограничавајући развојни фактор.

Позитивна демографска кретања у Српској Црној Гори завршила су се средином 20. века. Последњи међупописни период у коме је забележен раст броја становника је 1948–1953. године, када се популација увећала за 3,8%, што више говори о демографској стагнацији (табела 22). Популациони раст у овом периоду био је условљен искључиво позитивним природним прираштајем. Традиционална везаност за пољопривреду, низак образовни ниво становништва и неразвијеност индустрије у градовима успоравали су напуштање села. Међутим, већ у овом периоду екстензивна пољопривреда није могла да запосли сво радноспособно становништво са села, што је изазвало економску имиграцију мањег броја мештана. Иако је број становника у регији растао, већ у периоду 1948–1953. године било је шест депопулацијских насеља (Годљево, Горња Полошница, Парамун, Радановци, Тубићи и Цикоте). Просечна годишња стопа раста становништва била је нижа од стопе природног прираштаја, што указује на негативан миграциони салдо (табела 31).

Табела 22. Промене броја становника 1948–2011. године

насеље	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011
Бјелоперица	553	581	538	508	441	385	314	265
Брајковићи	968	1.018	975	812	785	757	724	715
Варда	446	464	442	398	372	298	330	230
Галовићи	423	451	417	371	361	301	263	209
Годчево	1.090	1.151	1.070	916	806	720	599	513
Годљево	698	683	626	508	412	371	348	257
Г. Полошница	213	207	263	166	144	141	152	113
Д. Полошница	219	265	206	242	192	159	97	61
Дреновци	746	788	748	776	656	544	395	357
Дубница	266	267	217	198	173	162	142	101
Косјерић (варош)	558	698	630	1.860	2.988	3.794	4.116	3.992
Косјерић (село)	1.647	1.727	2.041	1.362	1.165	1.115	1.023	898
Маковиште	1.379	1.524	1.465	1.370	1.226	1.046	893	705
Мионица	455	461	440	367	312	245	184	148
Мрчићи	557	568	560	407	439	400	297	258
Мушићи	779	818	783	674	581	514	433	305
Парамун	456	320	280	225	187	131	80	82
Радановци	1.027	1.015	991	882	767	650	531	369
Росићи	611	671	619	544	490	402	316	217
Руда Буква	230	231	253	235	191	193	118	95
Сеча Река	1.484	1.596	1.518	1.301	1.217	1.086	853	726
Скавци	532	534	486	453	420	356	274	239
Стојићи	473	484	455	337	291	212	159	105
Субјел	443	443	404	364	308	256	219	179
Таор	693	723	663	574	493	424	378	303
Тубићи	761	723	686	669	634	609	535	449
Цикоте	603	591	517	393	323	301	272	225
Шеврљуге	300	313	268	244	276	330	334	277
Укупно	18.610	19.315	18.561	17.156	16.650	15.902	14.379	12.393
сеоска насеља	18.052	18.617	17.931	15.296	13.662	12.108	10.263	8.401

Извор: Попис становништва 2011, књ. 20.

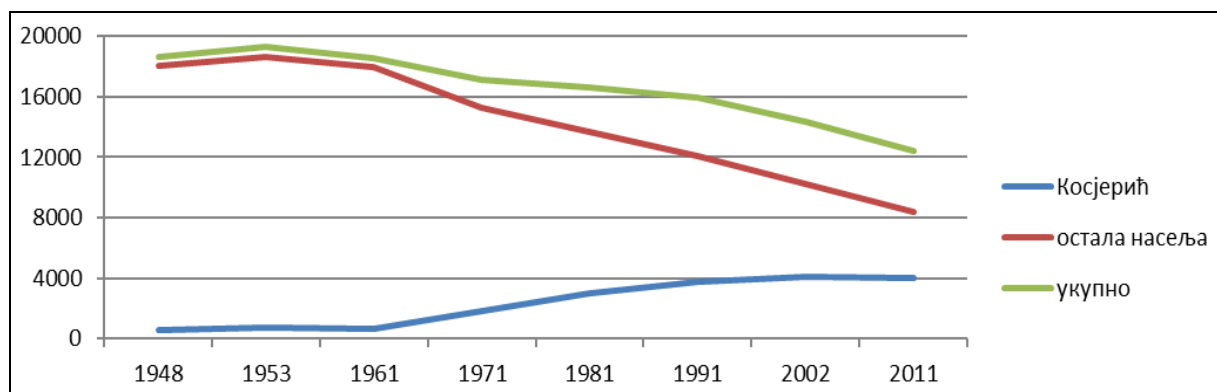
Почев од 1953. године, у регији је присутан константан пад броја становника. Укупан број становника Српске Црне Горе од 1953. до 2011. године смањен је за 35,8%. Средином 20. века почело је интензивно исељавање из привредно неразвијене Српске Црне Горе у Ваљево и Ужице, али и друге градове и индустријске центре Србије (Београд, Нови Сад, Краљево, Чачак итд.). То је, поред све нижег природног прираштаја, имало за последицу константно смањење броја становника, па просечна стопа раста у периоду 1953–1961. године постаје негативна и износи -5,0‰. У наредним деценијама број становника се смањивао по просечној годишњој стопи од -7,9‰ (1961–1971), -3‰ (1971–1981) и -4,6‰ (1981–1991). Депопулација је нарочито интензивирана у периоду 1991–2011. године, када до изражаја долазе све акумулиране негативне тенденције дотадашњег демографског развоја. Просечна стопа промене броја становника износила је -9,1‰ (1991–2002) и -16,5‰ (2002–2011) (прилог 4).

Удео природне и механичке компоненте у промени броја становника мењао се у међупописним периодима. Исељавање је главни узрок опадању броја становника у периоду 1953–1981. године, када све нижи природни прираштај није могао да компензује негативне вредности миграционог салда. У периоду 1981–1991. године обе компоненте бележе негативне вредности, при чему већи удео у депопулацији има исељавање. У последња два међупописна периода доминантну улогу у смањењу броја становника има природна компонента. Од 90-их година 20. века исељавање се смањује (због ниског наталитета све је мање младих, потенцијалних емиграната), али је миграциони салдо и даље негативан (табела 31).

На територији Српске Црне Горе промене броја становника у периоду 1948–2011. године нису биле равномерне. Значајне регионалне разлике изражене су на нивоу насеља, јер се преко њих уочава сложеност процеса депопулације у регији. На поларизацију демографских кретања после Другог светског рата највише су утицали процеси индустријализације, урбанизације и деаграризације. Неравномеран социоекономски развој (мала улагања у развој руралног дела територије и концентрација неаграрних функција у Косјерићу) условио је депопулацију брдско-планинских села, на једној страни, и позитиван демографски раст у Косјерићу, на другој.

У периоду 1948–2011. године пораст броја становника забележен је само у Косјерићу, као једином градском насељу. У овом периоду број становника у локалном центру повећан је за око седам пута, са 558 на 3.992 (индекс раста 715,4, просечна стопа раста 24,0‰). У истом периоду повећано је учешће Косјерића у укупном броју становника регије са 3,0% на 32,2%. Послератни демографски развој Косјерића условљен је механичком компонентом – досељавањем становништва из сеоских насеља Српске Црне Горе, али и позитивном природном прираштају до 2005. године. Демографској концентрацији допринели су развој индустрије и осталих неаграрних функција, чиме

Косјерић постаје локални гравитациони центар, који апсорбује радну снагу из сеоских насеља. Најинтензивнији популациони раст забележен је 1961–1971. и 1971–1981. године, када је број становника Косјерића увећан готово пет пута (табела 22). Повећање броја становника било је условљено индустријским и урбанистичким развојем варошице, која све више поприма одлике градског насеља.

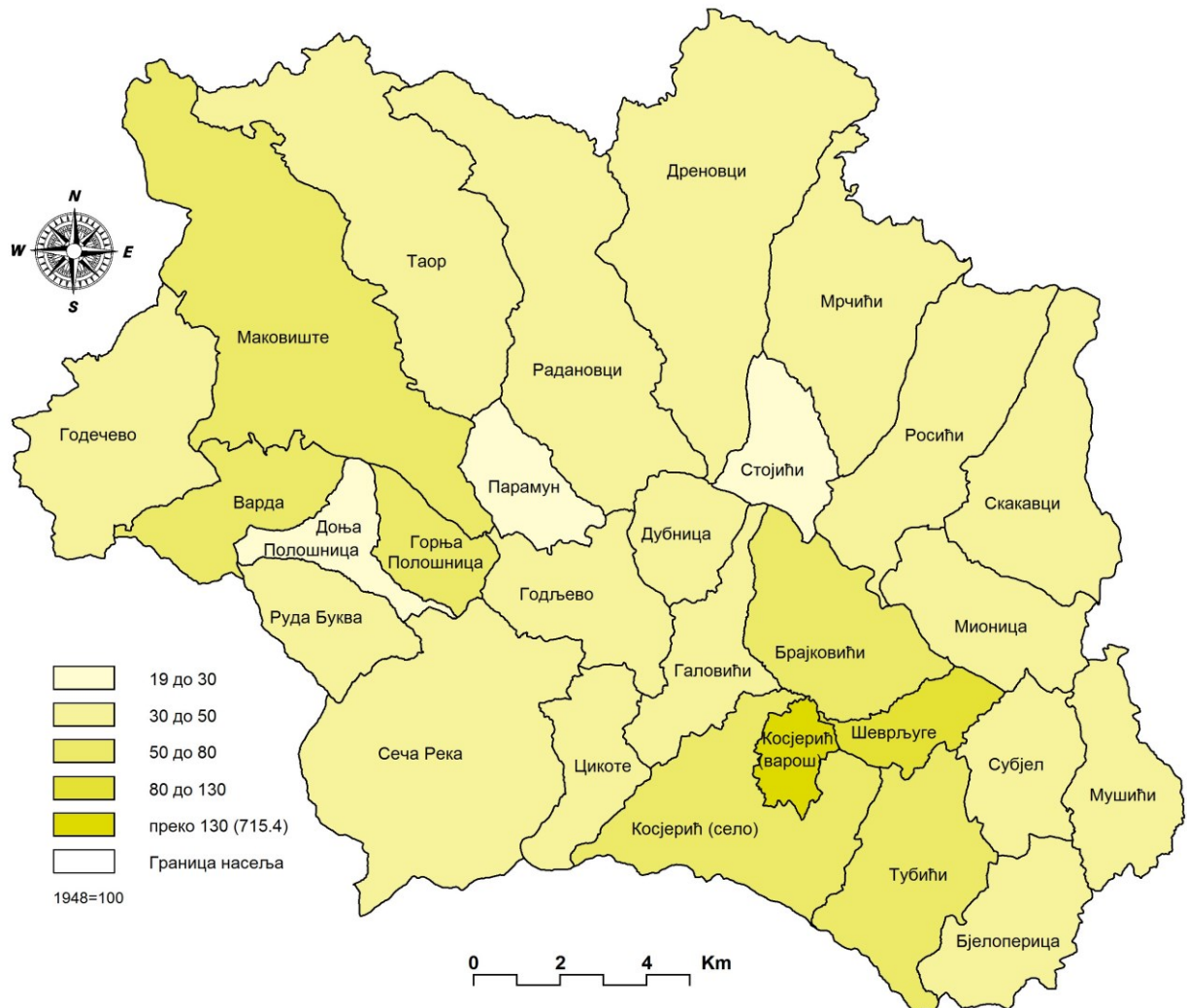

Графикон 3. Промене броја становника 1948–2011. године

И поред интензивног функционалног развоја у другој половини 20. века, у привредном погледу Косјерић је заостајао у односу на Ваљево, Ужице и Пожегу. Зато се у ово насеље досељавао мањи број економских миграната из руралног дела Српске Црне Горе, док је већина напуштала регију. Са друге стране, и сам Косјерић је губио становништво које се исељавало у Београд, Ужице, Ваљево, Пожегу и друге градске центре. То је утицало да, и поред развоја функција центра рада, становања и услуга, Косјерић остане мало градско насеље. Према резултатима пописа 2011. године, негативна демографска кретања захватила су и урбани центар регије. У односу на 2002. годину, број становника Косјерића смањен је за 3% (просечна стопа раста -3,4‰).

Изразито опадање броја становника обележило је другу половину 20. и прву деценију 21. века у сеоским насељима Српске Црне Горе. Депопулација руралног дела регије представља нерешив проблем демографског развоја, који угрожава биолошки опстанак неких насеља. Укупан број становника сеоских насеља Српске Црне Горе у периоду 1948–2011. године је преполовљен – са 18.052 на 8.401 (индекс промене 46,5 и просечна стопа раста -11,6‰). За већину села у регији демографска експанзија је завршена 1953. године. Већ у периоду 1953–1961. године 25 од 27 сеоских насеља Српске Црне Горе бележило је смањење броја становника. У периоду 1948–2011. године у 20 од 27 сеоских насеља популација је смањена за више од 50%, а ни једно насеље није бележило раст. Демографско пражњење у селима Српске Црне Горе уочено је и приликом теренских истраживања, на основу напуштених и оронулих кућа, бројних старачких домаћинстава и запуштених и необрађених имања.

Највећи демографски пад у периоду 1948–2011. године забележен је у планинском селу Парамун – са 456 на 82 лица (индекс промене 18,0). Дрaстично смањење броја становника имали су и Стојићи (индекс 22,2), Доња Полошница (27,9), Мионица (32,5), Росићи (35,5), Радановци (35,9) итд. Једино сеоско насеље у коме није дошло до значајнијег пада броја становника су Шеврљуге (индекс 92,3). Просторним ширењем Косјерића, Шеврљуге су постале приградско насеље са развијеним услужним сектором, што је у великој мери успорило негативне демографске процесе, али их није зауставило.

Карта 8. Индекси промене броја становника 2011/1948. године (1948 = 100)

Депопулација руралног дела регије условљена је првенствено социоекономским појавама и процесима. Наглашен просторнофункционални развој Косјерића у односу на рурални део Српске Црне Горе и запостављање пољопривреде допринели су депопулацији села. Процес индустријализације узроковао је стални одлив становништва из сеоских насеља, што је довело до деаграризације и депопулације. Могућност запошљавања и образовања у Косјерићу и другим градским центрима подстакла је снажну емиграцију углавном младог, радно способног становништва са села. Поред развоја

индустрије и привлачности градског начина живота, одлучујући фактори за напуштање села били су и сиромаштво, економска неразвијеност, аграрна пренасељеност, релативно неповољни природни услови за пољопривреду, лоша саобраћајна и комунална инфраструктура, непостојање јавно-социјалних служби и недовољан интерес друштва за развој села и пољопривреде.

Опадање броја становника, као једна од најзначајнијих географских промена у Српској Црној Гори, испољава негативан утицај на њен регионални развој. Тај утицај је пре свега повезан са чињеницом да регија губи младо и радноспособно становништво. То се манифестује кроз опадање природног прираштаја, интензивно демографско старење, смањење радног контингента и недостатак радне снаге. Сталним исељавањем становништва из брдско-планинских села, до почетка 21. века је створен демографски јаз између Косјерића и приградских села (Бјелоперица, Брајковићи, село Косјерић, Шеврљуге) на једној страни, и осталих насеља Српске Црне Горе, на другој. Услед све мањег броја становника, укупни ресурси руралног дела регије остају готово неискоришћени. У већини брдско-планинских села демографско пражњење онемогућава унапређење инфраструктуре, развој пољопривреде, туризма и других делатности, јер су у условима малог броја становника инвестиције економски неисплативе. То је најизраженије у планинским селима на западу регије (Горња и Доња Полошница, Парамун, Руда Буква), која су на прагу биолошког гашења, али је присутно у свим сеоским насељима. Зато процес депопулације представља један од главних лимитирајућих фактора равномерног регионалног развоја Српске Црне Горе.

4.2. ПРОМЕНЕ ГУСТИНЕ НАСЕЉЕНОСТИ

Кретање броја становника Српске Црне Горе у периоду после Другог светског рата утицало је и на промене опште густине насељености. Највећа вредност густине насељености у регији остварена је 1953. године (50,1 ст./km²). У наредним деценијама је опадала, пропорционално смањивању броја становника. Српска Црна Гора спада у ретко насељене делове Србије, са 32,1 ст./km² 2011. године, што је готово три пута мање од просечне густине насељености у Србији без Косова и Метохије (92,7 ст./km²).

У условима демографске транзиције у другој половини 20. века дошло је до значајних промена у просторном размештају становништва на територији Српске Црне Горе. Релативно равномерна густина насељености у регији 1948. године у наредним деценијама је нарушена под утицајем миграционих кретања, условљених индустријализацијом и урбанизацијом. Тако извршен територијални преразмештај становништва условио је изразиту просторно-демографску диференцијацију, стварајући зону концентрације становништва на једној страни, и зону веома ретке насељености, на другој. Највећа густина насељености је у долинама средњег тока Скрапежа и доњег

тока Кладорубе, а најмања у брдско–планинским деловима сеоских атара, удаљеним од регионалног средишта и важнијих саобраћајница. Имајући у виду хипсометријске појасеве (табела 1), јасно се уочава утицај рељефа на размештај и концентрацију становништва. То је као последицу имало регионално неравномеран демографски и привредни развој.

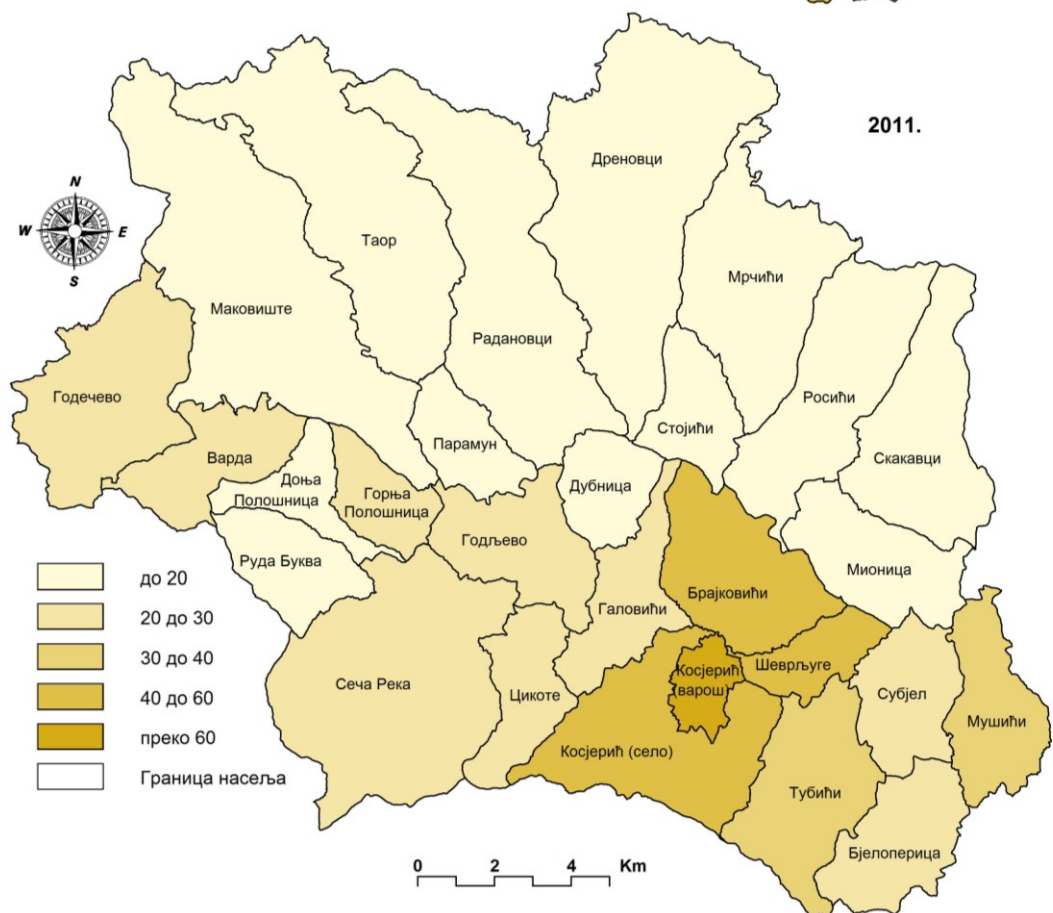
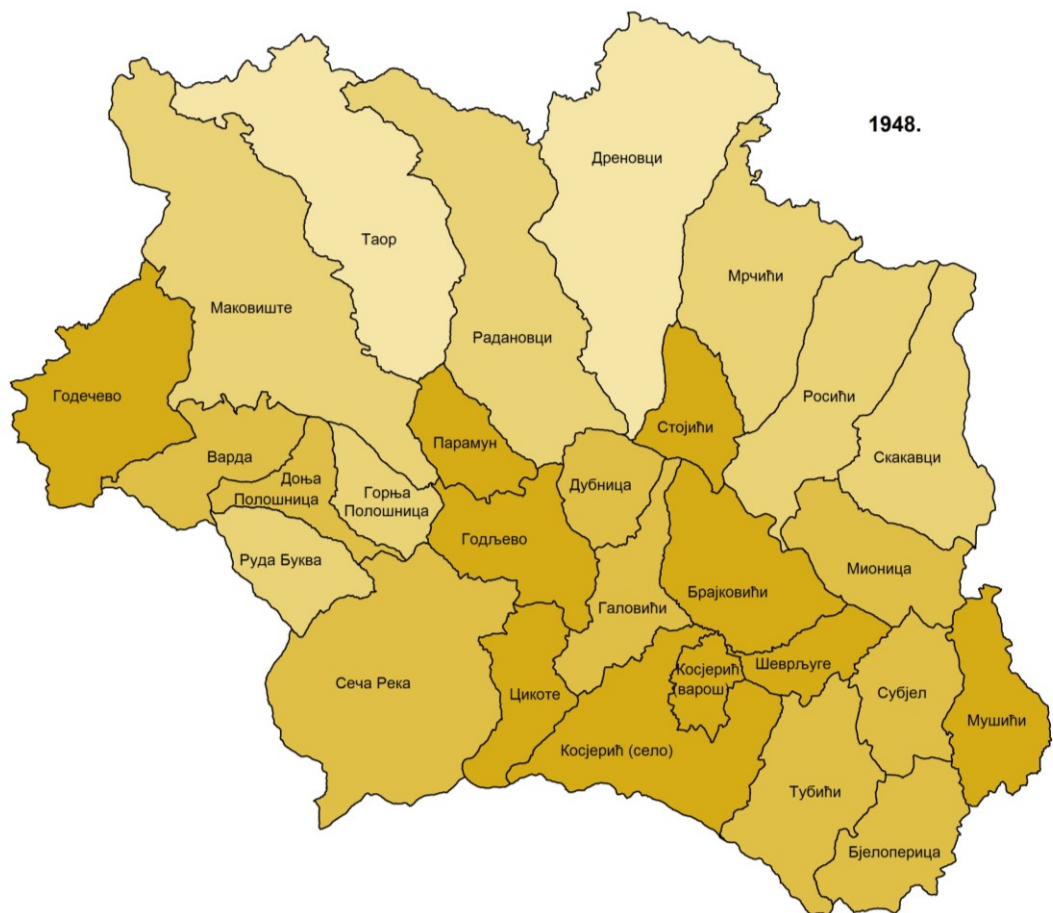
Зону изразите концентрације становништва чини једно насеље – Косјерић. Густина насељености у регионалном центру Српске Црне Горе у периоду 1948–2011. године повећана је више од седам пута, са 167,1 на 1.195,2 ст./km². Нагли пораст густине насељености последица је развоја неаграрних делатности које су привлачиле сеоско становништво, али и мале површине атара (3,34 km²).

Табела 23. Општа густина насељености 1948–2011. године (ст./km²)

насеље	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011
Бјелоперица	58,1	61,1	56,6	53,4	46,4	40,5	33,0	27,9
Брајковићи	73,6	77,4	74,1	61,7	59,7	57,5	55,0	54,3
Варда	50,5	52,5	50,0	45,0	42,1	33,7	37,3	26,0
Галовићи	50,7	54,0	49,9	44,4	43,2	36,0	31,5	25,0
Годчево	63,3	66,8	62,1	53,2	46,8	41,8	34,8	29,8
Годљево	67,5	66,1	60,5	49,1	39,8	35,9	33,7	24,9
Горња Полошница	38,8	37,7	47,9	30,2	26,2	25,7	27,7	20,6
Доња Полошница	40,4	48,9	38,0	44,6	35,4	29,3	17,9	11,3
Дреновци	21,8	23,0	21,8	22,6	19,1	15,9	11,5	10,4
Дубница	44,4	44,6	36,2	33,1	28,9	27,0	23,7	16,9
Косјерић (варош)	167,1	209,0	188,6	556,9	894,6	1.135,9	1.232,3	1.195,2
Косјерић (село)	95,8	100,4	118,7	79,2	67,7	64,8	59,5	52,2
Маковиште	37,6	41,5	39,9	37,4	33,4	28,5	24,3	19,2
Мионица	43,5	44,1	42,1	35,1	29,8	23,4	17,6	14,1
Мрчићи	30,4	31,0	30,6	22,2	23,9	21,8	16,2	14,1
Мушићи	84,3	88,5	84,7	72,9	62,9	55,6	46,9	33,0
Парамун	75,4	52,9	46,3	37,2	30,9	21,7	13,2	13,6
Радановци	36,0	35,6	34,7	30,9	26,9	22,8	18,6	12,9
Росићи	36,1	39,7	36,6	32,2	29,0	23,8	18,7	12,8
Руда Буква	31,0	31,1	34,1	31,7	25,7	26,0	159,0	12,8
Сеча Река	50,4	54,1	51,5	44,1	41,3	36,9	28,9	24,6
Скакавци	34,6	34,8	31,6	29,5	27,3	23,2	17,8	15,6
Стојићи	71,7	73,3	68,9	51,1	44,1	32,1	24,1	15,9
Субјел	52,9	52,9	48,2	43,4	36,8	30,5	26,1	21,4
Таор	25,3	26,4	24,2	20,9	18,0	15,5	13,8	11,1
Тубићи	57,3	54,4	51,6	50,3	47,7	45,8	40,3	33,8
Цикоте	79,9	78,3	68,5	52,1	42,8	39,9	36,0	29,8
Шеврљуге	60,2	62,9	53,8	49,0	55,4	66,3	67,1	55,6
укупно	48,2	50,1	48,1	44,5	43,2	41,2	37,3	32,1
сеоска насеља	47,2	48,8	46,9	40,0	35,7	31,7	26,8	22,0

Извор: РГЗ, 2014; Попис становништва 2011, књ. 20.

У руралном делу Српске Црне Горе густина насељености је у периоду 1948–2011. године опала са 47,2 ст./km² на 22,0 ст./km². Према попису 1948. године, два сеоска насеља имала су густину насељености 80,1–100 ст./km², седам насеља 60,1–80 ст./km², а по девет насеља 40,1–60 ст./km² и 20,1–40,0 ст./km² (карта 9). Услед сталног одлива

Карте 9. и 10. Густина насељености (ст./км²) 1948. и 2011. године

становништва, готово сва сеоска насеља Српске Црне Горе на почетку друге деценије 21. века припадају зони веома слабе насељености. Према попису 2011. године, три села имају густину насељености 40,1–60 ст./km², 11 села 20,1–40 ст./km², а 13 села мање од 20 ст./km² (карта 10). Ретка насељеност већине сеоских насеља последица је економске неразвијености, која је условила сталну емиграцију.

Најмању густину насељености у Српској Црној Гори 2011. године имала су брдско-планинска села са старачким становништвом и пространим атарима, удаљена од важнијих путева: Дреновци (10,4 ст./km²), Таор (11,1 ст./km²), Доња Полошница (11,3 ст./km²), Руда Буква и Росићи (12,8 ст./km²) итд. Најгушће насељена сеоска насеља налазе се у непосредној близини Косјерића: Шеврљуге (55,6 ст./km²), Брајковићи (54,3 ст./km²) и село Косјерић (52,2 ст./km²). Ова три села представљају прелазну зону између густо насељеног урбаног центра и руралног дела веома слабе насељености.

Унутар сеоских атара густина насељености је неравномерна. Становништво је мигрирало из брдско-планинских у долиנסке делове атара, који су пружали повољније услове за живот (морфологија терена, саобраћајне везе, обрадиве површине). Нпр. у Мрчићима готово целокупно становништво је сконцентрисано у долини Ражанске реке, док у брдско-планинским деловима атара постоје само засеоци са по неколико кућа. На тај начин су пространи планински делови сеоских атара на Повлену, Буковима и Субјелу готово остали без становништва. У таквим условима, једна од најочљивијих географских промена изазваних опадањем густине насељености је смањење антропогеног утицаја на географски простор. То се најочигледније огледа у смањивању пољопривредних површина, запуштању сеоских путева, ширењу природне вегетације и све слабијем искоришћавању природних ресурса. На основу теренских истраживања, та појава је најочљивија у планинском простору на северу регије, у атарима Таора, Маковишта, Радановаца, Дреноваца, Годечева, Росића, Скакаваца и других села.

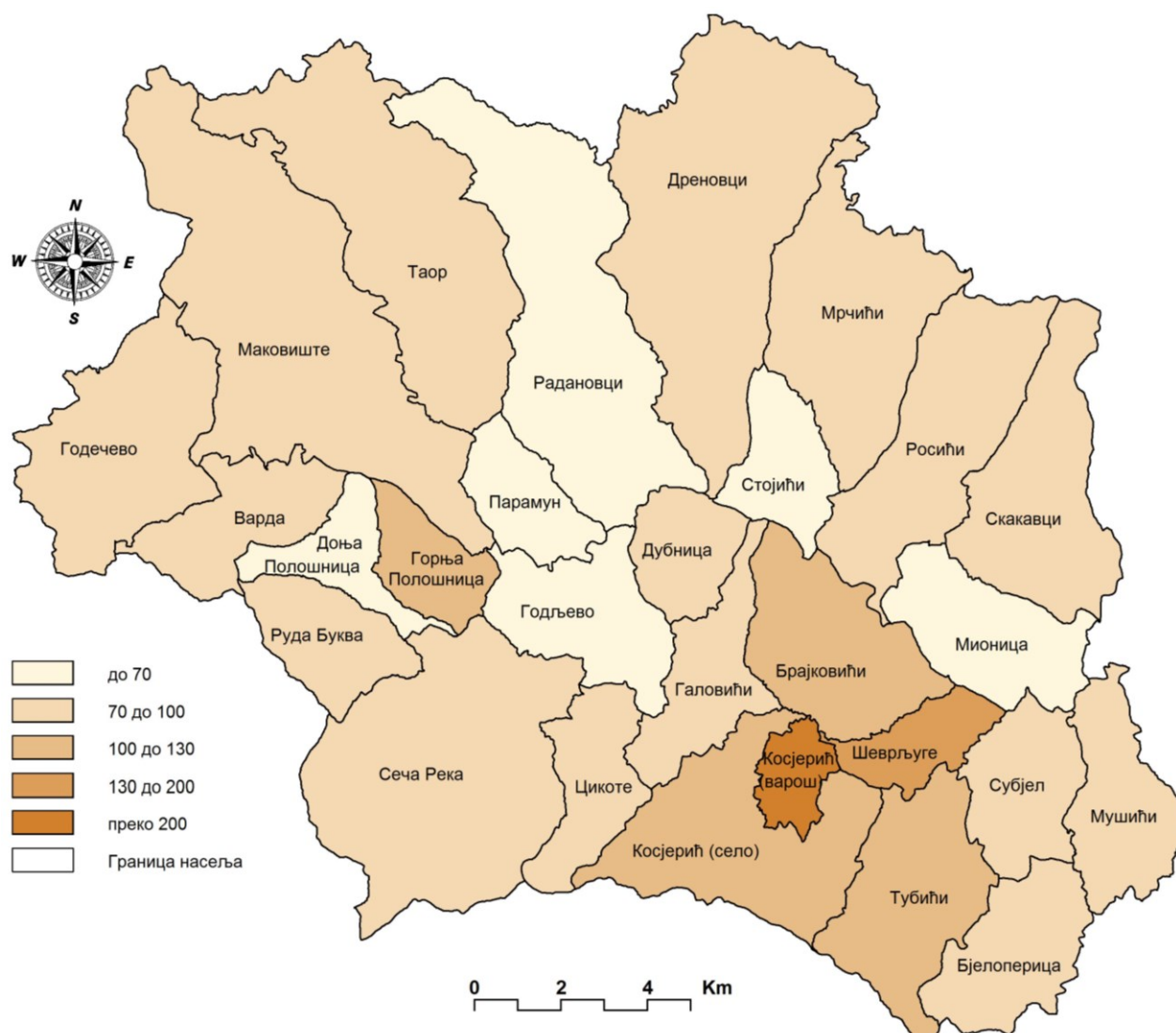
Просторни размештај становништва указује на савремене демографске промене у Српској Црној Гори, што се огледа у постојању широке руралне зоне веома слабе и слабе насељености у северном, централном, источном и западном делу регије, и знатно уже зоне средње и високе насељености на југу (карта 10). Очигледно је да је наглашена концентрација људских и материјалних ресурса у урбаном центру онемогућила постојање дисперзне насељености и довела до изразите поларизације.

Мала густина насељености и наглашене територијалне разлике у размештају становништва отежавају равномерни регионални развој Српске Црне Горе. Планински делови регије, услед слабе насељености, могу се дефинисати као простори дефицитарни у погледу људских ресурса, што већ деценијама негативно утиче на друштвено-економски развој и лимитира могућности привредне ревитализације овог дела ре-

гије. На основу динамике кретања броја становника Српске Црне Горе, густина насељености, као показатељ просторно-демографских односа, смањиваће се и у наредном периоду у свим насељима регије, а нарочито у планинским деловима сеоских атара, који су већ готово претворени у мале анекуменске оазе, без могућности демографске и економске ревитализације.

4.3. ПРОМЕНЕ БРОЈА И ВЕЛИЧИНЕ ДОМАЋИНСТАВА

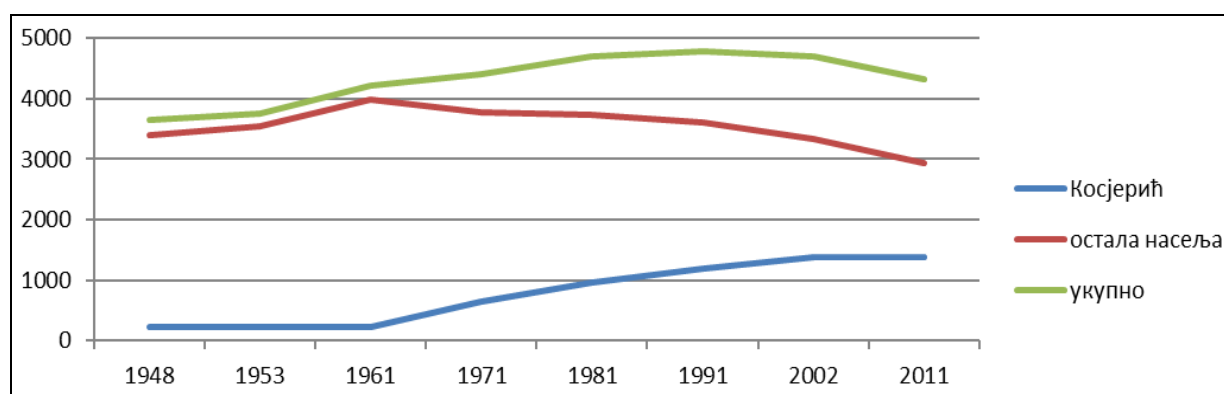
За разлику од броја становника, који у Српској Црној Гори опада од 1953. године, број домаћинстава бележи раст све до последње деценије 20. века. Различита динамика кретања броја становника и броја домаћинстава утицала је на смањивање просечне величине домаћинстава и промену структуре домаћинстава према броју чланова. Деаграризација и трансфер пољопривредног становништва у непољопривредне делатности имали су за последицу промене у социјалним и економским карактеристикама домаћинстава.

Карта 11. Индекси промене броја домаћинстава 2011/1948. године (1948 = 100)

У периоду 1948–2011. године број домаћинстава у Српској Црној Гори повећан је са 3.640 на 4.318 (индекс раста 118,6). У кретању броја домаћинстава издвајају се два периода. У првом периоду (1948–1991) регију је карактерисао умерен пораст броја домаћинстава, са 3.640 на 4.792, или за 31,6% (табела 24). У условима смањивања броја становника, раст броја домаћинстава био је резултат уситњавања традиционалних проширених сеоских породица. То уситњавање условили су социоекономски процеси деаграризације и индустријализације. Развој индустрије и услужних делатности у Косјерићу утицали су да млађи чланови сеоских задруга напусте пољопривреду као главно занимање и траже запослење у граду. То је било праћено њиховим издвајањем из патријархалних домаћинстава и формирањем властитих породица, које су се често и трајно пресељавале у Косјерић.

У другом периоду, после 1991. године, број домаћинстава опада, тако да је по попису 2011. године у Српској Црној Гори живело 4.318 домаћинстава, што је смањење за 9,9% у односу на 1991. годину. Опадање броја домаћинстава у два последња међупописна периода директна је последица смањења броја становника услед исељавања и негативног природног прираштаја.

Графикон 4. Промене броја домаћинстава 1948–2011. године

Кретање броја домаћинстава по насељима одвијало се различитим интензитетом, на шта су утицале разлике у демографском и привредном развоју између урбаног и руралног дела Српске Црне Горе. Једино насеље које је у имало стални раст броја домаћинстава је Косјерић. У анализираном периоду број домаћинстава локалног центра повећао се са 235 на 1.379 (индекс 586,8). Интензиван раст углавном је резултат прилива становништва из сеоских насеља регије. Распадом породичних задруга, на селу су формиране мање породице са млађим становништвом. Оне су се најчешће селиле у Косјерић, који је захваљујући функционалном развоју постао привлачан за насељавање. Раст броја домаћинстава био је нарочито брз у међупописним периодима 1961–1971. (индекс 283,3) и 1971–1981. године (150,5), што се поклапа са временом најинтензивнијих миграција из сеоских насеља ка Косјерићу, узрокованих почетком рада највећих индустријских предузећа у регији (прилог 5).

Табела 24. Промене броја домаћинстава 1948–2011. године

насеље	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011
Бјелоперица	97	97	110	110	115	108	102	91
Брајковићи	202	205	222	201	215	236	214	243
Варда	79	91	100	99	106	84	94	67
Галовићи	81	86	95	94	100	92	96	66
Годчево	179	185	189	196	192	189	166	147
Годљево	143	136	142	136	126	123	118	97
Горња Полошница	40	38	55	42	40	38	45	40
Доња Полошница	42	49	41	51	49	49	37	29
Дреновци	162	164	173	198	174	156	139	136
Дубница	52	53	55	55	49	45	46	38
Косјерић (варош)	235	218	228	646	972	1.195	1.377	1.379
Косјерић (село)	306	344	527	357	334	346	342	306
Маковиште	236	273	299	304	309	291	267	232
Мионица	92	93	102	93	87	78	66	57
Мрчићи	122	118	150	124	133	132	110	105
Мушићи	145	145	151	147	151	139	129	107
Парамун	87	61	68	61	56	45	32	33
Радановци	208	207	220	215	207	191	167	141
Росићи	118	137	139	142	140	134	124	93
Руда Буква	39	40	49	50	49	52	41	35
Сеча Река	285	308	349	332	328	334	291	257
Скакавци	101	109	110	106	114	112	95	89
Стојићи	96	89	104	101	95	81	71	53
Субјел	87	93	96	97	89	81	76	66
Таор	125	134	142	136	133	121	119	105
Тубићи	122	127	133	140	151	153	151	139
Цикоте	110	108	116	113	100	89	88	84
Шеврљуге	49	53	58	65	81	98	100	83
укупно	3.640	3.761	4.223	4.411	4.695	4.792	4.703	4.318
сеоска насеља	3.405	3.543	3.995	3.765	3.723	3.597	3.326	2.939

Извор: Попис становништва 2011, књ. 21.

За разлику од урбаног центра регије, број домаћинстава у сеоским насељима Српске Црне Горе после Другог светског рата опао је са 3.405 на 2.939 (индекс 86,3). Број домаћинстава порастао је у периоду 1948–1961. године за 17,1%, што је углавном последица деобе вишегенерацијских породица. После 1961. године број домаћинстава бележи континуирани пад, због све израженијег процеса депопулације. У сеоским насељима Српске Црне Горе 2011. године живело је 26,4% мање домаћинстава него 1961. године. Смањење броја домаћинстава у руралном делу регије последица је иселјавања младог становништва, опадања наталитета и пораста морталитета (биолошко гашење једночланих и двочланих старачких домаћинстава).

Промене броја домаћинстава у сеоским насељима условљене су њиховим положајем у односу на Косјерић и главне саобраћајнице. Почев од 1948. године запажа се све изразитија појава повећања броја сеоских насеља у којима број домаћинстава опада. Већ у периоду 1948–1953. године та појава је забележена у седам насеља, док је 2002–2011. године регистрована у чак 25 села Српске Црне Горе. Највећи пад броја домаћинстава имала су емиграциона насеља која су захваћена интензивном депопу-

лацијом и старењем становништва: Парамун (индекс 37,9), Стојићи (55,2), Мионица (62,0), Годљево (67,8), Радановци (67,8) итд. Пораст броја домаћинства у периоду 1948–2011. године забележен је само у три сеоска насеља, лоцирана у близини Косјерића: Шеврљуге (индекс 169,4), Брајковићи (120,3) и Тубићи (113,9). Ова насеља представљају функционално развијенија села, са већим бројем дневних миграната и интензивнијим социоекономским променама, што је позитивно деловало на кретање броја домаћинства.

Промену броја домаћинства у Српској Црној Гори прати и промена њихове просечне величине (табела 25; прилог 6). У периоду 1948–2011. године број домаћинства у регији повећан је готово за петину, а број становника је смањен за трећину, што указује да је изражен тренд опадања просечне величине домаћинства. Све мања домаћинства директна су последица смањивања стопе наталитета, све каснијег ступања у брак, запослености оба супружника, прихватања савремених схватања о величини породице, промена образовног нивоа становништва итд. Промене су се манифестовале уситњавањем сеоских домаћинства и формирањем ужих породица.

Табела 25. Просечна величина домаћинства 1948–2011. године

година	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011
Косјерић	2,4	3,2	2,8	2,9	3,1	3,2	3,0	2,9
остала насеља	5,3	2,3	4,5	4,1	3,7	3,4	3,1	2,9
укупно	5,1	5,1	4,4	3,9	3,5	3,3	3,1	2,9

Извор: Коначни резултати... 1948, књ. X; Попис становништва 1953, књ. XVI; Попис становништва 1961, књ. XVI; Попис становништва 1971, документациони материјал; Попис становништва 1981, документациони материјал; Попис становништва 1991, књ. 6; Попис становништва 2002, књ. 11; Попис становништва 2011, књ. 10.

Непосредно после Другог светског рата у Српској Црној Гори домаћинства су имала у просеку више од 5 чланова, што указује на висок наталитет и доминацију породичних задруга. Највећу просечну величину домаћинства 1948. године имали су Тубићи (6,2 члана), Годчево (6,1) и Шеврљуге (6,1), а најмању Косјерић (2,4 члана). У периоду 1948–2011. године просечна величина домаћинства смањена је са 5,1 на 2,9 чланова, што указује на изражену депопулацију и чињеницу да се у Српској Црној Гори не обезбеђује проста репродукција становништва. Највећа домаћинства 2011. године имали су Годчево (3,5 чланова) и Шеврљуге (3,3), а најмања Доња Полошница (2,1) и Стојићи (2,0), у којима доминирају мала старачка домаћинства. Смањивање величине домаћинства негативно утиче на регионални развој Српске Црне Горе, јер се јавља све израженији недостатак радне снаге у пољопривреди.

У свим пописним годинама просечна величина домаћинства била је већа у сеоским насељима него у урбаном центру регије. То је последица споријег раслојавања сеоских домаћинства, на једној страни, и исељавања младих у Косјерић, где су формирали засебне породице, на другој. У анализираном периоду просечна величина домаћинства у урбаном центру регије кретала се од 2,4 до 3,2 члана, а у руралном делу од

2,9 до 5,3 чланова, што указује на интензивније социоекономске процесе у граду у односу на сеоска насеља. Према попису 2011. године, просечан број чланова у домаћинству Косјерића и сеоских насеља је изједначен (2,9 чланова).

Упоредо са опадањем броја и просечне величине домаћинства, у Српској Црној Гори дошло је и до значајних промена у структури домаћинства према броју чланова (табела 26). Непосредно после Другог светског рата у регији су доминирала велика домаћинства, која је најчешће чинило неколико родбинским везама повезаних породица (породичне задруге). Социоекономске промене током друге половине 20. века довеле су до смањивања удела домаћинства са великим бројем чланова и повећања удела малих домаћинства.

У периоду 1948–2011. године учешће домаћинства са 1–4 члана повећано је са 42,4% на 83,5%, а домаћинства са пет и више чланова је смањено са 57,6% на 16,5%. О интензивним променама величине домаћинства сведочи и податак да су 1948. и 1953. године најбројнија била петочлана домаћинства, 1961. и 1971. четворочлана, 1981. трочлана, а 1991, 2002. и 2011. године двочлана домаћинства.

Табела 26. Структура домаћинства према броју чланова 1948–2011. године (%)

број чланова	1	2	3	4	5	6 и више
1948	7,2	8,0	10,9	16,3	18,4	39,2
1953	6,0	7,6	11,4	17,3	17,7	40,0
1961	8,6	11,1	15,1	19,0	18,5	27,7
1971	9,2	15,3	19,7	21,2	15,9	18,7
1981	12,5	19,0	20,8	19,1	13,0	15,6
1991	14,5	24,2	18,1	20,0	10,6	12,6
2002	20,4	25,1	16,8	18,6	9,2	9,9
2011	24,4	26,8	16,7	15,6	7,8	8,7

Извор: Коначни резултати... 1948, књ. X; Попис становништва 1953, књ. XVI; Попис становништва 1961, књ. XVI; Попис становништва 1971, документациони материјал; Попис становништва 1981, документациони материјал; Попис становништва 1991, књ. 6; Попис становништва 2002, књ. 11; Попис становништва 2011, књ. 10.

Српску Црну Гору последњих деценија одликује све веће учешће домаћинства са малим бројем чланова. Једночлана домаћинства су 1948. године чинила 7,2% укупног броја, док је њихово учешће 2011. године повећано на 24,4%. Пораст броја ових домаћинства последица је продужења животног века (удовци и удовице), осамостаљивања младих пре брака, све учесталијих развода бракова, досељавања појединаца са села у Косјерић ради запошљавања итд. Повећању броја самачких домаћинства доприноси и све израженији проблем женидбе на селу, јер је због исељавања жена у сеоским насељима све више нежења (тзв. „старих момака“), који представљају самачка домаћинства.

Удео домаћинства са два члана повећан је у периоду 1948–2011. године са 8,0% на 26,8%. Чињеница да су у Српској Црној Гори двочлана домаћинства најбројнија и да чине више од четвртине укупног броја, јасно указује на лошу перспективу демограф-

ског развоја регије. Двочлане породице у Косјерићу најчешће чине брачни парови без деце, који се издвајају из шире породичне заједнице и заснивају посебна домаћинства. У сеоским насељима, нарочито у мањим засеоцима, доминирају двочлана старачка домаћинства. Код таквих домаћинстава долази до запуштања имања, због недостатка радне снаге.

Удео трочланих домаћинстава после Другог светског рата повећан је са 10,9% на 16,7%, док је учешће четворочланих незнатно смањено, са 16,3% на 15,6%. Ова домаћинства најчешће чине брачни парови са једним или двоје деце, а у сеоским насељима и старачки брачни парови са неожењеним одраслим синовима. Интензиван пораст броја и удела домаћинстава са три и четири члана до 80-их година 20. века резултат је општеприхваћеног схватања да оваква величина домаћинства представља рационалнији однос према рађању деце и организацији породичних функција и обавеза. Последњих деценија број ових домаћинстава је у паду, због смањивања броја склопљених бракова, исељавања и пада наталитета.

У Српској Црној Гори број и удео домаћинстава са пет и више чланова константно опада после Другог светског рата. У периоду 1948–2011. године учешће петочланих породица у укупном броју домаћинстава смањено је са 18,4% на 7,8%, а домаћинстава са шест и више чланова за 39,2% на 8,7%. Велика домаћинства углавном чине три или четири генерације, при чему је син после женидбе остао да живи у заједници са родитељима. Знатно је мањи број вишечланих домаћинстава која чине родитељи и већи број деце. Тенденција интензивног смањивања броја у удела великих домаћинстава у Српској Црној Гори биће настављена и у будућности, због раслојавања преосталих вишегенерацијских домаћинстава и сталног опадања стопе наталитета.

На нивоу насеља, присутне су разлике у структури домаћинстава према броју чланова између Косјерића и руралног дела Српске Црне Горе. Према свим пописима становништва 1948–2011. године, учешће домаћинстава са мањим бројем чланова било је веће у градском центру, док вишечланих домаћинства има више у селима. Нпр. у Косјерићу су 2011. године домаћинства до четири члана имала учешће од 88,9%, а домаћинства са пет и више чланова свега 11,1%; у руралном делу регије учешће малих домаћинстава износило је 81,0%, а вишечланих 19,0%. Ове разлике указују на различит интензитет социоекономских промена у градској и сеоској средини, и последица су веће флексибилности младог урбаног становништва, које се брже осамостаљује и одваја од родитеља, док се у сеоским насељима, због потреба пољопривредне производње, још увек делимично одржавају проширена домаћинства. Међутим, 2011. године учешће једночланих и двочланих домаћинстава било је веће у руралном делу регије него у Косјерићу, што је последица израженог процеса демографског старења и пораста броја малих старачких домаћинстава на селу.

Кретање броја, просечне величине и структуре домаћинства по броју чланова у Српској Црној Гори у анализираном периоду јасно указују на све изразитије негативне демографске промене у регији (све мањи број великих домаћинства, доминација дво-чланих домаћинства, старачка домаћинства итд.). Због неповољног природног и механичког кретања становништва ове регије, смањивање броја домаћинства треба очекивати и у наредном периоду, нарочито у сеоским насељима.

4.4. ПРОМЕНЕ ПРИРОДНОГ КРЕТАЊА СТАНОВНИШТВА

Природно кретање становништва представља основну детерминанту њеног демографског развоја Српске Црне Горе. Пошто је ова регија изразито емиграциони простор, од односа рађања и умирања зависи обнављање и ревитализација њеног становништва. Од средине 20. века становништво Српске Црне Горе одликује константни пад наталитета, смањивање фертилног контингента, пораст морталитета и смањивање природног прираштаја, који од средине 80-их година 20. века има негативне вредности. Механичка редистрибуција становништва у регији довела је до изразите поларизације природног кретања између градског и сеоских насеља.¹⁶

4.4.1. Промене наталитета

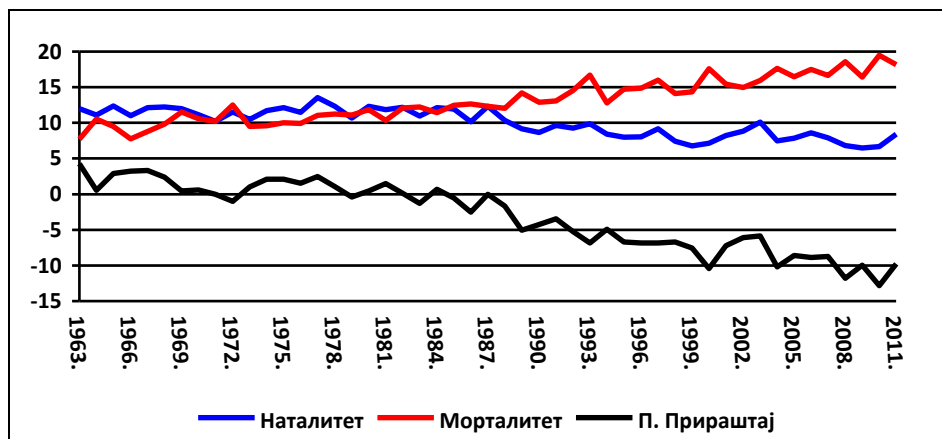
Наталитет у Српској Црној Гори био је висок у годинама после Другог светског рата, које представљају период компензације недовољне репродукције становништва у годинама рата. Просечна стопа наталитета 1950. године износила је 26,1‰, а 1954. године 24,8‰ (Vitalna statistika за 1950 и 1954). Рађање већег броја деце било је условљено смртношћу одојчади, повољном старосном структуром, потребом за радном снагом у пољопривреди, ниским образовним нивоом и доминацијом проширених породица, које су фаворизовале традиционалне моделе репродуктивног понашања.

После 1960. године долази до опадања наталитета у Српској Црној Гори, што је нарочито изражено после 1991. године. Високе стопа наталитета у компензационом периоду замењене су умереним, а почетком 21. века ниским стопама. То је резултат демографске транзиције која се одвијала у складу са савременим социоекономским процесима, утичући на промену биолошких чинилаца репродукције (погоршање старосне структуре и смањено учешће најфертилнијег дела популације).

Од 1963. до 2011. године просечна стопа наталитета у Српској Црној Гори износила је 10,5‰. Посматрано по декадама, уочава се постепени пад стопе наталитета. За период 1963–1970. њена средња вредност износи 11,7‰, 1971–1980. године 11,6‰, 1981–1990. године 11,0‰, 1991–2000. године 8,4‰, а у периоду 2001–2011. године

¹⁶ Временски оквир истраживања природног кретања становништва зависио је од расположиве статистичке документације. Републички завод за статистику Србије од 1963. године води виталну статистику на нивоу на-сеља, што је омогућило анализирање разлика у вредности компоненти природног кретања између Косјерића и сеоских насеља.

8,0‰ (табела 27; прилог 7). На смањивање наталитета утицали су бројни фактори: исељавање репродуктивно способног становништва, подизање образовног нивоа, измена статуса жене у друштву, нови репродуктивни обрасци (контрола рађања и планирање породице), укупне социоекономске прилике и животни стандард итд.

Графикон 5. Природно кретање становништва 1963–2011. године

Од 60–их година 20. века, под утицајем модернизације, знатно се изменио однос према рађању. Традиционални репродуктивни модели замењени су ограничавањем величине породице и контролом рађања, што је условљено степеном образовања и осталим чиниоцима који утичу на став према породици. Неки од најзначајнијих фактора који су негативно деловали на кретање наталитета у Српској Црној Гори су индустријализација, урбанизација и деаграризација, које су смањиле потребу за привређивањем свих чланова домаћинства, посебно за радом деце у пољопривреди. Будући да је смртност одојчади смањена и да деца више не доприносе породичном дохотку, нестали су биолошки и социоекономски разлози који би упућивали родитеље да имају већи број деце. Са напуштањем пољопривреде, повећаном мобилношћу, запошљавањем и концентрацијом становништва у Косјерићу смањивале су се економске потребе за великим породицама. Због ових социо-психолошких фактора, од 60–их година 20. века плодност становништва Српске Црне Горе константно опада.

Табела 27. Просечне стопе наталитета, mortalитета и природног прираштаја (‰)

период	Српска Црна Гора			Косјерић			остала насеља		
	н	м	пп	н	м	пп	н	м	пп
1963–1970	11,7	9,5	2,2	24,7	7,4	17,3	10,7	9,7	1,0
1971–1980	11,6	10,7	0,9	21,6	4,9	16,7	10,0	11,6	-1,6
1981–1990	11,0	12,3	-1,3	19,7	5,2	14,5	8,7	14,1	-5,4
1991–2000	8,4	14,9	-6,5	12,8	7,4	5,3	6,9	17,4	-10,5
2001–2011	8,0	17,0	-9,0	11,9	10,1	1,8	6,3	20,0	-13,7
1963–2011	10,5	13,2	-2,7	20,6	9,3	11,3	8,6	14,0	-5,4

Извор: Витална статистика 1963–2011, документациони материјал.

Тенденција смањења стопе наталитета карактерише и Косјерић и сеоска насеља, али са значајним разликама у интензитету промена. Просторна редистрибуција наталитета у периоду 1963–2011. године детерминисана је процесима индустријализације и урбанизације и миграцијама село – град, што је довело и до разлика у интензитету демографског старења између урбаног и руралног дела регије. На тај начин дошло је до преношења центра природног обнављања становништва из сеоских у градско насеље. О томе сведочи и податак да је од укупног броја живорођених у Српској Црној Гори 1963. године на Косјерић отпадало 11,4%; услед демографског пражњења села и концентрације фертилног становништва у Косјерићу, 2011. године удео градског насеља у наталитету регије повећан је на 44,2%.

У Косјерићу је услед досељавања младих 60–их и 70–их година 20. века формирана повољна старосна структура, а тиме и већа репродуктивна снага становништва, што је утицало на високе стопе наталитета, које су појединих година биле изнад 30%. Од 1963. до 2011. године просечна стопа наталитета у овом насељу износила је 20,6%. Њена средња вредност за период 1963–1970. износила је 24,7%, 1971–1980. године 21,6%, 1981–1990. године 19,7%, 1991–2000. године 12,8%, а у периоду 2001–2011. године 11,9% (табела 27; прилог 7). Иако има тенденцију сталног опадања, стопа наталитета Косјерића је знатно већа него у сеоским насељима. Међутим, снижавање стопе рађања испод 10% крајем прве деценије 21. века указује да је и урбани центар Српске Црне Горе под утицајем негативних демографских процеса.

У сеоским насељима регије просечна стопа наталитета у периоду 1963–2011. године износила је 8,6%. Због исељавања младог становништва, које је напуштало пољопривреду и тражило запослење у градовима, апсолутне и релативне вредности наталитета су се постепено смањивале. Посматрано по декадама, стопа наталитета сеоског становништва Српске Црне Горе је опадала са 10,7% (1963–1970), на 10,0% (1971–1980), 8,7% (1981–1990), 6,9% (1991–2000) и 6,3% (2001–2011) (табела 27; прилог 7). Нижи наталитет у руралном делу регије 60–их и 70–их година 20. века у односу на просечне вредности у Србији указује на рани почетак процеса демографске транзиције, који се манифестовао изразитом имиграцијом репродуктивно способног становништва. Највише стопе наталитета у периоду 2001–2011. године имала су сеоска насеља са већим учешћем фертилног становништва у укупном и повољнијом старосном структуром (Варда 10,4%, Мрчићи 9,8%, Галовићи 9,6%, Сеча Река 9,1%, село Косјерић 8,8% итд.) (прилог 7).

Све мањи број деце доводи у питање биолошки опстанак сеоских насеља, а у појединим селима је све чешћа појава да се за годину дана не роди ни једно дете. У периоду 1963–2011. године 24 од 27 сеоских насеља Српске Црне Горе су бар једне године имала стопу наталитета од 0%. У малим брдско-планинским насељима са неповољ-

ном старосном структуром у вишегодишњим периодима готово да и није било природног обнављања популације. Нпр. од 1963. до 2011. године у Горњој Полошници је 27 пута стопа наталитета износила 0‰. У овом селу од 1993. до 2011. године рођена су два детета, а у Доњој Полошници петоро. У Парамуну је од 2002. до 2011. године рођено једно дете, као и у Рудој Букви у периоду 1998–2007. године. Најдужи низ без наталитета забележен је у Стојићима, где током 11 година (2001–2011) није било рађања. Ови алармантни подаци указују да почетком 21. века у све већем броју сеоских насеља Српске Црне Горе наталитет као позитивна компонента природног кретања становништва готово да и не постоји, а пошто је имиграција незнатна, тим насељима прети демографско гашење.

Рађање све мањег броја деце негативно утиче на број становника, природни прираштај, просечну величину домаћинства, старосну структуру и друга демографска обележја Српске Црне Горе. По вредности стопа наталитета, рурални део регије спада у угроженије делове Србије. С обзиром на стално смањење величине фертилног контингента, реално је очекивати да се тренд опадања наталитета настави и даље. Низак наталитет ствара дефицит радне снаге, нарочито у пољопривреди, што негативно утиче на будући привредни развој Српске Црне Горе. Стога су неопходне конкретне акције популационе политике која ће ублажити алармантно стање, бар у оним насељима у којима је још увек могуће обезбедити природно обнављање становништва (Сеча Река, Шеврљуге, село Косјерић, Галовићи, Брајковићи итд.). У том циљу треба предузети мере којима ће се побољшати економски услови за заснивање породице, рађање и подизање деце.

4.4.2. Промене фертилитета

У односу на наталитет, фертилитет је поузданији показатељ природног кретања, јер означава стварну плодност женске популације, односно учесталост рађања. Основни параметри фертилитета (величина фертилног контингента и опште стопе фертилитета) у Српској Црној Гори од 50–их година 20. века показују негативне тенденције, што неповољно утиче на демографски развој регије.

Промене у величини женског фертилног контингента (15–49 година) су од виталног значаја с аспекта обима рађања. После Другог светског рата број жена у фертилном периоду повећан је једино у међупописном периоду 1948–1953. године за 6,9% (табела 28). Од средине 50–их година 20. века, величина фертилног контингента се константно смањује. У периоду 1953–2011. године број жена у репродуктивном добу је више него преполовљен, са 5.462 на 2.374 (индекс промене 43,5). Поред апсолутног смањења фертилног контингента, негативна кретања су присутна и у његовом односу према укупној женској популацији, јер се удео жена у репродуктивном добу у

женском становништву смањио са 54,7% (1953) на 38,2% (2011). Алармантно смањење величине фертилног контингента резултат је изразите депопулације, условљене ниским наталитетом и иселјавањем младог женског становништва.

Табела 28. Промене фертилног контингента у периоду 1948–2011. године

год.	Српска Црна Гора	удео у женском ст. (%)	Косјерић	удео у женском ст. (%)	удео у ферт. конт. (%)	остала насеља	удео у женском ст. (%)	удео у ферт. конт. (%)
1948	5.111	52,5	-	-	-	-	-	-
1953	5.462	54,7	-	-	-	-	-	-
1961	4.720	50,0	-	-	-	-	-	-
1971	4.612	53,4	603	63,9	13,1	4.009	52,2	86,9
1981	3.746	44,9	879	58,1	23,5	2.867	41,9	76,5
1991	3.394	42,3	1.052	55,0	31,0	2.342	38,3	69,0
2002	3.266	44,7	1.226	57,5	37,5	2.040	39,5	62,5
2011	2.374	38,2	937	46,1	39,5	1.437	34,4	60,5

Извор: Коначни резултати... 1948, књ. II; Попис становништва 1953, књ. X; Спасовски, 1981; Попис становништва 1971, књ. VIII; Попис становништва 1981, документациони материјал; Попис становништва 1991, књ. 4; Попис становништва 2002, књ. 2; Попис становништва 2011, књ. 2.

Значајне разлике у величини фертилног контингента присутне су на нивоу насеља. Трансфер младог женског становништва из сеоских насеља у Косјерић у другој половини 20. века довео је до померања центра репродукције из руралног у урбани део регије. О томе сведочи и податак да је удео Косјерића у фертилном контингенту Српске Црне Горе повећан са 13,1% (1971) на 39,5% (2011). Због иселјавања јако је сужена група женског сеоског становништва која утиче на рађање. У периоду 1971–2011. године фертилни контингент у сеоским насељима Српске Црне Горе смањен је скоро 3 пута, а у Косјерићу је увећан за половину, али са смањивањем у последњем међупописном периоду (табела 28). Раст фертилног контингента у Косјерићу резултат је досељавања женског становништва из сеоских насеља, али се то није значајније одразило на број живорођених, који показује тенденције сталног опадања.

Удео жена у годинама фертилитета у женском становништву знатно је већи у Косјерићу него у сеоским насељима, али са тенденцијама сталног смањивања. Учешће фертилног контингента у укупном броју жена у периоду 1971–2011. године смањено је у градском насељу са 63,9% на 46,1%, а у руралном делу регије са 52,2% на 34,4%. Осим регионалног центра, 2011. године заступљеност женског фертилног контингента изнад 40% имали су и Шеврљуге (43,8%), село Косјерић (41,7%), Брајковићи (41,6%) и Варда (40,8%), тј. углавном насеља у близини града са већим бројем дневних миграната и повољнијим основама за повећање наталитета. Најниже вредности забележене су у брдско-планинским селима Росићи (21,7%), Дреновци (22,5%), Дубница (25,0%) и Стојићи (25,4%). Податак да нпр. у Горњој Полошници фертилни контингент обухвата само 7 жена и да нема женске популације у групи 0–15 година указује да појединим сеоским насељима Српске Црне Горе у наредним деценијама предстоји биолошко гашење.

Значајан показатељ природног кретања становништва су и опште стопе фертилитета. Општа стопа фертилитета у Српској Црној Гори средином 20. века била је висока и 1953. године износила је 90,4‰. О високој плодности указује податак да је у Црногорском срезу 1948. године 21,5% жена старијих од 15 година имало петоро или више деце (Коначни резултати... 1948, књ. VIII). Промене у погледу рађања изражене су од средине 50-их година 20. века (табела 29). По међупописним периодима, просечне стопе фертилитета у Српској Црној Гори износиле су 69,5‰ (1953–1961), 44,5‰ (1961–1971), 47,8‰ (1971–1981), 48,9‰ (1981–1991), 37,5‰ (1991–2001) и 36,8‰ (2002–2011). И поред негативних тенденција, у периоду 1961–1981. године дошло је до извесног пораста опште стопе фертилитета, што је резултат уласка у репродуктивно доба женског становништва рођеног у компензационом периоду после Другог светског рата.

Упоређујући опште стопе фертилитета у Српској Црној Гори са вредностима на нивоу Србије, уочава се да је плодност жена у регији у свим међупописним периодима био испод просека. Смањење стопа фертилитета условљено је све каснијим ступањем жена у брак, одлагањем рађања, повећањем нивоа образовања жена, као и савременим схватањима о браку и репродуктивном понашању. Те промене су повезане и са социоекономским процесима који су условили промену положаја жена у друштву (повећано запошљавање жена, уместо традиционалне улоге мајке и домаћице).

Табела 29. Опште стопе фертилитета 1953–2011. године (‰)

период	Српска Црна Гора	Косјерић	остала насеља
1953–1961	69,5	-	-
1961–1971	44,5	-	-
1971–1981	47,7	71,8	42,5
1981–1991	48,9	66,8	42,3
1991–2002	37,5	44,9	33,7
2002–2011	36,9	42,6	33,3

Извор: Витална статистика 1953–2011, документациони материјал.

Посматрано по типу насеља, стопе фертилитета су веће у Косјерићу у односу на сеоска насеља Српске Црне Горе (табела 29). Ниво плодности жена у урбаном центру регије смањен је са 71,8‰ (1971–1981) на 42,6‰ (2002–2011), а у руралном делу са 42,5‰ на 33,3‰. Разлике у стопи фертилитета између Косјерића и сеоских насеља могу се објаснити бољим социоекономским условима и вишим животним стандардом у граду, али и повољнијом старосном структуром женског репродуктивног становништва. У периоду 2002–2011. године просечне стопе фертилитета изнад 40‰, поред Косјерића, имало је седам сеоских насеља: Галовићи, Варда, Мрчићи, Сеча Река, Руда Буква, село Косјерић и Тубићи. У осам насеља стопа фертилитета је била нижа од 20‰ (Стојићи, Парамун, Дубница, Цикоте, Горња Полошница, Шеврљуге, Бјелоперица и Росићи). Посебно алармантно стање је у Стојићима, у којима је у периоду 2002–2011. године просечна стопа фертилитета износила 0‰.

4.4.3. Промене морталитета

После Другог светског рата и током 50-их година 20. века у Српској Црној Гори дошло је до опадања стопе смртности, услед општег побољшања услова живота (унапређење здравствене заштите), позитивног природног прираштаја и повољне старосне структуре. Просечне стопе морталитета у регији у периоду 1950–1954. године смањене су са 12,8‰ на 8,2‰ (Vitalna statistika за 1950 и 1954).

Просечна стопа морталитета становништва Српске Црне Горе за период 1963–2011. године износила је 13,3‰. У апсолутним вредностима број умрлих лица повећан је са 141 (1963) на 225 (2011), или за 59,6%.

После периода смањења смртности средином 20. века, од 1960-тих година у регији се уочава сталан пораст просечне годишње стопе морталитета. У периоду 1963–1970. просечна стопа морталитета износила је 9,5‰, а 1971–1980. године 10,7‰. Успорен тренд повећавања стопе смртности 60-их и 70-их година 20. века резултат је унапређења услова живота (развој здравствене и социјалне заштите, побољшање хигијенских услова на селу итд.), што је утицало на продужење просечног животног века. Тренд интензивнијег раста морталитета наступио је од 80-их година 20. века, када су се просечне вредности кретале од 12,3‰ (1981–1990), 14,9‰ (1991–2000) до 17,0‰ (2001–2011) (табела 27; прилог 8). Нагло повећање стопе смртности у последње три декаде указује на све већи утицај демографског старења.

Табела 30. Смртност одојчади 1951–2010. године

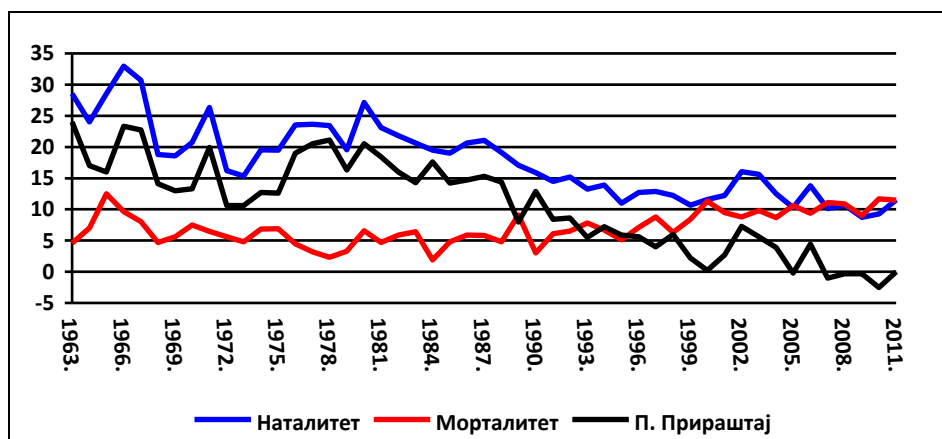
период	стопа смртности одојчади (‰)	удео умрле одојчади у укупном броју умрлих (%)
1951	96,1	14,2
1961–1970	34,3	4,5
1971–1980	18,8	2,0
1981–1990	10,8	1,0
1991–2000	14,6	0,8
2001–2010	6,6	0,3
1961–2010	18,8	1,6

Извор: Vitalna statistika за 1951 и 1952; Природно кретање становништва у Републици Србији 1961–2010.

Морталитет у Српској Црној Гори условљен је и стопом смртности одојчади, која је показатељ економског, социјалног и здравственог нивоа регије. У годинама после Другог светског рата стопа морталитета одојчади била је веома висока (1951. године 96,1‰) (Vitalna statistika за 1951 и 1952). Побољшавањем здравствене заштите, у периоду 1961–2010. године дошло је до смањења смртности одојчади за око 10 пута (табела 30), чиме су створени услови за хуманију репродукцију становништва. У посматраном периоду просечна стопа морталитета одојчади у регији износила је 18,8‰. По декадама, стопе смртности одојчади износиле су: 34,3‰ (1961–1970), 18,8‰ (1971–1980), 10,8‰ (1981–1990), 14,6‰ (1991–2000) и 6,6‰ (2001–2010). Удео умрле одој-

чади у укупном броју умрлих у Српској Црној Гори смањен је са 4,5% (1961–1970) на 0,3% (2001–2010), што указује да су опште стопе морталитета под утицајем смртности старијих старосних група.

Заједничко обележје Косјерића и сеоских насеља у последњим деценијама јесте константни раст смртности у апсолутним и релативним вредностима, али просечне годишње стопе морталитета варирају у зависности од типа насеља. Најниже стопе морталитета забележене су у Косјерићу, због повољније старосне структуре и бољих социоекономских услова живота. Просечна стопа морталитета у урбаном центру Српске Црне Горе у периоду 1963–2011. године износила је 9,3‰. Просечна стопа морталитета по декадама даје реалнију слику. Опште стопе морталитета градског становништва забележиле су пад са 7,4‰ (1963–1970) на 4,9‰ (1971–1980), што је последица побољшања старосне структуре условљене досељавањем младог становништва из сеоских насеља. У наредном периоду стопа морталитета Косјерића бележи раст са 5,2‰ (1981–1990) на 7,4‰ (1991–2000) и 10,1‰ (2001–2011) (табела 27; прилог 8). Интензивни раст стопе смртности у последње три декаде условљен је старењем популације и слабљењем имиграционих процеса.

Графикон 6. Природно кретање становништва Косјерића 1963–2011. године

У односу на Косјерић, сеоска насеља Српске Црне Горе имају знатно више стопе морталитета са тенденцијом убрзаног раста, што је директна последица демографског старења. Просечна стопа морталитета у руралном делу регије у периоду 1963–2011. године износила је 14,0‰. Посматрано по декадама, стопа морталитета бележи интензиван раст: 9,7‰ (1963–1970), 11,6‰ (1971–1980), 14,1‰ (1981–1990), 17,4‰ (1991–2000) и 20,0‰ (2001–2011) (табела 27; прилог 8). Пораст смртности сеоског становништва у условима снижених специфичних стопа морталитета последица је интензивног демографског старења.

Морталитет у руралном делу регије је просторно неуједначен и са највишим вредностима у брдско-планинским селима са старијим становништвом и лошијим

социоекономским условима живота. У периоду 2001-2011. године највише стопе смртности имали су Стојићи (33,1‰), Парамун (31,4‰), Росићи (31,0‰), Годљево (26,4‰) итд. Најниже стопе морталитета бележе долињска насеља у близини Косјерића, са повољнијим саобраћајним положајем (Шеврљуге, Брајковићи, Тубићи, село Косјерић, Галовићи). Стопе морталитета су веома неуједначене, а појединих година у популационо малим насељима (Горња Полошница, Доња Полошница, Парамун, Руда Буква и др.) износиле су 0‰ (прилог 8).

Као негативна компонента природног кретања становништва, морталитет је индикатор друштвено-економске развијености и здравственог стања популације. Током посматраног периода, стопе морталитета у Српској Црној Гори биле су изнад просечних вредности за Србију. С обзиром на то да у регији доминира старије становништво, у наредном периоду треба очекивати пораст стопе смртности са трендом који је започет 60-их година 20. века. Морталитет у регији је под снажним утицајем процеса демографског старења, на који се све мање може утицати економским и социјалним мерама друштва.

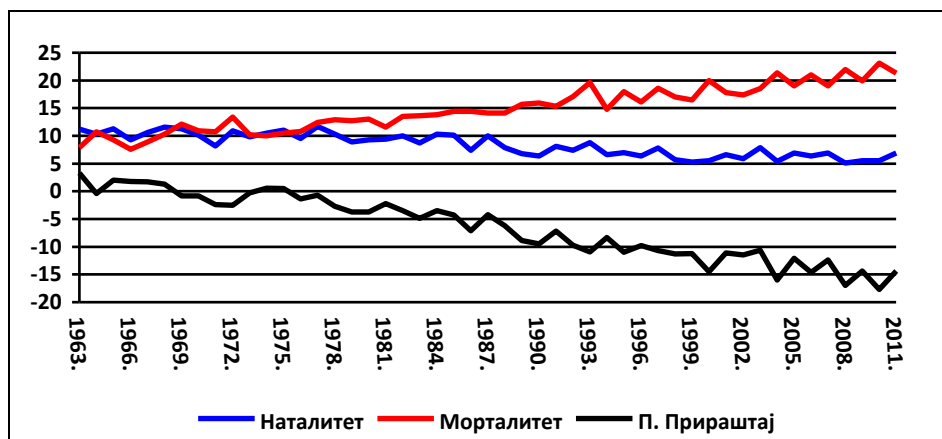
4.4.4. Промене природног прираштаја

Према кретању природног прираштаја, у Српској Црној Гори се после Другог светског рата издвајају три карактеристична периода: 1945–1961, 1961–1981. и 1981–2011. године. Први период се одликује наглим порастом стопе наталитета, опадањем смртности становништва и релативно високом стопом природног прираштаја. Други период карактерише неуједначено опадање наталитета, благо увећавање морталитета и умерено опадање стопе природног прираштаја. У трећем периоду до пуног изражаја су дошле негативне последице дотадашњег демографског развоја, што је манифестовало у нагом паду наталитета, порасту морталитета и брзом опадањем стопе природног прираштаја, која има изразито негативне вредности.

Природни прираштај у Српској Црној Гори био је релативно висок после Другог светског рата, у годинама које представљају компензациони период. Просечне стопе природног прираштаја у регији у периоду 1950–1954. године порасле су са 13,3‰ на 16,5‰ (Vitalna statistika за 1950 и 1954).

Дивергентно кретање наталитета и морталитета проузроковало је значајне промене у природном прираштају становништва Српске Црне Горе у периоду 1963–2011. године. Тенденције сталног опадања наталитета и пораста смртности утицале су на константно смањивање природног прираштаја у регији и у апсолутном и у релативном смислу. У посматраном периоду просечна стопа природног прираштаја износила је -2,7‰. У периоду 1963–1970. просечна стопа природног прираштаја износила је 2,2‰, а 1971–1980. године 0,9‰ (табела 27; прилог 9). Подаци показују да је биолош-

ка депопулација на нивоу регије први пут регистрована 1972. године, а од 1988. године стопа природног прираштаја је константно негативна. У три последње декаде просечна стопа природног прираштаја се смањивала од -1,3‰ (1981–1990), преко -6,5‰ (1991–2000) до -9,0‰ (2001–2011).

Графикон 7. Природно кретање становништва сеоских насеља 1963–2011. године

Различите стопе природног прираштаја становништва на нивоу насеља указују на изразиту просторно-демографску поларизацију. Највише стопе природног обнављања популације јављају се у Косјерићу, као насељу са најповољнијом старосном структуром становништва. Просечна стопа природног прираштаја у овом насељу у периоду 1963–2011. године износила је 11,3‰. Посматрано по декадама, природни прираштај у Косјерићу је константно опадао са 17,3‰ (1963–1970) на 16,7‰ (1971–1980), 14,4‰ (1981–1990), 5,3‰ (1991–2000) и 1,8‰ (2001–2011) (табела 27; прилог 9). Висок природни прираштај до 90-их година 20. века последица је повољне старосне структуре, условљене пре свега имиграцијом репродуктивно способног становништва из руралног дела Српске Црне Горе. Иако је и у последњој декади просечна стопа природног прираштаја позитивна, биолошка депопулација је захватила Косјерић од 2005. године.

Природно кретање становништва руралног дела регије за период 1963–2011. године указује на интензиван процес демографског старења. Просечна стопа природног прираштаја сеоских насеља Српске Црне Горе у посматраном периоду имала је вредност од -5,4‰. Просечна стопа природног прираштаја је у првој посматраној декади (1963–1970) била на нивоу просте репродукције (1,0‰), која у условима интензивног исељавања није могла да обезбеди обнављање становништва (табела 27; прилог 9). Већи број живорођених од броја умрлих последњих пут је забележен 1975. године, тако да сеоска насеља Српске Црне Горе од средине 70-их година 20. века карактерише континуирано негативан природни прираштај. У наредним декадама стопе природног прираштаја биле су негативне, са тенденцијом брзог опадања: -1,6‰ (1971–1980),

-5,4‰ (1981–1990), -10,5‰ (1991–2000) и -13,7‰ (2001–2011). У периоду 2001–2011. сва села у регији имала су негативне просечне стопе природног прираштаја. Биолошка депопулација била је најизразитија у Стојићима (-33,1‰), Парамуну (-29,2‰), Росићима (-26,9‰) и Годљеву (-22,2‰) (прилог 9).

У другој половини 20. и почетком 21 века стопе природног прираштаја у Српској Црној Гори биле су испод просечних вредности за Србију. То указује да ова регија спада у делове земље са неповољнијим демографским кретањима. Тотална биолошка депопулација, у комбинацији са исељавањем и убрзаним старењем популације, од 60-их година 20. века представља један од најозбиљнијих проблема економског и укупног регионалног развоја регије. Изразит пад наталитета и пораст морталитета прете да доведу до лаганог биолошког гашења појединих насеља Српске Црне Горе. То се првенствено односи на мала брдско-планинска емиграциона села са малим фертилним контингентом и неповољном старосном структуром, што представља врло неповољне околности за обнављање радне снаге у пољопривреди.

Изразито негативне тенденције природног кретања становништва Српске Црне Горе захтевају предузимање одређених мера са циљем демографске ревитализације регије. Улагањем у инфраструктуру и функционалним опремањем створили би се услови за ублажавање одлива репродуктивне популације из демографски јачих села, где је то још увек могуће (Сеча Река, Шеврљуге, Брајковићи, село Косјерић и друга). У насељима у којима је рађање постало реткост (Горња и Доња Полошница, Стојићи, Парамун, Росићи и друга), са оваквим мерама се очигледно закаснило па се доводи у питање било каква могућност биолошке ревитализације.

4.5. МЕХАНИЧКО КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА

Поред природног прираштаја, механичко кретање представља други фактор који утиче на промене броја становника, домаћинства и демографских структура у Српској Црној Гори. Ова компонента условила је и промене у функционалном развоју регије. До масовних сеоба, у прошлости, долазило је услед неповољних економских и војно-политичких прилика (ратови). За разлику од ранијих миграција, просторна покретљивост становништва Српске Црне Горе у другој половини 20. и првој деценији 21. века условљена је првенствено економским разлозима.

Миграције становништва Српске Црне Горе после Другог светског рата углавном су се односиле на локална и регионална кретања условљена индустријализацијом и урбанизацијом. Средином 20. века почиње диференцирање емиграционих и имиграционих простора Западне Србије, при чему је подручје Српске Црне Горе било изразито емиграционо (Спасовски, 1982/83). Највећи утицај на демографска и функционална обележја регије имају пресељења село – град. Основни разлози исељавања односе

се на ограничене могућности запошљавања у регији и боље услове школовања и запошљавања у околним градским центрима. Исељавању су допринели и аграрна пре-насељеност, економска и социјална несигурност младих на селу, недовољна улагања у пољопривреду, привлачност градског начина живота итд. Унутрашње миграције су усмерене из руралног дела Српске Црне Горе ка Косјерићу, што је условило крупне промене у територијалном размештају становништва.

Спољне миграције инициране су економском неразвијеношћу Српске Црне Горе у односу на суседне просторе и њеним положајем у зонама утицаја већих градских насеља. Носиоци индустријализације, урбанизације и популационе концентрације ширег окружења су Ваљево, Ужице и Чачак, а у мањој мери и Пожега. Ови градови су се концентрацијом производних и услужних активности издвојили као регионални центри који шире своју гравитациону зону на насеља у околини и већ деценијама привлаче сеоско, али и градско становништво Српске Црне Горе. Најважнији имиграциони центар који утиче на просторну покретљивост становништва, проучаване регије, на националном нивоу је Београд. Према подацима из 2002. године, од укупног броја емиграната из Српске Црне Горе 32,9% је живело у Београду, 17,1% у Ваљеву, 17,1% у Ужицу, 9,5% у Пожеги итд. (Попис становништва 2002, документациони материјал). Ови подаци показују да су после Другог светског рата задржани традиционални миграциони токови, али и да су успостављени нови правци прилагођени садашњим социоекономским односима и саобраћајној инфраструктури.

У периоду 1961–2011. године из Српске Црне Горе се иселило 4.145 лица више него што се доселило. Удео миграционог салда у укупном смањењу броја становника износио је 67,2%, што јасно указује да је регија изразито емиграциони простор. Миграциони салдо већ деценијама има негативне вредности. Просечна стопа миграционог салда у међупописним периодима износила је -9,9‰ (1961–1971), -4,1‰ (1971–1981), -2,8‰ (1981–1991), -2,4‰ (1991–2002) и -7,0‰ (2002–2011). Највећи утицај миграционе компоненте на смањење броја становника у Српској Црној Гори био је 60-их и 70-их година 20. века, када је дошло до нагле индустријализације и брзе привредне трансформације околних градских центара у које мигрира аграрно становништво (табела 31). Интензитет емиграција у наредним деценијама био је блажи, а нарочито 90-их година 20. века, услед демографске испражњености већине села, чије је радноспособно становништво у највећој мери већ емигрирало.

Значајне разлике у интензитету и смеру миграционих кретања јављају се између имиграционог урбаног и емиграционог руралног дела регије. За разлику од сеоских насеља, Косјерић карактерише позитиван миграциони салдо који је у периоду 1961–2011. године износио 1.987 становника, а његов удео у порасту броја становника 59,1%. Од 60-их година 20. века, привредни развој урбаног центра Српске Црне Горе

утицао је на отварање нових радних места у области индустрије и услуга, што је не-средно деловало на миграције село – град. Иако има подређену улогу у односу на градске центре у окружењу, Косјерић шири зону утицаја на сеоска насеља у околини, која му просторно и демографски гравитирају.

Табела 31. Утицај природне и механичке компоненте на кретање броја становника 1961–2011. године (просечне годишње стопе у ‰)

период	промена бр. ст.	природни прираштај	миграц. салдо	промена бр. ст.	природни прираштај	миграц. салдо	промена бр. ст.	природни прираштај	миграц. салдо
	Српска Црна Гора			Косјерић			сеоска насеља		
1961–1971	-7,9	2,0	-9,9	98,8	19,4	79,4	-15,9	0,7	-16,6
1971–1981	-3,0	1,1	-4,1	46,5	17,0	29,5	-11,3	-1,6	-9,7
1981–1991	-4,6	-1,8	-2,8	23,8	13,6	10,2	-12,1	-5,8	-6,3
1991–2002	-9,1	-6,7	-2,4	7,4	5,0	2,4	-15,0	-10,9	-4,1
2002–2011	-16,5	-9,5	-7,0	-3,4	1,1	-4,5	-22,2	-14,1	-8,1

Извор: ауторска обрада на основу пописа становништва 1961–2011 и документације Виталне статистике.

Просечне годишње стопе миграционог салда по међупописним периодима кретање су се од 79,4‰ (1961–1971), преко 29,5‰ (1971–1981), 10,2‰ (1981–1991), 2,4‰ (1991–2002) до -4,5‰ (2002–2011) (табела 31). Интензитет имиграција био је нарочито висок 60–их и 70–их година 20. века, када је због механичког прилива број становника Косјерића готово упетостручен. У том периоду интензивног индустријског развоја, Косјерић је привлачио досељенике не само из насеља Српске Црне Горе већ и раднике из околних градских центара. Тако је 70–их година 20. века отварање фабрике цемента привукло изванредан број досељеника из Пожеге, Ужица и Ваљева. У наредним деценијама стопа миграционог салда је опадала, због смањивања броја досељеника из сеоских насеља регије, али и недовољног функционалног капацитета урбаног центра Српске Црне Горе, чије становништво се у све већем обиму исељавало у околне градове. У последњем међупописном периоду Косјерић је имао негативан миграциони салдо, чиме је изгубио карактер имиграционог центра.

Негативан утицај миграција на кретање броја становника је израженији у сеоским насељима Српске Црне Горе, која већ деценијама представљају демографски веома угрожене просторе. У руралном делу регије пољопривреда се од 60–их година 20. века развијала у неповољним друштвено-економским условима, а пољопривредно становништво остваривало је знатно нижи доходак у односу на друге делатности. Запостављање пољопривреде и неусклађеност развоја осталих делатности са динамиком деаграризације утицали су на немогућност запошљавања у месту становања. То је за последицу имало константно исељавање радноспособног становништва. Механичка депопулација сеоских насеља, заједно са пратећим последицама (погоршавање старосне структуре, опадање природног прираштаја, смањење радног контингента и стопе активности итд.), представља једну од најзначајнијих савремених демографских промена у Српској Црној Гори.

На основу интензитета и смера просторне покретљивости може се закључити да је рурални део регије изразито емиграциони. У периоду 1961–2011. године миграциони салдо сеоских насеља Српске Црне Горе био је негативан и износио је -6.132 становника, а његов удео у смањењу броја становника 64,3%. Општи трендови односили су се на стално исељавање како из брдско-планинских тако и из долињских села у Косјерић (унутрашње миграције) и градске центре Србије (спољне миграције). Просечна годишња стопа миграционог салда кретала се од -16,6‰ (1961–1971), преко -9,7‰ (1971–1981), -6,3‰ (1981–1991), -4,1‰ (1991–2002) до -8,1‰ (2002–2011) (табела 31). Наведени подаци указују да су најмасовнија исељавања сеоског становништва извршена у периоду 1960–1980. године, у време интензивне индустријализације и велике потражње за радном снагом са села.

Иако рурални простор Српске Црне Горе има емиграциони карактер, постоје разлике у типу и интензитету миграционих кретања између појединих насеља. У периоду 1971–1981. године 25 од 27 сеоских насеља регије имало је негативан миграциони салдо (прилог 10). Интензитет миграција село – град крајем 20. и почетком 21. века знатно је успорен. У периоду 2002–2011. године 19 села имало је негативан салдо миграција, шест позитиван, док је у два насеља биланс миграција износио 0‰. Пораст броја имиграционих насеља последица је демографске испражњености већине села, тако да је значајно умањен контингент потенцијалних емиграната. Позитивне просечне вредности миграционог салда у периоду 2002–2011. године имали су Парамун (30,0‰), Тубићи (8,1‰), Цикоте (7,4‰), Субјел (7,2‰), Брајковићи (6,9‰) и Дреновци (2,4‰), захваљујући међусеоским пресељавањима (склапање брака) и повратком дела старог становништва из насеља ранијег становања и рада. У истом периоду изразито негативан биланс миграција имала су брдско-планинска села: Доња Полошница (-30,2‰), Варда (-29,4‰), Дубница (-24,0‰), Радановци (-23,4‰) итд.

На просторну покретљивост становништва Српске указују и подаци о односу аутохтоног и досељеног становништва (табела 32). Према попису из 1948. године, 94,1% популације живело је у месту рођења. То указује на слабо покретљиво становништво, што је условљено традиционалном везаношћу за село и пољопривреду. Са интензивирањем миграционих процеса, у наредним деценијама удео аутохтоног становништва се смањивао са 74,6% (1961) на 62,4% (2002), а затим порастао на 70,3% (2011. године). Тренд пораста учешћа досељеног становништва у другој половини 20. века указује на све већу просторну покретљивост условљену развојем индустрије и услужних делатности. У Српској Црној Гори 2011. године свега 29,7% популације није рођено у месту становања, што је знатно ниже од просека Србије (45,0%) и Златиборског округа (39,6%). Ниско учешће досељеног становништва у односу на државни просек последица је неразвијености функција Косјерића, првенствено функције рада и образовања.

Значајне разлике у односу аутохтоног и досељеног становништва постоје између појединих насеља. На изразит имиграциони карактер Косјерића указује податак да је у овом насељу 1961. године свега четвртина популације (25,7%) живела у месту рођења. Са опадањем стопе миграционог салда и позитивним природним прираштајем, у наредним деценијама удео аутохтоног становништва Косјерића је растао до 43,3% (2002). У периоду 1961–2002. године удео ове категорије становништва у сеоским насељима регије смањен је са 76,4% на 70,1%, што је последица социоекономских процеса који нису заобишли ни најудаљенија и економски најнеразвијенија села. Сеоска насеља са одређеним функционалним капацитетом и повољним положајем истичу се мањим уделом аутохтоног становништва, пре свега Галовићи (30,0%), Варда (34,6%) и Шеврљуге (53,6%). Највиши удео аутохтоног становништва имају саобраћајно изолована планинска села у којима је деаграризација најкасније отпочела: Маковиште (93,8%), Росићи (91,5%), Радановци (77,0%), Годечево (74,1%) итд. (Popis stanovništva 1961. knj. XII; Попис становништва 2002, књ. 8).

Табела 32. Миграциона обележја становништва 1948–2011. године (%)¹⁷

година	од рођења живи у истом месту	досељено становништво					непознато
		укупно	од тога				
			из исте општине	из друге општине Србије	из републике СФРЈ	из осталих земаља	
1948	94,1	5,9	76,0	19,8	3,7	0,5	-
1961	74,6	25,4	64,7	23,7	11,3	0,1	0,2
1971	71,1	28,9	64,4	33,7	1,8	0,1	-
1981	66,3	33,7	60,4	33,4	4,6	1,4	0,2
1991	63,9	36,1	57,6	33,1	5,6	1,2	2,5
2002	62,4	37,6	57,2	32,7	9,3	0,4	0,3
2011	70,3	29,7	41,2	48,9	8,1	1,8	-

Извор: Коначни резултати... 1948, knj. VI; Popis stanovništva 1961, knj. XII; Popis stanovništva 1971, dokumentacioni materijal; Popis stanovništva 1981, dokumentacioni materijal; Попис становништва 1991, документациони материјал; Попис становништва 2002, књ. 8; Попис становништва 2011, књ. 9.

У контингенту досељеног становништва доминантно место имају пресељења између насеља саме регије. У овом виду миграција 1961. године учествовало је 64,7% досељених, да би се до 2002. године њихово учешће смањило на 57,2%. Удео унутрашњих миграција у укупном броју досељених у периоду 1961–2002. године у Косјерићу порастао је са 50,4% на 64,4%, док се у сеоским насељима смањило са 66,3% на 51,7% (Попис становништва 2002, књ. 8). Овакве промене указују да се имиграција одвија на краћим растојањима, тј. да Косјерић привлачи досељенике углавном из свог сеоског окружења. Са друге стране, смањење удела досељених из Српске Црне Горе у сеоским насељима последица је слабљења локалне емиграционе базе и јачања дневних миграција.

¹⁷ За 2011. годину без података за село Таор.

Удео досељених из других делова Србије у периоду 1961–2002. године порастао је са 23,7% на 32,8% укупног броја имиграната. Према подацима из 2002. године, у укупном броју спољних имиграната највише је досељеника из општина Пожега (17,0%), Ужице (15,9%), Бајина Башта (14,4%) и Ваљево (10,0%). Обим досељавања из поменутих општина условљен је географском близином и традиционалним миграционим струјама, а остварује се углавном брачним везама сеоског становништва. Највећи удео досељеника из других делова Србије у укупном броју имиграната имају Годечево (63,2% – углавном из суседних подрињских села), Мушићи (60,8% – из Западног Поморавља) и Маковиште (52,7% – из Ваљевске Подгорине). Висок удео спољних имиграната у укупном досељеном становништву имају и Галовићи (59,2%), захваљујући индустријској функцији (Фабрика цемента) (Попис становништва 2002, књ. 8).

Број досељених из иностранства је знатно мањи. У периоду 1961–2011. године удео имиграната ван територије Србије смањен је са 11,4% на 8,1%. Пресељења из република некадашње СФР Југославије углавном су појединачна. Највећи прилив становништва из иностранства регистрован је 1991–1995. године. Овај процес био је мотивисан друштвено-политичким збивањима (ратови). Од укупног броја досељених у првој половини 90-их година 20. века, имигранти из бивших република СФР Југославије чинили су једну трећину (33,2%) (Попис становништва 2002, књ. 20). Према подацима из 2011. године, у укупном становништву које је досељено из иностранства највише лица је пореклом из Босне и Херцеговине (32,5%), Црне Горе (28,3%) и Хрватске (15,1%), док је број досељеника из осталих земаља занемарљив (Попис становништва 2011, књ. 9). Посматрано на нивоу насеља, највећи удео досељеника из иностранства 2002. године имала је Варда (37,0%), захваљујући географској близини и традиционалном досељавању из Босне и Херцеговине (Попис становништва 2002, књ. 8).

Структура имиграната по типу насеља из кога су се доселили показује да у Српској Црној Гори изразито доминирају досељеници са села (табела 33), што указује на функционалну неразвијеност Српске Црне Горе, нарочито њеног руралног дела. Статистички подаци потврђују да у Српској Црној Гори доминирају пресељавања на релацији село – град и село – село, карактеристична за индустријску фазу урбанизације. Стагнација пресељавања на релацији градска насеља – Косјерић намеће закључак да терцијарна постиндустријска фаза урбанизације још није достигнута.

Полна структура имиграната показује изразиту неравнотежу. У укупном броју досељеног становништва у општини Косјерић 1961. године жене су чиниле 81,3% а 2011. године 72,6% (Попис становништва 1961, књ. VI; Попис становништва 2011, књ. 9). Ови подаци потврђују тезу да је женско становништво покретљивије од мушког, што је узрок бројних социјалних проблема (вишак мушког сеоског становништва, маскулинизација села и појава „стarih момака“).

Табела 33. Структура имиграната по типу насеља из кога су се доселили 1961–1991. године (%)¹⁸

година	досељено у место сталног становања		
	из сеоских насеља	из мешовитих насеља	из градских насеља
1961			
Српска Црна Гора	92,0	2,9	5,1
Косјерић	65,3	8,8	25,9
остала насеља	95,0	2,3	2,7
1971			
Српска Црна Гора	90,0	3,4	6,6
Косјерић	75,0	3,9	21,1
остала насеља	95,3	3,2	1,5
1991			
Српска Црна Гора	73,8	10,6	15,6
Косјерић	62,2	16,1	21,7
остала насеља	81,0	7,1	11,9

Извор: Popis stanovništva 1961, knj. XII; Popis stanovništva 1971, knj. IX; Попис становништва 1991, документациони материјал.

Посебну врсту миграната чине радници на привременом раду у иностранству. Одлазак радника из Српске Црне Горе у иностранство започет је око 1965. године, а основни разлози исељавања су запошљавање, бољи животни стандард и могућност зараде. У почетном периоду на привремени рад у иностранство одлазили су углавном неквалификовани физички радници, а касније и високообразовани кадрови. Поред радника, исељавају се и чланови њихових породица, чиме се „привремени боравак” претвара у стални, тако да се у земљу враћа незнатан број лица, најчешће тек после пензионисања. Године 1971. у иностранству су боравила 193 лица из Српске Црне Горе (1,1% укупног становништва), 1981. године 432 лица (2,6%), 1991. године 269 лица (1,7%), а 2002. године 246 лица (1,7%). Према резултатима истраживања на терену, највише радника из Српске Црне Горе одлази у Немачку, Швајцарску и Аустрију, а последњих година и у Русију.

Миграциона кретања од средине 20. века испољавају изразито негативан утицај на регионални развој Српске Црне Горе. Од кључне важности је чињеница да се углавном исељава младо становништво вишег образовног нивоа, из чега проистичу бројне негативне демографске последице. То доводи до погоршања старосне структуре и директно утиче на пораст стопе морталитета. Емиграција младих значи и смањење броја репродуктивно способног становништва, што доводи до смањења броја живорођене деце и опадања стопе наталитета. Исељавање радноспособног становништва утиче и на смањење радног контингента, ниску стопу активности, ниску продуктивност рада и сенилизацију пољопривреде. Пошто у емигрантима из Српске Црне Горе доминира становништво са образовањем вишим од основне школе, то неповољно делује и на образовну структуру популације.

¹⁸Структура имиграната према типу насеља анализирана је за период 1961–1991. године, јер у каснијим пописима становништва ови показатељи нису заступљени. На основу општих трендова социоекономског и демографског развоја, може се закључити да у Српској Црној Гори и данас доминирају имигранти из сеоских насеља, али са нижим процентом у односу на 1991. годину.

4.5.1. Дневне миграције

Савремени процеси социоекономске трансформације у Српској Црној Гори резултат су развоја индустрије и услужних делатности. Као значајан вид просторне покретљивости становништва издвајају се дневне миграције радне снаге, ученика и студената, које одражавају функционалне односе између насеља и степен интегрисаности простора. Године 2011. у овим кретањима учествовало је 1.791 лице (1.127 радни и 664 школски мигранти), што чини 14,5% становништва Српске Црне Горе. Највећи удео дневних миграната у укупном становништву имају Шеврљуге (33,9%), село Косјерић (32,3%), Брајковићи (29,7%) и Цикоте (26,2%), а најмањи Горња Полошница (0%), Таор (4,0%), Косјерић (5,7%) и Руда Буква (6,3%) (прилог 11)

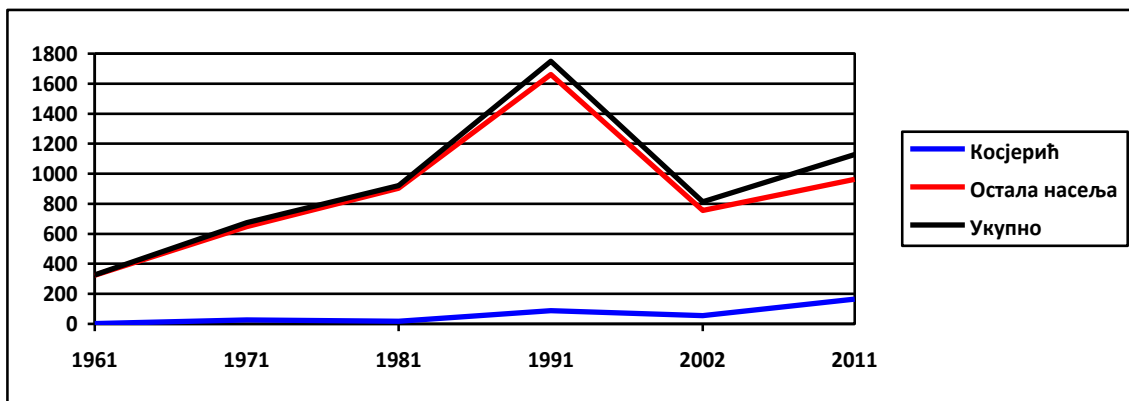
До осме деценије 20. века дневне миграције радника у Српској Црној Гори биле су слабо изражене. Тако је 1961. године свега 327 радника било запослено ван места сталног становања (табела 34). То указује на неразвијену привредну структуру са доминацијом пољопривреде. По Д. Тошићу (1999), миграције радне снаге у Српској Црној Гори развијале су се упоредо са развојем функције рада у Косјерићу. Овај процес се интензивира 70-их година 20. века са закаснелом индустријализацијом и смањењем саобраћајне изолованости, у условима недовољне локалне концентрације становништва у урбаном центру регије и убрзане депопулације села. Прелазак становништва из пољопривреде у неаграрне делатности био је интензивнији од миграција село – град, што је довело до интензивирања дневних миграција (Тошић Д. и др., 2004).

Табела 34. Радници – дневни мигранти 1961–2011. године

година	укупно	% укупног броја радника	раде у другом насељу регије	%	раде ван регије	%	непознато	%
1961	327	35,2	266	81,3	61	18,7	0	-
1971	674	48,4	587	87,1	87	12,9	0	-
1981	921	31,1	855	92,8	66	7,2	0	-
1991	1.750	47,7	1.286	73,5	464	26,5	0	-
2002	812	28,7	640	78,8	129	15,9	43	5,3
2011	1.127	30,4	959	85,1	168	14,9	0	-

Извор: Popis stanovništva 1961, knj. VI; Popis stanovništva 1971, knj. IX; Popis stanovništva 1981, dokumentacioni materijal; Popis stanovništva 1991, dokumentacioni materijal; Popis stanovništva 2002, dokumentacioni materijal; Popis stanovništva 2011, dokumentacioni materijal.

Пораст броја дневних миграната у Српској Црној Гори био је условљен отварањем радних места у Косјерићу, пре свега у индустрији и услужним делатностима. Тако је удео радника – дневних миграната 1971. године износио 48,4% укупног броја радника, 1981. године 31,1%, 1991. године 47,7%, 2002. године 28,7% и 2011. године 30,4% (табела 34). Нагло смањење броја дневних миграната и њиховог удела у укупном броју радника у периоду 1991–2002. године резултат је привредне кризе, тј. затварања индустријских предузећа. Тада се један део некадашњих дневних миграната са села, после губитка запослења, вратио пољопривреди као извору егзистенције.

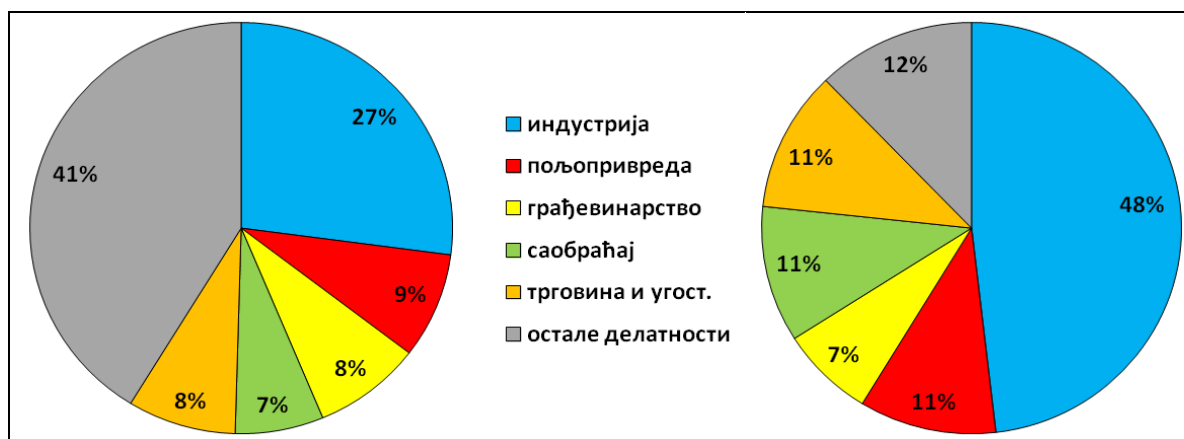
Графикон 8. Радници дневни мигранти по типу насеља 1961–2011. године

Посматрано по типу насеља, у Српској Црној Гори изразито доминирају дневни мигранти из руралног дела регије (графикон 8). Тако су 1981. године у укупном броју радника дневних миграната сеоска насеља учествовала са 98,1%, а 2011. године са 87,1%. То је последица функционалне неразвијености сеоског простора Српске Црне Горе, чије становништво због немогућности запослења у месту становања путује у градове. Број дневних миграната из Косјерића је мали и везан је за индустријску функцију и услужне делатности у Пожеги, Ваљево и Ужицу. Овај тип просторне покретљивости становништва углавном се одвија у границама регије. Од укупног броја радника дневних миграната из Српске Црне Горе, у другим насељима регије 1981. године радило је 92,8%, 1991. године 73,5% а 2002. године 78,8%. Године 2011. године 85,1% дневних миграната путовало је у друга насеља регије, 14,7% у друге делове Србије и 0,2% у иностранство (табела 34).

У Српској Црној Гори изразито доминирају дневне миграције усмерене ка локалном урбаном центру, док су кретања радне снаге на релацијама село – село и Косјерић – села ретка. Од укупног броја дневних миграната из Српске Црне Горе који су радили у другим насељима регије 1981. године, 94,3% је путовало у Косјерић. Проширењем функционалних капацитета секундарног сектора и услужних делатности, почев од 70-их година 20. века градска привреда је привлачила радну снагу из сеоских насеља, утичући на формирање континента дневних миграната.

На интензитет дневних миграција радника утицао је и развој саобраћајне инфраструктуре, али и удаљеност од Косјерића као гравитационог центра. Насеља ближа Косјерићу саобраћајно су повезанија и имају најпокретљивију радну снагу. Тако су 1991. године највеће учешће дневних миграната у укупном броју запослених имали Бјелоперица (97,3%), Дубница (96,6%), Тубићи (94,7%), Шеврљуге (94,1%) итд. На другој страни, у удаљенијим брдско-планинским селима дневна кретања радне снаге слабије су изражена (Руда Буква 36,8%, Маковиште 38,9%, Горња Полошница 43,7%, Варда 44,4% итд.) Најмањи удео дневних миграната у укупном броју запослених 1991. године имао је Косјерић – свега 5,5%.

Структура дневног урбаног система Косјерића формирала се тек 1981. године и има изразито локални карактер, с обзиром да се градски центар Српске Црне Горе налази у сенци Ужица, Пожеге и Ваљева (Тошић Д., 1999). Углавном се просторно поклапа са територијом Српске Црне Горе, која даје 92,0% дневних миграната запослених у Косјерићу (1991). Само 8,0% дневних миграната запослених у Српској Црној Гори станује ван њене територије, од чега 6,1% у општини Пожега, 1,0% у општини Ужице и 0,9% у другим општинама (Ваљево, Бајина Башта, Ариље итд.) (Тошић Д., 1999). Језгро дневног миграционог система чине сеоска насеља која Косјерићу дају 90–100% своје дневне миграције (Доња Полошница, Дубница, Мионица, Парамун, Руда Буква, Цикоте, Росићи, Шеврљуге, село Косјерић, Сеча Река, Субјел, Годљево, Брајковићи, Галовићи и Тубићи). Са друге стране, поједина брдско-планинска села представљају периферију дневног урбаног система Косјерића и делимично гравитирају суседним градским центрима. Највећи проценат дневних миграната који раде ван територије Српске Црне Горе имају Мушићи (57,7%), Таор (40,0%), Бјелоперица, Варда, Годечево, Дреновци и Стојићи (33,3%) итд. (Попис становништва 2011, документациони материјал).

Графикон 9. Дневни мигранти по делатности 1961. и 2002. године

У структури радника – дневних миграната према делатности 1961. године доминирале су различите услужне делатности (графикон 9). Према подацима из 2002. године, највише дневних миграната запослено је у индустрији (48,2%); у трговини и угоститељству је радило 11,1%, саобраћају 10,7%, пољопривреди 10,6%, грађевинарству 7,3% итд. (Попис становништва 2002, књ. 13). Ови подаци указују да се контингент радника – дневних миграната у Српској Црној Гори формирао под утицајем развоја секундарних и терцијарно-квартарних делатности у Косјерићу.

У Српској Црној Гори су изражене и дневне миграције ученика и студената. Овај контингент 2002. године чинило је 421 лице, а 2011. године 664 лица (табела 35). Пошто у руралном делу регије нема средњих школа а осмогодишња основна школа постоји само у Варди, у овој групи дневних миграната изразито доминира сеоска популација. Тако су 2011. године ученици и студенти из руралног дела регије учествова-

ли у дневним миграцијама са 90,7%. Школске миграције су углавном локалног карактера и обављају се на територији Српске Црне Горе (71,5%). Најфреквентнија кретања врше се ка основним школама у Косјерићу и Варди и средњој школи у Косјерићу. Удео дневних миграната који ради школовања путују ка другим местима у Србији износи 28,5%. Средњошколци похађају гимназије и стручне школе углавном у Пожеги, док су студенти усмерени највише ка Београду и Крагујевцу. Посматрано по типу насеља, 78,6% школских дневних миграната из сеоских насеља школује се у Српској Црној Гори, док је 96,8% из Косјерића усмерено ван њене територије.

Табела 35. Ученици и студенти – дневни мигранти 2002–2011. године

	год.	укупно	у другом насељу регије	%	ван регије	%	непознато	%
Српска Црна Гора	2002	421	266	63,2	152	36,1	3	0,7
	2011	664	475	71,5	189	28,5	-	-
Косјерић	2002	83	-	-	83	100,0	-	-
	2011	62	2	3,2	60	96,8	-	-
сеоска насеља	2002	338	266	78,7	69	20,4	3	0,9
	2011	602	473	78,6	129	21,4	-	-

Извор: Пописи становништва 2002. и 2011, документациони материјал.

Дневне миграције радне снаге условиле су позитивне демографске процесе у руралном делу Српске Црне Горе. На тај начин се у одређеној мери успорило иселјавање становништва. Задржавањем младог и радноспособног становништва на селу, овај вид просторне покретљивости утиче на успоравање демографског старења и побољшавање образовне структуре, позитивно делује на стопу наталитета, доприноси порасту броја непољопривредних и мешовитих домаћинстава итд. Ово је нарочито изражено у селима близу Косјерића, које захваљујући дневним миграцијама радника имају повољније демографске карактеристике од удаљенијих брдско-планинских насеља. Имајући у виду чињеницу да већина дневних миграната жели да се пресели у место рада, развој саобраћајне инфраструктуре и боља организација јавног превоза може их мотивисати да остану на селу.

4.6. ПРОМЕНЕ СТАРОСНЕ СТРУКТУРЕ СТАНОВНИШТВА

Старосна структура представља једно од значајнијих демографских обележја, које омогућава прогнозирање будућих демографских и развојних процеса. Од старосне структуре зависе величина радног контингента, стопе наталитета и морталитета и други демографски показатељи који су од значаја за планирање равномерног регионалног развоја. Становништво Српске Црне Горе се може сврстати у групу изразито старих популација, са ограничењима у свим аспектима социоекономског развоја.

Услед високог природног прираштаја, у првим годинама после Другог светског рата становништво Српске Црне Горе је било изразито младо. Међутим, током друге половине 20. и почетком 21. века старосна структура је попримила крајње неповољне

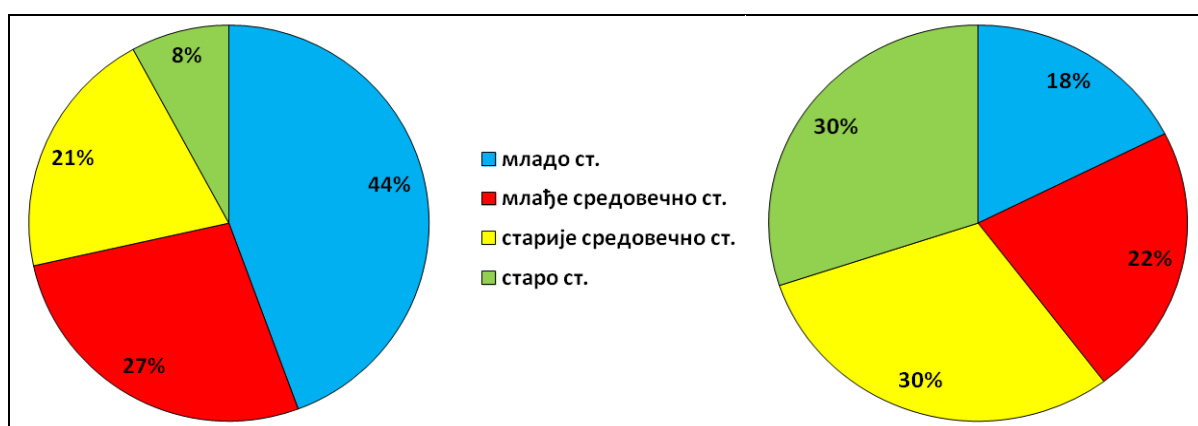
карактеристике. Већ од 1961. године уочава се почетак процеса демографског старења, јер је дошло до опадања стопа наталитета и фертилитета, интензивирања економских миграција и побољшавања здравствене заштите. Као резултат биолошких (природни прираштај) и социоекономских фактора (степен привредног развоја и миграције), у наредним деценијама наступило је интензивно старење становништва. Промене су се кретале у смеру смањивања удела младе и повећавања удела старе популације, што је довело до погоршавања параметара биолошке репродукције.

Табела 36. Промене старосне структуре 1948–2011. године

год.	укупно	0–19	%	20–39	%	40–59	%	≥ 60	%	непознато	%	индекс старења
1948	18.610	8.261	44,4	5.052	27,1	3.821	20,5	1.476	8,0	0	0,0	0,18
1953	19.315	7.535	39,0	5.933	30,7	4.215	21,8	1.631	8,5	1	0,0	0,21
1961	18.561	6.367	34,3	6.370	34,3	3.788	20,4	2.020	10,9	16	0,1	0,32
1971	17.156	5.034	29,3	4.854	28,3	4.349	25,4	2.870	16,7	49	0,3	0,57
1981	16.650	4.014	24,1	4.526	27,2	5.350	32,1	2.694	16,2	66	0,4	0,67
1991	15.902	3.724	23,4	4.268	26,8	4.199	26,4	3.674	23,2	37	0,2	0,99
2002	14.379	2.849	19,8	3.416	23,8	4.054	28,2	3.954	27,5	106	0,7	1,39
2011	12.393	2.173	17,5	2.754	22,2	3.735	30,2	3.731	30,1	0	0,0	1,72

Извор: Коначни резултати... 1948, књ. II; Попис становништва 1953, књ. XI; Попис становништва 1961, књ. XI; Попис становништва 1971, књ. VIII; Попис становништва 1981, документациони материјал; Попис становништва 1991, књ. 4; Попис становништва 2002, књ. 2; Попис становништва 2011, књ. 2.

Број младог становништва (0–19 година старости) смањен је у периоду 1948–2011. године са 8.261 на 2.173 лица, или готово четири пута. Истовремено је удео овог контингента у укупном становништву смањен са 44,4% на 17,5% (табела 36). Смањивање бројности и удела младе популације резултат је рађања малог броја деце, односно све нижих стопа наталитета и фертилитета. Нагло опадање бројности младог становништва, које представља основу будућег радног и репродуктивног контингента, указује на изразито неповољну демографску будућност Српске Црне Горе.

Графикон 10. Велике старосне групе по пописима 1948. и 2011. године

Удео млађег средовечног становништва (20–39 година) у периоду 1948–1961. године повећан је са 27,1% на 34,3%, да би се затим смањивао и 2011. године износио 22,2% укупног становништва. У односу на 1948. годину овај контингент је готово пре-

половљен, са 5.052 на 2.754 лица. Удео контингента старијег средовечног становништва (40–59 година) је порастао са 20,5% на 30,2%. У апсолутном износу ова категорија је незнатно смањена са 3.821 на 3.735 лица, али са значајним варијацијама у појединим међупописним периодима. Повећавање учешћа контингента 40–59 година у два последња међупописна периода условљено је опадањем наталитета, при чему млађе категорије становништва прелазе у ову старосну групу, а у групама 0–19 и 20–39 година остаје мањи број становника.

На интензитет демографског старења у Српској Црној Гори најбоље указују промене броја и удела старог становништва (60 и више година). Овај контингент је једини који је у периоду 1948–2011. године забележио апсолутни раст, са 1.476 на 3.731 лице, или за око 2,5 пута. Све до 2002. године број становника старијих од 60 година се повећавао. То је резултат бољих услова живота и добре здравствене заштите, што је утицало на продужење просечног животног века. У периоду 2002–2011. године дошло је до бројчаног пада ове категорије, јер се смањује прилив из млађе старосне групе, а специфична стопа морталитета је висока. Године 1948. учешће старијих од 60 година (коефицијент старења) у укупној популацији регије износило је 8,0%, а 2011. године 30,1%, тј. скоро сваки трећи становник има више од 60 година.

Табела 37. Број насеља према стадијуму демографске старости 1948–2011. године

стадијуми демографске старости	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011
1. рана демографска младост	-	-	-	-	-	-	-	-
2. демографска младост	-	-	-	-	-	-	-	-
3. демографска зрелост	28	28	7	1	1	-	-	-
4. праг демографске старости	-	-	21	4	1	1	-	-
5. демографска старост	-	-	-	19	12	1	1	-
6. дубока демографска старост	-	-	-	4	12	13	3	1
7. најдубља демографска старост	-	-	-	-	2	13	24	27

Извор: ауторска обрада података на основу Пописа становништва 1948–2011.

Погоршавање старосне структуре може се пратити и помоћу стадијума демографске старости (табела 37). У Српској Црној Гори 1948. и 1953. године био је заступљен стадијум демографске зрелости, у коме се налазило свих 28 насеља (индекси старења 0,18 односно 0,22), што указује на ранији почетак демографске транзиције у односу на већи део Србије. Године 1961. већина насеља била је на прагу демографске старости, а индекс старења износио је 0,32. У наредна два пописа, становништво Српске Црне Горе налазило се у стадијуму демографске старости, са индексом старења 0,57 (1971), односно 0,67 (1981). Популација регије се 1991. године нашла у стадијуму дубоке демографске старости (индекс старења 0,99).

Почетком 21. века, Српска Црна Гора је достигла последњи, седми стадијум – најдубља демографска старост, која означава завршетак процеса демографске транзиције, са индексима старења 1,39 (2002), односно 1,72 (2011. године). Године 2011. у ста-

дијуму најдубље демографске старости било је 27 насеља, а само једно у стадијуму дубоке демографске старости, док је просечна старост становништва 45,6 година. Поређењем ових параметара са вредностима на нивоу Србије (просечна старост 42,2 године, индекс старења 1,25), долази се до закључка да Српска Црна Гора спада у демографски угроженије делове земље, у којима је обнављање виталних контингената становништва доведено у питање, а биолошко гашење појединих насеља постаје реална могућност у наредним деценијама.

Табела 38. Промене старосне структуре Косјерића 1961–2011. године

год.	укупно	0–19	%	20–39	%	40–59	%	≥ 60	%	непознато	%	индекс старења
1961	630	215	34,1	269	42,7	103	16,4	43	6,8	0	0,0	0,20
1971	1.860	593	31,9	735	39,5	396	21,3	130	7,0	6	0,3	0,22
1981	2.988	911	30,5	1.156	38,7	735	24,6	167	5,6	19	0,6	0,18
1991	3.794	1.192	31,4	1.303	34,3	915	24,2	376	9,9	8	0,2	0,32
2002	4.116	1.025	24,9	1.183	28,7	1.294	31,5	601	14,6	13	0,3	0,59
2011	3.992	868	21,7	1.088	27,3	1.265	31,7	771	19,3	0	0,0	0,89

Извор: Popis stanovništva 1961, knj. XI; Popis stanovništva 1971, knj. VIII; Popis stanovništva 1981, dokumentacioni materijal; Попис становништва 1991, књ. 4; Попис становништва 2002, књ. 2; Попис становништва 2011, књ. 2.

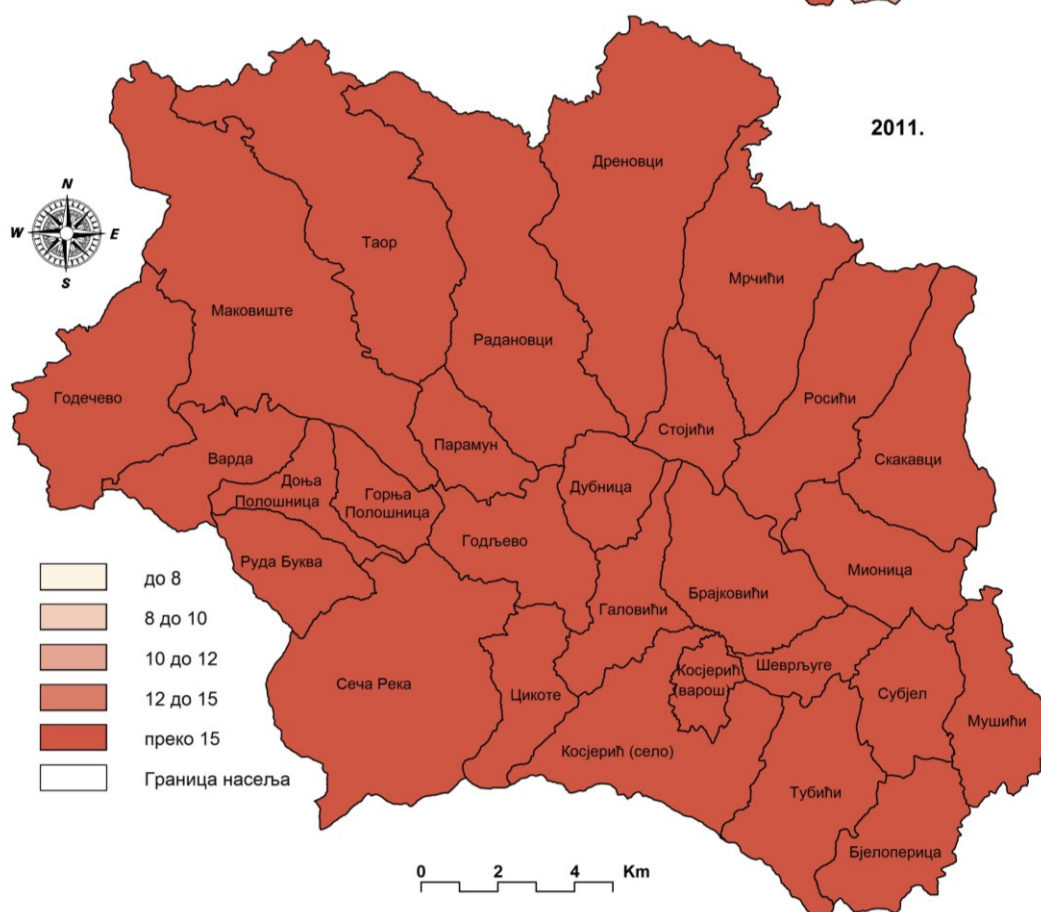
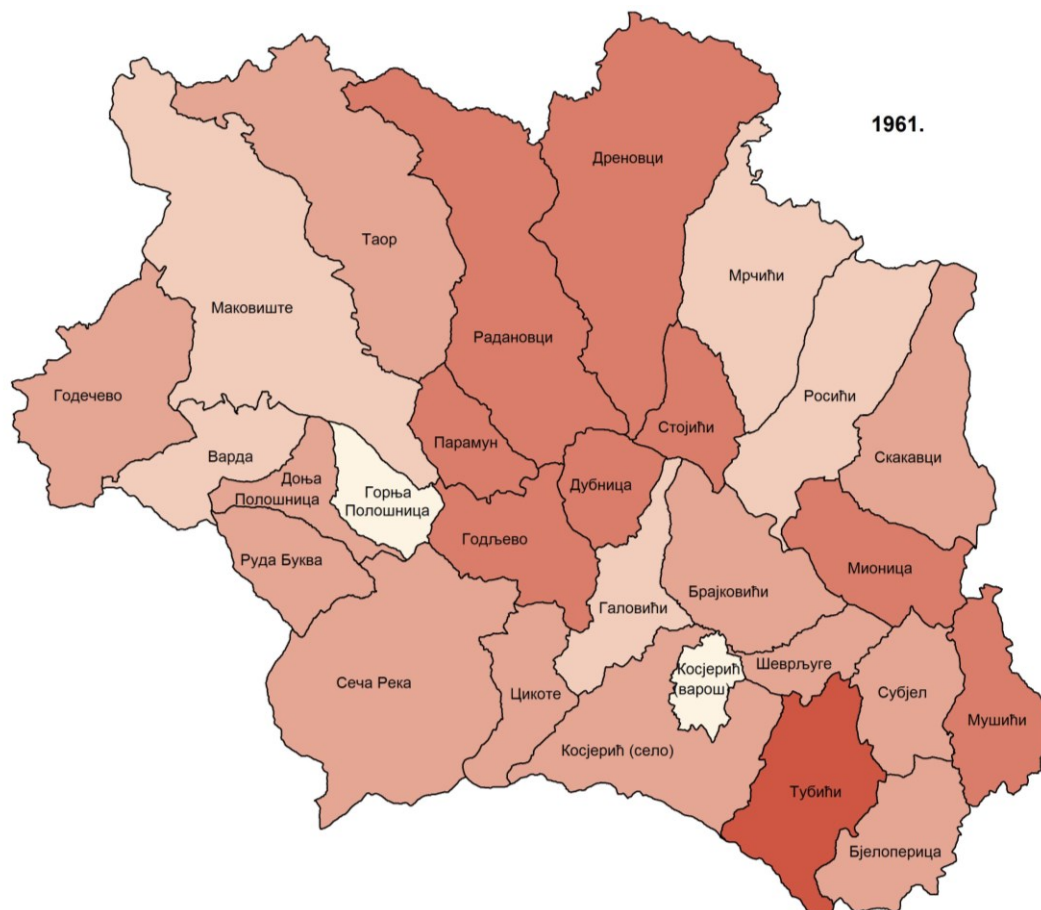
Анализом старосне структуре по типу насеља запажа се изразита просторна поларизација. Средином 20. века није било битнијих разлика у интензитету старења између Косјерића и руралног дела регије. Од 60-их година 20. века преразмештај становништва из брдско-планинског у долињски део регије условио је различит интензитет процеса старења између града и сеоских насеља. У Косјерићу удео становништва до 19 година старости опао је са 34,1% (1961) на 21,7% (2011), а у сеоским насељима са 34,3% на 15,5% (табеле 38 и 39). Учешће старог становништва у истом периоду порасло је са 6,8% на 19,3% у Косјерићу, а у сеоским насељима са 11,0% на 35,3%.

Табела 39. Промене старосне структуре сеоских насеља 1961–2011. године

год.	укупно	0–19	%	20–39	%	40–59	%	≥ 60	%	непознато	%	индекс старења
1961	17.931	6.152	34,3	6.101	34,0	3.685	20,6	1.977	11,0	16	0,1	0,32
1971	15.296	4.441	29,0	4.119	26,9	3.953	25,8	2.740	18,0	43	0,3	0,62
1981	13.662	3.103	22,7	3.370	24,7	4.615	33,8	2.527	18,5	47	0,3	0,81
1991	12.108	2.532	20,9	2.965	24,5	3.284	27,1	3.298	27,3	29	0,2	1,30
2002	10.263	1.824	17,8	2.233	21,7	2.760	26,9	3.353	32,7	93	0,9	1,84
2011	8.401	1.305	15,5	1.666	19,8	2.470	29,4	2.960	35,3	0	0,0	2,27

Извор: Popis stanovništva 1961, knj. XI; Popis stanovništva 1971, knj. VIII; Popis stanovništva 1981, dokumentacioni materijal; Попис становништва 1991, књ. 4; Попис становништва 2002, књ. 2; Попис становништва 2011, књ. 2.

Сеоско становништво је старије у односу на градско, због изражених процеса деаграризације и исељавања младих, који су се у руралном делу Српске Црне Горе одвијали током друге половине 20. века. О интензитету старења сеоских насеља сведочи и податак да је у периоду 1961–2011. године број младог становништва смањен готово пет пута, са 6.152 на 1.305 лица (табела 39).

Карте 12 и 13. Удео старог становништва у укупној популацији 1961. и 2011. године (%)

Рурална популација се 1961. године налазила на прагу демографске старости (индекс старења 0,32), а 2011. године сва сеоска насеља у регији била су у фази најдубље демографске старости (индекс старења 2,27). Исељавање младих довело је до доминације старачких домаћинстава, а мали планински засеоци све више личе на „домове стараца”. Изразито неповољну старосну структуру 2011. године имали су (прилог 12): Доња Полошница (индекс старења 7,25), Стојићи (6,00), Руда Буква (5,25), Скакавци (4,11) итд. По просечној старости предњаче Стојићи (56,7 година), Доња Полошница (54,9), Росићи (54,1) и Субјел (53,4), док највећи коефицијент старења имају Стојићи (51,4%), Доња Полошница (47,5%), Росићи (45,6%) и Руда Буква (44,2%) (Попис становништва 2011, књ. 2). Демографска будућност ових села је лимитирана овим показатељима и имаће највероватније одлике постепеног биолошког гашења.

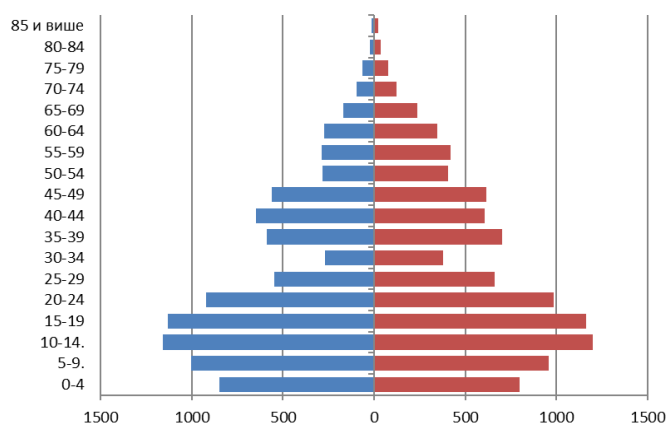
Процес старења је најспорији у сеоским насељима која гравитирају Косјерићу – Брајковићима (индекс старења 1,27), Шеврљугама (1,33), селу Косјерић (1,37) и Галовићима (1,61) (прилог 12). То су и насеља са најмањом просечном старошћу и најнижим коефицијентом старења у регији. Близина регионалног средишта је кроз дневне миграције утицала на нешто спорији раст удела старог становништва у укупном, али су и ова сеоска насеља у последњем међупописном периоду прешла у фазу најдубље демографске старости.

На основу критеријума за одређивање демографске старости, најмлађе становништво у Српској Црној Гори има Косјерић (табела 38). У периоду 1961–1981. године ово насеље се налазило у стадијуму демографске зрелости, са индексима старења од 0,20 (1961), 0,22 (1971) и 0,18 (1981). Такво стање било је последица високе стопе природног прираштаја и прилива младог становништва из руралног дела регије, што је допринело одржавању стабилног односа између младе и старе популације. Како је у Косјерићу у овом периоду дошло до концентрације привредних активности, вршена је и концентрација радно способног становништва, тако да је удео старе популације био знатно нижи него у сеоским насељима.

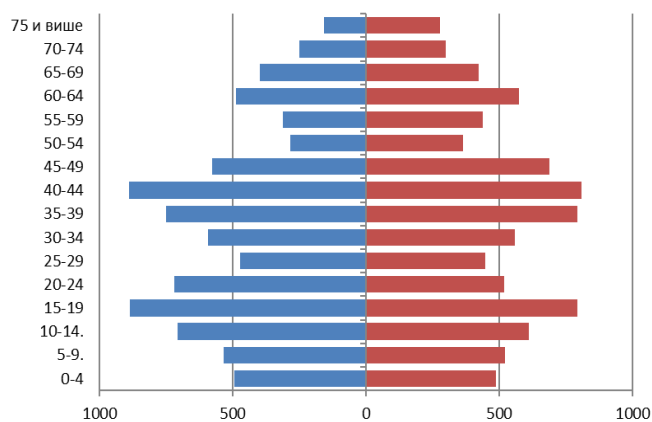
После 1981. године старење градског становништва је интензивирано, тако да се Косјерић 1991. године налазио на прагу демографске старости (индекс старења 0,32), а 2002. године у стадијуму демографске старости (0,59). По попису из 2011. године, просечна старост становника износила је 40,2 године а индекс старења 0,89, што је Косјерић сврстало у стадијум дубоке демографске старости. У периоду 1981–2011. године дошло је до смањења имиграционог таласа ка урбаном центру Српске Црне Горе, јер је млађа сеоска популација углавном већ емигрирала. То је условљено чињеницом да функционални капацитети Косјерића у последњој деценији 20. и на почетку 21. века нису пружали могућност за запошљавање радне снаге у већем броју, што је утицало на смањење његове атрактивности за насељавање младог становништва. Наведени

фактори су, уз смањење стопа наталитета, утицали на интензивирање процеса демографског старења и у урбаном центру Српске Црне Горе.

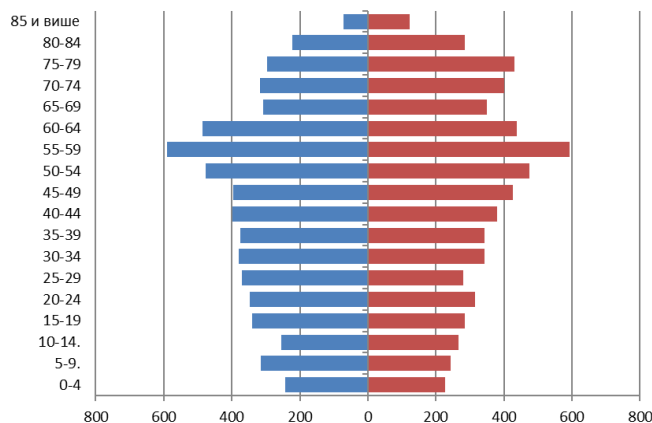
Промене у старосној структури становништва Српске Црне Горе могу се анализирати и помоћу полно-старосних пирамида (графикони 11–13). Старосна пирамида за 1948. годину има одлике прогресивног типа, са широком основом и постепеним сужавањем ка врху, што одговара младој популацији са високим природним прираштајем. Деформације у старосним групама 0–9 и 30–34 године указују на смањено рађање током Првог и Другог светског рата (тзв. прва и друга „крња” генерација).

Графикон 11. Полно-старосна пирамида 1948. године

Графикон 12. Полно-старосна пирамида 1971. године

Графикон 13. Полно-старосна пирамида 2011. године

Неправилни облик старосне пирамиде за 1971. годину најближи је стационарном типу, али са бројним карактеристикама које указују на прелазак у регресивни тип. Основа пирамиде се сужава као резултат све мањег броја живорођених. Сужења која се јављају у старосним групама 25–29 и 50–54 указују на ратне године. Пирамида је најшира у кохортама 15–19 и 40–44 године, које представљају тзв. *baby boom* генерације рођене после Првог и Другог светског рата.

Старосна пирамида за 2011. годину има одлике регресивног типа и указује на недовољан биолошки потенцијал за ревитализацију становништва Српске Црне Горе. Веома сужена основа пирамиде која се навише правилно шири јасно упућује на главне демографске проблеме регије: низак наталитет и исељавање млађих генерација. Најшири део пирамиде представља контингент 45–49 година, тј. *baby boom* генерација из 50–их година 20. века. Трансформација старосне пирамиде у периоду 1948–2011. године, јасан је показатељ интензивног демографског старења.

Погоршавање старосне структуре у другој половини 20 и почетком 21 века испољава изузетно негативан утицај на демографски, социоекономски и укупни регионални развој Српске Црне Горе. Тај утицај се огледа у лошим перспективама за замену генерација, биолошко обнављање популације, формирање будуће радне снаге као и у повећаној оптерећености радног контингента издржавањем старог становништва. Директна повратна веза између старосне структуре и природног кретања указује да у регији треба очекивати даље опадање броја живорођених, јер у репродуктивно доба улазе све малобројније старосне групе. Стога ће недостатак младог становништва у будућности бити све озбиљнији развојни проблем. Све ужа основа старосне пирамиде указује да је прилив становништва у радно доба мањи од одлива. То ће утицати на даље смањење броја активних лица и мању економску активност.

Иако је становништво регије захваћено процесом старења, проблем је знатно израженији у сеоским насељима, чији демографски потенцијали непрекидно слабе. Друштвено-економски процеси у периоду 1948–2011. године довели су до просторне поларизације између још увек релативно младе урбане енклаве Косјерића и приградских сеоских насеља, на једној страни, и брдско-планинских села са изразито старим становништвом, на другој. Стога процес сенилизације села представља један од главних ограничавајућих фактора равномерног регионалног развоја Српске Црне Горе. Услед исељавања и ниског наталитета, број младих у руралном делу регије све је мањи, што значајно редукује потенцијал за биолошку репродукцију. На другој страни, то доводи до дефицита радне снаге, ниже економске активности и животног стандарда у односу на Косјерић.

Стихијна деаграризација утицала је на погоршање старосне структуре пољопривредног становништва, што је довело до запуштања пољопривреде и ниске про-

дуктивности у овој делатности. Најдубља демографска старост веома ограничава могућности било каквог планирања будућег привредног развоја, јер је сенилизација поједина села (Стојићи, Горња и Доња Полошница, Дубница, Руда Буква, Субјел итд.) готово оставила без радне снаге. Поставља се питање оправданости улагања у економски развој таквих сеоских насеља, а њихову будућу просторну и функционалну организацију треба прилагођавати демографској реалности. Таква ситуација веома негативно делује на могућност успостављања равномернијег регионалног развоја између Косјерића и сеоских насеља.

4.7. ПРОМЕНЕ ПОЛНЕ СТРУКТУРЕ СТАНОВНИШТВА

Полна структура становништва Српске Црне Горе формирана је под утицајем фактора природног (разлике у рађању, смртности и просечном трајању живота мушкараца и жена) и механичког кретања становништва (полни састав миграната), али и друштвено-политичких прилика (ратови) и других фактора.

У свим пописима после Другог светског рата забележена је блага неравнотежа у корист женске популације (табела 40). Разлике су биле најизразитије у првим послератним пописима, када су жене чиниле 52,3% (1948) односно 51,7% (1953) укупног становништва, што је последица већег страдања мушкараца у рату и њиховог исељавања и запошљавања у градовима. То је довело до вишка женског становништва у сеоским насељима регије (тзв. феминизација села). Нарушена равнотежа полне структуре становништва од 60-их година 20. века ублажавана је механичким путем (интензивније исељавање женског становништва ради удаје, школовања и запошљавања), али је тај процес успоравала већа смртност мушкараца. Промене у полном саставу становништва Српске Црне Горе у периоду 1961–2011. године кретале су се у смеру успостављања полне равнотеже. Према попису становништва 2011. године, број мушкараца и жена готово је изједначен (50,1% женског и 49,9% мушког становништва).

Разлике у полној структури становништва изражене су између градског и сеоских насеља Српске Црне Горе. Године 1948. у Косјерићу је доминирало мушко становништво (пре свега због запошљавања у непољопривредним делатностима) а у сеоским насељима женско, док је 2011. године обрнуто. Под утицајем савремених друштвено-економских процеса, од 60-их година 20. века долази до мењања традиционалних ставова о образовању и запошљавању жена. Директна последица тих промена је интензивирање миграција женског становништва из руралног дела регије према Косјерићу и другим градским центрима, које су по обиму премашиле миграције мушке популације. Непосредни резултат ових промена је смањивање удела женског становништва у селима, а повећање у граду.

Табела 40. Промене полне структура становништва 1948–2011. године

година	свега	мушко	%	женско	%	стопа маскулинитета
1948	18.610	8.880	47,72	9.730	52,28	912,6
1953	19.315	9.324	48,27	9.991	51,73	933,2
1961	18.561	9.128	49,18	9.433	50,82	967,7
1971	17.156	8.527	49,70	8.629	50,30	988,2
1981	16.650	8.301	49,86	8.349	50,14	994,3
1991	15.902	7.874	49,52	8.028	50,48	980,8
2002	14.379	7.080	49,24	7.299	50,76	970,0
2011	12.393	6.184	49,90	6.209	50,10	996,0

Извор: Коначни резултати... 1948, књ. I; Попис становништва 1953, књ. XIV; Попис становништва 1961, књ. XI; Попис становништва 1971, књ. VIII; Попис становништва 1981, документациони материјал; Попис становништва 1991, књ. 4; Попис становништва 2002, књ. 2; Попис становништва 2011, књ. 2.

У Косјерићу учешће мушкараца у укупној популацији у периоду 1948–2011. године смањено је са 53,2% на 49,1%, а у сеоским насељима је повећано са 47,5% на 50,3%. Доминација мушкараца у већини села резултат је већих стопа емиграције жена. Највећи проценат мушког становништва 2011. године је у емиграционим планинским насељима Таор (57,4%), Руда Буква (55,8%), Горња Полошница (55,7%) и Варда (55,2%). Веће учешће жена је у селима са повољним саобраћајним положајем, што утиче и на већу концентрацију радно-способног становништва (Мрчићи 53,9%, Галовићи 53,6%, Шеврљуге 52,7%, Брајковићи 51,1% итд), и у насељима са доминацијом старачких домаћинстава (Стојићи 60,0%, Росићи 53,0%).

Полна неравнотежа уочава се и по старосним групама становништва (табела 41). Утицај старосне компоненте на полну структуру огледа се у већем учешћу мушкараца у младом и средовечном становништву, а жена у старијем. У контингенту младог становништва (0–19 година) у свим пописним годинама било је више мушкараца, што је последица биолошког феномена да се рађа више мушке деце. Удео мушке популације у овој групи кретао се од 50,1% (1948) до 53,0% (2011. године, 54,1% у Косјерићу и 52,3% у сеоским насељима).

Ратна страдања и дужи животни век жена, условили су демографску правилност по којој у старијем становништву преовлађују жене. У категорији старог становништва (60 и више година) учешће жена се кретало од 56,9% (1948) до 54,4% (2011. године, 53,4% у Косјерићу и 54,7% у руралном делу регије). Мада је у овој старосној групи полна неравнотежа најизраженија, то не утиче на будући демографски развој Српске Црне Горе, јер старо становништво не учествује у биолошкој репродукцији, а у миграцијама има мали удео.

Демографски најзначајније промене полне структуре настале су у контингенту средовечног становништва (20–59). После Другог светског рата учешће жена у овој старосној групи износило је 53,7%, што је последица ратних страдања и интензивнијег исељавања мушкараца. У наредном периоду удео женске популације у овом старосном контингенту је опадао као резултат већих стопа емиграције жена, које удајом,

школовањем или запошљавањем одлазе са села. Као резултат тог процеса, 2011. године мушкарци су чинили 51,3% средовечног становништва у Српској Црној Гори, али са израженом разликом по типу насеља. У Косјерићу у овој старосној групи доминирале су жене (51,9%), а у сеоским насељима мушкарци (53,2%), што указује на преливање радноспособног женског становништва из села у град.

Табела 41. Промене полне структуре по старосним групама 1948–2011. године (%)

год.	0–19		20–39		40–59		20–59		≥60	
	м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.	%	%
1948	50,11	49,89	46,00	54,00	46,58	53,42	46,26	53,74	43,09	56,91
1953	50,66	49,34	48,10	51,90	46,52	53,48	47,45	52,55	42,43	57,57
1971	52,05	47,95	52,20	47,80	47,24	52,76	49,85	50,15	45,05	54,95
1981	51,57	48,43	52,81	47,19	49,31	50,69	50,91	49,09	43,24	56,76
1991	50,62	49,38	51,64	48,36	50,58	49,42	51,12	48,88	44,50	55,50
2002	50,90	49,10	50,82	49,18	51,34	48,66	51,10	48,90	44,49	55,51
2011	53,01	46,99	53,41	46,59	49,80	50,20	51,33	48,67	45,59	54,41

Извор: Коначни резултати... 1948, књ. II; Попис становништва 1953, књ. XIV; Попис становништва 1971, књ. VIII; Попис становништва 1981, документациони материјал; Попис становништва 1991, књ. 4; Попис становништва 2002, књ. 2; Попис становништва 2011, књ. 2.

Све већи одлив женског становништва из руралног дела Српске Црне Горе изазвао је највећи поремећај у полној структури млађег средовечног становништва (20–39 година). Према попису 2011. године, учешће мушкараца у овом контингенту износило је 53,4%, а у сеоским насељима 55,1%. Пошто млађе средовечно становништво има највећи значај за биолошку репродукцију, „вишак” средовечних мушкараца на селу, који због недостатка жена нису формирали породице, постаје озбиљан друштвени проблем, што је карактеристично и за друге руралне делове Србије. На тај начин поремећаји полне структуре најфертилнијих старосних група представљају ограничавајући фактор природног обнављања сеоског становништва. Са друге стране, доминација мушког становништва у руралном радном контингенту Српске Црне Горе довела је до тзв. маскулинизације сеоске радне снаге, тј. већег ангажовања мушкараца у пољопривреди (за разлику од феминизације до 90–их година 20. века).

4.8. ПРОМЕНЕ ОБРАЗОВНИХ ОБЕЛЕЖЈА СТАНОВНИШТВА

Писменост и школска спрема становништва Српске Црне Горе представљају индикаторе њене социо-културне и привредне развијености, али и значајне параметре квалитета људских ресурса и планирања будућег развоја. Образовна структура становништва регије је узрочно-последично повезана са осталим демографским структурама, а њене промене током друге половине 20. и почетком 21. века условљавали су социоекономски, културни и остали фактори. У погледу образовног нивоа популације, Српска Црна Гора је од средине 20. века прешла дуг пут од неразвијеног простора са великим бројем неписмених до средине у којој је становништво све образованије, а број неписмених значајно смањен.

4.8.1. Развој школства

Описмењавање и школовање становништва Српске Црне Горе директно је условљено бројем основних школа, близином и доступношћу средњих школа и економским капацитетом и потребама за вишим и високим образовањем. Историјски развој школства у регији може се пратити од 1843. године, када је основана прва школа у Субјелу. Током друге половине 19. века основане су и школе у Сечој Реци, Косјерићу, Радановцима, Скакавцима и Ражани. У првој половини 20. века отворене су основне школе у Годечеву, Маковишту, Варди, Доњем Таору и Тубићима. У првим годинама после Другог светског рата отворене су школе у Парамуну, Горњем Таору, Мрчићима, Мушићима, Зарићима (заселак Сече Реке), Брајковићима, Дреновцима и Забави (заселак Радановаца) (Познановић, 1996/97; Радосављевић, 2000; Челиковић, 2012). И поред чињенице да је већина насеља у регији средином 20. века имала школу, још увек је велики број одраслих остајао неписмен.

Осмогодишње образовање у Српској Црној Гори почело је да се развија са отварањем Ниже гимназије у Косјерићу 1946. године. Са увођењем обавезног осмогодишњег школовања 1956. године, формиране су матичне школе у Косјерићу, Мрчићима (Ражана), Сечој Реци и Варди. У другој деценији 21. века у Српској Црној Гори основно образовање се одвија у две матичне осмогодишње школе: ОШ „Мито Игумановић” у Косјерићу (са одељењима у Сечој Реци, Брајковићима, Дреновцима, Зарићима, Мушићима, Парамуну, Радановцима, Мрчићима (Ражана), Скакавцима и Тубићима), и ОШ „Јордан Ђукановић” у Варди (са одељењима у Годечеву и Маковишту). Четвороразредне школе у Доњем и Горњем Таору раде у саставу ОШ „Милош Марковић” из Доњих Лесковица (Ваљевска Подгорина).

Све нижи природни прираштај и емиграциони процеси утицали су на константно смањивање броја ученика основних школа. Број основаца (без четворогодишњих школа у Доњем и Горњем Таору) у периоду 1972–2013. године смањен је са 1.692 на 856, или за 49,4% (Општине у Србији 1974 и 2014). Смањење броја ученика отежава функционисање система основног образовања. Због недостатка ученика, школа у Забави је затворена 2002. године, а школа у Субјелу 2011. године. У наредном периоду треба очекивати гашење четворогодишњих сеоских школа и рационализацију мреже основног образовања, јер регија са веома неповољним демографским кретањима и све мањим бројем деце школског узраста треба да има максимално 3–5 школа.

У циљу образовања женске омладине, у Косјерићу је у периоду 1926–1931. године радила Женска занатска школа. Њу је наследила Женска домаћичка школа, која је одржавала наставу до 1966. године. Школа ученика у привреди отворена је 1951. године, са циљем образовања кадрова занатске струке за потребе локалне привреде.

Престала је са радом 1976. године (Челиковић, 2012). Зачетак савременог средњошколског образовања у регији везан је за 1970. годину, када је у Косјерићу отворено одељење Школе за квалификоване раднике „Радоје Марић” из Ужица, које се после неколико година угасило. Данашња Средња техничка школа у Косјерићу основана је 1977. године. У школи су се обучавали кадрови различитих струка и занимања, а 2015. године постоје три смера: економски техничар, електротехничар рачунара и трговац.

Постојање само једне средње школе са три образовна профила и непостојање гимназије приморава свршене основце из Српске Црне Горе да наставе школовање као дневни мигранти у Пожеги, а у мањој мери и у Ужицу, Чачку и Ваљеву, који имају развијенију мрежу средњег образовања. По завршетку средње школе, матуранти најчешће уписују факултете у Крагујевцу и Београду, па нашавши запослење у месту студирања заувек напуштају родни крај. Ово је већ деценијама један од највећих развојних проблема Српске Црне Горе, јер константни одлив младог образованог становништва неповољно утиче на све демографске структуре и све сегменте социоекономског и укупног регионалног развоја.

4.8.2. Промене писмености становништва

Средином 20 века писменост становништва Српске Црне Горе била је на изразито ниском нивоу (табела 42). Готово трећина популације старије од 10 година 1948. и 1953. године била је неписмена (31,9% односно 32,9%). Низак ниво писмености био је у складу са општим стањем образовања у Србији. Од средине 20. века дошло је до значајних позитивних промена. Број неписмених лица у периоду 1961–2011. године смањен је око 11,5 пута, а њихов удео у становништву старијем од 10 година опао је са 30,8% на 3,6%, са тенденцијом даљег опадања. Нагло смањивање броја неписмених од средине 20 века резултат је општег социоекономског и културног напретка, пре свега конкретних мера које су предузимане у циљу подизања образовног нивоа становништва: ширење мреже школа, увођење обавезног осмогодишњег образовања и курсеви описмењавања одраслих 50–их година 20. века (тзв. аналфабетски течајеви).

И поред напретка у смањивању броја неписмених, у Српској Црној Гори и даље су присутне значајне разлике у писмености по полу, старости и типу насеља.

Разлике у писмености између мушког и женског становништва веома су изражене, упркос значајном смањењу броја неписмених оба пола. У периоду 1948–2011. године број неписмених мушкараца смањен је око 26 пута, а њихов удео у мушком становништву старијем од 10 година са 14,0% на 0,7% (табела 42). У истом периоду број неписмених жена смањен је 10 пута, а учешће у женском становништву старијем од 10 година са 47,8% на 6,5%. Учешће жена у укупном неписменом становништву порасло

Табела 42. Кретање броја неписмених по полу 1948-2011. године

година	становништво изнад 10 година старости	неписмени укупно		мушко		женско	
		број	%	број	%	број	%
1948	15.003	4.790	31,9	982	14,0	3.808	47,8
1953	15.545	5.114	32,9	1.000	13,6	4.114	50,3
1961	15.197	4.682	30,8	832	11,1	3.850	49,8
1971	15.119	3.855	25,5	643	8,6	3.212	42,2
1981	14.610	2.556	17,5	369	5,1	2.187	29,7
1991	14.123	1.667	11,8	212	3,0	1.455	20,4
2002	13.197	854	6,5	82	1,3	772	11,5
2011	11.365	409	3,6	38	0,7	371	6,5

Извор: Коначни резултати... 1948, knj. V; Popis stanovništva 1953, knj. XI; Popis stanovništva 1961, knj. XIII; Popis stanovništva 1971, dokumentacioni materijal; Popis stanovništva 1981, dokumentacioni materijal; Popis stanovništva 1991, tabela 006; Попис становништва 2002, књ. 4; Попис становништва 2011, документациони материјал.

је са 79,5% на 90,7%. Изражена разлика у нивоу писмености између полова наслеђена је из времена када су владале традиционалне предрасуде о образовању жена.

Структура старосних група по писмености такође показује да су се број и удео неписмених у периоду 1953–2011. године смањивали у свим генерацијама (табела 43). Године 1953. удео неписмених у старосној групи 10–19 година износио је 8,6% а у групи 20–34 година 18,3%. У генерацији 35–49 година више од половине становништва било је неписмено (50,2%), а у старосној групи 50–64 године готово две трећине (64,2%). Захваљујући описмењавању и померању контингента неписмених у старије генерације, неписменост у ове четири старосне групе готово је искорењена, тј. 2011. године смањена је испод 1%. На другој страни, у најстаријој популацији удео неписмених и даље је висок; 1953. године више од три четвртине становништва старијег од 65 година било је неписмено (76,9%), а 2011. године једна седмина (13,2%).

Табела 43. Старосне групе по уделу неписмених 1953–2011. године (%)

година	10–19	20–34	35–49	50–64	≥65
1948	9,7	18,3	42,3	63,6	73,3
1953	8,6	18,3	50,2	64,2	76,9
1961	2,7	18,3	36,4	58,9	67,2
1971	1,1	3,8	25,6	53,3	67,0
1981	0,7	0,9	8,4	29,8	56,5
1991	0,1	0,4	1,3	17,1	43,4
2002	0,2	0,2	0,7	2,2	24,4
2011	0,3	0,4	0,3	0,7	13,2

Извор: Коначни резултати... 1948, knj. V; Popis stanovništva 1953, knj. XI; Popis stanovništva 1961, knj. XIII; Popis stanovništva 1971, dokumentacioni materijal; Popis stanovništva 1981, dokumentacioni materijal; Popis stanovništva 1991, tabela 006; Попис становништва 2002, књ. 4; Попис становништва 2011, документациони материјал.

У Српској Црној Гори 2011. године скоро читав контингент неписмених налази се у генерацијама старијим од 65 година, које нису биле обухваћене основним образовањем. Међу овом популацијом постоје разлике у степену писмености, јер део становништва који се сматра писменим не задовољава основне критеријуме. То нарочито важи за становништво које је научило да чита и пише на аналфабетским течајевима, а касније своју писменост готово уопште није користило. У наредним деценијама треба

очекивати искорењивање неписмености и у овој старосној групи, с обзиром на биолошку ограниченост људског живота.

Просторна поларизација у погледу писмености изражена је између Косјерића и сеоских насеља. По попису из 1948. године у Косјерићу удео неписмених у становништву старијем од 10 година износио је 6,9%, а у сеоским насељима 32,7%, док је 2011. године у граду било 1,1% неписмених, а у руралном делу регије 4,8%. Међу сеоским насељима, највећи проценат неписмених имају брдско-планинска села са високим учешћем старог становништва (Доња Полошница 14,5%, Стојићи 9,2%, Маковиште 7,5%, Дреновци 6,8% итд.), док насеља у близини Косјерића имају знатно нижи удео неписмених (Бјелоперица 1,2%, Шеврљуге 2,4% итд.).

4.8.3. Промене структуре становништва по школској спреми

Структура становништва Српске Црне Горе према школској спреми у другој половини 20. века се мењала под утицајем друштвено-економског развоја. Године 1948. чак 97,9% становништва није имало завршену основну школу (табела 44). Такво стање било је условљено негативним наслеђем из прошлости, тј. вишевековном социоекономском и културно-просветном заосталашћу, чије се последице и данас осећају код најстаријег становништва. У наредном периоду дошло је до значајног подизања образовног нивоа, што се испољава смањењем удела становништва без школске спреме и са непотпуном основном школом и порастом удела лица са основним, средњим, вишим и високим образовањем.

Табела 44. Промене структуре становништва према школској спреми 1948–2011. године (%)¹⁹

година	без шк. спреме	непотпуна основна ш.	основна школа	средња школа	више образовање	високо образовање	непознато
1948	65,6	32,3	1,6	0,5	-	0,0	-
1953	60,9	35,4	1,4	1,8	-	0,1	0,4
1961	51,6	43,6	2,7	1,8	0,1	0,1	0,1
1971	40,6	45,9	8,3	4,4	0,5	0,2	0,1
1981	26,5	43,6	18,0	9,7	1,4	0,7	0,1
1991	18,4	37,0	22,2	17,7	2,1	1,6	1,0
2002	11,1	28,7	25,5	29,2	2,6	2,0	0,9
2011	5,4	22,7	26,0	38,7	3,3	3,6	0,3

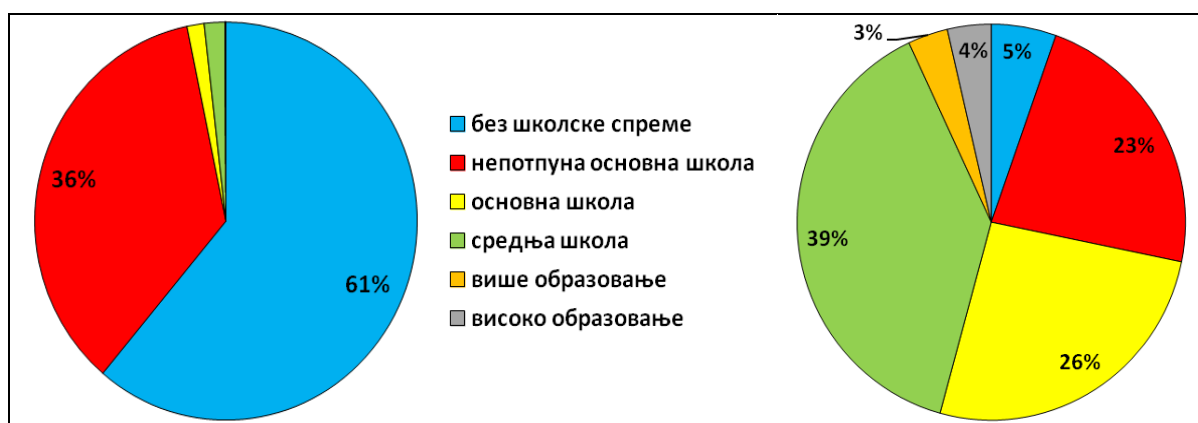
Извор: Коначни резултати... 1948, књ. IV; Попис становништва 1953, књ. XI; Попис становништва 1961, књ. XIII; Попис становништва 1971, документациони материјал; Попис становништва 1981, документациони материјал; Попис становништва 1991, табела 005; Попис становништва 2002, књ. 4; Попис становништва 2011, документациони материјал.

У периоду 1953–2011. године број лица без школске спреме смањен је 16,4 пута, а њихово учешће у становништву старијем од 10–15 година са 60,9% на 5,4%. Удео лица са непотпуним основним образовањем такође је у сталном опадању – са 35,4% (1953) на још увек високих 22,7% (2011). Апсолутно и релативно смањење континген-

¹⁹ Према методологији пописа становништва, 1948. године праћена је структура становништва према школској спреми за укупно становништво, 1953–1971. године старијих од 10 година, а 1981–2011. године старијих од 15 година. Стога подаци о школској спреми нису потпуно упоредиви.

та са најнижим образовним нивоом било је условљено доношењем Закона о обавезном основном образовању 1956. године, али и неопходношћу поседовања школских квалификација при запошљавању. Иако подаци указују на позитивне тенденције и значајно побољшање образовног нивоа, и даље више од четвртине становништва Српске Црне Горе старијег од 15 година (28,1%) има образовање ниже од основне школе. Значајно је да се неквалификовано и становништво са непотпуном основном школом померило из млађих генерација у контингент старог становништва.

Остале категорије становништва према школској спреми су у порасту. Број лица са завршеном основном школу у периоду 1953–2011. године повећан је 12,4 пута, са 1,4% на 26,0%. У последњем међупописном периоду учешће лица са основном школом стагнира, услед чињенице да већина свршених основаца наставља школовање. Удео лица са средњим образовањем увећан је са 1,8% на 38,7%, односно 15 пута у апсолутном смислу. Ова категорија је на почетку 21. века најбројнија у образовној структури становништва Српске Црне Горе, што указује да велики број лица по завршетку средњег образовања не наставља даље школовање.

Графикон 14. Структура становништва према школској спреми 1953. и 2011. године

Најинтензивније промене су забележене у контингенту најобразованијег становништва. Број лица са завршеном вишом школом повећан је 24 пута, а са завршеним факултетом 33 пута. Иако је удео лица са вишом школом и факултетом у периоду 1953–2011. године повећан са 0,1% на 6,9%, ова категорија је још увек малобројна и одраз је достигнутог степена економске развијености, али и константног исељавања становништва са највишим школским квалификацијама.

Промене структуре становништва по школској спреми у периоду 1961–2011. године показивале су позитивне тенденције и у градском и у сеоским насељима, али са значајним разликама у учешћу лица појединих степена школске спреме (табеле 45 и 46). Удео лица без школе и са непотпуном основном школом у Косјерићу смањен је са 64,4% на 8,3%, а у сеоским насељима са 96,2% на 38,0%. Истовремено је учешће лица са вишим и високим образовањем порасло у граду са 3,8% на 14,8%, а у руралном делу

регије са 0,2% на 3,4%. Знатно повољнија образовна структура у Косјерићу је очекивана, будући да град пружа боље услове за школовање и запошљавање, а и миграције образованијег становништва су усмерене из села ка урбаном центру регије.

Разлике у школској спреми су изражене и између полова. Нижи ниво образовања жена последица је некадашњег негативног става о њиховом школовању. Највеће разлике 2011. године изражене су у контингентима становништва без квалификација (удео жена 92,2%) и са непотпуном основном школом (55,8% жена). Учешће жена у контингенту са вишом и високом стручном спремом у периоду 1991–2011. године порасло са 46,0% на 52,9%. Доминација женског становништва у најобразованијем контингенту последица је чињенице да већи проценат жена по завршетку средње школе одлази у градове и наставља школовање, док мушко сеоско становништво у већој мери прекида образовање и остаје на селу (маскулинизација пољопривреде).

Табела 45. Промене структуре становништва Косјерића према школској спреми 1961–2011. (%)

година	без шк. спреме	непотпуна основна ш.	основна школа	средња школа	више образовање	високо образовање	непознато
1961	23,2	41,2	16,1	15,7	1,9	1,9	-
1971	18,3	39,7	15,4	21,3	3,0	1,8	0,5
1981	10,3	25,7	22,4	32,3	5,3	3,7	0,3
1991	6,0	16,4	27,1	38,7	5,4	5,3	1,1
2002	3,6	9,2	24,7	50,6	6,0	5,3	0,6
2011	1,6	6,7	19,8	56,9	6,6	8,2	0,2

Извор: Popis stanovništva 1961, knj. XIII; Popis stanovništva 1971, dokumentacioni materijal; Popis stanovništva 1981, dokumentacioni materijal; Popis stanovništva 1991, tabela 005; Попис становништва 2002, књ. 4; Попис становништва 2011, документациони материјал.

Табела 46. Структура становништва сеоских насеља према школској спреми 1961–2011. године (%)

година	без шк. спреме	непотпуна основна ш.	основна школа	средња школа	више образовање	високо образовање	непознато
1961	52,5	43,7	2,2	1,3	0,1	0,1	0,1
1971	43,1	46,6	7,4	2,5	0,2	0,1	0,1
1981	29,7	47,2	17,1	5,3	0,5	0,1	0,1
1991	21,9	42,7	20,8	11,9	1,2	0,6	0,9
2002	14,0	36,1	25,8	21,1	1,2	0,7	1,1
2011	7,0	31,0	28,4	29,9	1,8	1,6	0,3

Извор: Popis stanovništva 1961, knj. XIII; Popis stanovništva 1971, dokumentacioni materijal; Popis stanovništva 1981, dokumentacioni materijal; Popis stanovništva 1991, tabela 005; Попис становништва 2002, књ. 4; Попис становништва 2011, документациони материјал.

Образовна структура становништва Српске Црне Горе током друге половине 20. века претрпела је квалитативну трансформацију, што је омогућило значајну диверзификацију привреде у до тада аграрној регији (развој индустрије, саобраћаја, туризма и других делатности). Међутим, образовна структура је и даље неповољна и као таква представља ограничавајући фактор социоекономског развоја регије. То се огледа у чињеници да низак образовни ниво ограничава економски напредак, који у савременом друштву све више зависи од знања као ресурса. Присутна је поларизација у структура-

ма становништва по писмености и школској спреми између Косјерића и сеоских насеља, што неповољно утиче на могућност планирања равномерног регионалног развоја.

Образовни ниво становништва 2011. године је испод просека у односу на Србију и Златиборски округ, са још увек високим уделом неписмених и лица са образовањем нижим од основне школе. Податак да више од четвртине лица старијих од 15 година нема завршену основну школу показатељ је нивоа економске развијености Српске Црне Горе, па се постојећа структура привреде и степен поделе рада налазе у корелацији са образовним нивоом становништва. Кадрови са средњом, вишом и високом школском спремом су главни носиоци и покретачи социоекономског развоја регије. Стога је стварање услова за њихово запошљавање и ублажавање „одлива мозгова” један од приоритета будућег регионалног развоја Српске Црне Горе.

4.9. ПРОМЕНЕ ЕКОНОМСКИХ СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА

4.9.1. Промене структуре становништва по активности

У периоду после Другог светског рата социоекономски развој и трансфер пољопривредног становништва у непољопривредне делатности, с једне стране, као и промене у демографским структурама, с друге стране, имали су одраза на структуру становништва према активности. Период 1948–2011. године у Српској Црној Гори карактерише смањења броја и удела активног становништва, стагнација удела издржаваних лица и пораст броја и удела лица са личним приходима. Као резултат тих промена структура становништва по активности на почетку 21. века је изразито неповољна.

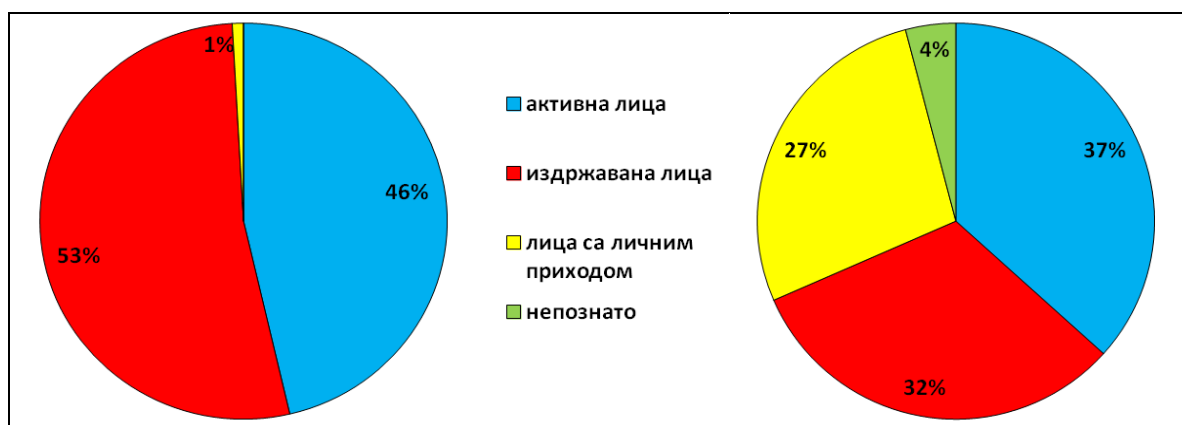
У периоду 1948–2011. године број **активних лица** смањен је у апсолутном износу за две трећине (са 12.861 на 4.544), и њихов удео у укупном становништву са 69,1% на 36,7% (табела 47). Највећа стопа активности у Српској Црној Гори после Другог светског рата забележена је 1948. године, што је условљено повећаним ангажовањем радне снаге у периоду обнове. У наредним деценијама стопа активности је варирала, али са тенденцијом пада. До 1961. године удео активних лица у укупном становништву смањен је на 46,4%, а затим повећан 1981. године на 63,8%. Ово повећање било је последица индустријализације и пораста броја запослених у индустрији и услугама, тј. преласка дела издржаваног становништва у категорију активних лица.

У периоду 1981–2011. године дошло је до наглог смањења стопе активности са 63,8% на 36,7% (табела 47). То је последица иселавања дела радноспособног становништва, економске кризе која је довела до пораста незапослености, смањења стопе активности младих који услед продужења школовања све касније постају радно активни, и пензионисања дела старијих пољопривредника, тј. њиховог преласка у категорију лица са личним приходима.

Табела 47. Промене структуре становништва по активности 1948–2011. године

година	укупно	активна лица	%	лица са личним приходом	%	издржавана лица	%	остало и непознато	%
1948	18.610	12.861	69,1	49	0,3	5.700	30,6	0	0,0
1953	19.315	10.333	53,5	156	0,8	8.826	45,7	0	0,0
1961	18.561	8.604	46,4	165	0,9	9.792	52,7	0	0,0
1971	17.156	10.749	62,7	332	1,9	6.075	35,4	0	0,0
1981	16.650	10.629	63,8	607	3,7	4.982	29,9	432	2,6
1991	15.902	9.221	58,0	1.093	6,9	5.319	33,4	269	1,7
2002	14.379	6.638	46,2	2.742	19,1	4.976	34,6	23	0,1
2011	12.393	4.544	36,7	3.402	27,5	3.941	31,8	506	4,1

Извор: Коначни резултати... 1948, књ. III; Попис становништва 1953, књ. XIV; Попис становништва 1961, књ. XIV; Попис становништва 1971, књ. XI; Попис становништва 1981, табела 194; Попис становништва 1991, књ. 7; Попис становништва 2002, књ. 5; Попис становништва 2011, документациони материјал.

Графикон 15. Структура становништва према активности 1961. и 2011. године

Анализа активности становништва на нивоу насеља показује значајне разлике између Косјерића и руралног дела Српске Црне Горе. У свим пописима становништва после 1948. године сеоско становништво је било активније од градског, што није било у складу са реалним односима у структури привреде, већ је последица интензивног демографског старења и депопулације сеоских насеља. До средине 80-их година 20. века, услед непоседовања пензијског осигурања и лошијих услова живота, пољопривредници су знатно дуже обављали делатност у односу да активна лица у индустрији и сектору услуга. Поред тога, исељавањем младог и радно способног становништва са села дошло је до поремећаја у репродукцији и обнављању радног контингента и реалног недостатка радне снаге у пољопривреди. То је имало за последицу сенилизацију пољопривреде, тј. радно ангажовање становништва старијег од 50 година, чија је продуктивност на ниском нивоу. Виша стопа активности на селу била је резултат и екстензивног начина пољопривредне производње у брдско-планинском делу регије, што је захтевало знатно ангажовање женске радне снаге (феминизација пољопривреде, тј. двострука активност женског становништва, и у кући и на газдинству, била је изражена до краја 20. века).

Према попису 2002. године, стопа активности је по први пут већа у Косјерићу (49,7%) него у сеоским насељима (44,8%). То је последица наглог смањења стопе ак-

тивности сеоског становништва у периоду 1991–2002. године (са 61,4% на 44,8%) услед иселјавања младог и средовечног становништва и пензионисања активних пољопривредника и функционалне развијености Косјерића у односу на његово сеоско окружење (табеле 48 и 49). Највише стопе активности 2011. године имала су сеоска насеља у којима у структури активних лица преовлађују активни пољопривредници: Горња Полошница (74,8%), Таор (64,4%), Цикоте (52,9%), Руда Буква (48,4%) итд., а најниже села са високим уделом лица са личним приходима и издржаваног становништва: Годљево (14,4%), Дубница (14,9%), Дреновци (17,1%), Стојићи (19,0%) итд.

Табела 48. Промене структуре становништва Косјерића по активности 1953–2011. године

година	укупно	активна лица	%	лица са личним приходом	%	издржавана лица	%	остало и непознато	%
1953	698	256	36,7	37	5,3	405	58,0	0	0,0
1961	630	249	39,5	40	6,3	341	54,1	0	0,0
1971	1.860	769	41,3	100	5,4	991	53,3	0	0,0
1981	2.988	1.473	49,3	149	5,0	1.315	44,0	51	1,7
1991	3.794	1.790	47,2	372	9,8	1.586	41,8	46	1,2
2002	4.116	2.044	49,7	616	15,0	1.448	35,2	8	0,2
2011	3.992	1.646	41,2	841	21,1	1.369	34,3	136	3,4

Извор: Коначни резултати... 1948, књ. III; Попис становништва 1953, књ. XIV; Попис становништва 1961, књ. XIV; Попис становништва 1971, књ. XI; Попис становништва 1981, табела 194; Попис становништва 1991, књ. 7; Попис становништва 2002, књ. 5; Попис становништва 2011, документациони материјал.

Популационо мала, брдско-планинска насеља карактерише и мали број активних лица, што ограничава могућности њиховог напретка. Најугроженија насеља су Дубница са 15, Стојићи са 20, Парамун са 27 и Годљево са 37 активних становника 2011. године. Код ових села не постоји демографска основа за ефикасно функционисање било које привредне делатности, а улагања у економски развој и инфраструктуру у постојећим условима малог броја и неповољне старосне структуре активних лица је нерационално. Уз Косјерић и приградска села, већи број активних лица и реалне могућности за планирање привредног развоја имају Сеча Река и Маковиште.

Савремени друштвено-економски процеси подразумевају и промене полне структуре активног становништва. У свим пописима у периоду 1953–2011. године запажа се већи удео мушкараца у активном становништву, али са значајним варијацијама. Највећа разлика у полној структури активних лица забележена је 1971. године (мушкарци 71,4%), а најмања 1981. године (мушкарци 52,4%). Мушкарци су 2011. године чинили готово две трећине активних лица (64,5%). Посматрано по типу насеља, 2011. године удео мушког становништва у активном у сеоским насељима износио је 70,5%, а у Косјерићу 54,1%. Веће учешће активног женског становништва у градском насељу условљено је развојем услужних делатности, које су пружиле могућност за запошљавање женске радне снаге. Нижи удео жена у активном сеоском становништву резултат је чињенице да је и даље висок проценат сеоског женског радноспособног становништва у категорији издржаваних лица (домаћице). Највеће учешће жена у

активном становништву 2011. године имали су Горња Полошница и Дубница (46,7%) и Цикоте (45,4%), а најмање Годечево (4,9%), Маковиште (9,7%) и Варда (13,6%).

Општа стопа активности по полу показује већу активност мушког становништва (табела 50). Стопа активности мушког становништва варира је од 72,2% (1971) до 47,4% (2011), а женског од 53,3% (1971) до 26,0% (2011). Већа стопа активности мушкараца последица је чињенице да значајан број жена у руралном делу регије и даље обавља послове домаћица, тј. спада у категорију незапослених лица.

Табела 49. Промене структуре становништва сеоских насеља по активности 1953–2011. године

година	укупно	активна лица	%	лица са личним приходом	%	издржавана лица	%	остало и непознато	%
1953	18.617	10.077	54,1	119	0,6	8.421	45,3	0	0,0
1961	17.931	8.355	46,6	125	0,7	9.451	52,7	0	0,0
1971	15.296	9.980	65,2	232	1,5	5.084	33,3	0	0,0
1981	13.662	9.156	67,0	458	3,4	3.667	26,8	381	2,8
1991	12.108	7.431	61,4	721	6,0	3.733	30,8	223	1,8
2002	10.263	4.594	44,8	2.126	20,7	3.528	34,4	15	0,1
2011	8.401	2.898	34,5	2.561	30,5	2.572	30,6	370	4,4

Извор: Коначни резултати... 1948, књ. III; Попис становништва 1953, књ. XIV; Попис становништва 1961, књ. XIV; Попис становништва 1971, књ. XI; Попис становништва 1981, табела 194; Попис становништва 1991, књ. 7; Попис становништва 2002, књ. 5; Попис становништва 2011, документациони материјал.

Табела 50. Промене опште стопе активности становништва према полу 1953–2011. године

година	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011
укупно	53,5	46,4	62,7	63,8	58,0	46,2	36,7
мушко	70,6	67,3	72,2	67,1	64,3	56,2	47,4
женско	37,5	26,1	53,3	60,6	51,8	36,4	26,0

Извор: Коначни резултати... 1948, књ. III; Попис становништва 1953, књ. XIV; Попис становништва 1961, књ. XIV; Попис становништва 1971, књ. XI; Попис становништва 1981, табела 194; Попис становништва 1991, књ. 7; Попис становништва 2002, књ. 5; Попис становништва 2011, документациони материјал.

Услед исељавања и ниских стопа наталитета, **радни контингент** у Српској Црној Гори константно се смањује од 1953. године (табела 51). У анализираном периоду (1953–2011) величина радног контингента смањена је са 12.543 на 7.598 лица, док је његов удео у укупном становништву незнатно опао, са 64,9% на 61,3%. Посматрано по типу насеља, промене радног контингента између градског и сеоских насеља показују супротне трендове, што је условљено разликама у миграционом салду и природном кретању становништва. Тако је у Косјерићу радни контингент у периоду 1961–2011. године повећан 6,5 пута (са 411 на 2.724 лица), док је у сеоским насељима више него преполовљен (са 11.437 на 4.874 лица). У свим пописним годинама удео радног контингента у укупном становништву био је већи у Косјерићу него у сеоским насељима, што је условљено неповољнијом старосном структуром у руралном делу регије. Нпр. 2011. године радни контингент је у градском центру чинио 68,2% укупне популације, а у сеоским насељима 58,0%.

Степен искоришћености радног контингента (однос активног и радно способног становништва) представља значајан показатељ економске активности. Према попису

1948. године активно становништво је било бројније од радног контингента, што указује на радно ангажовање дела младе и старе популације (табела 51). У наредном периоду вредност овог показатеља континуирано је опадала, тако да је 2011. године било активно свега 59,8% радне снаге. Услед дужег радног ангажовања пољопривредника, степен искоришћености радног контингента у селима већи је него у Косјерићу.

Табела 51. Промене величине радног контингента 1948–2011. године²⁰

год.	радни контингент			удео р. контингента у укупном ст. (%)			активно становништво			искоришћеност р. контингента (%)		
	укупно	м	ж	укупно	м	ж	укупно	м	ж	укупно	м	ж
1948	11.439	5.506	5.933	61,5	62,0	61,0	12.861	6.063	6.798	112,4	110,1	114,6
1953	12.543	6.097	6.446	64,9	65,4	64,5	10.333	6.582	3.751	82,4	108,0	58,2
1961	11.848	-	-	63,8	-	-	8.604	-	-	72,6	-	-
1971	11.381	5.967	5.414	66,3	70,0	62,7	10.749	6.153	4.596	94,4	103,1	84,9
1981	10.805	5.606	5.199	64,9	67,5	62,3	10.629	5.587	5.042	98,4	99,7	97,0
1991	10.107	5.522	4.585	63,6	70,1	57,1	9.221	5.064	4.157	91,2	91,7	90,7
2002	8.790	4.689	4.101	61,1	66,2	56,2	6.638	3.982	2.656	75,5	84,9	64,8
2011	7.598	4.156	3.442	61,3	67,2	55,4	4.544	2.932	1.612	59,8	70,5	46,8

Извор: Коначни резултати... 1948, књ. II и III; Попис становништва 1953, књ. V, XI и XIV; Попис становништва 1961, књ. XI и XIV; Попис становништва 1971, књ. VIII и XI; Попис становништва 1981, табела 194; Попис становништва 1991, књ. 4. и 7; Попис становништва 2002, књ. 2. и 5; Попис становништва 2011, књ. 2; Попис становништва 2011, документациони материјал.

Најинтензивније промене забележене су у контингенту лица са **личним приходима**. У периоду 1948–2011. године њихов број је повећан са 49 на 3.402, а удео у укупном становништву са 0,3% на 27,5% (табела 47). Занемарљив број лица са личним приходом почетком анализираниог периода последица је неразвијеног система пензијског осигурања, услед чега је веома мали број активног становништва одлазио у пензију. Каснији пораст броја и удела овог контингента резултат је пензионисања радника, а од 1986. године и пољопривредника. Томе је допринео и интензиван процес демографског старења, јер повећање удела старих лица прати и процес преласка активног становништва у категорију лица са личним приходима. Тако је 2011. године, 82,7% лица са личним приходима чинило старо становништво, 17,2% средовечно и само 0,1% младо (Попис становништва 2011, књ. 7).

До почетка 21. века удео лица са личним приходима био је већи у Косјерићу него у селима, јер су углавном пензионисани радници из града, док је сеоско становништво остајало дуже активно и теже стицало право на пензију. Тако је 1961. године удео лица са личним приходима у укупном становништву износио 6,3% у Косјерићу и 0,7% у селима (табеле 48 и 49). У периоду 1991–2011. године, услед масовног пензионисања пољопривредника, бројност и удео овог контингента у руралном делу регије су више него утростручени. Према попису 2011. године, учешће лица са личним приходима у укупном становништву је веће у сеоским насељима (30,5%) у односу на Косјерић (21,1%), што је директна последица демографског старења.

²⁰ Пошто по методологији пописа становништва 1961. године нису обрађени подаци о старосној структури и активности по полу, није могуће представити показатеље радног контингента по полу за ову годину.

Како већину лица са личним приходима чине пензионери, њихово највеће учешће је у насељима која имају неповољну старосну структуру. Тако је 2011. године овај контингент у Стојићима чинио 53,3% становништва, а у Радановцима (48,0%), Годљеви (46,7%) и Дубници (45,5%) скоро половину. Поред Косјерића (21,1%), најниже учешће ове категорије имају села у којима је изражена сенилизација пољопривреде, тј. где значајан део старог становништва чине активни пољопривредници, а не пензионери: Таор (15,2%), Доња Полошница (16,4%), Цикоте (20,9%) итд. Релативно низак удео лица са личним приходом имају и сеоска насеља у близини Косјерића: Шеврљуге (15,2%), село Косјерић (23,7%), Брајковићи (25,6%), Тубићи (27,4%) итд.

У Српској Црној гори су изражене промене и у погледу броја и удела **издржаваних лица**. После раста у годинама после Другог светског рата, овај контингент у периоду 1961–2011. године бележи пад и у апсолутном (са 9.792 на 3.941 лице) и у релативном износу (са 52,7% на 31,8% становништва) (табела 47). Посматрано по типу насеља, удео издржаваних лица у укупном становништву 1961–2011. године смањен је са 54,1% на 34,3% у Косјерићу и са 52,7% на 30,6% у сеоским насељима (табеле 48 и 49). Главни узроци смањења броја издржаваних лица били су демографске (ниска стопа наталитета и исељавање младог становништва) и социоекономске природе (еманципација жена и повећавање њихове запослености, тј. прелазак из категорије издржаваних лица у активна). Удео издржаваних лица по селима је хетероген, а нешто нижи ниво ове категорије имају села са већим бројем активних пољопривредника: Горња Полошница (6,6%), Таор (17,2%), Горња Полошница (18,9%) итд. Највеће учешће издржаваног становништва имају села са већим бројем незапослених домаћица – Годечево (43,5%), Годљево (37,0%), Варда (36,1%) итд., или са још увек релативно повољном старосном структуром – Брајковићи (38,6%).

У полној структури издржаваних лица Српске Црне Горе традиционално доминирају жене, које су 2011. године чиниле скоро две трећине овог контингента (63,9%). Доминација жена у овој категорији последица је традиционално већих стопа активности мушкараца и још увек великог броја домаћица без прихода. Тако су 2011. године у Српској Црној Гори жене чиниле 87,2% издржаваних лица која обављају само кућне послове у свом домаћинству (Попис становништва 2011, документациони материјал). Посматрано по типу насеља, учешће жена у контингенту издржаваних лица 2011. године износило је 68,2% у селима и 55,9% у Косјерићу. У сеоским насељима Српске Црне Горе удео жена у издржаваном становништву креће се од 85,0% у Рудој Букви до 47,1% у Цикотама.

У старосној структури издржаваних лица 2011. године младо становништво чини 52,6%, средовечно 40,5%, а старо 6,9%. Категорија издржаваног становништва изузетно је значајна за будућа привредна кретања на селу и представља битан развојни

ресурс Српске Црне Горе. Услед очекиваног јачања тржишта рада у будућности и потенцијалне ревитализације демографски перспективнијих села, ово становништво преласком у категорију активних лица треба да буде носилац развојних процеса у регији. Међутим, у наредном периоду број издржаваних лица ће се и даље смањивати због опадања природног прираштаја.

Опадање броја и удела активног становништва утиче и на повећање коефицијента економске зависности, чије су вредности варирале од 0,45 (1948. године) до 1,62 (2011) (табела 52). У периоду 1953–1991. године овај показатељ био је нижи у сеоским насељима него у Косјерићу, што се може објаснити већом активношћу пољопривредног становништва и малим бројем пензионера на селу. Однос између активног и неактивног становништва 2011. године повољнији је у градском насељу него у руралном делу регије (1,34 према 1,77), што је директно повезано са старењем сеоског становништва и његовим пензионисањем. Диспропорција између броја активних лица на једној страни, и издржаваних и лица са личним приходима на другој, представља значајан развојни проблем Српске Црне Горе. Како економски просперитет зависи од повољног односа активних и неактивних лица, чињеница да у Српској Црној Гори на 100 активних лица долази 162 оних који не привређују економски је неодржива и указује на бројне социоекономске проблеме и низак животни стандард у регији.

Табела 52. Промене коефицијента економске зависности становништва 1948–2011. године

год.	Српска Црна Гора		Косјерић		остала насеља	
	коефицијент економске зависности	неактивних на 100 активних	коефицијент економске зависности	неактивних на 100 активних	коефицијент економске зависности	неактивних на 100 активних
1948	0,45	44,7	-	-	-	-
1953	0,87	86,9	1,73	172,7	0,85	84,7
1961	1,16	115,7	1,53	153,0	1,15	114,6
1971	0,60	59,6	1,42	141,9	0,53	53,3
1981	0,53	52,6	0,99	99,4	0,45	45,1
1991	0,70	69,5	1,09	109,4	0,60	59,9
2002	1,16	116,3	1,01	101,0	1,23	123,1
2011	1,62	161,6	1,34	134,3	1,77	177,1

Извор: Коначни резултати... 1948, књ. III; Попис становништва 1953, књ. XIV; Попис становништва 1961, књ. XIV; Попис становништва 1971, књ. XI; Попис становништва 1981, табела 194; Попис становништва 1991, књ. 7; Попис становништва 2002, књ. 5; Попис становништва 2011, документациони материјал.

Будући развој социоекономских категорија становништва Српске Црне Горе условљен је укупним демографским кретањима у регији. Услед негативног природног прираштаја и миграционог салда, одлив становништва из радног контингента знатно је већи од прилива младе популације у радно доба. То ће утицати на даље смањење броја активних лица и у апсолутном и релативном износу. Као резултат демографских фактора (старење становништва), број лица са личним приходима и њихов удео у укупној популацији и даље ће расти. Све ниже стопе наталитета утичу на смањење контингената предшколске и школске деце и омладине, што указује да ће тенденција

опадања броја издржаваних лица бити настављена. Оваква кретања јасно указују да ће коефицијент економске зависности и даље расти, јер ће однос активног и неактивног становништва бити све неповољнији.

4.9.2. Промене структуре активног становништва по делатности

Узајамна повезаност демографског и економског развоја Српске Црне Горе одражава се у структури активног становништва по делатностима. Анализа промена ове структуре омогућава сагледавање друштвене поделе рада и развојних процеса у другој половини 20. и почетком 21. века. После Другог светског рата пољопривредници су чинили чак 96,5% активног становништва (Коначни rezultati... 1948, knj. III). То указује на екстензивност привреде и низак степен економског развоја. Закасна индустријализација Косјерића довела је до крупних промена у економским структурама становништва тек од 70-их година 20. века, када су отварање фабрика и развој услужног сектора омогућили трансфер радне снаге из пољопривреде у друге делатности.

Досадашњи економски развој Српске Црне Горе условио је реструктурирање активног становништва по секторима делатности. Структурне промене су 50-их и 60-их година 20. века биле спорије него у већем делу Србије, услед непостојања значајније неаграрне функције. Податак да се 1953. године 89,5% активног становништва бавило примарним, 0,3% секундарним делатностима и 5,6% услугама указује на друштвено-економску заосталост регије (табела 53). Видљивије промене наступиле су после 1971. године, а инициране су брзом деаграризацијом, индустријализацијом Косјерића и развојем услужних делатности. За овај период карактеристичан је општи тренд смањивања аграрне популације и пораста броја оних који обављају секундарне, терцијарне и квартарне делатности. То доводи до константног мењања аграрног карактера привреде у неаграрни.

Табела 53. Активно становништво по секторима делатности 1953–2011. године

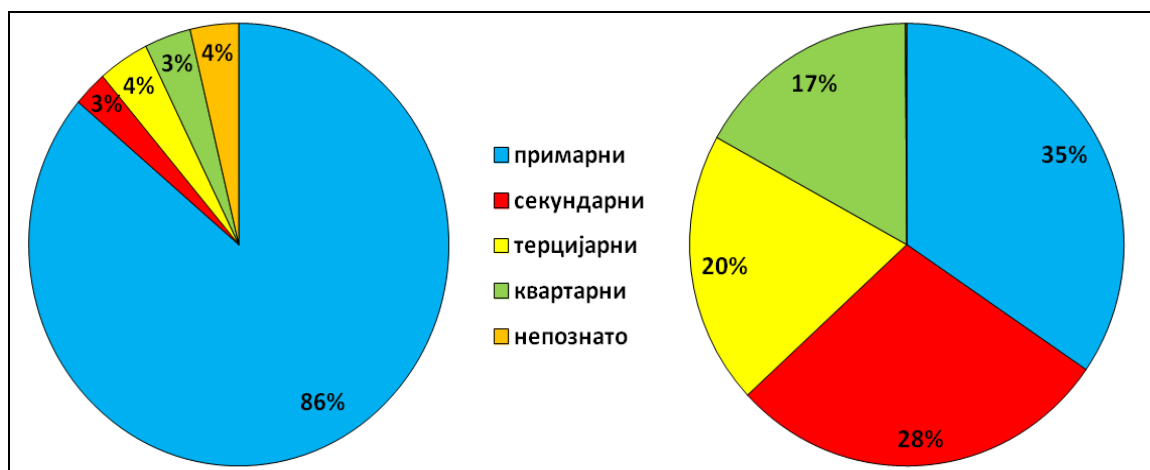
год.	примарни		секундарни		терцијарни		квартарни		ван делатности и непозато		укупно	
	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%
1953	9.250	89,5	31	0,3	333	3,2	248	2,4	471	4,6	10.333	100,0
1961	7.412	86,1	225	2,6	339	4,0	307	3,6	321	3,7	8.604	100,0
1971	8.955	83,3	840	7,8	414	3,9	292	2,7	248	2,3	10.749	100,0
1981	7.533	73,7	1.570	15,4	631	6,2	457	4,5	30	0,3	10.221	100,0
1991	5.389	60,3	2.086	23,4	870	9,7	556	6,2	29	0,3	8.930	100,0
2002	2.338	43,7	1.633	30,5	772	14,4	564	10,6	42	0,8	5.349	100,0
2011	1.341	34,6	1.108	28,5	774	19,9	654	16,9	4	0,1	3.881	100,0

Извор: Popis stanovništva 1953, knj. XIV; Popis stanovništva 1961, knj. XIV; Popis stanovništva 1971, knj. X; Popis stanovništva 1981, dokumentacioni materijal; Popis stanovništva 1991, tabela 008; Попис становништва 2002, књ. 6; Попис становништва 2011, документациони материјал.

Број лица која се баве **примарним делатностима** у периоду 1953–2011. године смањен је готово седам пута, што указује на интензиван процес деаграризације (табела 53). У другој половини 20. века, у друштвено-економским условима социјалистич-

ког уређења, примарни сектор није могао да обезбеди приходе приближне зарадама у осталим делатностима, па је сеоско становништво временом у аграру налазило само допунско занимање. Међутим, учешће примарног сектора у активном становништву које обавља занимање и даље је високо (34,6% 2011. године), што је показатељ малог броја и недовољне диверзификације радних места у руралном делу регије.

После Другог светског рата учешће активног становништва у осталим секторима се повећавало трансфером пољопривредног становништва у неаграрне делатности, нарочито у периоду интензивне индустријализације после 1971. године. Број радника који су се бавили **секундарним делатностима** у периоду 1953–1991. године повећан је са 31 на 2.086 лица, а њихово учешће у активном становништву са 0,3 на 23,4%. У наредне две деценије, услед привредне кризе и стагнације индустрије и грађевинарства, број запослених у секундарном сектору се готово преполовио (1.108 лица 2011. године), али је њихово учешће у активној популацији повећано на 28,5%. Раст релативног удела запослених у секундарном сектору био је праћен и функционалном трансформацијом Српске Црне Горе, која је 2002. године из категорије аграрне регије прешла у категорију аграрно-индустријске регије.

Графикон 16. Активно становништво које обавља занимање по секторима делатности 1961. и 2011.

У **терцијарном сектору** 1953. године радило је 3,2%, а у **квартарном сектору** 2,4% активних лица, готово искључиво у Косјерићу, који је представљао услужно насеље. У наредним деценијама запосленост у непроизводним секторима бележи раст у активном становништву које обавља занимање. Године 2011. у терцијарном сектору било је запослено 19,9%, а кварталарном 16,9% активних лица, што је делимично последица лошег стања у индустрији. Раст броја запослених у непроизводним делатностима у условима смањивања броја лица у примарном и секундарном сектору у складу је са општим токовима савремених друштвено-економских процеса, при чему услуге добијају све већи значај. То је довело и до функционалне трансформације Српске Црне Горе и њеног преласка у категорију услужно-аграрних регија (2011. године).

Запосленост у **пољопривреди, шумарству и рибарству** показује тенденцију сталног опадања. Године 1953. број лица која са баве овим делатностима износио је 9.250, а удео у активном становништву 89,5% (табела 54). До 2011. године број активних пољопривредника смањен је готово седам пута, на 1.341 лице (34,5% активног становништва које обавља занимање). Број пољопривредних радника је опадао јер су се интензивно развијале индустрија, грађевинарство, трговина и друге делатности, па је становништво масовно напуштало пољопривреду (деаграризација). Други узрок опадања броја активних у примарном сектору је примена савремене механизације у пољопривреди, што је смањило потребу за радном снагом. Процењује се да ће број радника у пољопривреди и даље опадати, али знатно спорије, што је условљено општом привредном кризом и смањеном могућношћу запошљавања у секундарним и терцијарно-квартарним делатностима, тако да пољопривредно становништво више нема могућност да лако промени занимање.

Чињеница да у другој деценији 21. века у руралном делу регије пољопривредници чине више од половине активних лица која обављају занимање, указује на неразвијену гранску структуру привреде и њен још увек екстензивни карактер. Просторна дистрибуција насеља са већим учешћем активних лица у примарним делатностима везана је за брдско-планински села са израженим процесом демографског старења. Више од четири петине активних лица у примарном сектору имају Горња Полошница (97,7%), Таор (94,1%), Руда Буква (92,7%), Годечево (88,3%), Маковиште (85,4%) и Мионица (82,6%). Дубница и Годљево немају активних пољопривредника, јер су сва активна лица запослена у другим делатностима које се у попису класификују као главна делатност. Најниже учешће пољопривреде у контингенту активних лица која обављају занимање имају Косјерић (1,7%), Брајковићи (4,6%) и Галовићи (8,7%).

У периоду 1953–1991. године број запослених у **индустрији и рударству** увећан је са 16 радника на 1.791, док је њихов удео у активном становништву које обавља занимање порастао са 0,2% на 20,1%. Овакав пораст броја запослених у индустрији одлика је слабо развијених подручја, каква је и Српска Црна Гора, која бележи нагли раст индустријске производње тек у седмој и осмој деценији 20. века, што је омогућило трансфер радне снаге из примарних у секундарне делатности. На раст броја радника у индустрији допринела је и индустријализација Ужица, Пожеге и Севојна, где се запошљавао део становништва Српске Црне Горе.

Од 1991. до 2011. године број радника у индустрији и рударству је преполовљен јер је услед привредне кризе изазване санкцијама, смањењем тржишта и недостатком сировина дошло до затварања фабрика, а после приватизације и до отпуштање вишка радника. И поред смањења броја индустријских радника, њихов проценат у активном становништву које обавља занимање је остао сличан као 1991. године (21,7%). Међу

сеоским насељима високо учешће индустријских радника у активном становништву које обавља занимање 2011. године имали су Годљево (62,9%), Галовићи (45,7%), Дубница (45,5%) и Брајковићи (35,9%). Пошто у селима готово да нема индустријских капацитета, претежно се ради о дневним мигрантима запосленим у Косјерићу. На другој страни, у појединим брдско-планинским селима број запослених у индустрији је изузетно мали (Доња Полошница, Стојићи, Годечево, Мионица итд.), а у Горњој Полошници и Таору их уопште нема.

Табела 54. Активно становништво према врстама делатности 1953–2011. године²¹

делатност	1953		1961		1971		1981		1991		2002		2011	
	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%
пољопривреда, рибарство и шумарство	9.250	89,5	7.412	86,1	8.955	83,3	7.533	73,7	5.389	60,3	2.338	43,7	1.341	34,5
индустрија и рударство	16	0,2	180	2,1	434	4,0	1.059	10,4	1.791	20,1	1.354	25,3	843	21,7
грађевинарство	15	0,1	31	0,4	389	3,6	418	4,1	232	2,6	204	3,8	172	4,4
стамбене и комуналне делатности	-	-	14	0,2	17	0,2	93	0,9	63	0,7	75	1,4	93	2,4
саобраћај	154	1,5	33	0,4	66	0,6	258	2,5	360	4,0	250	4,7	255	6,6
занатство	163	1,6	213	2,5	157	1,5	68	0,7	74	0,8	-	-	-	-
трговина и угоститељство	-	-	93	1,1	191	1,8	-	-	-	0,0	-	-	-	-
трговина	-	-	-	-	-	-	210	2,1	319	3,6	414	7,7	404	10,4
угоститељство	-	-	-	-	-	-	95	0,9	117	1,3	108	2,0	115	3,0
управа, просвета, здравство и социјалне делатности	248	2,4	288	3,4	284	2,6	424	4,1	447	5,0	448	8,4	450	11,6
остале услужне делатности	16	0,2	19	0,2	8	0,1	33	0,3	109	1,2	116	2,2	204	5,3
ван делатности и непознато	471	4,5	321	3,6	248	2,3	30	0,3	29	0,3	42	0,8	4	0,1
укупно	10.333	100	8.604	100	10.749	100	10.221	100	8.930	100	5.349	100	3.881	100

Извор: Popis stanovništva 1953, knj. XIV; Popis stanovništva 1961, knj. XIV; Popis stanovništva 1971, knj. X; Popis stanovništva 1981, dokumentacioni materijal; Popis stanovništva 1991, tabela 008; Попис становништва 2002, књ. 6; Попис становништва 2011, документациони материјал.

Запослени у **грађевинарству** су 1953. године чинили 0,1% активних лица. У наредним деценијама дошло је до експанзије ове делатности, која је 1981. године запошљавала 418 радника (4,1% активних лица). У наредном периоду успоравање привредног раста одразило се на смањење броја активних лица у грађевинарству. У овој делатности 2011. године радила су 172 лица, али је њихов удео у активном становништву које обавља занимање остао на нивоу из 80-их година 20. века (4,4%). На опадање броја грађевинских радника утичу: лоше стање организације ове делатности, сезонски карактер радова, недостатак средстава за финансирање индивидуалне стамбене изградње, стечај грађевинског предузећа „Град” итд. По уделу грађевинских радника истичу се Дубница (36,4%), Годљево (14,3%), Дреновци (9,1%) и Тубићи (7,5%).

²¹ Подаци о делатности за период 1953–1971. године односе се на укупно активно становништво, а од 1981. године на активно становништво које обавља занимање. Због одређених промена у методологији класификације делатности, подаци пописа 2002. и 2011. године су само делимично упоредиви са претходним пописима.

Број запослених у **стамбеној и комуналној делатности** пратио је развој комуналне инфраструктуре у Косјерићу (изградња водовода, канализације, топлане итд.). У периоду 1961–2011. године удео ових делатности у активном становништву које обавља занимање повећан је са 0,2% на 2,4%. По учешћу запослених у стамбеној и комуналној делатности 2011. године истичу се Дреновци (7,3%), Галовићи (6,5%), Стојићи (6,3%), Косјерић (3,9%) итд.

Највећи број запослених у **занатству** забележен је 1961. године (213 радника, 2,5% активног становништва). У наредном периоду број занатлија се смањивао, због неуједначених и често мењаних критеријума у дефинисању ове делатности и због гашења традиционалних заната. У занатству је 1991. године радило 0,8% активног становништва Српске Црне Горе. Крајем 20. и почетком 21. века производно занатство се гаси, услед конкуренције јефтинијих индустријских производа. У класификацији делатности по методологији пописа становништва 2002. и 2011. године занатство је изостављено, а занатлије уврштене у друге привредне делатности (трговина, комуналне и друге активности).

У посматраном периоду број лица која обављају **саобраћајну делатност** био је променљив. Удео запослених у саобраћају повећавао се са изградњом и осавремењавањем саобраћајне мреже, повећавањем броја моторних возила и развојем индустрије (теретни транспорт). Значајан раст је остварен у периоду 1971–1991. године, када је број запослених у саобраћају увећан 5,5 пута, а њихов удео у активном становништву са 0,6% на 4,0%. У овој делатности 2011. године радило је 255 лица (6,6% активног становништва које обавља занимање), углавном аутопревозника за транспорт грађевинског материјала. Највећи удео саобраћаја у активном становништву 2011. године имали су Стојићи (18,8%), Дреновци (16,4%), Брајковићи (14,4%) и Скакавци (12,7%), док у Косјерићу овај проценат износи 6,3%.

У посматраном периоду повећао се број запослених у **трговини и угоститељству**. Збирно учешће трговаца и угоститеља у активном становништву 1961. и 1971. године износило је 1,1%, односно 1,8%. Од 1981. године ове делатности се одвојено класификују (табела 54). Број запослених у овим делатностима у наредним деценијама био је променљив, јер је њихов развој условљен променама економских прилика, животног стандарда и куповне моћи. У периоду 1981–2011. године удео активних лица у трговини порастао је са 2,1% на 10,4%, а у угоститељству са 0,9% на 3,0%. Највећи удео запослених у трговини у контингенту активних лица 2011. године имали су Мрчићи (20,0%), Дубница (18,2%), Косјерић (17,1%) и Субјел (16,2%), а запослених у угоститељству Мрчићи (6,2%), Мушићи (5,9%), Дреновци (5,5%) и Доња Полошница (4,3%). Са планским развојем туризма, као перспективне гране привреде у Српској Црној Гори, треба очекивати пораст броја лица у овим услужним делатностима.

Са општим привредним напретком, у другој половини 20. века створени су услови за афирмацију **просветних, здравствених и административно-управних делатности**. У периоду 1953–2011. године број лица која су се бавила овим делатностима повећан је са 248 на 450, или у релативном смислу са 2,4% на 11,6%. Као локални образовни, здравствени и административни центар, Косјерић је 2011. године имао 21,8% запослених у овим делатностима, док се међу сеоским насељима издвајају Мрчићи (20,0%), Галовићи (13,0%), Стојићи (12,5%) и Брајковићи (11,8%).

Са развојем индустрије и пратећих делатности, последњих деценија уочава се раст броја лица која се баве **осталим услужним делатностима** (финансије и банкарство, некретнине, медији, осигурање итд.). У овим делатностима 1961. године било је запослено 0,2%, а 2011. године 5,3% активног становништва које обавља занимање, што је у складу са савременим трендовима квартаризације привреде и диверзификације сектора услуга. Највећи удео запослених у овим делатностима 2011. године имали су Косјерић (10,1%), Мрчићи (7,7%), Радановци (7,5%) и село Косјерић (6,8%), док у осам села нису заступљене.

Структурне промене активног становништва које обавља занимање позитивно су утицале на укупан привредни развој Српске Црне Горе, што илуструје податак да су услужне делатности по броју активних лица 2011. године претекле вековима доминантну пољопривреду. Међутим, ове промене су у периоду 1981–2011. године праћене смањивањем контингента активног становништва које обавља занимање са 10.221 на 3.881 лица, што је последица привредне кризе, тешких услова за запослење и негативних демографских процеса (табеле 53 и 54). Економска кретања у регији и изражена депопулација условиће у наредном периоду смањивање броја запослених у скоро свим привредним делатностима, уз изражен процес терцијаризације и квартаризације (смањење удела примарног, стагнација секундарног и повећање терцијарног и квартарног сектора у контингенту активних лица која обављају занимање).

4.10. ПРОМЕНЕ БРОЈА И СТРУКТУРЕ ПОЉОПРИВРЕДНОГ СТАНОВНИШТВА

Промене у економским обележјима становништва Српске Црне Горе у другој половини 20. века заснивају се на смањивању контингента пољопривредног становништва, као општој законитости савремене поделе рада и економског развоја села. Највећи утицај на кретања аграрног становништва у регији имали су економски фактори, пре свега индустријализација ширег окружења (Ваљево, Пожега, Ужице, Севојно), а од 70-их година 20. века и развој индустрије у Косјерићу. Индустријализација је била праћена и развојем услужних делатности, које су апсорбовале значајан део активног становништва. Иако је обезбеђивала брз економски напредак, нагла индустријализаци-

ција је изазвала несклад у развоју примарних и осталих делатности. Неаграрне делатности су постајале све атрактивније због социоекономских погодности (већи лични доходак, здравствено и пензијско осигурање, бољи друштвени статус радника и службеника, више слободног времена итд.). Ови фактори су утицали на професионалну оријентацију младих који су били углавном усмерени ка неаграрним занимањима, чиме је обезбеђен стални трансфер пољопривредне радне снаге у непољопривреду. Иако је у другој половини 20. века деаграризација негативно утицала на демографске карактеристике сеоске популације, њен позитиван ефекат се испољавао у смањењу аграрне пренасељености.

У периоду 1948–2002. године контингент пољопривредног становништва у Српској Црној Гори се смањио више од пет пута, односно са 17.792 на 3.400 лица (табела 55). И поред опадања са 95,6% (1948) на 84,8% (1961), висок удео пољопривредног становништва у укупном 60–их година 20. века давао је регији изразито аграрни карактер. Ниско учешће пољопривредног становништва 1961. године забележено је једино у Косјерићу (2,4%), док су сва 27 сеоска насеља имала више од 60% аграрне популације, а чак 17 села преко 90% (прилог 13). Нешто нижи удео пољопривредног становништва забележен је једино у селу Косјерић (61,5%), услед близине града, и Мрчићима (63,8%), због веће заступљености неаграрних функција. Високо учешће овог контингента задржало се и 1971. године (78,1%), због још увек спорог процеса деаграризације, нарочито у брдско–планинским селима.

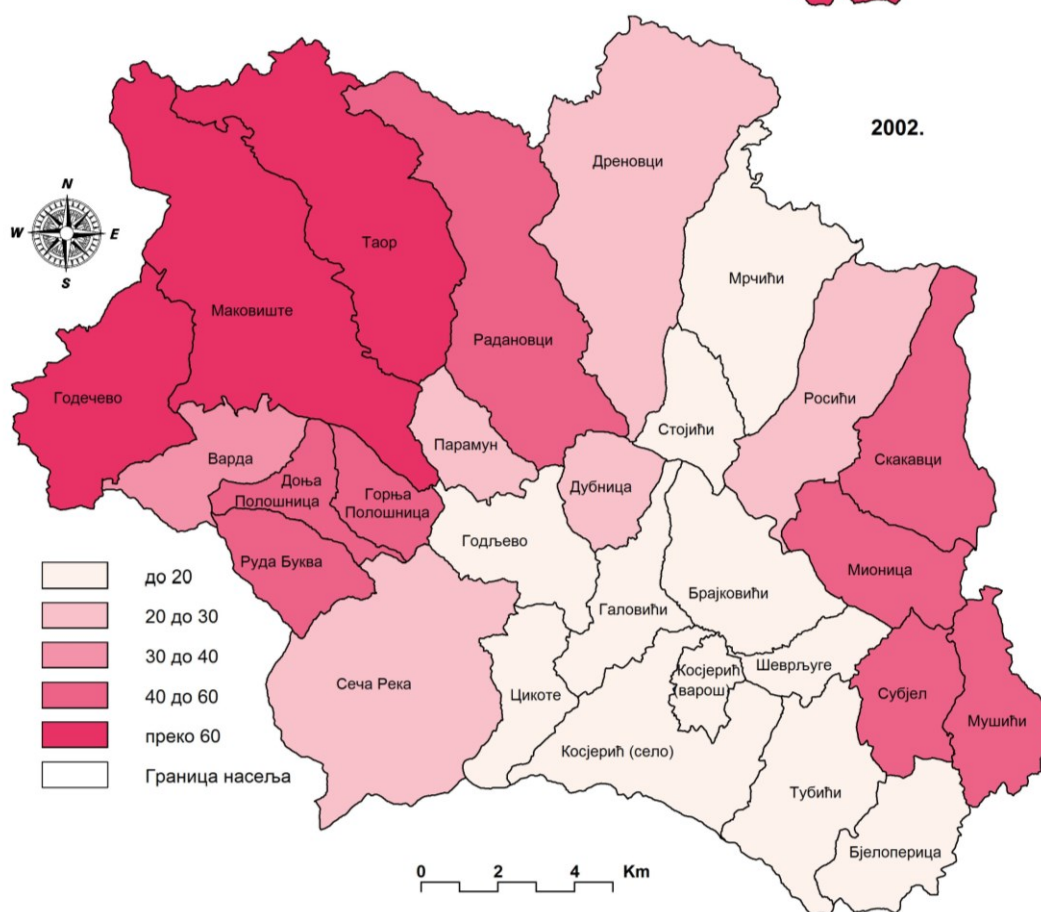
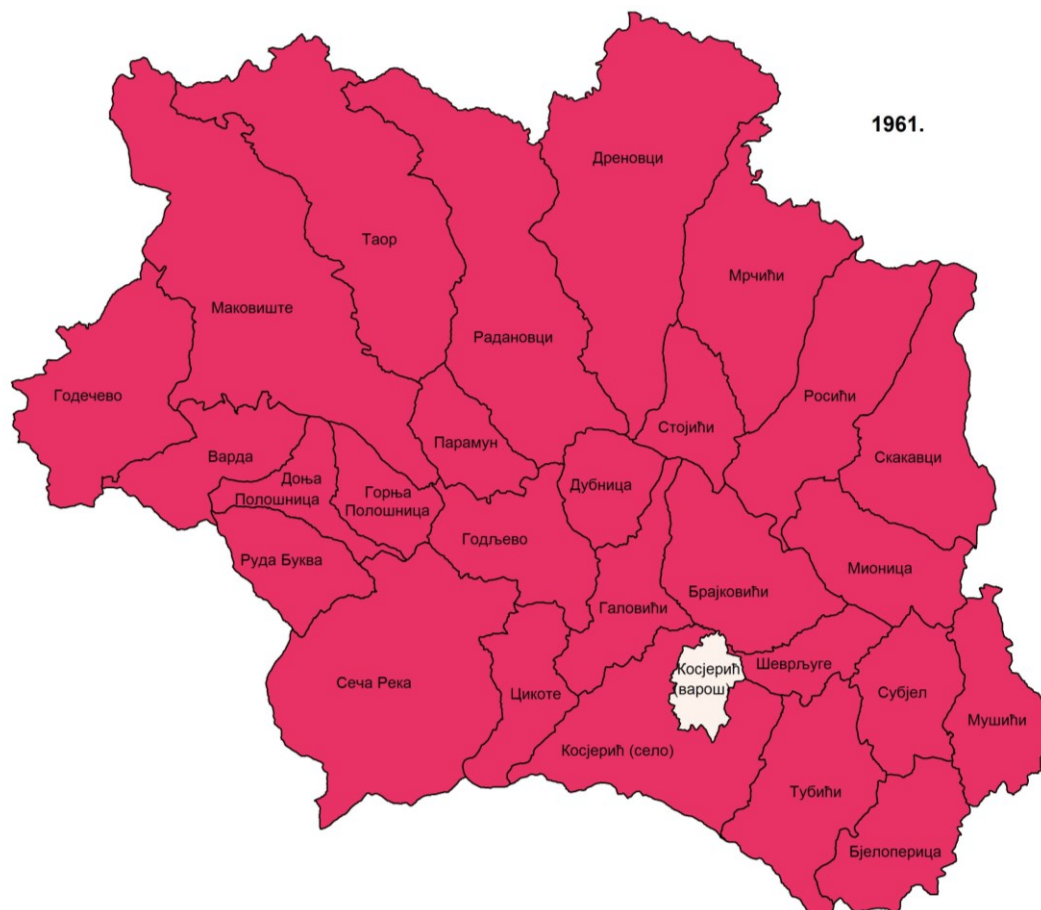
Табела 55. Пољопривредно становништво 1948–2002. године²²

година	пољопривредно ст.		активно пољопривредно ст.			издржавано пољопривредно ст.	
	свега	удео у укупном стан. (%)	свега	удео у пољоприв. стан. (%)	удео у активном стан. (%)	свега	удео у пољоприв. становништву (%)
1948	17.792	95,6	12.433	69,9	96,7	5.359	30,1
1953	17.296	89,5	9.582	55,4	92,7	7.714	44,6
1961	15.739	84,8	7.401	47,0	86,0	8.338	53,0
1971	13.394	78,1	9.075	67,8	84,2	4.319	32,2
1981	9.377	56,3	7.440	79,3	70,0	1.937	20,7
1991	6.800	42,8	5.231	76,9	56,7	1.569	23,1
2002	3.400	23,6	2.199	64,7	33,1	1.201	35,3

Извор: Konačni rezultati... 1948, knj. III; Popis stanovništva 1953, knj. XIV; Popis stanovništva 1961, knj. XV; Popis stanovništva 1971, knj. XI; Popis stanovništva 1981, tabela 195; Попис становништва 1991, књ. 8; Попис становништва 2002, књ. 7.

Почетак интензивне индустријализације у Српској Црној Гори 70–их година 20. века био је праћен трансфером пољопривредног становништва у секундарне и терцијарне делатности, што је условило брз пад удела аграрне популације у укупној. Потражња за физичком радном снагом у индустрији изазвала је стихијну деаграризацију, тј. директни прелазак дотадашњих пољопривредника у неаграрни сектор, без раније

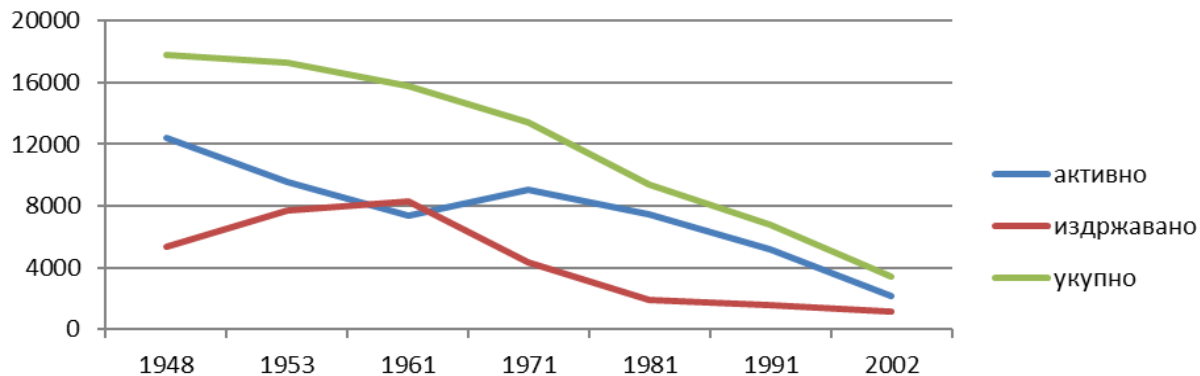
²² Подаци о пољопривредном становништву дати су закључно са 2002. годином, јер по методологији пописа становништва 2011. године није предвиђена обрада ових података.

Карте 14. и 15. Удео пољопривредног становништва у укупном 1961. и 2002. године (%)

доквалификације. Тек последњих деценија на значају добија и индиректна деаграризација, која подразумева напуштање пољопривреде путем школовања, тј. избора занимања. Учешће пољопривредног становништва у укупном 1981. године је смањено на 56,3%, 1991. године на 42,8%, а 2002. године на 23,6%. У градском насељу овај контингент је 2002. године чинио свега 1,6% укупног становништва, а у руралном делу регије скоро једну трећину (32,5%).

Број пољопривредног становништва деценијама опада у свим селима Српске Црне Горе, али различитим интензитетом. Према попису 2002. године, 21 од 27 сеоских насеља у регији имало је мање од 50% пољопривредног становништва. Најниже учешће аграрне популације имају Стојићи (1,3%) и сеоска насеља у долињском делу територије, где је могућност запошљавања у Косјерићу утицала на брже напуштање пољопривреде и интензивирање дневних миграција (прилог 14): Шеврљуге (2,7%), Брајковићи (4,1%), Мрчићи (6,7%), село Косјерић (14,1%) итд. Пољопривредно становништво је и даље већинско у Маковишту (70,8%), Годечеву (64,9%), Таору (63,8%), Доњој Полошници (56,8%), Мионици (51,1%) и Субјелу (50,7%). Ова брдско-планинска села су задржала аграрни карактер, јер због удаљености и лоших саобраћајних веза нису у већој мери укључена у дневни урбани систем Косјерића, који би интензивирао социоекономску трансформацију и умањио изражену емиграцију.

Графикон 17. Промене броја пољопривредног становништва 1948–2011. године

У анализираном периоду процес деаграризације у Српској Црној Гори био је интензивнији од напуштања села (дерурализације). Тако се од 1948. до 2011. године контингент пољопривредног становништва смањио 5,2 пута, а сеоског 1,8 пута. С друге стране, удео пољопривредног у укупном становништву регије смањен је око четири пута, а удео сеоског у укупном 1,4 пута. Ови подаци указују да је у Српској Црној Гори изражен процес руралне деаграризације, тј. трансфер пољопривредног становништва у индустрију и услужне делатности није увек био праћен пресељењем у Косјерић.

У периоду после Другог светског рата дошло је до значајних промена и у структури пољопривредног становништва по активности (табела 55). Од 1948. до 2002. го-

дине контингент активних пољопривредника смањен је 5,6 пута, а број издржаваног пољопривредног становништва 4,5 пута. Учешће активног у укупном пољопривредном становништву повећано је са 47,0% (1961) на 79,3% (1981), а затим смањено на 64,7% (2002). Ово смањење је резултат увођења пензијског осигурања пољопривредника 1986. године, што је омогућило прелазак дела активних пољопривредника у категорију лица са личним приходима.

Висок удео активних лица у аграрној популацији последица је деловања већег броја социоекономских и демографских фактора, који су условили смањење броја издржаваних у пољопривреди. Средином 20. века сеоска домаћинства Српске Црне Горе су имала већи број чланова, тј. више издржаваних лица. Стопа активности пољопривредног становништва била је релативно ниска и 1961. године кретала се од 34,9% у Брајковићима до 57,8% у Годечеву (прилог 13). Развој неаграрних делатности у Косјерићу условио је иселјавање пре свега млађе сеоске популације, што је утицало на смањење контингента издржаваног аграрног становништва, док су се активни пољопривредници мање иселјавали. Директна последица ових процеса је смањење просечне величине пољопривредних домаћинстава на 2–3 члана, са доминацијом активних пољопривредника.

Висока стопа активности пољопривредног становништва условљена је и демографским старењем сеоске популације и дужим радним ангажовањем пољопривредника у односу на остало активно становништво (пољопривредници раније постају активни, а радни век касније завршавају). Висока стопа активности резултат је и претежно екстензивног начина пољопривредне производње, која изискује значајно ангажовање радне снаге. Високом уделу активних лица у пољопривредном становништву допринели су и негативни процеси природног кретања популације, тј. смањење контингента младих, који чине највећи део издржаваног пољопривредног становништва. Наведени процеси су утицали на раст удела активних лица у пољопривредном становништву у свим сеоским насељима Српске Црне Горе. Тако се јавља статистички феномен вишка, а у ствари реалног мањка радне снаге у пољопривреди. Највећу стопу активности пољопривредника 2002. имали су Стојићи (100,0%), Росићи (75,3%), Годчево (73,0%) и Парамун (72,7%), а најнижу Брајковићи (50,0%), Годљево (50,0%) и Цикоте (52,3%) (прилог 14).

Пољопривредници су 1948. године чинили 96,7% активног становништва Српске Црне Горе (табела 55). Процеси деаграризације, урбанизације и индустријализације током друге половине 20. века утицали су на смањивање удела активних пољопривредника у активном становништву, са 92,7% (1953) на 33,1% (2002). Најнижи удео овог контингента у активном становништву 2002. године, поред Косјерића (1,6%), углавном су имала сеоска насеља у близини града (прилог 14): Шеврљуге

(4,4%), Брајковићи (4,8%), Стојићи (5,2%), Мрчићи (10,4%) и село Косјерић (19,4%). Села са високим учешћем активних пољопривредника у активном становништву су лоцирана у брдско–планинском делу регије, где је пољопривреда и даље главна привредна делатност: Маковиште (90,4%), Таор (82,4%), Годчево (82,3%), Субјел (78,3%) итд. И поред интензивне деаграризације, чињеница да пољопривредници на почетку 21. века чине више од половине активног становништва у 13 сеоских насеља Српске Црне Горе јасно указује на њен доминантно аграрни карактер. Иако би опадање броја активних пољопривредника требало да значи да је дошло до осавремењивања аграрне производње (механизација и смањење потреба за радном снагом), то у Српској Црној Гори није био случај, јер је пољопривреда добрим делом још увек екстензивна, а недостатак радне снаге све израженији.

У анализираном периоду дошло је до значајних промена у полној структури активног пољопривредног становништва. Средином 20. века мушкарци су чинили више од две трећине овог контингента (1961. године 68,9%), што је било у складу са традиционалном поделом рада на селу. У наредним деценијама удео жена у контингенту активних пољопривредника је порастао на 51,2% (1991). Као и у другим деловима Србије, феминизација пољопривреде била је резултат веће потражње за мушком радном снагом у секундарном сектору у време интензивног индустријског развоја, али и одласка мушкараца на привремени рад у иностранство.

У структури активног пољопривредног становништва 2002. године поново доминирају мушкарци (60,6%), а већи удео мушкараца забележен је у 23 од 27 сеоских насеља. Нова маскулинизација пољопривреде условљена је већим стопама емиграције женског пољопривредног становништва 90–их година 20. века. Већи удео жена у контингенту активних пољопривредника 2002. године имала су насеља са већим учешћем запослених у неаграрним делатностима и домаћинстава са мешовитим приходима, где су радове у пољопривреди преузеле жене: Брајковићи (73,3%), Шеврљуге (66,7%) и Мрчићи (61,5%). Највећи степен маскулинизације активних пољопривредника изражен је у брдско–планинским селима са дефицитом женског становништва: Цикоте (82,6%), Руда Буква (82,4%), Годљево (71,9%), Субјел (69,4%) итд. (Попис становништва 2002, књ. 7).

Трансфер радне снаге из примарног у остале секторе, утицао је и на погоршање старосне структуре активних пољопривредника. Индустријализација Ваљева, Пожеге, Севојна и Ужица од 50–их година 20. века изазвала је негативну старосну селекцију радне снаге на селу, тј. исељавање претежно млађег становништва. Овај процес је убрзан 70–их година 20. века, са развојем индустрије у Косјерићу. Тако су 1961. године више од половине активног пољопривредног становништва (52,9%) чинила лица млађа од 35 година, а четвртину (27,0%) старија од 50 година. Међутим, 2002. године

младо и млађе средовечно становништво чинило је 26,1% овог контингента, док је скоро половина (46,9%) била старија од 50 година (Popis stanovništva 1961, knj. VIII; Попис становништва 2002, књ. 19). Поред трансфера млађег становништва у непољопривредне делатности, старењу аграрне популације допринела је и смањена биолошка репродукција.

Ако се старосна структура активног пољопривредног становништва упореди са укупном радном снагом, уочава се да је процес демографског старења знатно израженији код пољопривредника. Тако су 2002. године у контингенту активних лица старијих од 60 година пољопривредници учествовали са 92,9%. Чињеница да је готово сваки други активни пољопривредник у регији старији од 50 година доводи у питање обављање пољопривредне делатности. Старење радне снаге условило је да све већи број сеоских домаћинстава нема активне пољопривреднике или су они старији од 60 година. И поред повећања стопе активности пољопривредног становништва, њихова неповољна старосна структура указује да је у овој делатности све израженија реална оскудица радне снаге, што се манифестује у смањеној продуктивности. Анализа укупних демографских карактеристика указује да ће се у наредном периоду осетити још већи недостатак радне снаге у пољопривреди. То још више долази до изражаја ако се има у виду да без подмлађивања радне снаге нема реалних изгледа за унапређивање пољопривредне производње.

4.10.1. Промене аграрних густина насељености

Промене аграрних густина насељености у Српској Црној Гори условљене су демографским и социоекономским процесима (депопулација и деаграризација), али и променама у начину коришћења земљишта (смањивање пољопривредних површина). Праћење ових показатеља у периоду 1961–2011. године указује на извршене промене просторног размештаја радне снаге у пољопривреди и омогућава ближи увид у територијално-демографски потенцијал сеоских насеља, као значајног фактора будућег развоја ове делатности у регији.

Опште аграрне густине насељености у Српској Црној Гори у периоду 1961–2011. године бележе значајно смањење. То је последица бржег опадања броја становника у односу на смањење појединих категорија пољопривредног земљишта. Тако је у посматраном периоду број становника Српске Црне Горе смањен за 33,2%, ораничне површине за 19,8%, обрадиво земљиште за 3,7%, а пољопривредно за 13,8%. Изражене негативне промене могу се сагледати кроз следеће показатеље: број становника на 100 ha пољопривредних површина опао је са 73,6 на 57, на 100 ha обрадивих површина са 112,1 на 77,7 и на 100 ha ораница са 253 на 209 (табела 56). У периоду 1961–2011. године општа аграрна густина насељености повећана је једино у Шеврљугама

(раст броја становника) и Мрчићима (смањивање пољопривредних површина пошумљавањем). У свим осталим насељима општа аграрна густина насељености је смањена услед депопулације, а у Косјерићу због повећања пољопривредних површина условљених административним променама. Вредност овог показатеља 2011. године највећа је у насељима Косјерићке котлине – Косјерић (2.330,4 ст./100 ха пољопривредне површине), Брајковићи (90,6), село Косјерић (89,2), Шеврљуге (79,0) итд., а најмања у депопулационим брдско-планинским селима – Доња Полошница (17,2), Стојићи (20,6), Таор (20,8), Руда Буква (21,4) итд. (прилог 15).

Табела 56. Промене аграрних густина насељености 1961. и 2002/2011. године²³

опште аграрне густине насељености	1961	2011
број становника на 100 ха пољопривредних површина	73,6	57,0
број становника на 100 ха обрадивих површина	112,1	77,7
број становника на 100 ха ораница и башта	253,0	209,0
специфичне аграрне густине насељености	1961	2002
број пољопривредног становништва на 100 ха пољопривредних површина	62,4	15,6
број пољопривредног становништва на 100 ха обрадивих површина	95,1	21,3
број пољопривредног становништва на 100 ха ораница и башта	214,5	57,3
аграрно-производне густине насељености	1961	2002
број активних пољопривредника на 100 ха пољопривредних површина	29,4	10,1
број активних пољопривредника на 100 ха обрадивих површина	44,7	13,8
број активних пољопривредника на 100 ха ораница и башта	100,7	37,1

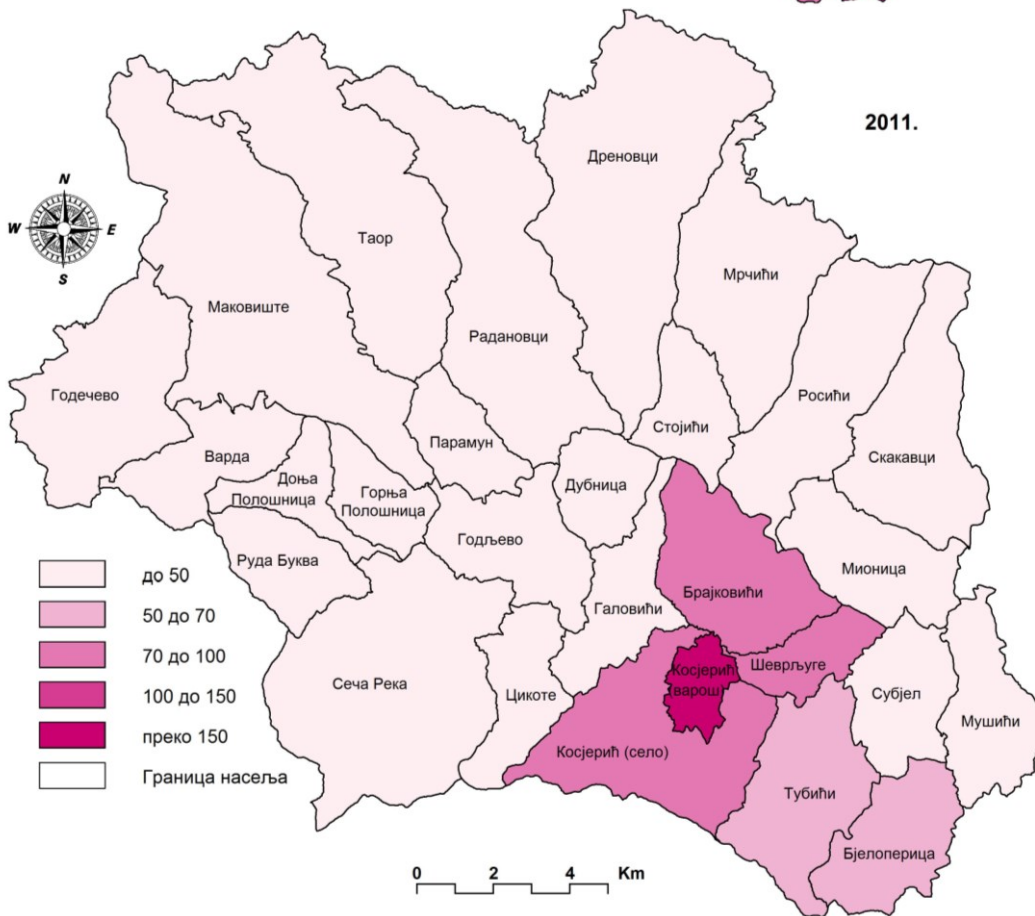
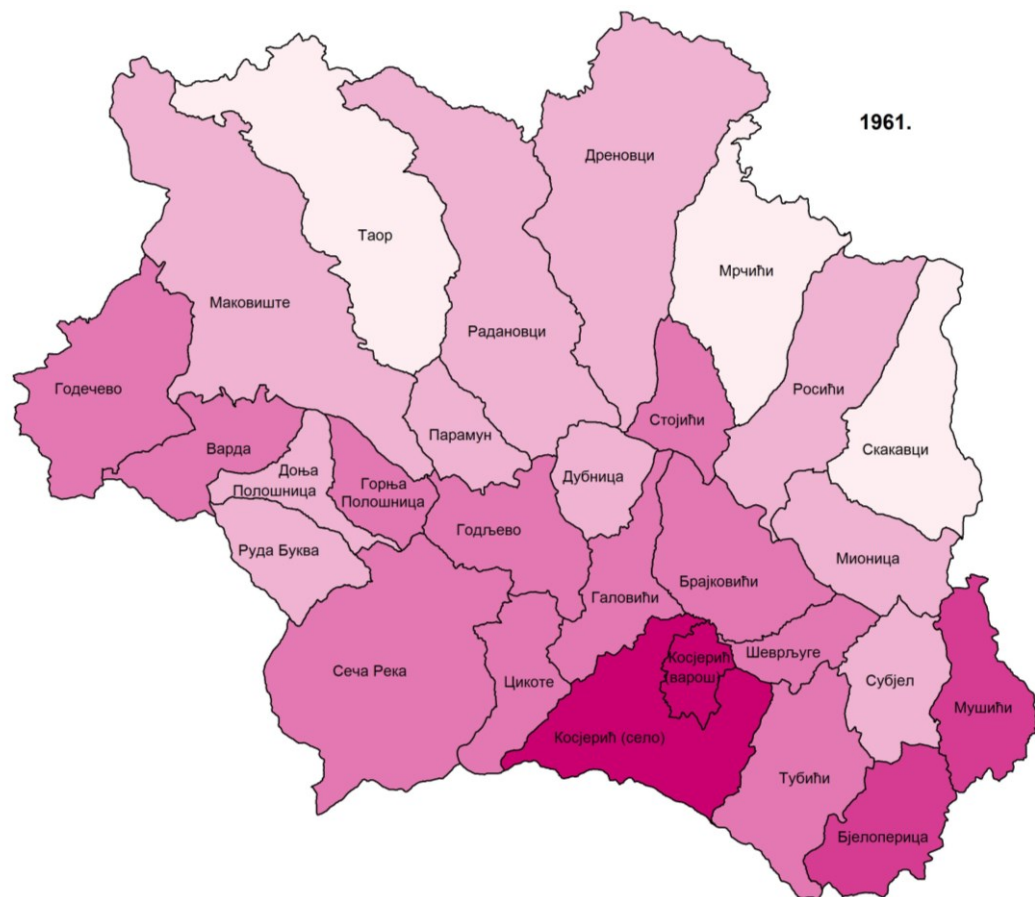
Извор: Popis stanovništva 1961, књ. XV; Попис становништва 2002, књ. 7; Попис становништва 2011, књ. 20; РГЗ, 2014.

Специфичне аграрне густине насељености, изражене односом пољопривредног становништва и пољопривредних површина, показују знатно израженије промене. У периоду 1961–2002. године број пољопривредних становника на 100 ха пољопривредне површине смањен је са 62,4 на 15,6, на 100 ха обрадивог земљишта са 95,1 на 21,3 и на 100 ха ораница са 214,5 на 57,3 (табела 56). Изразито смањење последица је процеса индустријализације и деаграризације, који су условили смањење контингента пољопривредног становништва за готово 80%. У посматраном периоду специфичне аграрне густине су смањене у свим насељима Српске Црне Горе. Највеће вредности 2002. године имали су Косјерић (38,0 пољ. ст./100 ха пољопривредног земљишта), Годечево (36,2), Мушићи (32,9) и Маковиште (26,7), а најмање Стојићи (0,4),²⁴ Шеврљуге (2,6), Мрчићи (3,5) и Брајковићи (3,8) (прилог 16).

Аграрно-производне густине насељености су најреалнији показатељ расположивих људских ресурса у пољопривреди, јер представљају однос између броја активних пољопривредника и пољопривредног земљишта. У периоду 1961–2002. године број активних пољопривредника на 100 ха пољопривредног земљишта у Српској Црној Гори смањен је са 29,4 на 10,1, на 100 ха обрадивог земљишта са 44,7 на 13,8 и на

²³ Специфичне аграрне и аграрно-производне густине насељености су приказане закључно са 2002. годином, јер у попису становништва 2011. године нису објављени подаци о пољопривредном становништву.

²⁴ Стојићи су 2002. године имали свега два пољопривредна становника (Попис становништва 2002, књ. 7).

Карте 16. и 17. Број становника на 100 ха пољопривредних површина 1961. и 2011. године

100 ha ораница са 100,7 на 37,1 (табела 56). Као и у случају специфичних аграрних густина, и ово смањење је резултат социоекономских процеса у руралном делу регије, који су утицали на масовно напуштање пољопривреде, а мањим делом и модернизације пољопривреде чиме је смањена потреба за радном снагом. У посматраном периоду аграрно-производне густине насељености бележе значајан пад у свим насељима Српске Црне Горе. Највеће вредности 2002. године имали су Годечево (26,5 активних пољопривредника на 100 ha пољопривредне површине), Мушићи (19,5), Косјерић (19,3) и Маковиште (16,8). На другој страни, чак 17 насеља имају вредност овог показатеља испод 10 – Стојићи (0,4), Шеврљуге (1,7), Брајковићи (1,9) и Мрчићи (2,3) (прилог 17).

Наведени подаци указују да је у Српској Црној Гори од 60-их година 20. века дошло до значајног смањења свих аграрних густина насељености, иако је и пољопривредна површина смањена. По овим показатељима регија је слична другим депопулационим брдско-планинским деловима Србије у којима је у другој половини 20. века дошло до масовног трансфера пољопривредног становништва у неаграрне делатности. На тај начин некадашња аграрна пренасељеност је замењена малом аграрном густином, која указује на све већи дефицит радне снаге у пољопривреди. Иако су аграрне густине квантитативни показатељи који не узимају у обзир друге факторе пољопривредне производње (старосна структура пољопривредника, продуктивност рада, бонитет земљишта, степен механизације итд.), њихове ниске вредности и тенденције даљег смањивања указују на негативне демографске процесе и све израженију дерурализацију сеоских насеља Српске Црне Горе.

5. ЕКОНОМСКО-ГЕОГРАФСKE ПРОМЕНЕ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

Привредни развој Српске Црне Горе у прошлости одвијао се у неповољним историјским и друштвеним условима. Природни потенцијали (земљиште, воде, шуме и пашњаци) су вековима чинили основу на којој се заснивао привредни развој. Услед неадекватног коришћења ресурса, опште заосталости и сиромаштва, Српска Црна Гора је средином 20. века била један од економски најнеразвијенијих делова Западног Поморавља, за изразитом доминацијом традиционалне пољопривреде.

Након Другог светског рата дошло је до значајних позитивних промена и диверзификације гранске структуре привреде. Економски напредак се базирао на концепту индустријализације као доминантном моделу развоја социјалистичког друштва. Промене су се одвијале у смеру развоја индустрије и непољопривредних делатности у Косјерићу, уз истовремено занемаривање пољопривреде и развоја села. Највећи привредни напредак остварен је на бази значајнијих инвестиционих улагања у периоду 1970–1990. године, што се директно одразило на структуру запослених. Најбољи резултати постигнути су у индустрији, саобраћају, трговини и сеоском туризму, док је пољопривреда потиснута у други план.

Привредни колапс у земљи 90-их година 20. века довео је до престанка рада већих привредних субјеката. Процес власничке трансформације почетком 21. века није успео да врати привреду на ниво из осме и девете деценије 20. века. Захваљујући позитивном пословању фабрике цемента, Српска Црна Гора се средином друге деценије 21. века статистички сврстава у развијеније делове Србије, али макроекономски показатељи не одговарају стварном стању. Вишедеценијско фаворизовање индустрије и непроизводних делатности и мала улагања у пољопривреду створили су изразит развојни јаз између Косјерића и депопулационог руралног залеђа, оптерећеног бројним економским проблемима.

5.1. ОСТВАРЕНИ НИВО ПРИВРЕДНОГ РАЗВОЈА

Између два светска рата економске прилике у Српској Црној Гори биле су веома неповољне. Привреда се налазила у тешком материјалном положају и на ниском ступњу развоја, а становништво се бавило екстензивном пољопривредом без тржишне оријентације. У овом периоду јављају се зачеци модерног занатства, које је допринело скромном покретању делатности попут трговине, саобраћаја и грађевинарства, али није било правих индустријских објеката. Најзначајније промене у привредном разво-

ју везане су за период после Другог светског рата, када је дошло до значајне диверзификације привредних активности и раста стандарда становништва. Привреда ове регије је, као и привреда Србије у целини, од средине 20. века прошла кроз три развојна периода: период административног управљања, период друштвеног управљања и период транзиције.

Период административног управљања привредом (1945–1950) карактерише се обновом ратом разорене регије. У овом периоду је обновљена постојећа друмска мрежа и започео процес електрификације Косјерића. Почетком рада земљорадничких задруга створени су услови за модернизацију пољопривреде и снабдевање становништва робом широке потрошње. Значајна пажња је посвећена отварању трговинских, занатских и угоститељских предузећа, али је због лоших пословних резултата било и доста ликвидација.

Период друштвеног управљања привредом (1950–1992) одликовао се променљивим резултатима, али и поред тога остварен је значајан раст. Самоуправљањем, које је уведено 1950. године, и привредном реформом из 1965. године створени су повољни услови за привредни развој. Период најинтензивнијег развоја везан је за осму деценију 20. века, када су друштвено-економске прилике у земљи омогућиле економски раст, пре свега у индустрији (изградња Фабрике цемента, као привредног гиганта Српске Црне Горе), али и комплементарним делатностима – грађевинарству, трговини и саобраћају, уз прве зачетке туристичке привреде. У том периоду велики значај у привредном активирању регије имали су кредити Ужичке банке и Фонда за развој неразвијених општина Србије, а изградња савремених саобраћајница омогућила је интензивнију робну размену. Као резултат општег привредног напретка, у осмој деценији 20. века дошло је до значајног раста макроекономских показатеља – броја запослених, народног дохотка и друштвеног производа, народног дохотка по становнику, инвестиција, вредности трговинске размене итд.

Упоредо са развојем привреде, животни стандард становништва је унапређиван (електрификација села, телефон, поштанске услуге, водовод, канализација, асфалтирање сеоских путева итд.). Међутим, то није могло да заустави економско и демографско назадовање села, јер се развој неаграрних делатности одвијао упоредо са запостављањем пољопривреде, која је третирана као мање битна компонента укупног развоја. Стога је процес деаграризације, у комбинацији са депопулацијом, толико уназадио рурално подручје да је његова ревитализација доведена у питање. Концентрација секундарних делатности и услуга у Косјерићу вароши и недовољна улагања у развој пољопривреде су у до тада хомогеном аграрном простору створили изразиту просторну поларизацију између урбаног центра регије и сеоских насеља.

Период транзиције (1992–) означен је сложеним друштвено-политичким и економским условима у систему слободног тржишта. У последњој деценији 20. века политичка криза, санкције и ратови у окружењу довели су до колапса привреде у Српској Црној Гори. Услед прекида кооперантских односа и губитка тржишта, већина друштвених предузећа је пословала смањеним обимом или је дошло до прекида производње и стечаја. Раст броја незапослених крајем 20. и почетком 21. века довео је до социјалних тензија и развоја сивог тржишта. У таквим околностима пољопривреда није успела да обезбеди материјалну сигурност становништва.

После 2000. године започела је власничка трансформација друштвених предузећа. Због великих дугова у односу на расположиви капитал и нерегулисане имовинске односе, заинтересованост потенцијалних купаца била је мала, што је успоравало тај процес. И поред тога, до 2014. године сва бивша друштвена привредна предузећа су приватизована. Међутим, у већини предузећа није дошло до раста привредне активности, а тежња ка рационализацији манифестовала се у отпуштању вишка радника. У таквим условима изостале су значајније структурне промене у индустрији, а недовољна конкурентност отежава повратак на међународно тржиште. Последњих година, долази до јачања приватног предузетништва (оснивање малих и средњих предузећа), ревитализације сеоског туризма и јаче тржишне оријентације у воћарству (производња и прерада малина).

Тешкоће са којима се у 21. веку сусреће привреда су последица наслеђених неповољности и тешког преображаја у тржишни систем. Највећи проблеми се односе на раст незапослености, губитак тржишта, тешкоће са изналажењем нових тржишта, амортизацију основних средстава рада, скромне инвестиције итд. И поред доношења локалних развојних докумената (Стратегије развоја општине Косјерић из 2004. и 2010. године), још увек нису јасно дефинисани правци даљег привредног развоја, а посебно место пољопривреде у економској структури. Без улагања приватног капитала, опоравак привреде ове регије биће нестабилан, успорен и веома сложен.

Основни показатељи економске развијености Српске Црне Горе, који се статистички могу пратити у дужем периоду, су: запосленост, народни доходак, народни доходак по становнику и делатностима, просечне зараде и инвестициона активност.²⁵

До средине 20. века **број запослених** је био изузетно скроман, јер се преко 95% активног становништва бавило пољопривредом за властите потребе. После Другог светског рата, са развојем неаграрних делатности, број запослених се повећавао до краја 80-их година 20. века. Највеће промене везане су за период 1971–1980. године, када је интензивни привредни развој условио пораст запослености за 2,5 пута – са

²⁵ Пошто Републички завод за статистику наведене показатеље публикује само на нивоу општина, подаци у овом поглављу се односе на Општину Косјерић.

1.171 на 2.655 радника (табела 57). У том периоду број запослених на 1.000 становника повећан је са 71 на 164, што је омогућило смањење заостајања у односу на републички ниво. У деветој деценији 20. века број запослених је растао нижим темпом све до 1988. године, када је у регији радило 3.047 лица (192 на 1.000 становника). У последњој деценији 20. века, није дошло до драстичног пада броја запослених, који се одржавао на око 2.900 радника годишње. Међутим, на основу података са терена, због тешких услова привређивања стварни број запослених је био знатно мањи, јер су друштвена предузећа део радника слала на принудни одмор.

Табела 57. Промене броја запослених 1973–2013. године²⁶

година	број запослених	друштвени сектор	%	приватни сектор	%	запослени на 1.000 ст.	запослени на 1.000 ст. (Србија)	запослени на 1.000 ст. (Златиборски округ)
1973	1.278	1.249	97,7	29	2,3	78	191	187
1978	2.302	2.272	98,7	30	1,3	143	226	215
1983	2.735	2.722	99,5	13	0,5	171	247	268
1988	3.047	3.023	99,2	24	0,8	192	267	306
1993	2.871	2.618	91,2	253	8,8	188	235	278
1998	2.914	2.570	88,2	344	11,8	197	254	250
2003	2.499	1.834	73,4	665	26,6	181	241	218
2008	2.583	1.566	60,6	1.018	39,4	203	272	224
2013	1.780	1.310	73,6	470	26,4	152	239	209

Извор: Општине у Србији 1974–2014.

До 1990. године огромну већину запослених чинили су радници у друштвеним предузећима, док је удео запослених у индивидуалном сектору био симболичан (углавном приватне продавнице). Крајем 20. века долази до пораста учешћа приватног сектора са 0,8% (1988. године) на 13,7% (2000). У 21. веку дошло је до значајног смањења броја запослених али и промена у сектору власништва у корист приватних предузећа. У периоду 2000–2013. године број запослених је смањен за 40,2%. То је последица отпуштања вишка радника после приватизације, што је изазвало социјалне тензије и утицало на осиромашење становништва. Број запослених на 100 становника 2013. године износио је 152 (36,4% мање од националног просека и 27,3% мање од просека Златиборског округа).

У структури запослених још од 70–их година 20. века доминира запосленост у индустрији. Значај индустрије је нарочито порастао у периоду 1973–1978. године, када је број радника у овој делатности повећан 2,5 пута, а њихов удео у укупном броју запослених са 45,4% на 58,7% (табела 58). И поред одређених осцилација, удео индустрије у структури запослених од 1992. године увек прелази 50%. Чињеница да је у индустрији запослен сваки други радник у Српској Црној Гори, указује на неразвијену привредну структуру и још увек слабу диверзификацију делатности. Међутим, изра-

²⁶ До 2001. године подаци се односе на друштвени и приватни сектор, а касније на запослене у правним лицима у свим облицима својине (предузећа, установе, задруге и друге организације) и лица која самостално обављају делатност (приватни предузетници).

жено у апсолутним вредностима, број запослених у индустрији се од 1997. до 2013. године смањило са 1.589 на свега 669 радника, или за 57,8%.

Број запослених у примарном сектору у периоду 1973–2013. године смањен је три пута, а њихов удео у укупном броју запослених са 10,8% на 3,5%. Изузетно мали број запослених у пољопривреди последица је њеног неоправданог запостављања, али и увођења механизације која је смањила потребу за радном снагом. У периоду 1981–2013. године дошло је и до значајног смањења удела запослених у грађевинарству (са 16,8% на 2,1%), саобраћају (са 10,6% на 2,2%), трговини (са 11,6% на 6,0%) и туризму и угоститељству (са 3,0% на 1,1%).

Табела 58. Структура запослених по делатностима 1973–2013. године (%)²⁷

делатности	1973	1978	1983	1988	1993	1998	2003	2008	2013
привредне делатности	78,9	86,6	85,9	87,1	87,1	86,1	79,6	76,0	73,0
индустрија и рударство	45,4	58,7	39,8	47,6	50,2	52,2	55,2	57,4	51,2
пољопривреда, рибарство и шумарство	10,8	1,3	3,6	2,6	2,7	2,7	3,1	3,1	3,5
грађевинарство	-	3,1	15,9	9,7	8,4	7,0	6,5	1,0	2,1
саобраћај	-	6,1	7,5	8,7	7,4	7,2	3,0	3,4	2,2
трговина	9,9	10,1	12,9	13,2	14,7	14,0	11,2	9,7	6,0
туризам и угоститељство	-	3,4	3,0	2,7	1,6	0,1	0,0	0,4	1,1
остале привредне делатности	12,8	3,9	3,2	2,6	2,1	2,9	0,6	1,0	6,9
ванпривредне делатности	21,1	13,4	14,1	12,9	12,9	13,9	20,4	24,0	27,0

Извор: Општине у Србији 1974–2014.

Удео запослених у привреди је растао све до 1988. године (87,1%), што је последица улагања у развој производних делатности (индустријализација), након чега се бележи пад до 2013. године (73,0%). Број радника у непривредним делатностима (школство, здравство, управа итд.) је од краја 80–их година 20. века смањен, али је због значајног пада укупне запослености њихов удео у структури запослених повећан са 12,9% на 27,0%. Доминација индустрије у запошљавању и криза у развоју грађевинарства, саобраћаја, трговине и туризма, уз смањење броја запослених последњих година, лоше су се одразили на привредне токове у Српској Црној Гори.

Табела 59. Народни доходак и народни доходак по становнику 1970–2005. године

година	народни доходак (хиљ. дин)	удео у Србији (%)	удео у Златиборском округу (%)	народни доходак по становнику (дин.)	ниво (Србија = 100)	ниво (Златиборски округ = 100)
1970	81.884	0,12	3,59	4.933	58,8	62,3
1975	199.370	0,12	3,25	12.383	64,3	66,8
1980	731.554	0,14	3,42	45.158	79,0	70,6
1985	6.711.400	0,18	4,09	419.438	108,6	87,8
1990	477.242.000	0,16	4,51	30.592	100,7	100,3
1995	65.916	0,22	6,87	4.365	143,3	153,2
2000	837.336	0,30	8,63	57.352	161,6	198,6
2005	2.210.363	0,24	8,86	165.174	133,8	203,6

Извор: Општине у Србији 1974–2006.

²⁷ Структура запослених по делатностима за период 1973–2000. године односи се на друштвени сектор, а од 2001. године на правна лица у свим облицима својине (предузећа, установе, задруге и друге организације), изузев лица која самостално обављају делатност.

Најважнији параметар за сагледавање достигнутог степена економске развијености је **народни доходак**, као једини доступан статистички показатељ о новоствореној вредности у привреди Србије на локалном нивоу.²⁸ Учешће народног дохотка Српске Црне Горе у народном дохотку Србије у периоду 1970–2005. године порасло је са 0,12% до 0,24%, а у народном дохотку Златиборског округа са 3,6% на 8,7% (табела 59). Најинтензивнији раст народног дохотка остварен је у осмој деценији 20. века, захваљујући инвестицијама у развој индустрије.

Табела 60. Структура народног дохотка по делатностима и облицима својине 1973–2005. (%)

година	1973	1978	1983	1988	1993	1998	2003	2005
индустрија и рударство	16,1	45,3	37,1	45,2	65,9	54,8	56,3	66,9
пољопривреда и шумарство	43,8	21,4	32,1	33,6	19,7	28,1	28,2	21,9
грађевинарство	16,7	9,4	6,0	1,6	2,5	2,2	1,6	0,8
саобраћај	2,6	6,1	5,6	5,0		6,4	2,6	3,5
трговина	14,2	13,9	15,7	11,4	6,1	5,2	9,3	5,0
туризам и угоститељство	1,3	2,0	1,2	1,0	0,5	1,9	0,7	0,9
остале делатности	5,3	1,9	2,3	2,2	5,4	1,4	1,3	1,0
приватна својина	47,6	23,6	27,1	29,7	21,0	33,8	42,5	95,7
остали облици својине	52,4	76,4	72,9	70,3	79,0	66,2	57,5	4,3

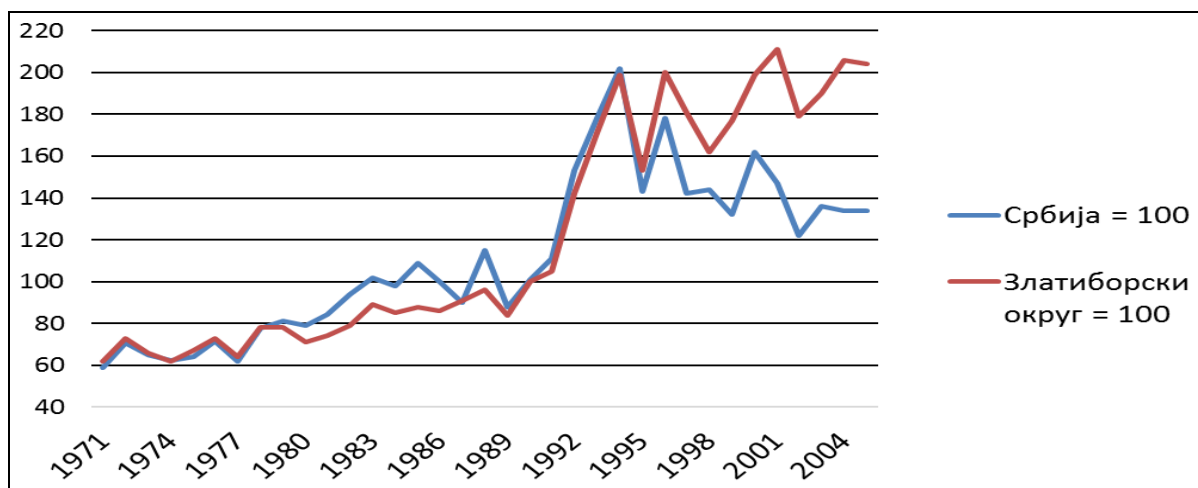
Извор: Општине у Србији 1974–2014.

Народни доходак по становнику је још реалнији показатељ економске развијености, који указује на достигнути ниво привредног раста и могућност инвестирања из сопствених извора. Године 1970. износио је свега 58,8% републичког просека (табела 59), што је било последица доминације нископродуктивне пољопривреде. Упоредо са развојем индустрије и других делатности, народни доходак по становнику расте и 80-их година 20. века достиже републички просек. После 1990. године овај показатељ премашује републички ниво, што је резултат успешног пословања фабрике цемента и континуираног смањивања броја становника. Рекордна вредност је остварена 1994. године, када је народни доходак по становнику регије био двоструко већи од националног просека (202,4%). У 2005. години, последњој за коју се располаже подацима, овај показатељ је био за трећину већи од просека Србије (133,8%) и двоструко већи од просека Златиборског округа (203,6%). Наведени подаци статистички сврставају Српску Црну Гору у развијеније делове Србије, што не одговара стварном стању.

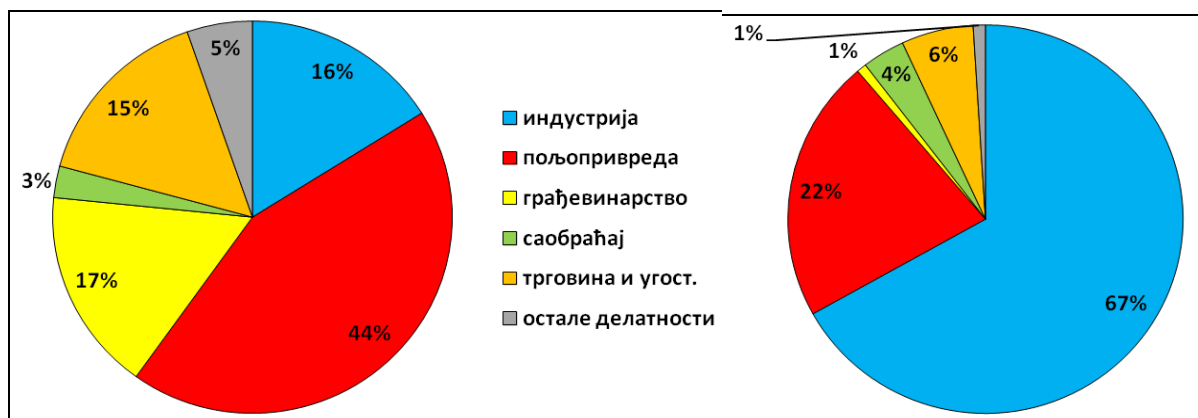
Структура **народног дохотка по делатностима** указује на интензитет промена и развојне стратегије постојећих делатности. До 60-их година 20. века изразито моноструктурни карактер привреде Српске Црне Горе чинио ју је зависном од пољопривреде, која је била апсолутно доминантна у формирању народног дохотка, са учешћем преко 90%. После 1960. године долази до значајних инвестиција у циљу развоја секундарног сектора и трговине. Пољопривреда је 1973. године још увек била водећа у фор-

²⁸ Народни доходак је у функцији продуктивности рада и броја запослених. Републички завод за статистику је 2006. престао да обрачунава народни доходак, тако да је 2005. година последња за коју се овим подацима располаже. Остали показатељи економске развијености нису доступни на нивоу локалних заједница, што отежава могућности сагледавања достигнутог степена економског развоја Српске Црне Горе.

мирању народног дохотка (43,8%), уз значајније учешће грађевинарства (16,7%), индустрије (16,1%) и трговине (14,2%) (табела 60). У наредним деценијама фаворизовање индустрије као носиоца привредног развоја, мала улагања у пољопривреду и развој услужног сектора утицали су на значајне промене. Крајем 70-их година 20. века индустрија је постала доминантна делатност у структури народног дохотка.

Графикон 18. Народни дохотак по становнику 1971–2005. године, у односу на Србију и Златиборски округ

Графикон 19. Структура народног дохотка по делатностима 1973. и 2005. године

Друштвено-политичке прилике крајем 20. века негативно су се одразиле на све гране привреде. У индустрији се јавља неликвидност, ниска продуктивност и вишак радне снаге, али је захваљујући општој привредној кризи њен удео у народном дохотку остао висок. У формирању народног дохотка 2005. године индустрија је учествовала са 66,9%, пољопривреда са 21,9%, а остале делатности са 11,2% (табела 60). Ови подаци указују на моноструктурни развој привреде у смислу фаворизовања индустрије. Њено високо учешће више је резултат лоших пословних резултата у осталим привредним делатностима, него реалног раста у секундарном сектору. Низак удео непроизводних делатности у формирању народног дохотка после 1990. године указује да локалне власти нису препознале адекватан начин решавања структурних тешкоћа у сектору услуга. Изразита доминација секундарног и примарног сектора потврђује да

Српску Црну Гору још увек није захватио процес савремене диверзификације привреде, у смислу јачања удела непроизводних делатности.

Структура **народног дохотка по облицима својине**, од Другог светског рата до последње деценије 20. века, била је одраз логике социјалистичке економије. Друштвени сектор био је главни носилац укупног привредног развоја Српске Црне Горе, пре свега у области индустрије и услужних делатности, док је приватни сектор био заступљен највише у пољопривреди. Удео друштвеног сектора у структури народног дохотка кретао се од 52,4% (1973. године) до 85,5% (1989. године). У периоду између 1991. и 2000. године запажа се постепено смањење друштвене на рачун приватне и мешовите својине. Већ 2003. године удео приватне својине у структури народног дохотка износио је 42,5%, а 2005. године, после приватизације Фабрике цемента, чак 95,7% (табела 60). До 2014. године у потпуности је завршен процес приватизације некадашњих друштвених предузећа. Данашњу привреду Српске Црне Горе чине индустрија, пољопривреда и услуге у приватном сектору, док су друштвено и државно власништво заступљени само још у шумарству и непроизводним делатностима јавног значаја (образовање, здравство, комуналне услуге итд.).

Табела 61. Однос просечних зарада у Српској Црној Гори, Србији и Златиборском округу 1973–2014.

година	просечна зарада (дин.)	ниво (Србија = 100)	ниво (Златиборски округ = 100)
1973	1.903	91,8	95,7
1978	4.337	95,8	96,7
1983	11.053	94,4	94,6
1988	291.320	85,6	86,6
1993	269	163,0	178,1
1998	1.708	162,4	210,6
2003	12.838	111,6	134,3
2008	45.452	138,8	159,7
2013	51.662	117,6	139,2
2014	46.458	106,4	126,3

Извор: Општине у Србији 1974–2014.

Просечне зараде запослених у Српској Црној Гори до последње деценије 20. века биле су испод просека Златиборског округа и Србије (табела 61). Међутим, у последње две деценије по просечним примањима овај простор се налази на првом месту у Златиборском округу, а појединих година и на првом месту у Србији. Тако су нпр. 1998. године зараде запослених у Српској Црној Гори биле 1,6 пута веће од просечних примања у Србији. Ови статистички подаци дају лажну слику економског стања, и условљени су пре свега високим примањима радника Фабрике цемента „Титан”, који су појединих година чинили готово четвртину запослених у регији, и ниским стопама запослености. Стога наведени подаци не указују на низак стандард радника у другим предузећима и велики број незапослених. Због ове статистичке аномалије, општина Косјерић се, према Закону о регионалном развоју (2009) и Уредби за утврђивање

јединствене листе развијености региона и јединица локалне самоуправе (2010–2014), већ годинама сврстава у надпросечно развијене јединице локалне самоуправе у Србији, због чега нема приоритет приликом финансирања развојних пројеката из државних фондова. Криза у грађевинарству је последњих година утицала на смањење производње и броја запослених у Фабрици цемента, што је довело до пада просечних зарада у Српској Црној Гори, али су оне и даље изнад националног просека.

Табела 62. Структура инвестиција по делатностима у периоду 1973–2013. године²⁹

година	1973	1978	1983	1988	1993	1998	2003	2008	2013
привредне делатности	98,7	82,5	95,5	93,3	96,0	92,4	99,6	99,6	96,9
индустрија	90,0	34,8	74,1	62,9	81,8	91,9	98,5	89,9	96,0
пољопривреда	0,7	5,4	4,6	8,3	7,1	0,0	1,2	0,0	0,0
грађевинарство	0,9	23,4	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
саобраћај	0,0	1,2	12,7	17,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
трговина и угоститељство	1,4	16,0	1,0	1,3	7,1	0,0	0,0	0,0	0,0
остале привредне делатности	5,6	1,6	2,8	3,5	0,0	0,5	0,0	9,7	0,9
непривредне делатности	1,3	17,5	4,5	6,7	4,0	7,6	0,4	0,4	3,1

Извор: Општине у Србији 1974–2014.

Српску Црну Гору током друге половине 20. и почетком 21. века карактерише слаба **инвестициона активност**. То је последица хроничног недостатка финансијских средстава неопходних за финансирање пројеката регионалног развоја. Најзначајнији инвестициони период у регији везан је за осму деценију 20. века, када су велика средства улагана у развој индустрије, грађевинарства, саобраћаја и трговине (табела 62). Инвестиције су бележиле благи раст до почетка 90–их година 20. века, када долази до наглог пада условљеног друштвено-економском кризом и губитком тржишта.

Табела 63. Спољна трговина у Српској Црној Гори 2005–2014. године (у хиљадама евра)

година	извоз	индекс (2005=100)	увоз	индекс (2005=100)	салдо	покривеност увоза извозом (%)
2005	2.045,1	100,0	5.608,5	100,0	-3.563,3	36,5
2006	5.065,3	247,7	8.309,7	148,2	-3.244,4	60,9
2007	8.137,5	397,9	15.940,6	284,2	-7.803,1	51,0
2008	11.657,9	570,0	15.167,1	270,4	-3.509,2	76,9
2009	7.850,6	383,9	5.957,4	106,2	1.893,1	131,8
2010	11.750,9	574,6	6.886,0	122,8	4.864,9	170,6
2011	9.352,1	457,3	7.669,2	136,7	1.683,0	121,9
2012	7.935,4	388,0	7.052,5	125,7	882,8	112,5
2013	7.236,6	353,9	4.020,7	71,7	3.215,9	180,0
2014	7.609,0	372,1	4.512,5	80,5	3.096,5	168,6

Извор: Спољна трговина 2005–2014, документациони материјал.

Период после 2000. године обележен је постепеним оживљавањем инвестиционе активности, кроз улагање приватног капитала (приватизација друштвених предузећа). Највеће инвестиције су забележене 2002–2004. године, када су улагања везана за приватизацију фабрике цемента чинила 27% улагања у Златиборском округу.

²⁹ Подаци до 2003. године односе се на друштвени сектор, а касније на правна лица у свим облицима својине.

Структура инвестиција у основна средства после 1990. године је неповољна и карактерише се изразитом доминацијом индустрије, на коју отпада више од 90% укупних улагања. То указује на значајне структурне проблеме у привреди Српске Црне Горе и непостојање значајније диверзификације ка тржишно конкурентној пољопривреди и услужним делатностима.

Спољнотрговински биланс, као један од основних показатеља економске конкурентности, током већег дела 20. века имао је негативне вредности. До значајног напретка дошло је 70–их и 80–их година 20. века, када је већина фабрика пословала на иностраном тржишту. Након економског краха крајем 20. века, повратак на међународно тржиште био је спор и оптерећен бројним проблемима. Значајан напредак остварен је у периоду 2005–2010. године, када је вредност извоза порасла 5,7 пута (табела 63). То је резултат повратка старих производних програма на међународно тржиште и појави нових извозно оријентисаних индустријских погона. Из Српске Црне Горе се углавном извозе индустријски производи (воћне ракије, боје и лакови, цемент, базени, делови кожне обуће итд.) и јагодичасто воће (малина, купина), док у увозу доминира роба широке потрошње и индустријска опрема. Статистички подаци који показују да је у Српској Црној Гори од 2009. године вредност оствареног извоза већа од увоза последица су методологије обраде података, док је стварно стање другачије,³⁰ што потврђују и информације добијене у привредним субјектима на терену. Ради остваривања додатних извора прихода, неопходно је у наредном периоду повећати извоз производа по којима је Српска Црна Гора конкурентна на иностраном тржишту, пре свега воћних ракија и јагодичастиг воћа.

5.2. ПРОМЕНЕ У РАЗВОЈУ ПОЉОПРИВРЕДЕ И ЊЕН УТИЦАЈ НА РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

Иако је пољопривреда вековима била једина делатност становништва Српске Црне Горе, она у данашњој привредној структури заостаје у односу на индустрију. Развој пољопривреде од средине 20. века био је спор и оптерећен бројним проблемима, услед наслеђене заосталости и малих улагања у примарни сектор. Производња се одвијала на индивидуалним газдинствима и дуго се заснивала на примитивној обради земље и поликултури, без специјализације и тржишне оријентације. На то су пресудно утицали уситњена поседовна структура земљишта, скромне инвестиције и слаба активност задруга. Натурални карактер малих сеоских газдинстава дуго је представљао

³⁰ Према подацима добијеним у Републичком заводу за статистику, постојећи подаци о спољној трговини по општинама нису реалан показатељ, јер су велики дистрибутери преко којих се одвија већи део увоза углавном регистровани у великим градовима (Београд и Нови Сад), док су крајњи корисници увезене робе често лоцирани у мањим местима. Стога је реална претпоставка да је стварни увоз у Српској Црној Гори значајно већи од приказаног у табели 63.

препреку бржем развоју пољопривреде, па је индустријализација Косјерића од седме деценије 20. века интензивирала деаграризацију.

Динамичнији развој пољопривреде у приватном сектору почиње после 1970. године и везан је за активност друштвеног предузећа „Повлен”. Тада је различитим облицима сарадње успостављен кооперативни однос између индивидуалног и друштвеног сектора. Механизацијом производног процеса смањен је број радника у пољопривреди, а вишак радне снаге са села запошљавао се у неаграрним делатностима. Сарадња индивидуалног и друштвеног сектора за релативно кратко време дала је запажене резултате у свим гранама пољопривреде, а посебно у воћарству и сточарству. У истом периоду, кредитирање пољопривредника омогућило је модернизацију и тржишну оријентацију појединих газдинстава.

Иако су наведеним активностима остварени значајни резултати у унапређењу пољопривреде, током друге половине 20. века ова делатност у Српској Црној Гори била је третирана као мање битна компонента друштвено-економског развоја. Доминантан развојни модел је карактерисала маргинализација пољопривреде на рачун других делатности, пре свега индустрије као главног покретача развоја. Мере унапређења пољопривреде нису имале јасан развојни циљ, а механизми њиховог спровођења били су неефикасни. Несклад у развоју примарних и осталих делатности довео је до изразито подређеног положаја пољопривреде, што је утицало на масовну деаграризацију. Пољопривреда није могла да обезбеди зараде приближне зарадама у осталим делатностима. Стога је сеоско становништво временом у аграру налазило само допунско занимање, иако је до тада искључиво живело од земље.

Крајем 20. и почетком 21. века, са стечајем „Повлена” и гашењем земљорадничких задруга, индивидуални сектор постао је једини носилац развоја пољопривреде. Услед вишедеценијског запостављања, аграрни сектор Српске Црне Горе оптерећују бројни тешко решиви проблеми. Они се односе на: недостатак радне снаге, старење активних пољопривредника, све већу површину неискоришћеног пољопривредног земљишта, одсуство тржишне оријентације, сваштарску производњу, застарелу механизацију, анимозитет младих према пољопривреди итд. У другој деценији 21. века развој аграра у Српској Црној Гори означен је потрагом за новом стратегијом ревитализације пољопривреде и села. То подразумева стварање специјализованих тржишно оријентисаних газдинстава у воћарству и сточарству, ширење органске производње, јачање мултифункционалне пољопривреде итд., али изразито негативни демографски процеси на селу у великој мери лимитирају могућности развоја.

5.2.1. Промене начина коришћења земљишта

Катастарска структура земљишног фонда је показатељ могућности искоришћавања земљишта, као једног од основних природних потенцијала Српске Црне Горе. Условљена је морфолошким (надморска висина, углови нагиба, експозиције), педолошким, климатским и хидрографским факторима, али и демографским и социоекономским процесима. Начин коришћења земљишта се разликује у долинском и планинском делу регије. У Косјерићкој котлини, Ражанском басену и речним долинама земљиште је претежно под ораницама, насељима, привредним и инфраструктурним објектима. У брдском појасу доминирају воћњаци, ливаде и мање оранице, а у планинском појасу земљишни фонд је претежно под природним вегетационим покривачем – пашњацима и шумама.

Први подаци о начину коришћења земљишта у регији потичу из 1947. године, када су у тадашњем Црногорском срезу оранице чиниле 22,8% укупне површине, воћњаци 7%, ливаде 21,5%, пашњаци 22,5% и шуме 26,2%, док неплодне површине нису класификоване (Мисаиловић, 1981). Ови подаци указују на изразит аграрни карактер, јер је пољопривредно земљиште чинило готово три четвртине територије (73,8%).

Структура земљишта по начину коришћења од средине 20. века претрпела је велике промене. Основни трендови односе се на смањивање обрадивог и пољопривредног земљишта и повећање шумских површина. Промене у начину коришћења земљишта нарочито су изражене после 1975. године, што је повезано са интензивирањем негативних демографских и социоекономских процеса у руралном делу регије.

Од укупне површине Српске Црне Горе, 2014. године 56,3% заузима пољопривредно земљиште, 39,1% шуме и 4,6% неплодно земљиште (табела 64). Имајући у виду структуру земљишног фонда и друштвено-економске прилике, Српска Црна Гора припада сточарско-шумском производном рејону, са доминацијом шума и нископродуктивних травних површина.

Табела 64. Укупно земљиште по начину коришћења 1953–2014. године

година	оранице и баште	воћњаци	ливаде	укупно обрадиво	пашњаци	укупно пољопривредно	шуме	неплодно
а п с о л у т н е в р е д н о с т и (h a)								
1953	7.283,9	2.530,9	6.381,2	1.6195,9	8.433,6	2.4629,6	12.608,0	1.342,6
1960	7.337,3	2.716,8	6.502,7	1.6556,8	8.651,9	2.5208,7	11.990,8	1.380,6
1975	6.551,8	2.833,6	6.890,6	1.6275,9	8.369,6	2.4645,5	12.336,1	1.598,6
2014	5.885,9	2.739,8	7.316,2	1.5941,9	5.798,7	2.1740,6	15.085,6	1.782,6
у д е о у у к у п н о ј п о в р ш и н и р е г и ј е (%)								
1953	18,9	6,6	16,5	42,0	21,9	63,8	32,7	3,5
1960	19,0	7,0	16,9	42,9	22,4	65,4	31,1	3,6
1975	17,0	7,3	17,9	42,2	21,7	63,9	32,0	4,2
2014	15,3	7,1	18,9	41,3	15,0	56,3	39,1	4,6

Извори: Misailović, 1981; РГЗ, 2014; Tanasijević i dr., 1966.

На територији Српске Црне Горе, од средине до 70-их година 20. века, површине под **пољопривредним земљиштем** бележе стагнацију, а затим нагли пад (табела 64). Године 1960. ова категорија захватала је 65,4% укупне површине, да би се до 1975. године незнатно смањила на 63,9%, а затим долази до наглог пада до 2014. године на 56,3%. У периоду 1960–2014. године само Сеча Река и Шеврљуге имали су незнатно повећање удела пољопривредног земљишта у укупном (табела 65), док је интензивно смањење забележено у атарима Мрчића (са 77,4% на 31,5%), Скакаваца (са 80,2% на 48,3%), Росића (са 69,9% на 42,9%), Мионице (са 76,3% на 55,0%) и Брајковића (са 80,5 на 60,0%). Смањивање површина под пољопривредним земљиштима резултат је конверзије ораница и пашњака у друге категорије, нарочито на већим нагибима.

Табела 65. Удео пољопривредног земљишта у укупном 1960. и 2014. године (%)

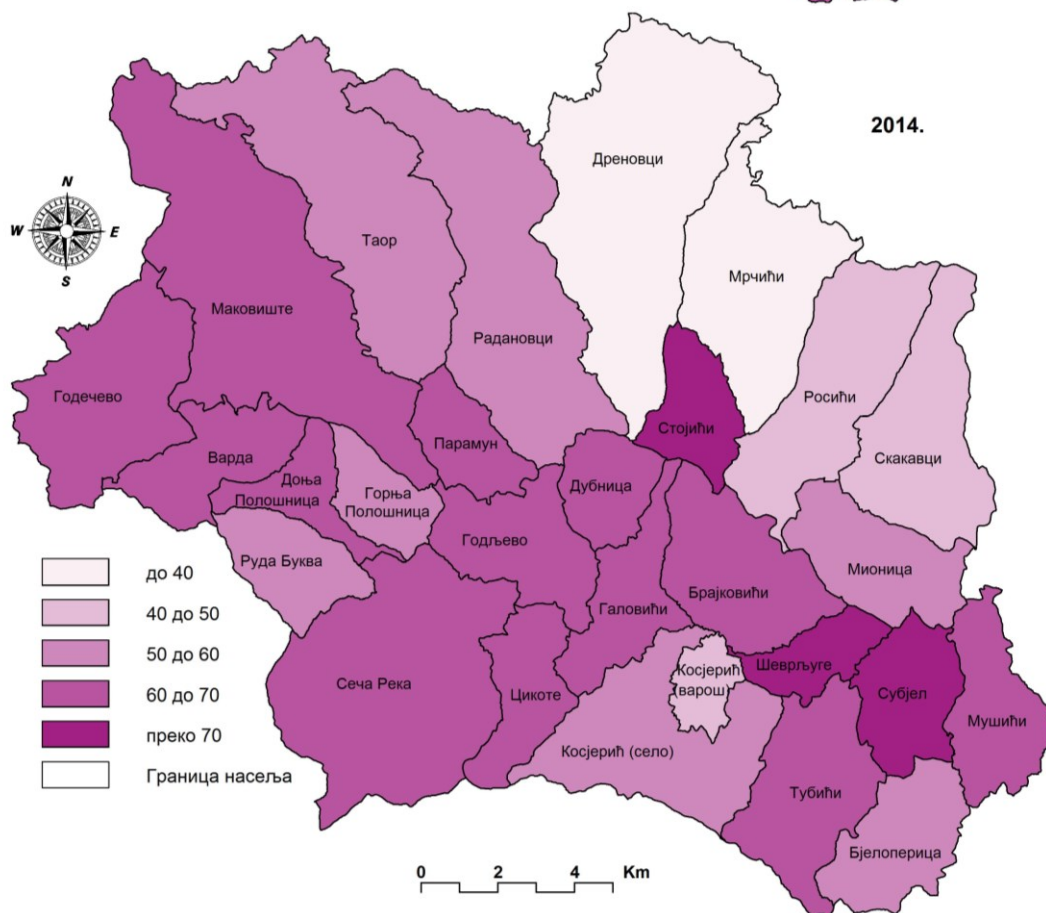
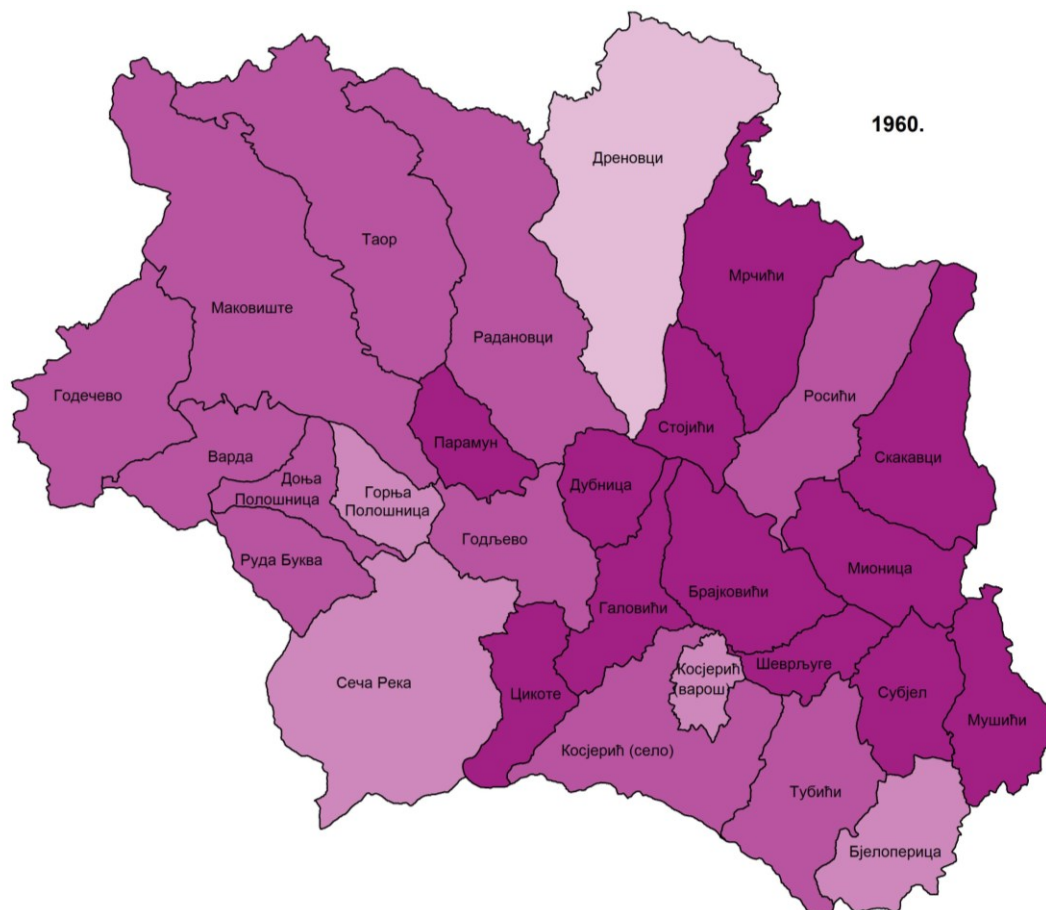
насеље	1960	2014	насеље	1960	2014
Бјелоперица	56,2	55,3	Мушићи	73,6	67,0
Брајковићи	80,5	60,0	Парамун	72,1	60,0
Варда	66,0	65,3	Радановци	62,6	55,0
Галовићи	70,0	62,6	Росићи	69,9	43,0
Годчево	65,4	62,3	Руда Буква	61,4	58,8
Годљево	65,8	64,7	Сеча Река	59,2	60,0
Горња Полошница	56,1	55,2	Скакавци	80,2	48,3
Доња Полошница	68,0	65,4	Стојићи	85,7	77,2
Дреновци	42,0	39,2	Субјел	72,1	70,0
Дубница	70,5	69,3	Таор	61,3	53,2
Косјерић (варош)	56,3	49,0	Тубићи	63,8	61,7
Косјерић (село)	65,0	58,5	Цикоте	71,6	69,5
Маковиште	66,8	64,3	Шеврљуге	70,4	70,4
Мионица	76,3	55,0	укупно	65,4	56,3
Мрчићи	77,4	31,5	сеоска насеља	65,4	56,4

Извор: РГЗ, 2014.

Године 2014. више од две трећине пољопривредног земљишта у укупном имали су Стојићи, Шеврљуге, Субјел, Цикоте, Дубница и Мушићи (табела 65). Мање од 50% пољопривредних површина у укупним имају брдско-планинска села на јужним падинама Маљена и Букова: Мрчићи, Дреновци, Росићи и Скакавци.

Од средине 20. века није дошло до значајнијег смањења **обрадивих површина** у Српској Црној Гори (табела 64). Године 1960. ова категорија захватала је 42,9% укупне површине, а до 2014. године се незнатно смањила на 41,3%. У периоду 1960–2014. године површине под обрадивим земљиштем су смањене у 22 од 28 насеља Српске Црне Горе (табела 66). Највеће смањење забележено је у селу Косјерић (са 55,9% на 48,7%), Таору (са 35,0% на 27,9%) и Стојићима (са 67,0% на 61,1%).

Године 2014. преко 50% обрадивог земљишта у укупном имали су Стојићи, Цикоте, Субјел, Шеврљуге, Доња Полошница, Мушићи, Годљево, Галовићи и Тубићи (табела 66). Ова категорија коришћења земљишта је најмање заступљена (испод 30%) у маљенско-повленским селима Мрчићима, Скакавцима, Таору и Дреновцима.

Карте 18. и 19. Удео пољопривредног земљишта у укупном 1960. и 2014. године (%)

Табела 66. Удео обрадивог земљишта у пољопривредом и укупном 1960. и 2014. године (%)

насеље	у пољопривредном		у укупном		насеље	у пољопривредном		у укупном	
	1960	2014	1960	2014		1960	2014	1960	2014
Бјелоперица	83,2	82,4	46,8	45,6	Мушићи	73,5	79,5	54,1	53,3
Брајковићи	66,6	83,1	53,6	49,9	Парамун	60,5	68,5	43,6	41,1
Варда	72,8	75,7	48,0	49,4	Радановци	51,1	56,9	32,0	31,3
Галовићи	80,6	81,5	56,4	51,0	Росићи	49,4	77,1	34,5	33,1
Годечево	75,0	78,1	49,1	48,7	Руда Буква	70,2	75,0	43,1	44,1
Годљево	82,8	82,2	54,4	53,2	Сеча Река	78,2	80,9	46,3	48,6
Г, Полошница	76,5	75,6	42,9	41,7	Скакавци	33,4	53,4	26,8	25,8
Д, Полошница	78,8	81,4	53,5	53,3	Стојићи	78,2	79,1	67,0	61,1
Дреновци	72,5	76,0	30,4	29,8	Субјел	79,4	81,6	57,3	57,1
Дубница	66,7	68,0	47,0	47,1	Таор	57,1	52,5	35,0	27,9
Косјерић (в)	96,3	96,2	54,2	47,2	Тубићи	86,5	81,4	55,2	50,2
Косјерић (с)	86,0	83,2	55,9	48,7	Цикоте	79,7	84,2	57,0	58,5
Маковиште	65,6	68,3	43,8	43,9	Шеврљуге	79,9	79,0	56,2	55,6
Мионица	47,7	63,1	36,4	34,7	укупно	65,7	73,3	42,9	41,3
Мрчићи	30,8	72,9	23,8	22,9	сеоска нас.	65,7	73,1	42,9	41,2

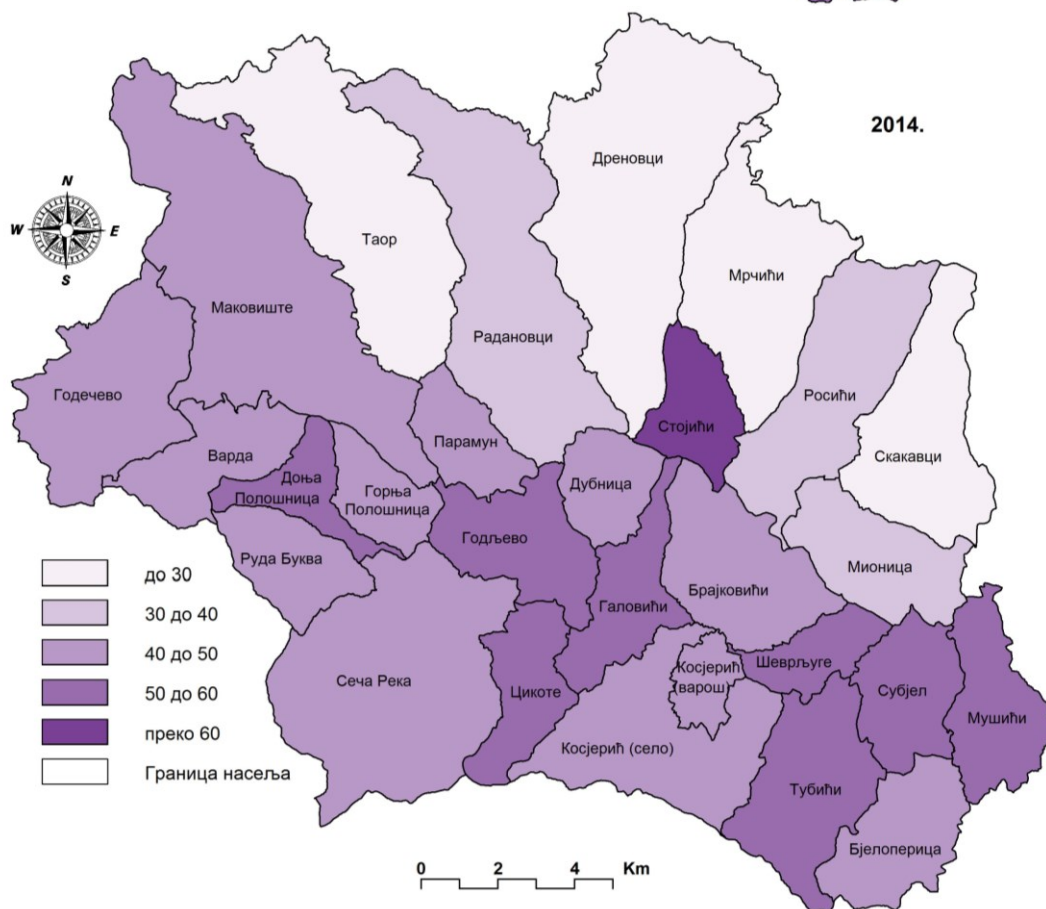
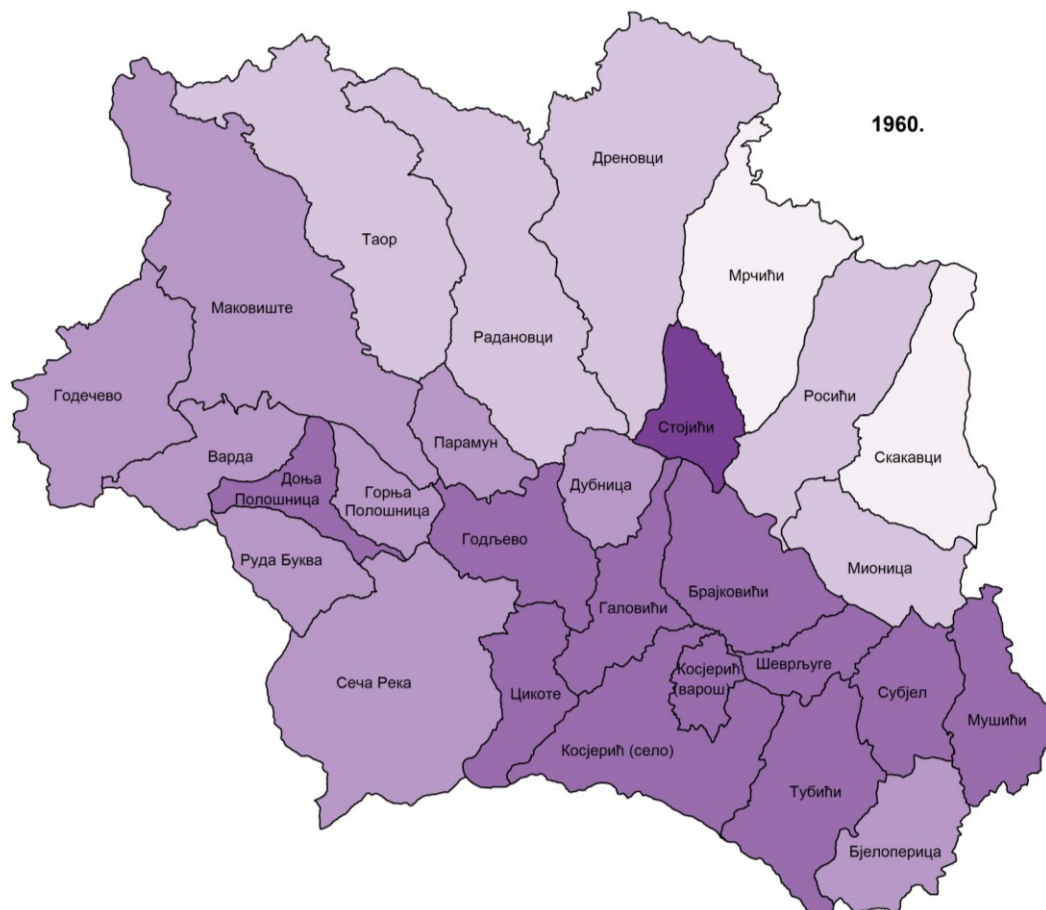
Извор: РГЗ, 2014.

Иако су у периоду 1960–2014. године укупне обрадиве површине незнатно смањене, посматрано по појединим категоријама промене су израженије и огледају се у значајном смањењу површина под ораницама, ширењу површина под ливадама и благом порасту површина под воћњацима.

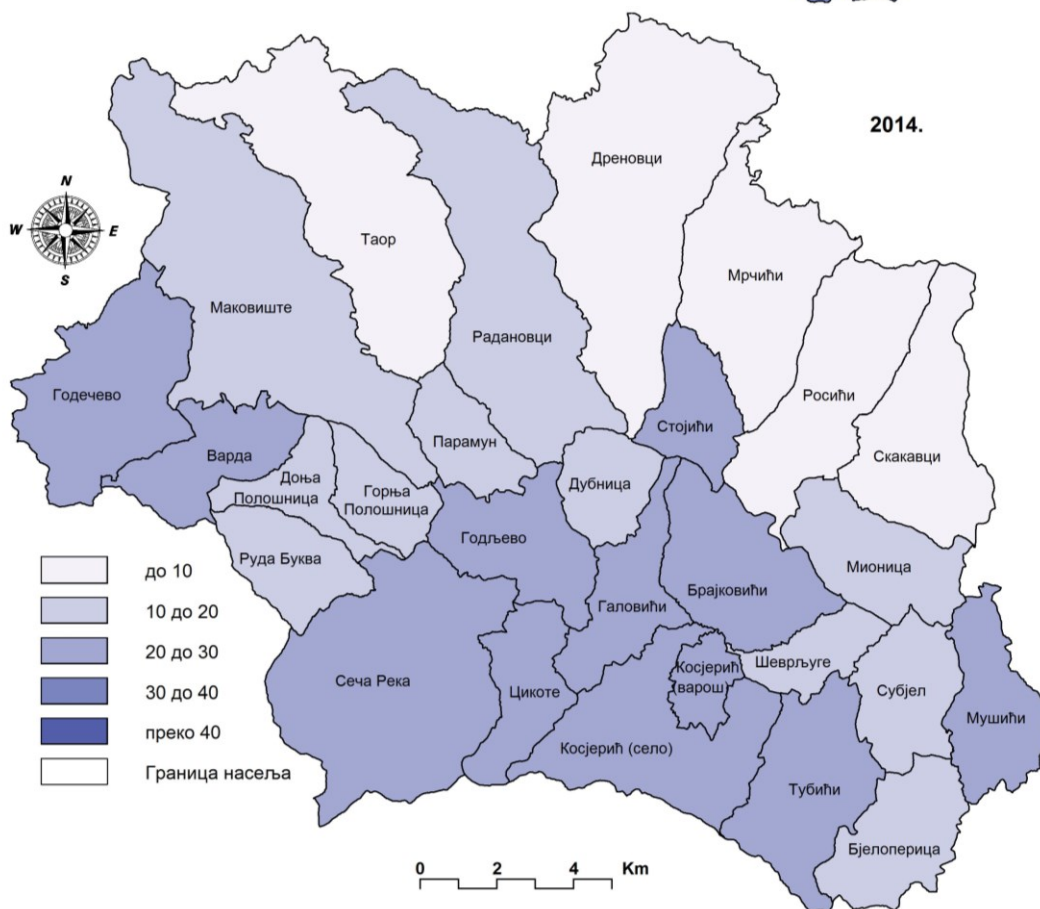
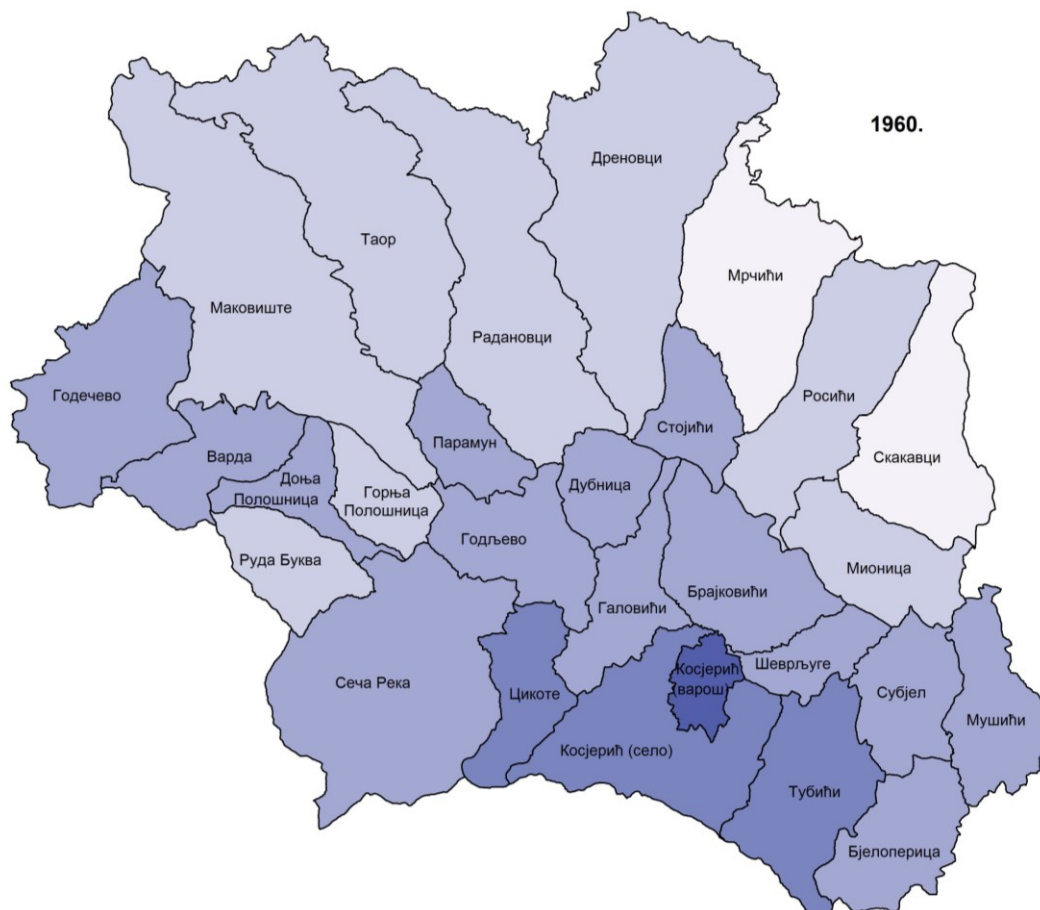
У структури обрадивих површина Српске Црне Горе највећи значај имају **оранице и баште**. Најквалитетније оранично земљиште везано је за алувијалне равни и терасе Скрапежа, Сече реке и Кладорубе. Економски најзначајнији земљишни комплекси налазе се у северном делу Косјерићке котлине, у доњем току Кладорубе.

Површине под ораницама и баштама у Српској Црној Гори од средине 20. века смањене су за око 1.450 ha (табела 64). Године 1960. ова категорија захватала је 19,0% укупне површине, 1975. године 17,0%, а 2014. године 15,3%. У периоду 1960–2014. године површине под ораницама су незнатно повећане само у Рудој Букви и Маковишту, а смањене у атарима свих осталих насеља (табела 67). Најинтензивније смањење забележено је у Косјерићкој котлини, највише због ширења површина под стамбеним, привредним и инфраструктурним објектима: Косјерић (са 41,9% на 24,4%), Галовићи (са 29,3% на 20,3%), село Косјерић (са 35,4% на 26,9%), Тубићи (са 30,3% на 22,8%) итд. Значајно смањење површина под ораничним земљиштем бележе и брдско-планинска села Субјел и Таор, где углавном долази до конверзије ораница у ливаде.

На основу разговора са мештанима сеоских насеља Српске Црне Горе, узроци смањивања ораничног земљишта могу се сврстати у три групе: социјалне, економске и природне. Највећи значај имају социјални узроци, који се односе на недостатак радне снаге, што је условљено незаинтересованошћу млађих чланова домаћинства за бављење пољопривредом, њиховим исељавањем, и константним погоршавањем старосне структуре на селу итд. Економски узроци су везани за ниске цене пољопривредних производа, лошу организацију рада, несигуран откуп, уситњеност поседа, расцеп-

Карте 20. и 21. Удео обрадивог земљишта у укупном 1960. и 2014. године (%)

Карте 22. и 23. Удео ораница у укупном земљишту 1960. и 2014. године (%)

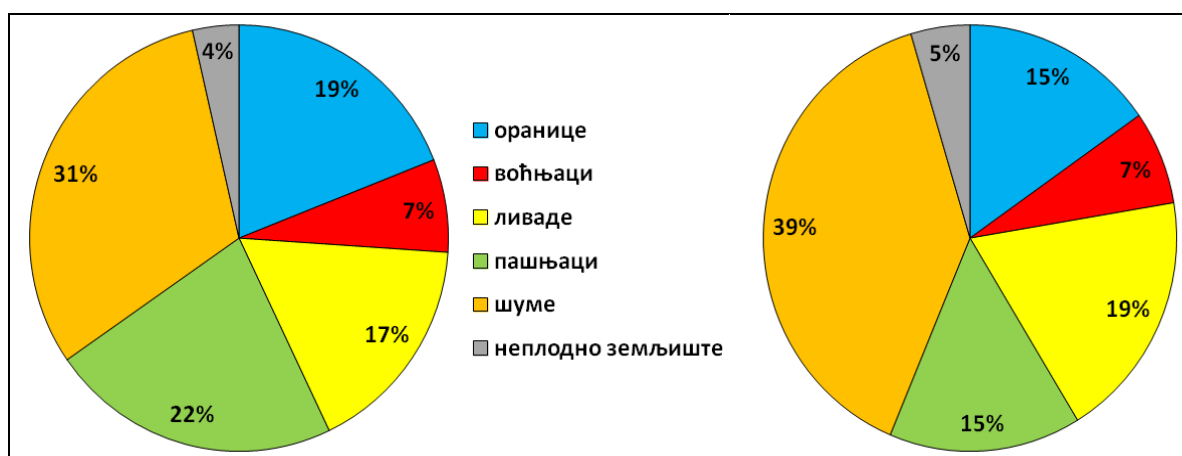
каност имања и удаљеност њива од домаћинства што повећава трошкове обраде земљишта итд. Основни природни узроци односе се на малу педолошку вредност земљишта, велике нагибе парцела и њихову изложеност ерозији и клизиштима, нарочито у селима Ражанског басена.

Табела 67. Удео ораница у пољопривредом и укупном земљишту 1960. и 2014. године (%)

насеље	у пољопривредном		у укупном		насеље	у пољопривредном		у укупном	
	1960	2014	1960	2014		1960	2014	1960	2014
Бјелоперица	40,2	33,0	22,6	18,3	Мушићи	36,0	33,5	26,5	22,4
Брајковићи	35,0	36,1	28,2	21,7	Парамун	29,3	29,6	21,2	17,8
Варда	33,8	31,7	22,3	20,7	Радановци	22,1	20,1	13,8	11,0
Галовићи	41,9	32,5	29,3	20,3	Росићи	17,1	22,6	12,0	9,7
Годечево	37,6	36,5	24,6	22,7	Руда Буква	26,1	28,7	16,0	16,9
Годљево	38,8	34,9	25,5	22,6	Сеча Река	40,7	34,8	24,1	20,9
Г, Полошница	35,4	33,4	19,9	18,4	Скакавци	8,6	11,1	6,9	5,4
Д, Полошница	30,7	28,8	20,9	18,8	Стојићи	32,7	26,0	28,0	20,1
Дреновци	33,5	25,2	14,1	9,9	Субјел	34,2	23,7	24,6	16,6
Дубница	29,0	22,1	20,4	15,3	Таор	17,4	10,1	10,7	5,4
Косјерић (в)	74,5	49,7	41,9	24,4	Тубићи	47,7	37,0	30,4	22,8
Косјерић (с)	54,4	45,9	35,4	26,9	Цикоте	43,7	40,8	31,3	28,4
Маковиште	16,5	15,8	11,0	10,1	Шеврљуге	34,9	27,4	24,6	19,3
Мионица	20,2	20,7	15,4	11,4	укупно	29,1	27,1	19,0	15,3
Мрчићи	10,8	22,1	8,4	7,0	сеоска нас.	29,1	26,9	19,0	15,2

Извор: РГЗ, 2014.

Смањивање ораничних површина у брдско-планинским насељима Српске Црне Горе може се сматрати рационалним, јер је реч о земљишту које је непогодно за обраду. Овај процес не најизраженији у Дреновцима, Дубници, селу Косјерић, Мионици, Стојићима и Субјелу. Превођење ораница слабијих бонитетних класа у друге категорије коришћења је оправдано, јер у условима тржишне пољопривреде њихово коришћење није одрживо. Позитиван ефекат престанка обраде њива на теренима са већим нагибом огледа се у ублажавању ерозије на многим парцелама. Стога је са економске и агроколошке тачке гледишта нерационално поново претварати то земљиште у оранично, посебно ако се има у виду недостатак радне снаге у планинским селима.

Графикон 20. Структура земљишта према начину коришћења 1960. и 2014. године

Године 2014. више од 20% ораница у укупном земљишту имала су долинско-котлинска насеља село Косјерић, Косјерић и Тубићи и долинско-планинска села Цикоте и Годечево (табела 67). Мање од 10% ораничног земљишта имају атари брдско-планинских села, где ратарску производњу отежава немогућност примене савремене механизације, ниска продуктивност земљишта и изражено демографско старење: Таор, Скакавци, Мрчићи, Росићи итд.

Површине под **воћњацима** у Српској Црној Гори од средине 20. века су се незнатно мењале (табела 64). Године 1960. покривале су 7,0% укупног земљишта, а 2014. године 7,1%. У периоду 1960–2014. године површине под воћњацима су повећане у атарима 17 насеља, а смањене у атарима 11 насеља (табела 68). Иако постоје повољни природни услови за воћарство, удео воћњака у структури површина је релативно мали. Године 2014. највише воћњака у укупним површинама (више од 10%) имали су Годљево, Доња Полошница, Мушићи, Субјел итд. Најмање учешће површина под воћњацима (испод 5%) забележено је у Таору, Мрчићима, Скакавцима и Маковишту.

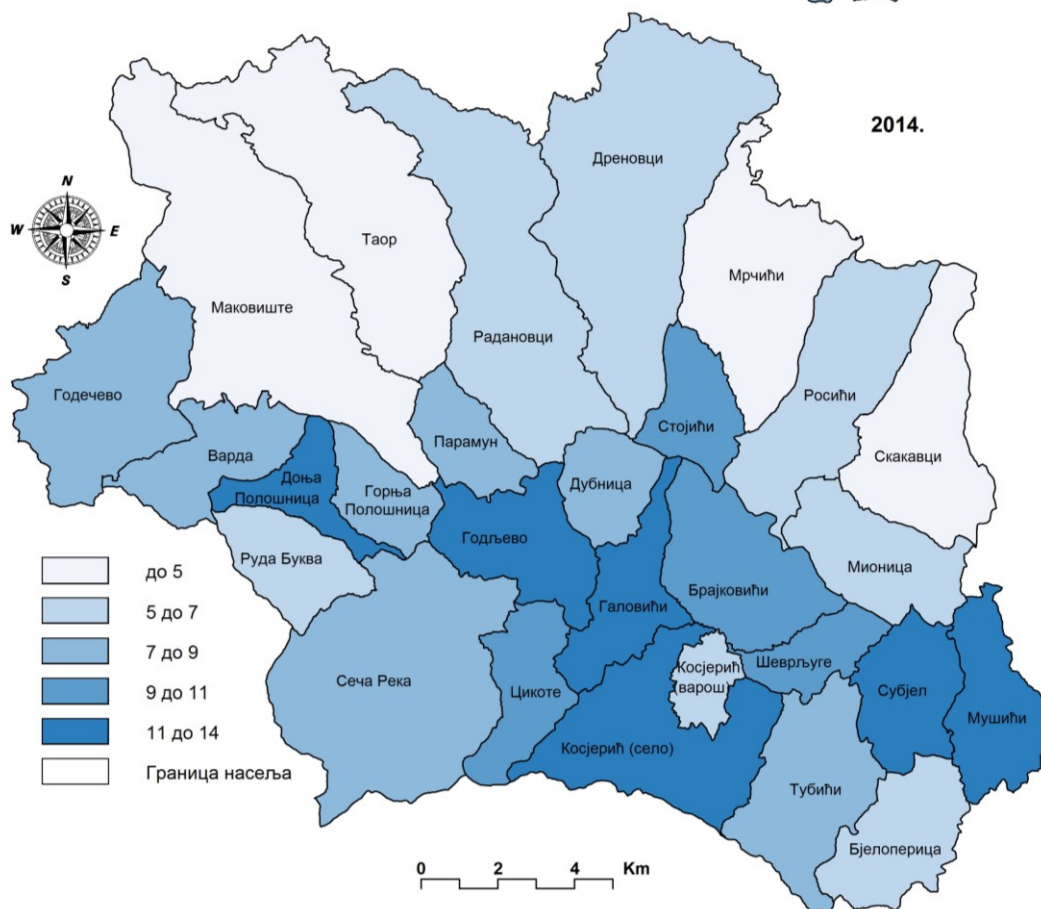
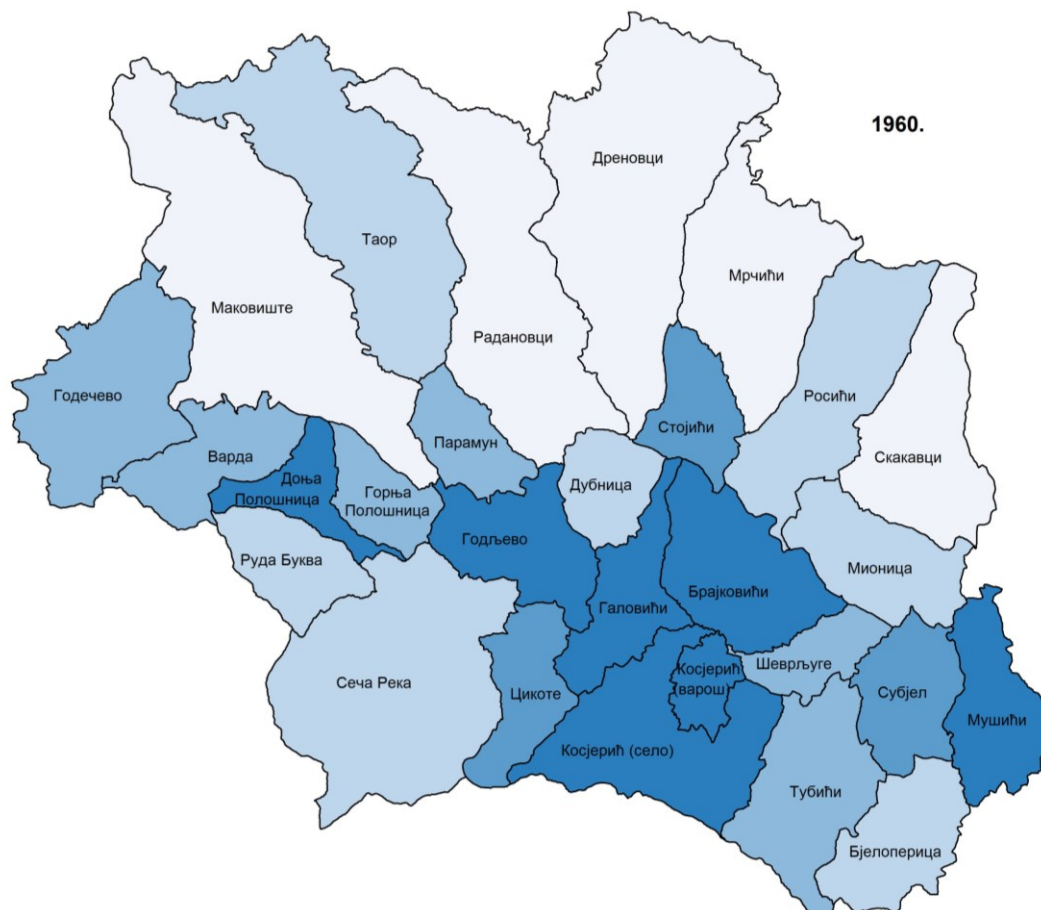
Табела 68. Удео воћњака у пољопривредом и укупном земљишту 1960. и 2014. године (%)

насеље	у пољопривредном		у укупном		насеље	у пољопривредном		у укупном	
	1960	2014	1960	2014		1960	2014	1960	2014
Бјелоперица	11,8	12,2	6,6	6,7	Мушићи	15,3	18,0	11,3	12,1
Брајковићи	14,5	17,4	11,7	10,4	Парамун	12,1	14,5	8,8	8,7
Варда	11,7	12,9	7,8	8,4	Радановци	7,7	9,8	4,8	5,4
Галовићи	16,6	17,7	11,6	11,1	Росићи	8,2	14,6	5,7	6,3
Годечево	12,4	13,5	8,1	8,4	Руда Буква	10,6	11,6	6,5	6,8
Годљево	20,0	20,3	13,2	13,2	Сеча Река	11,8	12,3	7,0	7,4
Г, Полошница	13,6	15,2	7,6	8,4	Скакавци	5,9	9,4	4,8	4,6
Д, Полошница	16,5	18,4	11,2	12,1	Стојићи	12,6	14,2	10,8	10,9
Дреновци	7,5	13,2	3,2	5,2	Субјел	14,3	16,6	10,3	11,6
Дубница	9,5	11,5	6,7	8,0	Таор	9,8	5,6	6,0	3,0
Косјерић (в)	20,5	13,8	11,5	6,7	Тубићи	12,2	11,5	7,8	7,1
Косјерић (с)	17,9	19,1	11,7	11,2	Цикоте	14,1	14,1	10,1	9,8
Маковиште	6,5	7,2	4,4	4,6	Шеврљуге	12,7	14,6	8,9	10,3
Мионица	7,8	11,1	5,9	6,1	укупно	10,8	12,6	7,0	7,1
Мрчићи	5,8	12,3	4,5	3,9	сеоска нас.	10,8	12,6	7,0	7,1

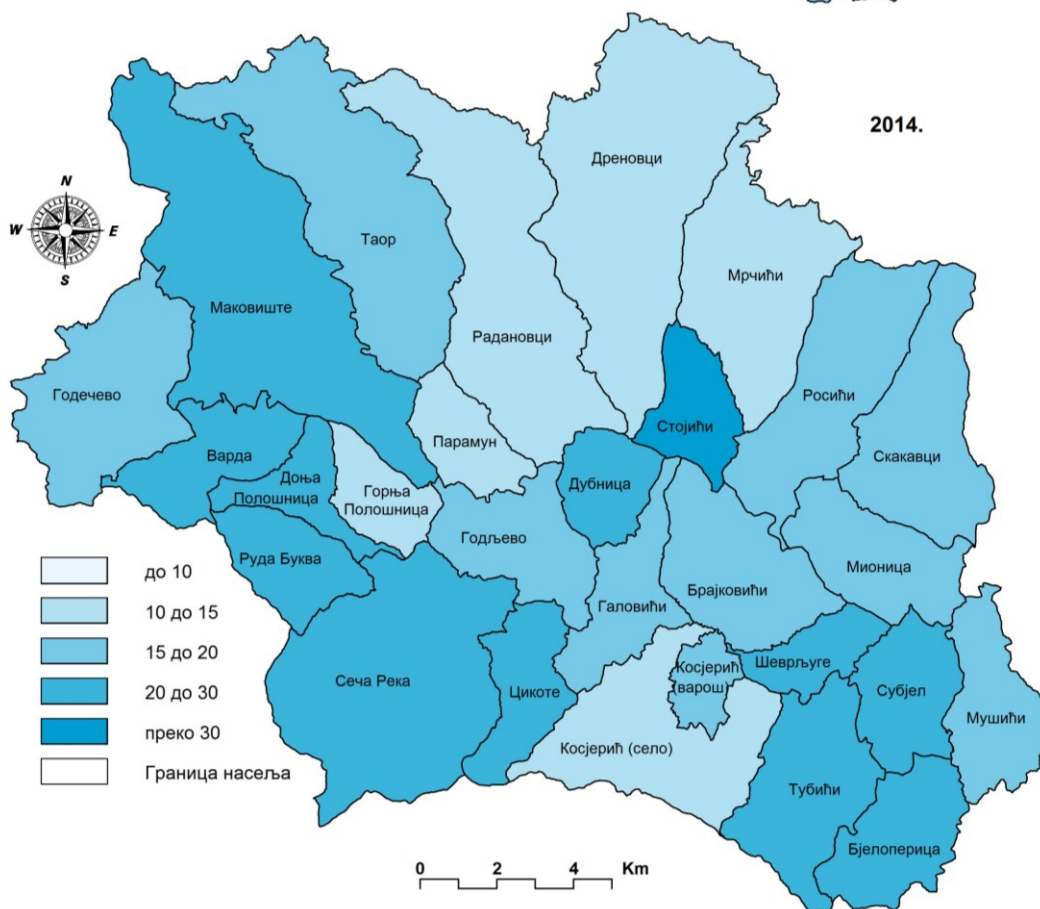
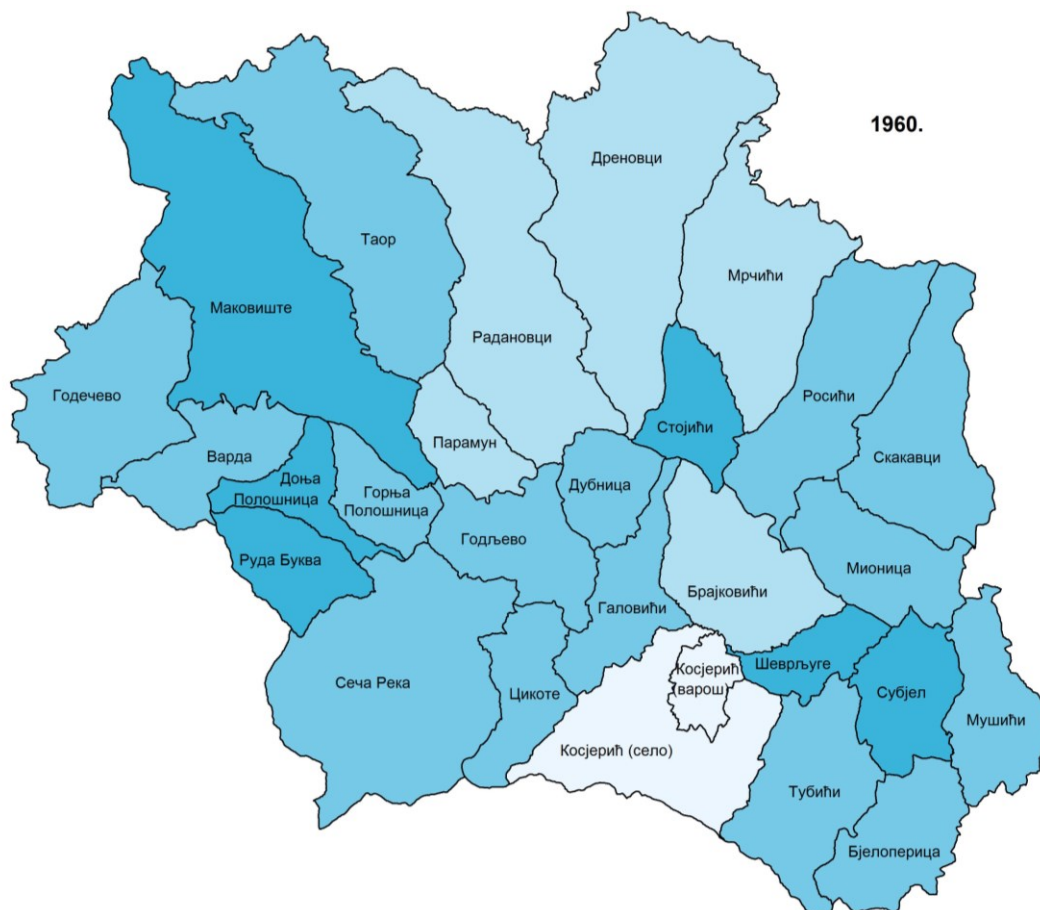
Извор: РГЗ, 2014.

Воћњаци у Српској Црној Гори се јављају у виду башти уз окућницу, воћњака –ливада (испод стабала се коси трава) и тржишно оријентисаних плантажа. Воћњаци су углавном мали и дисперзно размештени, често формиран на земљиштима лошијег квалитета, које се не користи у ратарству. Иако се у последњих 20–ак година повећавају површине под малинама, у Српској Црној Гори није дошло до значајнијег повећања површина под воћњацима. Разлог за то су запуштени воћњаци у старачким сеоским домаћинствима, који временом губе функцију и прелазе у друге категорије коришћења земљишта.

За разлику од ораница, површине под **ливадама** у Српској Црној Гори бележе континуирани пораст, са 16,9% укупног земљишта 1960. године, преко 17,7% 1975. године, на 19,0% 2014. године (табела 64). У периоду 1960–2014. године дошло је до

Карте 24. и 25. Удео воћњака у укупном земљишту 1960. и 2014. године (%)

Карте 26. и 27. Удео ливада у укупном земљишту 1960. и 2014. године (%)

повећавања ливадских површина у атарима 26 насеља Српске Црне Горе, док је у две катастарске општине забележено незнатно смањење (табела 69). Највећи пораст учешћа ове категорије у укупном земљишту имали су Косјерић (са 0,8% на 16,1%), Субјел (са 22,3% на 28,9%) и Сеча Река (са 15,2% на 20,3%).

У Српској Црној Гори ливаде се јављају на свим типовима земљишта и у различитим морфолошким условима. Ова категорија углавном се шири на рачун ораница и воћњака, који услед лоших педолошких карактеристика или депопулације губе своју функцију. Иако се површине под ливадама увећавају, степен њиховог коришћења је све нижи, јер због недостатка радне снаге у пољопривредни долази до сталног смањења сточног фонда. Приликом теренских истраживања, површине под запуштеним ливадама уочене су у планинским засеоцима на прагу биолошког гашења, највише у Таору, Маковишту, Радановцима и Годечеву. Године 2014. више од 25% ливада у укупном земљишту имали су Стојићи, Маковиште, Субјел и Шеврљуге, а мање од 15% село Косјерић, Мрчићи, Парамун, Дреновци, Горња Полошница и Радановци (табела 69).

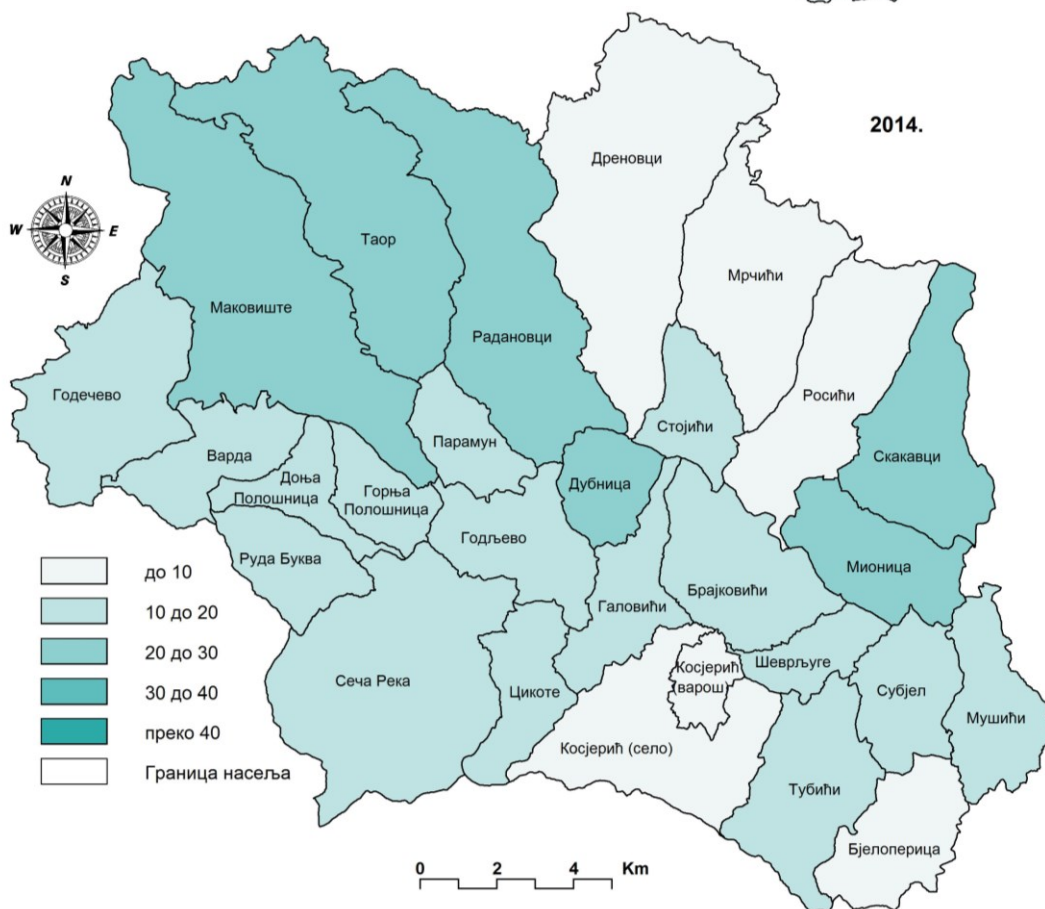
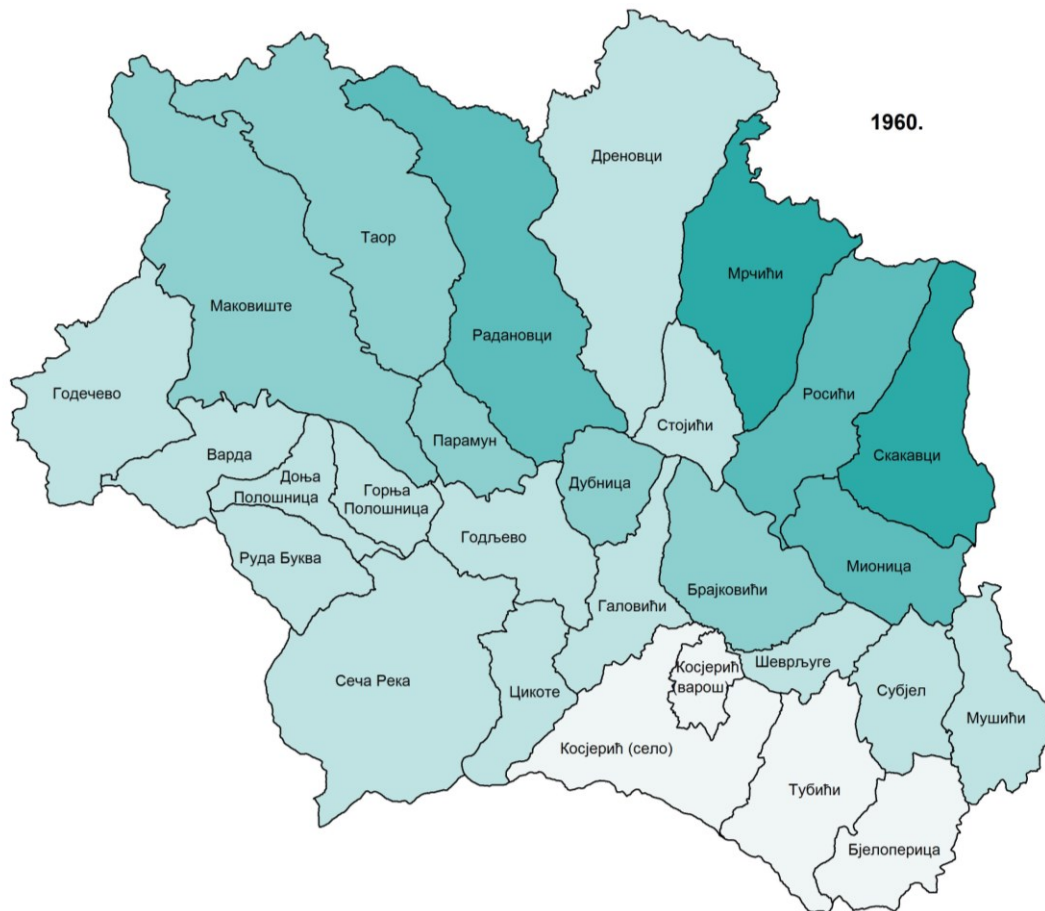
Табела 69. Удео ливада у пољопривредом и укупном земљишту 1960. и 2014. године (%)

насеље	у пољопривредном		у укупном		насеље	у пољопривредном		у укупном	
	1960	2014	1960	2014		1960	2014	1960	2014
Бјелоперица	31,3	37,2	17,6	20,6	Мушићи	22,2	28,1	16,3	18,8
Брајковићи	17,1	29,6	13,8	17,8	Парамун	19,0	24,3	13,7	14,6
Варда	27,3	31,1	18,0	20,3	Радановци	21,3	27,1	13,3	14,9
Галовићи	22,1	31,3	15,5	19,6	Росићи	24,0	39,9	16,8	17,1
Годчево	25,1	28,1	16,4	17,5	Руда Буква	33,5	34,7	20,6	20,4
Годљево	23,9	27,0	15,7	17,5	Сеча Река	25,7	33,8	15,2	20,3
Г, Полошница	27,5	27,0	15,4	14,9	Скакавци	18,9	32,8	15,2	15,9
Д, Полошница	31,6	34,2	21,5	22,4	Стојићи	32,9	39,0	28,2	30,1
Дреновци	31,4	37,7	13,2	14,8	Субјел	30,9	41,3	22,3	28,9
Дубница	28,2	34,3	19,9	23,8	Таор	29,9	36,8	18,3	19,6
Косјерић (в)	1,4	32,8	0,8	16,1	Тубићи	26,6	32,9	17,0	20,3
Косјерић (с)	13,7	18,2	8,9	10,6	Цикоте	21,9	29,2	15,7	20,3
Маковиште	42,6	45,3	28,5	29,1	Шеврљуге	32,2	37,0	22,7	26,1
Мионица	19,8	31,3	15,1	17,2	укупно	25,8	33,7	16,9	19,0
Мрчићи	14,2	38,5	11,0	12,1	сеоска нас.	25,8	33,7	16,9	19,0

Извор: РГЗ, 2014.

У периоду 1960–2014. године највеће промене су забележене код **пашњака**. Ова категорија коришћења земљишта у Српској Црној Гори јавља се углавном у планинском појасу, где су пашњаци формираны крчењем шума од средине 19. века. После Другог светског рата, нарочито од 70–их година 20. века, изражен је процес смањивања пашњачких површина за скоро 2.900 ха (табела 64). У периоду 1960–1975. године ова категорија је смањена са 22,4% на 21,7% укупних површина, после чега је забележено интензивно смањење, на 15,0% 2014. године.

У посматраном периоду површине под пашњацима су смањене у атарима 22 насеља Српске Црне Горе, док је незнатно повећање забележено код шест насеља. Нагло смањење пашњака је пре свега у мањенским селима на северном и источном ободу Ражанског басена. У анализираном периоду пашњачке површине у Мрчићима смањене

Карте 28. и 29. Удео пашњака у укупном земљишту 1960. и 2014. године (%)

Табела 70. Удео пашњака у пољопривредом и укупном земљишту 1960. и 2014. године (%)

насеље	у пољопривредном		у укупном		насеље	у пољопривредном		у укупном	
	1960	2014	1960	2014		1960	2014	1960	2014
Бјелоперица	16,8	17,6	9,4	9,7	Мушићи	26,5	20,5	19,5	13,7
Брајковићи	33,4	16,9	26,9	10,2	Парамун	39,5	31,5	28,5	18,9
Варда	27,2	24,3	17,9	15,9	Радановци	48,9	43,1	30,6	23,7
Галовићи	19,4	18,5	13,6	11,6	Росићи	50,6	22,9	35,4	9,8
Годечево	25,0	21,9	16,3	13,6	Руда Буква	29,8	25,0	18,3	14,7
Годљево	17,2	17,8	11,3	11,5	Сеча Река	21,8	19,1	12,9	11,4
Г, Полошница	23,5	24,4	13,2	13,5	Скакавци	66,6	46,6	53,5	22,5
Д, Полошница	21,2	18,6	14,4	12,1	Стојићи	21,8	20,9	18,7	16,1
Дреновци	27,5	24,0	11,6	9,4	Субјел	20,6	18,4	14,9	12,9
Дубница	33,3	32,0	23,5	22,2	Таор	42,9	47,5	26,3	25,3
Косјерић (в)	3,7	3,8	2,1	1,8	Тубићи	13,5	18,6	8,6	11,5
Косјерић (с)	14,0	16,8	9,1	9,8	Цикоте	20,3	15,8	14,5	11,0
Маковиште	34,4	31,7	23,0	20,4	Шеврљуге	20,1	21,0	14,2	14,8
Мионица	52,3	36,9	39,9	20,3	укупно	34,3	26,7	22,4	15,0
Мрчићи	69,2	27,1	53,5	8,5	сеоска нас.	34,3	26,9	22,4	15,1

Извор: РГЗ, 2014.

су са 981 на 156,0 ха, а њихово учешће у површини атара са 53,5% на 8,5% (табела 70). Пашњачке површине су интензивно смањиване и у атарима Скакаваца (са 53,5% на 22,5%), Росића (са 35,4% на 9,8%) и Мионице (са 39,9% на 20,3%), као и у Брајковићима у Косјерићкој котлини (са 26,9% на 10,2%). То је резултат пошумљавања које је спровођено од 50-их година 20. века, када су велике површине пашњака мале економске вредности на теренима већег нагиба преведене у шуме, у циљу заштите од ерозије. Смањивање површина под овом категоријом у мањој мери је последица спонтаног ширења шума у депопулационим насељима. Године 2014. више од петине пашњака у површини имали су брдско-планински атари Таора, Радановаца, Скакаваца, Дубнице, Маковишта и Мионице (табела 70). Мање од 10% пашњака у укупним површинама забележено је у градском насељу, Мрчићима, Дреновцима и Бјелоперици.

Подаци указују да се пољопривредно земљиште, као значајан природни потенцијал Српске Црне Горе, константно смањује. Због недостатка радне снаге у сеоским домаћинствима, изражено је превођење земљишта у радно мање интензивне форме коришћења (оранице у ливаде, а пашњаци у шуме), што одговара социоекономским приликама на селу и демографским одликама руралне популације. Смањење пољопривредних површина и промене начина коришћења земљишта указују на изражен процес екстензивирања пољопривреде, изузев плантажа малина, чије површине су у последње две деценије у експанзији (Шеварлић и Тодоровић, 2004). Оваква тенденција одраз је негативних демографских и друштвено-економских услова развоја пољопривреде, али и њеног третмана у савременом друштву. На основу испољених трендова, у будућности се може очекивати даље смањење пољопривредног земљишта, пре свега површина под ораницама и пашњацима. То неповољно утиче на могућност демографске и економске ревитализације сеоских насеља, а тиме и на равномернији регионални развој Српске Црне Горе.

Теренским истраживањима уочено је да се подаци о пољопривредном земљишту у Српској Црној Гори разликују од стварног стања. То је резултат неажурности у прикупљању података, тј. непријављивања насталих промена у коришћењу земљишта. У разговору са мештанима Маковишта и Доње Полошнице сазнали смо да су многе површине које се у катастру воде као оранице, одавно претворене у ливаде. На основу тога може се закључити да су стварне обрадиве површине мање од оних које приказује званична статистика.

Од средине 20. века површине под **неплодним земљиштем** у Српској Црној Гори се споро али континуирано повећавају. Ова категорија је у периоду 1960–2014. године повећана са 3,6% на 4,6% укупног земљишта. Неплодне површине су се увећавале у атарима већине насеља (табела 64).

Ширењу неплодних површина у Српској Црној Гори допринели су процеси деаграризације, урбанизације и индустријализације и развој саобраћаја. Несклад у коришћењу простора је најизраженији у Косјерићкој котлини и дуж пута Ваљево – Косјерић – Пожега. Просторно ширење Косјерића утицало је на претварање обрадивог земљишта у неплодно. Путеви, стамбени и индустријски објекти грађени су у долинама Скрапежа и Кладорубе, при чему су трајно уништена нека од најплоднијих земљишта у регији. Да би се спречило претварање пољопривредног земљишта у неплодно, потребно је извршити функционално зонирање градске територије и издвојити зоне примарне и секундарне производње, услуга и становања.

Табела 71. Удео неплодног земљишта у укупном 1960. и 2014. године (%)

насеље	1960	2014	насеље	1960	2014
Бјелоперица	5,2	6,6	Мушићи	3,5	4,6
Брајковићи	6,8	8,5	Парамун	4,4	3,0
Варда	3,8	4,1	Радановци	3,1	3,5
Галовићи	3,0	6,6	Росићи	3,0	2,9
Годечево	4,2	4,7	Руда Буква	3,3	2,6
Годљево	4,9	5,7	Сеча Река	2,9	3,6
Горња Полошница	1,1	2,5	Скакавци	1,7	1,9
Доња Полошница	3,7	5,3	Стојићи	3,9	5,8
Дреновци	2,2	3,7	Субјел	3,2	3,3
Дубница	2,2	2,9	Таор	2,3	2,9
Косјерић (варош) ³¹	43,7	49,3	Тубићи	3,9	6,2
Косјерић (село)	5,1	5,5	Цикоте	3,1	4,0
Маковиште	4,5	4,7	Шеврљуге	3,1	4,2
Мионица	6,4	4,2	укупно	3,6	4,6
Мрчићи	3,3	3,7	сеоска нас.	3,6	4,2

Извор: РГЗ, 2014.

Због изградње објеката на пољопривредном земљишту, у атару Косјерића 2014. године неплодно земљиште заузима 49,3% укупне површине (табела 71). Нешто веће учешће неплодних површина је и у атарима приградских насеља кроз која пролазе

³¹ У периоду 1960–2014. године учешће неплодног земљишта у укупном у Косјерићу повећано је са 43,7% на 49,3%, иако су у истом периоду неплодне површине у апсолутном износу увећане 15 пута. Ова статистичка „аномалија“ је последица ширења атара градског насеља на рачун катастарске општине Село Косјерић.

главне саобраћајнице: Брајковићи, Галовићи, Бјелоперица и Тубићи. Највеће учешће природно неплодног скелетног земљишта је у атарима Стојића, Годљева и Доње Полошнице.

Промене у структури земљишног фонда могу се сагледати и на основу промена **праваца коришћења земљишта** у насељима Српске Црне Горе 1960. и 2014. године. То омогућава да се изврши просторна диференцијација промена у структури пољопривредне производње (табела 72). Добијени подаци указују да је и 1960. и 2014. године на нивоу регије заступљен правац ПП4+Ш2 (главна заступљеност пољопривредног земљишта и већа заступљеност шума). Међутим, на нивоу насеља дошло је до значајних промена, које се огледају у повећању броја насеља која имају тип главног или равномерног учешћа шума (Ш4+ПП2 и ПП3+Ш3) и смањењу насеља са изразито или претежно пољопривредним правцем (типови ПП6 и ПП5+Ш1).

Табела 72. Правци коришћења укупног земљишта 1960. и 2014. године

правац коришћења	1960	2014
ПП6 (изразито учешће пољопривредног зем.)	Стојићи, Брајковићи	-
ПП5 Ш1 (претежно учешће пољопривредног земљишта и учешће шума)	Шеврљуге, Субјел, Мушићи, Дубница, Цикоте, Галовићи, Парамун, Росићи, Мионица, Скакавци, Мрчићи	Субјел, Шеврљуге, Цикоте, Стојићи
ПП4 Ш2 (главно учешће пољопривредног земљишта и веће учешће шума)	Маковиште, Доња Полошница, Руда Буква, Варда, Косјерић село, Годљево, Тубићи, Сеча Река, Годчево, Бјелоперица, Таор, Радановци	Дубница, Варда, Маковиште, Сеча Река, Мушићи, Доња Полошница, Брајковићи, Бјелоперица, Годчево, Годљево, Галовићи, Руда Буква, Парамун, Косјерић село, Тубићи
ПП3 Ш3 (равномерно учешће пољопривредног земљишта и шума)	Горња Полошница, Дреновци	Росићи, Таор, Горња Полошница, Скакавци, Радановци, Мионица
ПП3 Н3 (равномерно учешће пољопривредног и неплодног земљишта)	Косјерић варош	Косјерић варош
Ш4 ПП2 (главно учешће шума и веће учешће пољопривредног зем.)	-	Мрчићи, Дреновци

Извор: ауторска обрада података на основу: РГЗ, 2014.

У Српској Црној Гори 1960. године није било насеља са доминацијом шума, а 2014. године типу Ш4+ПП2 припадала су два насеља. У истом периоду број насеља са типом ПП3+Ш3 повећан је са два на шест. Атари насеља са главним или равномерним учешћем шума лоцирани су на планинском терену Повлена, Букова и Козомора у северном и североисточном делу регије.

На смањење пољопривредних површина указује и податак да су у периоду 1960–2014. године нестала насеља која припадају изразито пољопривредном типу (ПП6), а број насеља са претежно пољопривредним типом и учешћем шума (ПП5+Ш1) смањен је са 11 на четири. Услед смањивања пољопривредних површина на рачун шума, већина насеља из ове категорије прешла је у правац ПП4+Ш2, који је 2014. године апсолутно доминантан у регији, са 15 насеља. Правци коришћења са доминацијом пољоприв-

редног земљишта обухватају западне, источне и централне делове Српске Црне Горе. У Косјерићу вароши у обе анализиране године био је заступљен тип равномерног учешћа пољопривредног и неплодног земљишта (ППЗ+НЗ).

Наведене промене праваца коришћења укупног земљишта резултат су континуираног процеса ширења шумског покривача на рачун пољопривредних површина (пре свега пашњака) у регији. Највеће промене су настале код насеља североисточног дела Српске Црне Горе, где је услед пошумљавања дошло до наглог смањивања пољопривредног земљишта. Тако су Мрчићи из типа ПП5+Ш1 прешли у Ш4+ПП2, а Росићи, Скакавци и Мионица из ПП5+Ш1 у ППЗ+ШЗ.

5.2.2. Промене власничке структуре земљишта

Промене у начину коришћења земљишта у Српској Црној Гори праћене су и променама у погледу власничке структуре. У регији су заступљени индивидуални и друштвени сектор власништва над земљом, при чему први има доминантну улогу у структури свих категорија пољопривредног земљишта и шума, док осталим облицима својине припада већи део неплодних површина.

Пре Другог светског рата у Српској Црној Гори готово целокупно пољопривредно земљиште било је у приватном власништву. Законом о аграрној реформи 1945. године максимална величина приватног поседа ограничена је на 35 ха, а Законом о пољопривредном земљишном фонду из 1953. године на 10 ха (Милојевић М., 1975). Увођењем земљишног максимума створени су аграрни фондови, чиме је повећано учешће друштвеног, задружног и државног сектора у земљишном фонду. Ове мере нису погодиле већи број индивидуалних пољопривредника, јер аграрна пренасељеност у регији није омогућавала стварање крупнијих газдинстава (Мисаиловић, 1981). Стога у Српској Црној Гори није створен већи посед у друштвеном власништву. То показују и подаци да је у Црногорском срезу од пољопривредника одузето свега 447 ха обрадиве земље, која је постала власништво задруга и сељака беземљаша (Челиковић, 2012).

Куповином и откупом од сеоских домаћинстава, земљишни посед друштвеног сектора се незнатно ширио све до последње деценије 20. века. Међутим, откупљена земља често је остала неискоришћена. Тако је нпр. Земљорадничка задруга из Ражане 1984. године поседовала 20 ха земље у Росићима, али је није обрађивала (Васовић, 2003). Законом о враћању национализованог земљишта из 1991. године, део пољопривредног земљишта враћен је ранијим власницима. Нпр., тада је Земљорадничка задруга „Ражана” индивидуалним произвођачима вратила 84 ха (Стојановић Б. и др., 1996), док је задруга из Радановаца остала без земљишног фонда (Јовановић С., 1998).

У периоду 1960–2014. године није дошло до већих промена у власничкој структури земљишта у Српској Црној Гори (табела 73). Приватном сектору је 1960. године

припадало 78,7% укупног земљишта, а 2014. године 78,7%. Доминација индивидуалних газдинстава веома је изражена у свим категоријама пољопривредног земљишта. Учешће приватног сектора у пољопривредном земљишту у периоду 1960–2014. године је повећано са 85,5% на 96,8%, иако су у истом периоду површине смањене за 519 ха. Површине у другим облицима својине смањење су са 14,5% на 3,2%, што је резултат враћања земљишта ранијим власницима, али и конверзије у шуме и неплодно земљиште. Највеће учешће друштвеног сектора у пољопривредном земљишту имају Косјерић (25,3%), Таор (11,5%), Субјел (7,0%) и Цикоте (6,5%).

Табела 73. Промене власничке структуре земљишта 1960. и 2014. године

категорија земљишта	индивидуални сектор				остали облици својине			
	површина 1960 (ha)	%	површина 2014 (ha)	%	површина 1960 (ha)	%	површина 2014 (ha)	%
оранице и баште	7.117,3	97,0	5.793,1	98,4	220,1	3,0	92,9	1,6
воћњаци	2.658,7	97,9	2.700,1	98,6	58,1	2,1	39,7	1,4
ливаде	6.251,3	96,1	7.142,6	97,6	251,4	3,9	173,6	2,4
обрадиво	16.027,3	96,8	15.635,7	98,1	529,5	3,2	306,2	1,9
пашњаци	5.537,4	64,0	5.410,4	93,3	3.114,6	36,0	388,3	6,7
пољопривредно	21.564,6	85,5	21.046,2	96,8	3.644,1	14,5	694,5	3,2
шуме	8.417,5	70,2	8.812,6	58,4	3.573,3	29,8	6.272,9	41,6
неплодно	391,5	28,4	527,0	29,6	989,1	71,6	1.255,6	70,4
укупно	30.373,6	78,7	30.385,7	78,7	8.206,5	21,3	8.223,0	21,3

Извор: РГЗ, 2014.

У посматраном периоду приватни сектор је изразито доминантан у власништву над обрадивим земљиштем, са учешћем у свим сеоским насељима преко 90%. У односу на 1960. годину, 2014. је примећен благи пораст учешћа индивидуалног сектора у овим површинама. Друштвеном сектору је 1960. године припадало 3,2% обрадивог земљишта, а 2014. године 1,9%. Ово земљиште се не користи у производњи, тако да се *de facto* целокупни фонд обрадивог земљишта налази у приватном власништву. Највеће учешће друштвеног сектора у укупним површинама ораница је у Косјерићу (28,9%) и Варди (3,7%), воћњака у Косјерићу (27,3%), Субјелу (9,2%) и Росићима (8,2%) и ливада у Косјерићу (16,1%), Цикотама (15,6%), Субјелу (11,6%) и Сечој Реци (17,8%).

Највеће промене у власничкој структури пољопривредног земљишта извршене су код пашњака. Друштвеном сектору је 1960. године припадало 36,0% пашњака, а 2014. године свега 6,7%. Ово смањење није резултат промене власништва, већ превођења државних пашњака у шуме. Највеће учешће друштвеног власништва над пашњацима имају Косјерић (48,9%), Таор (23,3%), Радановци (12,3%) и Галовићи (11,5%).

У категорији неплодног земљишта у свим насељима доминира друштвени сектор, коме припадају површине под инфраструктурним објектима. Овом облику својине је 1960. године припадало 71,6% неплодних површина, а 2014. године 70,4%. Највеће учешће друштвеног сектора је у Косјерићу (87,4%), Доњој Полошници (84,2%) и Мрчићима (85,6%), а најмање у Галовићима (31,8%) и Маковишту (53,9%).

На карактер пољопривредне производње у Српској Црној Гори указује и структура површина индивидуалног и друштвеног сектора по начину коришћења. У укупним површинама у приватном власништву 2014. године доминира пољопривредно земљиште са 69,3% (ливаде 23,5%, оранице 19,1%, пашњаци 17,8% и воћњаци 8,9%), док је под шумама 29,0% и неплодним површинама 1,7% (РГЗ, 2014). У односу на 1960. годину, запажа се благи пораст учешћа воћњака, ливада, шума и неплодног земљишта, а смањење удела ораница и пашњака. У структури површина друштвене својине изразито доминирају шуме, чије се учешће у периоду 1960–2014. године повећало са 43,5% на 76,3%. У истом периоду удео пољопривредног земљишта смањен је са 44,4% на 8,5%, а неплодног повећан са 12,1% на 15,3%. Ови подаци јасно указују да се, након враћања земљишта ранијим власницима 90–их година 20. века, у Српској Црној Гори практично целокупна пољопривредна производња одвија у приватном сектору.

Наведене промене власничке структуре земљишта после Другог светског рата су на различит начин утицале на регионални развој Српске Црне Горе. Стварање друштвеног сектора од средине 20. века позитивно је утицало на продуктивност пољопривреде, јер је у овом облику својине примена савремених метода производње била већа него у приватном сектору. Услед тога, насеља у чијим атарима су се налазили највећи друштвени поседи су предњачила у модернизацији пољопривреде, нарочито у воћарству и сточарству (село Косјерић, Субјел, Дреновци, Маковиште, Сеча Река, Мрчићи итд.). На другој страни, у селима са ниским учешћем друштвеног сектора пољопривреде продуктивност је била на нижем нивоу (Мушићи, Парамун, Скакавци, Шеврљуге, Мионица, Доња Полошница итд.).

Враћање национализованог земљишта бившим власницима после 1991. године није значајније утицало на унапређење пољопривредне производње. Млађе сеоско становништво, због дугогодишњег рада у области индустрије и услуга, „удаљило” се од сеоског начина живота, тако да им је недостајао мотив и знање за покретање пољопривредне производње на враћеном земљишту. У Косјерићкој котлини, многе враћене парцеле су претворене у грађевинско земљиште (изградња стамбених или привредних објеката) или су запуштене. У планинском делу регије често је земља враћана старачким домаћинствима, која нису била у стању да је обрађују. Ова појава је уочена у свим сеоским насељима Српске Црне Горе. Нпр., бројне њиве у повленским селима Таору, Маковишту и Дреновцима, нису обрађиване после враћања некадашњим власницима. На тај начин, враћање земљишта бившим власницима негативно се одразило на регионални развој, јер на већини враћених парцела и у Косјерићкој котлини и у планинском делу регије није настављена пољопривредна производња.

5.2.3. Промене броја и величине пољопривредних газдинстава

Величина поседа индивидуалних газдинстава један је од битних фактора који утичу на могућност рационалног коришћења пољопривредног земљишта. Општа карактеристика пољопривреде у Српској Црној Гори је велика уситњеност поседа, што се у савременим тржишним условима јавља као ограничавајући фактор интензивне пољопривредне производње. Такво стање резултат је историјских, демографских и социоекономских фактора и рашчлањености брдско-планинског рељефа. Непосредно после Другог светског рата почело је уситњавање земљишних поседа, које је добило на интензитету са депопулацијом, старењем села и занемаривањем пољопривреде.

У периоду 1960–2012. године у Српској Црној Гори је изражен процес смањења броја пољопривредних газдинстава, уз опадање удела великих и крупних, и пораст удела патуљастих, малих и средњих поседа.³² То је показатељ неразвијене аграрне структуре, за разлику од развијених земаља, у којима је смањење броја газдинства праћено њиховим укрупњавањем. Процес уситњавања био је интензивнији у насељима Косјерићке котлине, а слабије изражен у планинским селима са већом површином атара. У анализираном периоду број пољопривредних газдинстава смањен је са 3.771 на 3.065 или за 18,7% (табела 74).

Табела 74. Индивидуална пољопривредна газдинства по величини земљишног поседа 1960–2012.

величина поседа	1960	%	1991	%	2012	%
испод 1 ha	121	3,2	246	7,0	390	12,7
1–2 ha	415	11,0	490	13,9	446	14,6
2–5 ha	1.018	27,0	1.042	29,5	1.137	37,1
5–10 ha	1.485	39,4	1.342	38,0	815	26,6
>10 ha	732	19,4	412	11,6	277	9,0
укупно	3.771	100	3.532	100	3.065	100

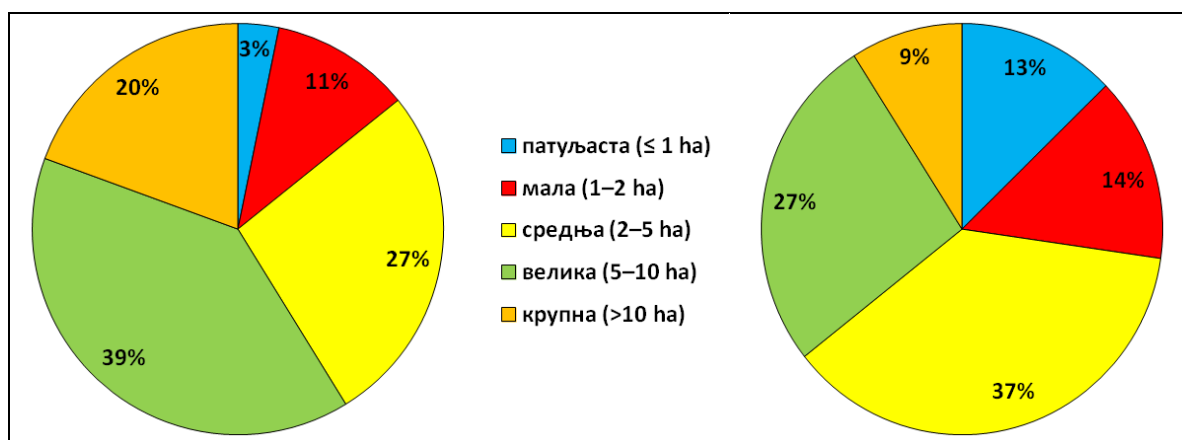
Извор: Popis poljoprivrede 1960, dokumentacioni materijal; Попис становништва 1991, књ. 3; Попис пољопривреде 2012, документациони материјал.

Просечна величина индивидуалних газдинстава у Српској Црној Гори 1960. године износила је 6,7 ha (Popis poljoprivrede 1960, књ. I). Доминирала су велика (39,4%) и газдинства средње величине (27,0%). Крупних поседа било је 19,4%, углавном у планинским селима са пространим пашњацима (Таор, Радановци, Маковиште, Руда Буква итд.). Патуљаста имања чинила су свега 3,2% газдинстава, а мала 11,0% (табела 74). Највећа газдинства (преко 10 ha) имала су брдско-планинска села Дубница, Руда Буква, Доња Полошница и Таор. Најмање поседе имала су насеља на дну и ободу Косјерићке котлине: Косјерић, село Косјерић, Брајковићи итд., као и Субјел (табела 75).

У периоду 1960–2012. године број пољопривредних газдинстава је смањен у 26 од 28 насеља Српске Црне Горе. Најинтензивније смањење забележено је у Парамуну

³² Класификација газдинстава према величини извршена је на основу површине коришћеног пољопривредног земљишта, а не укупног пољопривредног земљишта у власништву газдинства: патуљаста (до 1 ha), мала (1–2 ha), средња (2–5 ha), велика (5–10 ha) и крупна газдинства (преко 10 ha).

(за 46,3%), Мионици (44,7%), Цикотама (37,2%) и Росићима (34,5%). Пораст броја газдинстава регистрован је само у Косјерићу (услед ширења атара на рачун села Косјерић) и Шеврљугама.

Графикон 21. Структура газдинстава по величини поседа 1960 и 2012. године

Просечна величина пољопривредних газдинстава у Српској Црној Гори 2012. године смањена је на 4,7 ha (Попис пољопривреде 2012, документациони материјал). У односу на 1960. годину, дошло је до значајних промена у структури газдинстава по величини поседа. Број патуљастих газдинстава је увећан 3,2 пута, а њихово учешће је порасло на 12,7%. Патуљаста газдинства су најзаступљенија у котлинским и долињским насељима: Косјерићу (33,3%), Сечој Реци (26,0%), селу Косјерић (25,5%), Бјелоперици (21,3%), Брајковићима (20,2%) итд. Значајан пораст су забележили и мали поседи, који су 2012. године чинили 14,6% укупног броја, и поседи средње величине (37,1%).

Табела 75. Промене броја и просечне величине пољопривредних газдинстава 1960–2012. године

насеље	број газдинстава		просечна величина газдинстава (ha)		насеље	број газдинстава		просечна величина газдинстава (ha)	
	1960	2012	1960	2012		1960	2012	1960	2012
Бјелоперица	110	99	6,1	3,3	Мушићи	149	106	7,0	4,7
Брајковићи	221	183	5,1	3,6	Парамун	67	36	7,0	5,4
Варда	82	72	8,8	5,5	Радановци	217	162	7,7	5,7
Галовићи	92	68	6,3	2,8	Росићи	139	91	5,5	5,4
Годчево	183	166	8,7	4,3	Руда Буква	48	47	11,0	6,0
Годљево	140	111	6,2	4,1	Сеча Река	324	289	6,6	3,4
Г. Полошница	51	35	9,3	6,1	Скакавци	112	111	7,1	6,7
Д. Полошница	42	34	10,8	5,2	Стојићи	108	78	5,4	4,3
Дреновци	172	150	6,0	5,3	Субјел	96	69	2,9	4,8
Дубница	52	46	11,1	5,2	Таор	140	116	10,7	7,6
Косјерић (варош)	48	55	2,2	2,5	Тубићи	133	127	6,9	4,2
Косјерић (село)	368	271	4,3	2,4	Цикоте	113	71	5,4	3,3
Маковиште	290	236	8,5	7,8	Шеврљуге	58	71	6,1	3,8
Мионица	103	57	6,7	6,0	укупно	3.771	3.061	6,7	4,7
Мрчићи	113	104	5,7	4,2	сеоска нас.	3.723	3.006	6,7	4,7

Извор: Popis poljoprivrede 1960, књ. I; Попис пољопривреде 2012, документациони материјал.

Учешће великих газдинстава смањено је на 26,6%. Највећи апсолутни пад забележили су најкрупнији пољопривредни поседи (преко 10 ha), чији је број у посматраном периоду смањен са 732 на 277. Ова газдинства су 2012. године чинила свега 9,0%

укупног броја, што јасно указује на изразит процес уситњавања имања. Оваква тенденција негативно утиче на унапређење пољопривреде, јер највећа газдинства имају најповољније услове за тржишну производњу. Крупни поседи су углавном заступљени у планинским насељима са неповољним демографским кретањима (у Таору чине 29,3%, у Маковишту 25,4%, Горњој Полошници 22,9%, Скакавцима 20,8% итд.), док их у котлинском делу регије готово и нема (Косјерић и Бјелоперица су 2012. године имали само по једно газдинство са више од 10 ха земље). На уситњеност указује и податак да су 2012. године само три газдинства користила више од 30 ха – по једно у Маковишту, Таору и Дреновцима (Попис пољопривреде 2012, документациони материјал).

У односу на 1960. годину, просечна величина газдинстава 2012. године смањена је у 26 од 28 насеља. Највећа имања 2012. године, са више од 6 ха, имали су пољопривредници из брдско-планинских села: Маковиште, Таор, Скакавци, Горња Полошница итд. У просеку најмања газдинства (мање од 3,5 ха) имала су насеља Косјерићке котлине: село Косјерић, Косјерић, Галовићи, Бјелоперица итд. (табела 75).

Наведени подаци указују да је у Српској Црној Гори пољопривреда и даље заснована на традиционалној, уситњеној производњи без тржишне оријентације. Константно смањење величине коришћеног земљишта по газдинству резултат је наследних деоба породичних имања, продаје делова имања, депопулације и престанка обраде парцела због економске неисплативости. Оно је такође и показатељ социоекономског раслојавања изворно пољопривредних домаћинстава, јер са запошљавањем појединих чланова газдинстава у неаграрним делатностима долази до смањења коришћеног земљишта због недостатка радне снаге. Уситњавање посуда у Српској Црној Гори после Другог светског рата подстакнуто је и аграрном реформом, обавезним откупом, високим порезима, оријентацијом на развој индустрије и малим улагањима у пољопривреду, деаграризацијом и урбанизацијом, те низом привидно индиректних мера (популаризација градског начина живота, маргинализација села итд.).

На велику дисперзност земљишних посуда указује и структура газдинстава према броју одвојених делова земљишта. Према попису пољопривреде 2012. године, свега 7,9% газдинства има посед у једном „комаду“ (табела 76). Више од трећине газдинстава (37,0%), обавља производњу на 2–3 одвојена дела земљишта, а готово четвртина (23,3%) на 4–5 делова. Веома дисперзне поседе поседује готово трећина газдинстава: 22,1% користи 6–9 одвојених делова земљишта, а 9,7% 10 или више. Просечно пољопривредно газдинство у Српској Црној Гори користи 4,9 одвојених делова земљишта. Најдисперзнија газдинства (више од 7 делова по газдинству) имају планинска села Варда), Маковиште и Дреновци, а најкомпактнија (мање од 3 дела) Годљево, Мушићи и Стојићи (Попис пољопривреде 2012, документациони материјал).

Поређење података из 1960. и 2012. године указује да је током друге половине 20. и почетком 21. века распарчаност земљишних поседа у Српској Црној Гори смањена (табела 76). Број домаћинства са компактним поседом је више него удвостручен (са 113 на 243), док се број домаћинства са 10 или више одвојених делова смањио 3,5 пута (са 996 на 296). У разговору са мештанима сазнали смо да је укрупњавање само привидно, јер није последица комасације и уређења атара, већ престанка коришћења удаљених парцела слабијег бонитета због депопулације, старења становништва и неисплативости обраде, као и пораста броја патуљастих газдинстава која се састоје од једног комада земљишта. Другим речима, у посматраном периоду је смањена само уситњеност коришћеног земљишта, док је уситњеност укупног пољопривредног земљишта повећана.

Табела 76. Газдинства према броју одвојених делова коришћеног пољопривредног земљишта 1960–2012.

број делова	1960	%	2012	%
1	113	3,0	243	7,9
2–3	592	15,7	1.133	37,0
4–5	822	21,8	714	23,3
6–9	1.248	33,1	675	22,1
10 и више	996	26,4	296	9,7
укупно	3.771	100	3.061	100,0

Извор: Popis poljoprivrede 1960, dokumentacioni materijal; Попис пољопривреде 2012, документациони материјал.

На уситњеност земљишних поседа указују и подаци о броју и величини катастарских парцела. Укупна површина регије у катастарским границама обухватала је 2012. године 97.470 парцела (табела 77). Просечна величина парцела износи 0,40 ха (обрадиво земљиште 0,35 ха, пољопривредно 0,36 ха, шуме 0,71 ха и неплодно земљиште 0,11 ха). Код пољопривредних површина, просечне парцеле су мање код воћњака и ораница него код пашњака и ливада. Због већег удела травних површина, просечна величина парцела пољопривредног земљишта планинских насеља је у просеку највећа (Скакавци 0,52 ха, Субјел 0,50 ха, Радановци 0,48 ха, Таор 0,46 ха). Најмање парцеле имају долинско-котлинска села (Косјерић 0,16 ха, Брајковићи и село Косјерић 0,30 ха, Сеча Река 0,32 ха) (РГЗ, 2014). Међутим, и поједина брдско-планинска села имају уситњене парцеле (Годечево и Варда 0,27 ха), што је резултат деобе земљишта приликом наслеђивања и купопродаје.

Уситњеност парцела у Српској Црној Гори делимично је условљена природним факторима (рашчлањеност рељефа и положај атара), али је у већој мери детерминисана социоекономским односима током друге половине 19. века. У условима традиционалне пољопривредне производње, домаћинства у планинским селима настојала су да у власништву имају парцеле различитог бонитета и положаја, што би омогућило разноврснију производњу. После Другог светског рата наслеђена уситњеност парцела се повећала аграрном реформом и купопродајом.

Табела 77. Величина земљишних парцела према начину коришћења 2012. године

начин коришћења	број парцела	просечна величина парцеле (ha)	просечно парцела на 1 ha земљишта
оранице	17.891	0,33	3,02
воћњаци	11.549	0,24	4,20
ливаде	16.627	0,44	2,29
обрадиво земљиште укупно	46.067	0,35	2,89
пашњаци	14.108	0,41	2,44
пољопривредно земљиште укупно	60.175	0,36	2,77
шуме	21.105	0,71	1,40
неплодно земљиште	16.190	0,11	9,19
укупно	97.470	0,40	2,53

Извор: РГЗ, 2014.

Савремене промене у структури пољопривредних газдинстава (смањење броја и просечне величине, смањење броја великих имања имања), уз дисперзност, уситњеност уситњеност и неправилан облик парцела негативно утичу на развој пољопривреде и укупни регионални развој Српске Црне Горе. То у великој мери смањује економске ефекте производње (отежана примена механизације и агрохемијских мера, значајне површине необрађеног земљишта на међама, већи трошкови обраде удаљених парцела, неекономичност обраде малих парцела, тежа специјализација и монокултура итд.). Стога је један од приоритета будућег развоја пољопривреде у регији планско уређење аграрног простора укрупњавањем и заокруживањем имања. Међутим, комасација у Српској Црној Гори готово да није ни спровођена. Најповољнији услови за комасацију постоје у нижим и равнијим деловима територије (Косјерићка котлина, Ражански басен и доњи ток Сече реке), где доминирају оранице. Комасација би омогућила рационалније коришћење земљишта и усмеравање газдинстава са „сваштарења” на тржишну производњу. То би позитивно деловало на развој села и смањивање развојних разлика између руралног и урбаног дела Српске Црне Горе.

5.2.4. Ратарство – промене у развоју и регионалном размештају

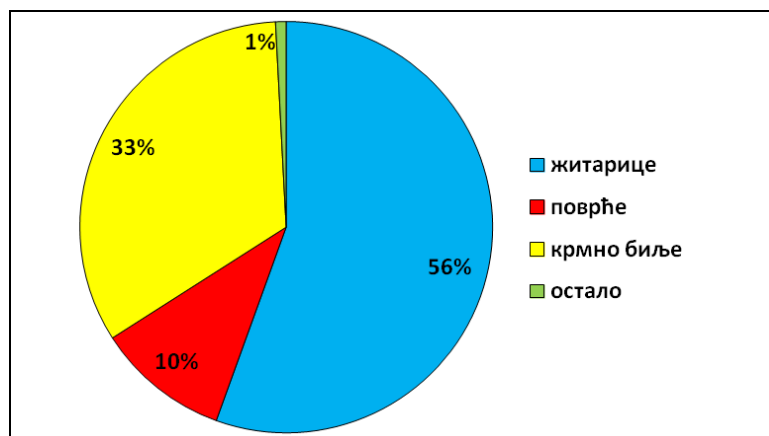
Иако подаци турских катастарских пописа из 16. века указују да се становништво бавило и ратарством (Аличих, 1984, 1985а, 1985б), ова грана пољопривреде у Српској Црној Гори традиционално има мањи значај у односу на воћарство и сточарство. Тек у последње две деценије 19. века почиње ширење површина под ратарским засадама (Павловић Љ., 1925).

После Другог светског рата, у ратарству је остварен значајан напредак увођењем високородних сорти прилагођених агроеколошким условима, применом савремене механизације и агрохемијских мера. Међутим, и на почетку 21. века ратарска производња има мали економски значај, о чему сведочи податак да су 2012. године коришћене ораничне површине пољопривредних газдинстава (2.533,3 ha) готово изједначене са коришћеним површинама воћњака (2.497,6 ha). Ратарска производња у Српској

Црној Гори није тржишно оријентисана и углавном је усмерена на производњу сточне хране. У гајењу већине култура остварују се мали приноси, што је последица екстензивности и релативно неповољних природних услова. Ратарска производња једва задовољава потребе становништва, а тржишни вишкови су занемарљиви. Приноси су нестабилни јер су условљени честим променама величине засејаних површина и структуре биљних култура, као и зависношћу од временских прилика. У ратарству Српске Црне Горе најзаступљенија је производња кукуруза, овса, пшенице, кромпира и крмног биља, док су приноси осталих култура знатно скромнији.

Од средине 20. века и у долиномском и у брдско-планинском појасу Српске Црне Горе површине под ратарским културама се константно смањују. У долиномском делу регије су угрожене изградњом стамбених и привредних објеката. Да би се надокнадио губитак ораница, у речним долинама су ливаде претваране у њиве, али то није могло значајније утицати на унапређење ратарства. Смањивање ораничних површина је интензивније у атарима планинских села. Неповољни морфолошки и педолошки услови, високи трошкови примене агротехничких мера, ниске откупне цене, лоши путеви, иселјавање младог становништва и недостатак радне снаге, утичу на повећавање необрађених ораничних површина. Иако у Српској Црној Гори оранице захватају 5.885,9 ха, према попису пољопривреде 2012. године користи се свега 2.533,3 ха, или 43,0%. Велика разлика између укупних и коришћених ораничних површина указује на све мањи обим ратарске производње, али и на неажурност катастарских служби у евидентирању промене намене површина. У структури усева доминирају житарице (55,5% ораничних површина). Крмно биље се гаји на 33,2%, поврће на 10,4%, а остале културе на 0,9% ораница (графикон 22). Највеће површине под ратарским културама налазе се у атарима Маковишта, Сече Реке, Радановаца и Мушића.

Гајење **житарица** у Српској Црној Гори доживљава експанзију крајем 19. и почетком 20. века, али уз примитивну обраду земље и скромне приносе. Значајнији напредак у гајењу житарица остварен је после Другог светског рата. У Косјерићу је 1949. године основано семенско предузеће, које је земљораднике снабдевало семеном пшенице (Милојевић М., 1975). Исте године на имањима задружних економија у Радановцима, Сечој Реци, Брајковићима и Годечеву почела је производња овса и пшенице уз примену агротехничких мера. Алатна машинска станица из Косјерића вршила је дистрибуцију плугова сељацима, што је побољшало обраду земље и повећало приносе (Мисаиловић, 1981). Унапређењу гајења жита у наредним деценијама највише су доприносиле друштвене организације „Повлен” и Земљорадничка задруга „Ражана”, које су обезбеђивале индивидуалним пољопривредницима стручну помоћ и семенски материјал, а повремено и откуп дела приноса.

Графикон 22. Оранице према начину коришћења 2012. године

Међутим, иако су услед модернизације производње просечни приноси повећани, од средине 20. века изражена је тенденција значајног смањивања засејаних површина и приноса житарица. Тако је у регији 1949. године житима засејано 5.639 ха, 1971. године 4.774 ха (Мисаиловић, 1981), а 2012. године 1.406 ха (Попис пољопривреде 2012, документациони материјал). Смањивање производње жита резултат је агроеколошке рационализације пољопривреде (престанак коришћења њива слабије плодности), депопулације брдско-планинског дела регије (недостатак радне снаге), слабе тржишне оријентације, смањивања значаја појединих житарица у људској исхрани итд.

У структури коришћених ораница у Српској Црној Гори 2012. године житарице су учествовале са 55,5%. Најзаступљеније културе су кукуруз, овас и пшеница. Наведена структура указује на агроеколошка ограничења за интензивнију производњу пшенице, као главног хлебног жита. Највеће површине под житима имају насеља са пространим атарима: Маковиште, Сеча Река, Радановци и Брајковићи. Највећу заступљеност житарица у обрадивим површинама имају углавном долинска насеља са повољнијим природним условима за ратарство: Бјелоперица, Дубница, Годљево, Руда Буква, Тубићи, Галовићи итд. На другој страни, у планинским насељима Годечево, Маковиште, Горња Полошница и Таор под житима је мање од 50% ораница, што је условљено морфолошким и педолошким ограничењима.

По засејаној површини и приносу, **кукуруз** представља најзначајнију житарицу у Српској Црној Гори. Пре Другог светског рата представљао је главно хлебно жито, али је у каснијем периоду његов значај у људској исхрани опао, тако да се углавном користи за исхрану стоке. Од средине 20. века дошло је до промена у просторном размештају гајења кукуруза, јер је ова култура због неповољних агроеколошких услова, ограничене примене механизације и исељавања становништва постепено „спуштана” са побрђа у речне долине. Претежно се гаји на алувијалном земљишту у долини Скрапежа и његових притока, где положај парцела уз речне токове омогућава наводњавање. У брдско-планинском делу регије кукуруз се гаји на мање плодним земљиштима, најви-

ше на параподзолима и смеђим земљиштима на шкриљцима, где се остварују мањи приноси. На основу теренских истраживања, често се са њивама кукуруза гаје и међу-усеви (пасуљ, тиква), што омогућава свестраније коришћење земљишта. Кукуруз је 2012. године заступљен на 45,5% површина под житом у регији. Највеће површине под овом културом имали су Радановци, Тубићи, Мушићи и Сеча Река.

Табела 78. Производња пшенице и кукуруза 1974–2013. године

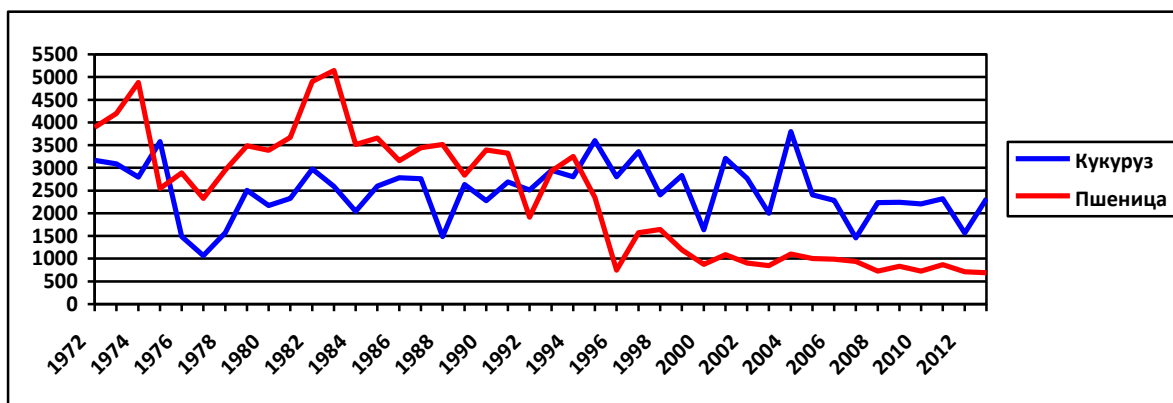
година	кукуруз			пшеница		
	укупан принос (t)	просечан принос (t/ha)	засејана површина (ha)	укупан принос (t)	просечан принос (t/ha)	засејана површина (ha)
1974	2.796	2,1	1.325,1	4.879	2,5	1.936,1
1978	1.574	1,6	1.000,7	2.954	1,7	1.721,9
1983	2.589	2,7	942,1	5.147	2,7	1.929,1
1988	1.490	1,5	990,0	3.512	2,6	1.354,8
1993	2.944	2,4	1.210,0	2.929	2,5	1.157,1
1998	2.408	2,4	1.000,0	1.644	2,8	581,0
2003	2.001	2,4	825,2	846	2,3	375,0
2008	2.233	3,4	660,1	726	3,5	206,0
2013	2.323	3,4	675,1	688	3,5	197,0

Извор: Општине у Србији 1974-2014.

После Другог светског рата у Српској Црној Гори се запажа константно смањивање површина под кукурузом: 2.648 ha (1949), 1.607 ha (1971), 1.080 ha (1991) и 675 ha (2013. године) (Мисаиловић, 1981; Општине у Србији). У истом периоду је производња модернизована увођењем високородних сорти, применом механизације и коришћењем алувијалних земљишта. Средином 20. века доминирала је нископродуктивна сорта осмак. Са појавом хибрида 70–их година 20. века, домаће сорте су потискиване, а данас их готово и нема. Иако су просечни приноси кукуруза веома променљиви и зависни од временских прилика, у периоду 1971–2013. године уочава се њихов постепен раст (табела 78). Највећи просечни принос кукуруза остварен је 2004. године (4,4 t/ha), а најмањи 1976. године (1,1 t/ha).

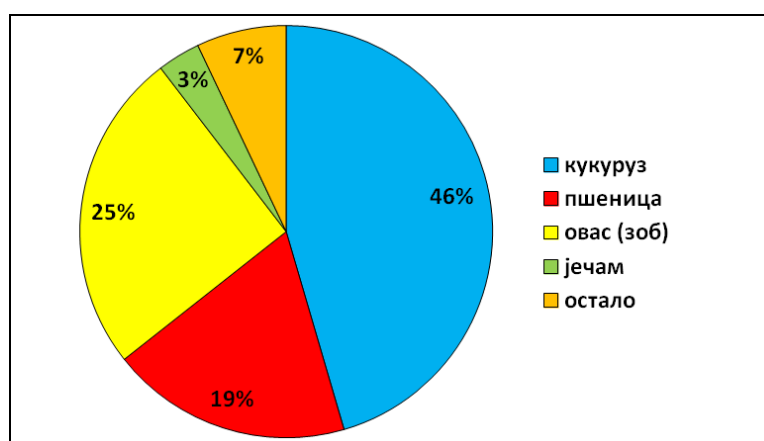
Раст просечних приноса кукуруза после Другог светског рата није могао да компензује смањивање засејаних површина, тако да укупна производња ове културе константно опада. У периоду 1971–2012. године укупни принос кукуруза смањен је са 4.773 t на 2.323 t (Мисаиловић, 1981; Општине у Србији 1974-2014.). Главни разлози смањивања засејаних површина и приноса кукуруза односе се на његово мало коришћење у исхрани људи, смањивање сточног фонда, тржишну нерентабилност и недостатак радне снаге.

На основу теренских истраживања, већина сеоских домаћинстава у Српској Црној Гори сеје кукуруз за своје потребе на малим парцелама. Производња се троши на самим газдинствима, углавном за исхрану стоке, а мали део се меље у брашно. Незнатна количина приноса се продаје на пијаци у Косјерићу. Због екстензивности производње, за време неродних година приноси кукуруза не могу да задовоље потребе газдинстава те се извесне количине купују.

Графикон 23. Производња кукуруза и пшенице 1972–2013. године

Гајење **пшенице** у Српској Црној Гори после Другог светског рата претрпело је значајне промене. Ова култура је средином 20. века преузела примат од кукуруза као главно хлебно жито, што је условило експанзију њене производње. Пшеница се 1949. године гајила на 1.500 ха (Мисаиловић, 1981), а у периоду 1966–1970. године на 2.193 ха, када је по засејаним површинама била испред кукуруза. У наредним деценијама дошло је до наглог смањења сетвених површина, на 1.318 ха 1991. године и свега 197 ха 2013. године (Општине у Србији 1991 и 2013), тако да је ова култура потиснута на треће место, иза кукуруза и овса. Смањивање површина под пшеницом условљено је природним (престанак обраде планинских њива лошијих катастарских класа), демографским (депопулација и старење радне снаге) и социоекономским факторима (уситњеност поседа, скупа примена механизације, високи трошкови жетве, преоријентација газдинстава ка профитабилнијим пољопривредним производима итд.).

Графикон 24. Површине под житарицама по врстама усева 2012. године

Иако се површине под пшеницом у Српској Црној Гори интензивно смањују од 70-их година 20. века, производња ове културе је постала продуктивнија због увођења механизације, коришћења високородних сорти и минералних ђубрива. Примена агротехничких мера била је нарочито заступљена на поседима друштвеног сектора (пољопривредно предузеће „Повлен”), где се 80-их година 20. века добијало око 1

t/ha пшенице више него на индивидуалним газдинствима. Просечни приноси ове културе су увећани са 1,8 t/ha 1970. године на 3,5 t/ha 2013. године (Општине у Србији 1974–2014.). Међутим, због вишеструког смањивања засејаних површина, производња пшенице нагло опада последњих деценија, и поред варијација на годишњем нивоу. Рекордан принос од 5.147 t остварен је 1984. године, а 2013. године произведено је свега 688 t.

У Српској Црној Гори пшеница се сеје на сувљем, оцедитијем и вишем терену у односу на кукуруз. Најбоље успева на алувијалном земљишту и смоницама (речне терасе, долинске стране, језерски седименти обода Косјерићке котлине и Ражанског басена). Највеће засејане површине јављају се у атарима Мушића, Сече Реке, Маковишта и Тубића итд. У атарима већине осталих насеља површине под пшеницом су мале и претежно ограничене на окућницу. Производња се одвија искључиво у индивидуалном сектору, а мали тржишни вишкови се продају млину „Златно класје” из Мрчићима. Имајући у виду да сеоска домаћинства све више купују хлеб, смањивање засејаних површина и приноса пшенице ће се наставити и у будућности.

Овас (зоб) је традиционална ратарска култура планинског дела Српске Црне Горе, где јој агроеколошки услови у потпуности одговарају. До средине 20. века овас је имао велики значај у исхрани становништва (Савић М., 1930). Данас се ова култура готово искључиво користи за исхрану крупне стоке. Гаји се на ораницама лошијих катастарских класа, које нису погодне за пшеницу и кукуруз (смеђа земљишта на кречњаку, магматским стенама и шкриљцима). У периоду 1949–2012. године површине под овсем смањене су са 1.428 ha (Мисаиловић, 1981) на свега 355 ha. У периоду 1971–2003. године укупни приноси су опали са 1.986 t на 1.121 t, док последњих година износе око 700–800 t. Пошто се агротехничке мере у производњи овса готово не примењују, просечни приноси су променљиви (1,5–2,2 t/ha).

И поред изразитог смањења сетвених површина, овас је данас по засејаним површинама друга житарица у Српској Црној Гори (25,2% површина под житом 2012. године). По производњи се нарочито истиче повленско село Маковиште, где је под овсем 57,8% засејаних ораница. Значајне површине под овом културом јављају се и у атарима осталих повленских села (Радановци, Руда Буква, Дреновци, Таор), као и на падинама Јелове горе и Дрмановине, у атару Сече Реке.

Раж и јечам имају далеко мањи значај. Гаје се искључиво у брдско-планинском делу Српске Црне Горе, на искрченим парцелама у појасу 450–800 m н. в., а местимично и до 1.000 m. Ова планинска жита не захтевају већу примену агротехничких мера, а сеју се на смеђим земљиштима на шкриљцима и дијабазу, која нису погодна за остале житарице. Пошто се раж и јечам користе за исхрану стоке, смањење сточног фонда негативно утиче на гајење ових култура у регији.

Јечам се 1949. године гајио на 18 ха (Мисаиловић, 1981). До 2012. године засејане површине су повећане на 47,3 ха, што је условљено отварањем специјализованих сточарских фарми. Повећање сетвених површина утицало је на раст производње са 33 t (1971. године) на 80 t (2003) и 100–120 t последњих година. Просечни приноси су релативно ниски и износе 1,7–3 t/ха. По производњи јечма истичу се Брајковићи, Таор и Мушићи. Раж је у Српској Црној Гори у прошлости имала веће распрострањење, о чему сведочи и топоним Ражана. Од средине 20. века површине под овом културом смањене су са 45 ха 1949. године на 4,4 ха 2012. године. Раж се 2012. године сејала у само шест насеља Српске Црне Горе, највише у Радановцима и Рудој Букви.

Остале житарице су се 2012. године производиле на 6,7% површина под житима. Међу њима највећи значај има **хељда**, стара планинска култура чије је гајење у Српској Црној Гори готово прекинуто у другој половини 20. века. Последњих година поједина газдинства обнављају тржишну производњу (хељда у зрну, хељдино брашно, јастуци од љуспица), највише у Варди, Сечој Реци, Годљеву и селу Косјерић, на смеђем земљишту на шкриљцима. Органска производња ове културе заступљена је на локалитету Град на Дрмановини (900 m н. в.). Имајући у виду раст потражње, кратак вегетациони период и агроеколошке услове, гајење хељде у Српској Црној Гори има добру перспективу. Према резултатима теренских истраживања, после 2000. године у планинском делу регије отпочела је и производња **тритикала** (хибрид пшенице и ражи), које се могу користити као хлебно жито и крмна култура.

Наведени подаци указују да су потенцијали за производњу жита у Српској Црној Гори релативно неповољни, али и слабо искоришћени. Засејане површине су због конфигурације терена мале, а квалитетнија земљишта, ограничена на уске алувијалне појасеве у речним долинама, угрожена су изградњом стамбених и привредних објеката. Производња је полукстензивна, одвија се на уситњеним поседима и намењена је задовољавању потреба мештана, а због непостојања организованог откупа, улагања у ратарску производњу често су већа од прихода. Због недостатка финансијских средстава, произвођачи редукују примену потребних агротехничких мера у гајењу житарица, што се одражава на висину приноса. О томе сведочи и податак да је 2012. године наводњавано свега 2,9% површина под житом (Попис пољопривреде 2012, књ. 1).

Постојеће стање указује да се и у будућности може очекивати смањивање засејаних површина и приноса житарица у Српској Црној Гори. Правци будућег развоја везани су за интензивирање производње на мањим површинама, пре свега кукуруза у речним долинама и стрних жита на брдско-планинском ободу, као крмне основе за развој сточарства.

Развој **повртарства** у Српској Црној Гори може се пратити од средине 19. века, када је кромпир имао важну улогу у исхрани становништва. Примена агротехничких

мера у производњи поврћа почела је тек после Другог светског рата, на задружним економијама у Радановцима, Сечој Реци и Брајковићима. У наредним деценијама дошло је до повећања засада и интензивирања повртарства, које је врхунац развоја достигло 70-их година 20. века, када су се остваривали тржишни вишкови кромпира. Под поврћем је 1971. године у регији било 747 ха (Мисаиловић, 1981).

На почетку 21. века, повртарство је у Српској Црној Гори углавном задржало обележје екстензивне производње. Поврће гаје индивидуални произвођачи за властите потребе, најчешће поликултурно и на малим парцелама (изузев кромпира). У односу на 1971. годину, површине под поврћем су 2012. године смањене готово три пута, и чине 10,3% засејаних ораница у регији. Удео повртњака у површини ораница највећи је у брдско-планинским селима Маковишту (22,7%), Доњој Полошници (20,2%), Рудој Букви (19,4%) и Таору (18,1%) (Попис пољопривреде 2012, документациони материјал). По оствареним приносима доминирају кромпир и пасуљ, док су остале културе мање заступљене.

Кромпир је традиционално најзначајнија повртарска култура у Српској Црној Гори. Према попису пољопривреде 2012. године, гаји се на 90,6% површина под поврћем. Производња кромпира је заступљена у брдско-планинском делу регије, местимично и до 1.000 m н. в. Погодују му смеђа земљишта на кречњаку, дијабазу и шкриљцима, на којима слабије успевају ратарске културе. Мање парцеле јављају се у долини Скрапежа и доњим токовима његових притока. По производњи кромпира истичу се села западног дела регије, углавном у планинском појасу Повлена, Дрмановине и Јелове Горе. Готово трећина површина под кромпиром налази се у атару Маковишта (69,2 ха), у по површини засада истичу се и друга брдско-планинска села: Сеча Река, Таор, Годечево, Руда Буква, Варда итд. Кромпир се углавном користи у исхрани становништва, а део приноса је намењен и тржишту.

Иако се Српска Црна Гора одликује оптималним климатским и педолошким условима за производњу кромпира, те погодности нису искоришћене на прави начин. Због несигурног пласмана и негативних демографских процеса, у периоду 1971–2012. године дошло је до значајног смањења засејане површине и приноса. У посматраном периоду површине под кромпиром су смањене са 554 ха на 239,4 ха (Милојевић М., 1975; Попис пољопривреде 2012, документациони материјал). Просечни приноси су веома променљиви и у посматраном периоду кретали су се од 4,6 t/ha 1975. године до 12,4 t/ha 2009. године (Општине у Србији 1974–2014).

Изражена екстензивност у производњи кромпира резултат је ниског технолошког нивоа производње, недовољне примене високородних сорти, али и конкуренције других брдско-планинских регија западне и југозападне Србије. Према подацима добијеним на терену, 70-их година 20. века готово сва домаћинства у Варди су оства-

ривала приходе продајом кромпира, а данас се, због несигурног пласмана и ниске цене, кромпир продаје у бесцење а понекад и пропада.

Уз примену савремених агротехничких мера, обезбеђивање откупа је неопходан услов за остваривање већих економских ефеката производње кромпира у Српској Црној Гори. Први корак у том правцу направила је фабрика “ITN Еко Повлен” из Косјерића, која је 2013. године отворила прву модерну комору за складиштење кромпира у Србији, капацитета 500 t. Ово постројење ће произвођачима из Српске Црне Горе омогућити чување вишка рода и његову продају на пролеће, када су и цене највише.

Табела 79. Производња кромпира и пасуља 1974–2013. године

година	кромпир		пасуљ	
	укупан принос (t)	просечан принос (t/ha)	укупан принос (t)	просечан принос (t/ha)
1974	3.874,5	7,0	164,9	1,5
1978	4.262,5	8,4	197,7	1,6
1983	4.740,0	10,6	191,0	1,8
1988	2.813,0	6,3	62,0	1,0
1993	3.370,0	7,3	58,0	1,0
1998	5.638,0	8,2	115,0	1,8
2003	4.390,0	7,8	96,0	1,1
2008	4.574,0	11,7	105,0	1,2
2013	4.078,0	10,3	48,0	1,1

Извор: Општине у Србији 1974–2014.

Пасуљ је по засејаним површинама и приносима друга повртарска култура у Српској Црној Гори. У периоду 1971–2012. године површине под пасуљем као чистим засадом смањене су са 48 ha на 20 ha (Мисаиловић, 1981; Попис пољопривреде 2012, документациони материјал). Ова култура се сеје на знатно већим површинама као међуусев, најчешће са кукурузом. Производња пасуља је екстензивна и намењена личној потрошњи, а мали вишкови се продају на локалном тржишту. Највећи укупни принос остварен је 1977. године (231 t), а најмањи 2013. године (48 t). По производњи пасуља истичу се Шеврљуге, Маковиште, Таор и Сеча Река.

Остале повртарске културе (купус, паприка, парадајз, лук итд.) гаје се на неупоредиво мањим површинама у односу на кромпир и пасуљ. Године 1971. сејане су на 145 ha, а 2012. године на свега 4,7 ha. Међутим, површине под поврћем у Српској Црној Гори су несумњиво веће, јер оно чини главни усев на окућницама, које су по методологији пописа пољопривреде 2012. године посебно издвојене. Производња сезонског поврћа које захтева доста воде везана је за алувијално земљиште у долинама Скрапежа, Сече реке, Кладорубе и њихових притока, где су и даље заступљени примитивни облици наводњавања. Производња је „сваштарска”, што потврђује велики број култура на малим парцелама. У брдско-планинском делу регије, мештани сеју поврће на смеђим земљиштима на окућници, уз остваривање скромнијих приноса него у речним долинама.

Последњих година све већи број домаћинстава бави се производњом раног поврћа у пластеницима. Године 2012. у Српској Црној Гори 895 газдинстава је поседовало

овакве објекте (Попис пољопривреде 2012, књ. 2). Највише пластеника подигнуто је у селу Косјерић, Мрчићима, Сечој Реци и Дубници. Поред личне потрошње, остварују се и тржишни вишкови, који се продају на локалној пијаци. Пошто је тржишна производња поврћа веома профитабилна, у будућности се може очекивати појава савремених стакленика са специјализованом производњом, нарочито у селима која гравитирају Косјерићу као локалном тржишту.

Гајење **индустријског биља** у Српској Црној Гори у прошлости је имало већи значај. Са развојем текстилне индустрије производња ових култура је смањена, а затим потпуно прекинута. Под конопљом је 1949. био 41 ha. На територији Српске Црне Горе се гајио и дукан; 1975. године под овом културом било је 30 ha, у атарима Варде и Дреноваца (Misailović, 1981). Гајење индустријског биља у регији 2012. године има симболичан значај. Заступљена је једино производња соје на 0,5 ha у Скакавцима.

Производња **крмног биља** у Српској Црној Гори представља сировинску основу за развој сточарства. Почетком 20. века сточна храна добијала се са ливада и пашњака. Интензивније гајење крмног биља почело је после Другог светског рата. У наредним деценијама, са појавом шталског сточарења дошло је до раста засејаних површина и укупних приноса. У периоду 1949–1971. године површине под крмним биљем увећане су са 271 на 818 ha (Милојевић М., 1975).

Табела 80. Производња крмног биља 1974–2013. године

година	детелина		луцерка		ливаде		пашњаци	
	принос (t)	kg/ha	принос (t)	kg/ha	принос (t)	kg/ha	принос (t)	kg/ha
1974	1.095	4.400	1.208	6.350	13.363	2.140	2.558	330
1978	1.054	4.800	1.171	5.040	12.458	1.960	2.263	280
1983	721	3.666	885	4.441	7.268	1.186	1.735	231
1988	685	4.097	705	4.263	13.139	2.242	1.111	208
1993	309	2.338	492	2.739	7.344	1.262	657	118
1998	1.105	5.149	1.606	5.887	16.709	2.637	1.075	200
2003	563	4.000	839	4.882	13.893	1.973	1.085	200
2008	624	4.474	961	5.021	14.248	1.983	1.071	198
2013	445	4.550	735	4.946	15.649	2.015	1.107	205

Извор: Општине у Србији 1974–2014.

У Српској Црној Гори 2012. године крмним биљем је засејано 842 ha, што чини 33,2% коришћених ораница. Висок удео крмног биља у структури ораница указује на скромне природне услове за производњу хлебног жита. У структури засејаних површина доминирају луцерка, мешавине трава и детелина, које најбоље успевају на алувијалним наносима и смоницама. У планинском делу регије крмно биље се гаји на свим типовима смеђих земљишта, уз знатно скромније приносе. По засејаним површинама крмног биља истичу се Маковиште, Сеча Река, Радановци и Таор. У атарима Горње Полошнице и Таора више од половине ораница је под крмним биљем, а у атарима појединих села више од трећине (Радановци, Мионица, Скакавци, Годечево итд.), што указује на значај сточарства и релативно неповољне услове за производњу житарица.

У периоду 1974–2013. године производња детелине и луцерке у Српској Црној Гори показивала је значајне варијације. Укупни принос луцерке смањено се са 1.208 t на 735 t, а просечни принос са 6.350 kg/ha на 4.005 kg/ha (табела 80). Луцерка се 2012. године највише гајила у атарима Маковишта, Годечева, Сече Реке и Брајковића. У периоду 1974–2013. године укупни приноси детелине су смањени са 1.095 t на 445 t, а просечни са 4.000 kg/ha на 3.748 kg/ha. Детелина се 2012. године гајила као главни усев највише у Радановцима, Мушићима, Дреновцима и Годечеву.

Ниски приноси детелине и луцерке и њихове значајне варијације последица су природних ограничења (низак бонитет земљишта, временски услови), али и социоекономских прилика у регији. Депопулација и смањивање сточног фонда утицали су на смањење површина под овим засадима, а недовољна улагања у агротехничке мере на ниске просечне приносе. У производњи сточне хране у регији 2012. године детелина и луцерка су учествовале са 7,6% (Општине у Србији 2012). Тек последњих година поједина газдинства поклањају већу пажњу интензивном гајењу детелине и луцерке, уз стручну помоћ Института за крмно биље из Крушевца.

Природне травне површине (ливаде и пашњаци) представљају основни извор сточне хране у Српској Црној Гори. Користе се као зелена крма и за припрему сена. Највећи приноси са природних травних површина остварују се у брдско-планинским деловима атара Маковишта, Сече Реке, Таора, Дреноваца, Радановаца и Годечева. Приноси ливада 2013. године износили су 15.649 t, што представља 87,2% производње траве у регији (табела 80). Укупни и просечни приноси су веома променљиви. На другој страни, иако пашњаци покривају готово 5.800 ha пољопривредног земљишта, продукција траве на њима је веома скромна. Највећи принос са пашњака остварен је 1975. године (3.068 t). После 2000. године са пашњака се добија око 1.000 t сена годишње (просечно 200 kg/ha).

На ливадама и пашњацима у Српској Црној Гори агротехничке мере се готово не примењују; 2012. године наводњаван је само 1 ha ливада (Попис пољопривреде 2012, књ. 1). Састав трава је углавном неповољан, са малим садржајем легуминоза и већим присуством зељастих биљака, услед чега се остварују скромни приноси. Према подацима са терена, на већини ливада се не примењује чак ни ђубрење. Коровске биљке и изражена ерозија доприносе деградацији пашњака који се налазе на месту некадашњих шума, углавном на серпентинитским земљиштима обода Ражанског басена. Квалитет сена је низак и због застарелог начина његовог спремања. Трава се коси у пуном зрењу и суши на сунцу, због чега губи у хранљивој вредности.

И поред екстензивности и ниских приноса, травне површине превазилазе потребе садашњег сточарства, што је резултат смањивања сточног фонда и коришћења житарица у исхрани стоке. На основу теренских проучавања, многе ливаде и пашњаци у

депопулационим насељима се више уопште не користе, а њихов производни потенцијал је угрожен ширењем корова. Овај процес је директна последица депопулације и смањења сточног фонда. Повећање продуктивности ливада и пашњака биће могуће само у случају значајних улагања у унапређење сточарства у регији.

5.2.5. Воћарство – промене у развоју и регионалном размештају

Према оствареним економским ефектима, перспективама развоја и значају за демографску ревитализацију сеоских насеља, воћарство представља најзначајнију грану пољопривреде у Српској Црној Гори. Обод Косјерићке котлине и Ражанског басена пружа идеалне агроеколошке услове за производњу воћа. Физичкогеографски услови омогућавају равномеран територијални размештај воћарства у регији. Воћњаци се јављају од 400 m н. в. у долини Скрапежа, до преко 1.000 m на падинама Повлена у Маковишту и Таору. Највише воћњака има на брдовитом земљишту у појасу 500–900 m. Практично сва сеоска домаћинства имају воћњаке, који су дисперзно размештени.

Воћарство у Српској Црној Гори има традицију још од времена средњевековне жупе (Лапчевић, 1922). У првој половини 19. века било је у сенци сточарства. До наглог развоја воћарства дошло је после 1880. године, када су на планинским странама крчене шуме и подизани воћњаци, што је условило ширење и разбијање села (Павловић Љ., 1925). Између два светска рата, остваривани су тржишни вишкови, који су представљали значајан извор прихода за сеоска домаћинства.

Током друге половине 20. века воћарство у Српској Црној Гори није развијено у складу са природним условима. Производња је углавном била екстензивна и недовољно тржишно оријентисана. Одликовала се неповољном структуром врста, малом заступљеношћу племенитих сорти, малом применом агротехничких мера, зависношћу од педолошких и климатских услова и недовољном тржишном оријентацијом. То је утицало на остваривање малих приноса, који су из године у годину променљиви. Иако су земљорадничке задруге и предузеће „Повлен” подизали прве плантажне воћњаке, на којима су увођењем нових сорти остваривани високи приноси, до значајнијег унапређења воћарства у целини није дошло. Недостајали су складишни и прерађивачки капацитети, па се воће углавном користило у свежем и сушеном стању и за производњу ракије. Због иселавања становништва и некономичности производње, дошло је до пропадања воћњака у свим селима Српске Црне Горе. Површине под воћњацима су се нерационално користиле, јер у недостатку улагања у ову грану пољопривреде, сеоска домаћинства нису могла да остварују значајније приходе.

Значајнији напредак у воћарској производњи везан је за крај 20. и почетак 21. века. Савремене промене огледају се у структурној преоријентацији са екстензивног шљиварства ка гајењу економски исплативијег јагодичастог воћа, већем увођењу

високопродуктивних сорти и примени научно-техничких достигнућа. Повезивање произвођача са новим индустријским предузећима у регији, која се баве прерадом воћа, стимулативно су деловали на развој воћарства. И поред оствареног напретка, ограничавајући фактори су и даље уситњене парцеле на газдинствима, разни засади воћа на једној парцели, зависност рода од временских услова, слаба примена наводњавања и недостатак радне снаге.

У другој деценији 21. века, у Српској Црној Гори су присутна два вида воћарске производње: екстензивни на уситњеним поседима, са малом применом агротехничких мера и малим приносима, и плантажни тип са тржишном оријентацијом и високом продуктивношћу. Унапређење воћарства прати и континуирано повећање површина под плантажним воћњацима. Од укупно 2.497,7 ха родних воћњака у регији 2012. године, на плантаже отпада 65,3% а на екстензивне воћњаке 34,7% (табела 81). Преко 90% плантажа у површинама под воћем имају Тубићи, Варда, Дреновци, Субјел, Бјелоперица, Годљево, Росићи, Маковиште, Парамун и Шеврљуге, углавном због већих површина под малинама. Савремени приступ у воћарству још увек се слабо примењује у Таору, Скакавцима, Радановцима и Стојићима, у којима плантаже чине мање од трећине површина под воћем (прилог 18). Посматрано по воћарским културама, плантаже су доминантне код свих врста јагодичастог воћа (100%), лешника (74,2%) и шљива (60,1%). Код осталих врста доминирају екстензивни воћњаци.

У структури површина под воћем изразито доминирају шљиве (70,8%) и малине (20,9%). Јабукe се јављају на 3,6%, а остале културе на 4,7% површина (прилог 18). Од краја 20. века, евидентно је смањење удела шљива у структури воћњака и повећање удела малина и осталих врста јагодичастог воћа.

Табела 81. Плантажни и екстензивни воћњаци 2012. године

врста воћа	укупно (ха)	плантаже (ха)	%	екстензивни воћњаци (ха)	%
шљиве	1.769,10	1.063,35	60,1	705,75	39,9
малине	522,27	522,27	100	0	0
јабукe	90,52	10,49	11,6	80,03	88,4
крушке	29,60	2,08	7,0	27,52	93,0
ораси	26,22	0,91	3,5	25,31	96,5
купине	13,80	13,80	100	0	0
трешње	12,82	0,25	2,0	12,57	98,0
вишње	12,38	1,55	12,5	10,83	87,5
рибизле	8,53	8,53	100	0	0
дуње	6,04	2,55	42,2	3,49	57,8
лешници	5,24	3,89	74,2	1,35	25,8
кајсије	0,59	0,00	0	0,59	100
брескве	0,42	0,02	4,8	0,40	95,2
боровнице	0,08	0,08	100	0	0
остало	0,07	0,07	100	0	0
укупно	2.497,68	1.629,84	65,3	867,84	34,7

Извор: Попис пољопривреде 2012, документациони материјал.

Као и у другим деловима западне Србије, **шљива** је по површини засада, броју стабала и приносима још од 19. века најзначајнија воћарска врста у Српској Црној Гори. Међутим, услед претежно екстензивне производње и проблема пласмана на тржиште, по економском значају у 21. веку је потиснута на друго место, иза малине. У првим деценијама после Другог светског рата производња шљива била је екстензивна, уз доминацију аутохтоних сорти трноваче, црвене ранке и пожегаче (Јовановић Д., 2008). Три четвртине приноса се користило за прераду у домаћој радиности, углавном за ракију, око 15% за исхрану стоке, а 10% приноса је пропадало (Misailović, 1981).

Први покушаји унапређења шљиварства везани су за осму деценију 20. века, када су земљорадничка задруга „Ражана” и друштвено предузеће „Повлен”, уз стручну помоћ Института за воћарство из Чачка, подигли прве плантаже. Међутим, због традиционалне опредељености за ракијске сорте, становништво је тешко прихватало увођење племенитих сорти шљива. Извесне резултате остварила је једино сорта стенлеј, која се показала идеалном за агроклиматске услове Српске Црне Горе. Готово сва производња одвијала се на приватним газдинствима. Поред „Повлена”, који је куповао шљиву за индустријску производњу ракије, откуп у Српској Црној Гори вршиле су и „Србијанка” из Ваљева и „Будимка” из Пожеге. Откуп је био нередован, па је сваке године део рода пропадао због ниских цена или немогућности да се нађе купац.

Услед прекида рада „Повлена”, у последњој деценији 20. века шљиварство је запало у кризу, јер је организован откуп готово прекинут. Због немогућности продаје многи шљивици су пропадали, а део приноса остајао је неискоришћен. Овај период кризе шљиварства поклапа се са експанзијом малинарства, тако да после 1990. године шљива губи примат као економски најзначајнија воћна врста у регији.

Почетак опоравка шљиварства у Српској Црној Гори везан је за 2010. годину и отварање „Дестилерије Зарић”, чији капацитети произвођачима шљиве гарантују сигуран откуп. Мање количине шљива откупљују и све бројније хладњаче. Ради задовољавања повећане тражње, уз помоћ локалних власти и Министарства пољопривреде многи стари шљивици се обнављају и подижу нови са племенитим врстама (стенлеј, чачанска родна, чачанска лепотица, валерија, калифорнијска плава итд.). Према подацима добијеним на терену, у периоду 2010–2013. године подигнуто је око 200 ха под шљивом. Само у Маковишту 2012. године 22 газдинства су подигла плантаже шљива са преко 2.000 садница. Велику помоћ опоравку шљиварства пружају Пољопривредне саветодавне службе из Ужица и Ваљева, које по селима организују стручна предавања.

Због малих улагања и депопулације током друге половине 20. века, у периоду 1974–2013. године број родних стабала шљива у Српској Црној Гори смањио се за више од 100 хиљада (табела 82). У истом периоду просечни принос по стаблу је варирао од 29 kg до свега 0,7 kg. Изразита променљивост приноса указује да је производња и

даље зависна од „родности године”, тј. од временских прилика. У последњих 10–ак година (2004–2013) просечан принос се кретао око 3.500 t годишње (7,3 kg по стаблу).

Према засејаним површинама, шљива је изразито доминантна воћарска врста у Српској Црној Гори, а њен регионални размештај је прилично равномеран. У свим насељима је заступљена са преко 50% у структури воћњака. Према попису пољопривреде 2012. године, под шљивом се налазило 70,8% воћњака у регији. Највеће површине под овом културом 2012. године имала су насеља са пространим атарима: Маковиште, Сеча Река, Радановци, Дреновци итд. Преко 85% шљивика у површинама под воћем имала су насеља у којима последњих деценија није дошло до експанзије гајења малина: Мионица, Росићи, Дреновци, Скакавци итд. На другој страни, у селима која су се афирмисала по производњи малина удео шљива износи 50–60%: Цикоте, Годечево, Сеча Река, Горња Полошница итд. (прилог 19).

Табела 82. Производња шљива и јабука 1974–2013. године

година	шљива			јабука		
	родна стабла	принос (t)	kg по стаблу	родна стабла	принос (t)	kg по стаблу
1974	589.070	1.040,5	1,8	34.600	22,1	0,6
1978	499.970	690,7	1,4	33.550	17,7	1,0
1983	581.320	8.711,0	15,0	28.900	546,0	19,0
1988	554.560	4.866,0	8,8	32.260	100,0	3,1
1993	533.800	5.918,0	11,1	32.520	418,0	12,9
1998	514.500	971,0	1,9	26.200	54,0	2,1
2003	492.000	8.425,0	17,1	33.580	619,0	18,4
2008	479.000	3.112,0	6,5	26.100	211,0	8,1
2013	488.370	4.493,0	9,2	25.400	254,0	10,0

Извор: Општине у Србији 1974–2014.

И поред значајног напретка, који је остварен после отварања „Дестилерије Заррић”, шљиварство у Српској Црној Гори је добрим делом још увек засновано на традиционалној производњи и нископродуктивним сортама. Године 2012. на 39,9% површина под шљивама заступљен је екстензивни начин производње. Савремене агротехничке мере се најмање примењују у планинским селима са неповољном старосном структуром. Више од 80% екстензивних шљивика имају Годечево, Таор, Горња и Доња Полошница, Радановци и Руда Буква (прилог 19). То потврђују и резултати теренских истраживања, који указују да је значајан део засада шљиве у лошем стању. Многи шљивици у удаљеним брдско-планинским засеоцима су стари и запуштени, подигнути пре више деценија, а плодове нико не користи. Замена традиционалних сорти племенитим сортама је спора, тако да у структури родних стабала још увек доминира пожегача, која је веома осетљива на биљне болести. Значајан део приноса и даље није намењен тржишту, већ се користи за производњу ракије у домаћој радиности.

Наведени подаци указују да су потенцијали за производњу шљива недовољно искоришћени. И поред великог броја родних стабала приноси су скромни. Имајући у

виду да је тржиште за шљиву обезбеђено („Дестилерија Зарић” и хладњаче), али да постоје високи захтеви у погледу квалитета плодова, унапређење шљиварства у регији подразумева замену пожегаче високопродуктивним сортама и примену савремених научно-технолошких достигнућа.

Иако по засађеним површинама заостаје за шљивом, **малина** је економски најзначајнија врста воћа у Српској Црној Гори, која је примат од шљиве преузела у последњој деценији 20. века. Све до Другог светског рата гајењу малине није поклањана већа пажња. Производња малине у регији од средине 20. века претрпела је значајан напредак. После 1955. године поједини стари шљивици претворени су у засаде малина, али на скромним површинама (Милојевић М., 1975). Интензивнији развој малинарства почиње 60-их и 70-их година 20. века. Земљорадничка задруга у Радановцима је 60-их година почела подизање малињака, али су остваривани мали приноси (Јовановић С., 1998). У Варди је 1966. године сорта „ваљевка” замењена сортом „виламет”, која се гајила на 5–10 ари по домаћинству (Јовановић Д., 2008). Већ 1971. године у регији је под малињацима било 152 ха, укупни принос је износио 750 t, а просечни 4,9 t/ха (Мисаиловић, 1981).

Унапређењу малинарства у овом периоду највише су допринели „Повлен” из Косјерића, „Србијанка” из Ваљева и Земљорадничка задруга „Ражана”, који су, осим откупа, обезбеђивали газдинствима саднице и стручну помоћ. Готово сва производња обављала се на приватним газдинствима; у власништву „Повлена” и „Ражане” налазило се свега 15 ха малињака. „Повлен” је у периоду 1988–1990. године откупљивао од становништва 250 вагона малине, а „Ражана” 100–150 t годишње.

До експанзије малинарства у Српској Црној Гори дошло је у последњој деценији 20. века, што се огледало у вишеструком повећању засађених површина, укупних и просечних приноса, прерађивачких капацитета и броја домаћинстава која се баве овом делатношћу. Напредак је био условљен порастом цена малине и њиховом потражњом на тржишту европских земаља, што је омогућило добре економске ефекте. Због високих откупних цена, у Варди су од 1992. године површине под малинама повећане на 50 ари по домаћинству. У разговору са мештанима Маковишта и Сече Реке сазнали смо да је у периоду 1992–1995. године малина била једини производ из Српске Црне Горе који је стизао до тржишта европских земаља, што је мештанима обезбеђивало драгоцене приходе. Површине под малином 1995. године износиле су 295 ха (Цецић и др., 2007). После стечаја „Повлена” и „Ражане”, целокупна производња се одвија на индивидуалним газдинствима.

Експанзију производње малине у Српској Црној Гори пратила је појава већег броја хладњача, које откупљују род од произвођача. У периоду 2000–2014. године у регији је изграђено 15-ак хладњача, а у плану је изградња нових. Од 2010. године

откупом малине бави се и „Дестилерија Зарић”, за производњу ракије. По селима Српске Црне Горе постоји 50–ак откупних станица за малину, регистрованих од стране приватних предузећа и задруга.

У првој деценији 21. века укупни принос малине варирао је од 2.950 t до 5.230 t, што указује на зависност производње од временских прилика (табела 83). После 2010. године просечна производња износи око 5.500 t, што чини око 8% производње на нивоу Србије. Наведени подаци указују да су прерађивачки капацитети у Српској Црној Гори већи од производње малина у регији, тј. да постоје тржишни услови за повећање површина под овом врстом воћа.

Табела 83. Производња малина у општини Косјерић 2001–2010. године

година	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
принос (t)	4.752	5.611	4.624	6.416	5.230	3.700	2.950	3.321	3.483	3.853

Извор: Kljajić et al., 2013.

Под малињацама је у Српској Црној Гори 2012. године било 20,9% свих површина под воћем (прилог 18). За разлику од других воћарских култура, у гајењу малина су изражене регионалне разлике. Малинарство је најзаступљеније у западном и северозападном делу регије, који има најповољније агроеколошке услове. Подручје Повлен – Варда, спада у најзначајнија малиногорја у Србији (Kljajić et al., 2013). Највеће површине под малинама 2012. године имали су Маковиште, Сеча Река, Годечево и село Косјерић. Преко 35% малињака у површинама под воћем имали су Цикоте, Варда, Маковиште и Годечево. Гајење ове културе је најслабије заступљено у Ражанском басену на североистоку (испод 6%): Скакавци, Мионица, Стојићи, Росићи и Мрчићи (прилог 18).

Све веће површине под малинама условиле су отварање три расадника малина у регији – у Цикотама³³, Маковишту и Бјелоперици. Најзаступљенија сорта је виламет, која је веома погодна за замрзавање. Последњих година крупнија газдинства уводе високородне сорте микер и тјуламен, као и полку и полану, чија берба траје до јесени.

У Српској Црној Гори постоје два удружења произвођача малине – Задруга за производњу јагодичастог воћа „Боровац” из Варде, основана 2008. године, и удружење „Црвено злато” из Маковишта. Циљ ових удружења је заједнички наступ на тржишту, увођење нових агротехничких мера и борба за повољније откупне цене. Развоју малинарства доприноси и Фонд за развој пољопривреде општине Косјерић, који заинтересованим домаћинствима обезбеђује саднице по повлашћеним ценама.

Поред повећања обима производње, крајем 20. и почетком 21. века дошло је и до унапређења квалитета производње на појединим газдинствима, која улажу значајна средства у примену савремених агротехничких мера, изградњу система за наводњава-

³³ Расадник у Цикотама, на брду Град (1.020 m н. в.), власништво је Института за воћарство из Чачка. Годишња производња износи 600.000 садница сорти виламет и микер, а део је намењен извозу.

ње и увођење квалитетних сорти. Иако у регији и даље доминирају мали засади, површине 20–30 ари, поједина газдинства имају малињаке површине 2–3 ха па и више. Најкрупнији произвођачи из Сече Реке, Доње Полошнице, Руде Букве, Маковишта, Цикота, Радановаца и Годечева остварују високе приносе (преко 10 t/ha), али је број таквих газдинстава мали. Високи стандарди производње омогућили су неким породичним газдинствима да добију сертификате квалитета, који им омогућавају извоз на тржиште Европске уније.

Слика 17. Малињак у Сечеј Реци (фот. Р. Голић)

И поред сталне експанзије, малинарство у Српској Црној Гори се суочава са великим тешкоћама. Највећи проблем представљају ниске откупне цене, које често производњу чине неисплативом, због чега појединих година нека газдинства одустају од бербе. И поред постојања два удружења малинара, и даље је доминантан индивидуалан пласман, а резултати заједничког наступа на тржишту нису видљиви. Изузев неколико газдинстава која улажу у интензивну производњу, већина произвођача гаји малину на малим парцелама на којима се због недовољних улагања остварују слаби приноси (око 5 t/ha) и квалитет плода. На таквим газдинствима производња је и даље полукстензивна, па се у случају суше, мраза и града остварују још нижи приноси, услед чега капацитети хладњача остају непопуњени.³⁴ На другој страни, за време родних година део приноса пропада, јер нема где да се складишти. Због тога највећи произвођачи малине у Српској Црној Гори преко кредита подижу властите мини-хладњаче. Због недостатка радне снаге, у сезони бербе ангажује се радна снага из источног дела Републике Српске, Бугарске и Румуније, што додатно смањује приходе.

Гајење малине у Српској Црној Гори има велики значај за демографску и економску ревитализацију сеоских насеља. У последњих 30–так година малинарство је поста-

³⁴ За време мајских поплава 2014. године, у Српској Црној Гори је страдало 350 ха малињака, што чини око две трећине укупних површина под овом културом (Општина Косјерић, 2014).

ло најпрофитабилнија грана биљне производње у регији. И поред високих трошкова производње и често ниских откупних цена, малинарство доноси значајне приходе газдинствима. Резултати теренских истраживања показују да се овом граном воћарства баве углавном млади људи који намеравају да остану на селу и живе од пољопривреде. Имајући у виду потражњу на тржишту, гајење малине може у будућности представљати значајан фактор равномерног регионалног развоја Српске Црне Горе. За то је потребна помоћ државе и локалних власти у обезбеђивању откупа и повољних цена, набавци садница, одобравању кредита итд.

Све остале врсте воћа у Српској Црној Гори 2012. године заузиле су свега 8,3% површина воћњака (прилог 18). То указује да по економском значају далеко заостају за шљивом и малином, иако и за њихово гајење постоје добри агроколошки услови. Слаба заступљеност других воћних врста последица је традиционалне оријентације на шљиварство, услед чега осталим засадима није поклањана већа пажња. По оствареним приносима, нешто већи значај имају јабуке, крушке, ораси, купине, трешње и вишње. Захваљујући отварању индустријских капацитета за прераду у Српској Црној Гори у последњих 15–ак година, тржишну перспективу имају крушке, ораси, вишње, лешници, купине, рибизле и боровнице, док се остале врсте гаје за властите потребе.

Табела 84. Број родних стабала појединих воћарских култура 1973. и 2012. године

култура	број родних стабала		култура	број родних стабала	
	1973	2012		1973	2012
крушке	15.750	8.154	брескве	813	107
трешње	6.085	2.709	дуње	1.680	2.027
вишње	2.464	2.949	ораси	6.783	6.397
кајсије	57	166	лешник	-	1.913

Извор: Милојевић М., 1975; Попис пољопривреде 2012, документациони материјал.

По броју стабала и обиму производње, **јабука** заузима треће место међу воћарским врстама у Српској Црној Гори. Под овом културом се 2012. године налазило 3,6% воћњака (прилог 18). После Другог светског рата старе сорте (будимка и колачара) су замењене новим (златни и црвени делишес, грени смит, ајдаред, мелроуз итд.). Стручњаци чачанског Института за воћарство и пољопривредне задруге су средином 70–их година 20. века допринели унапређењу ове врсте воћарства, подизањем огледних јабучњака и применом агротехничких мера. Поред приватних газдинстава, предузеће „Повлен” је располагало плантажом са 1.200 стабала. Целокупан род са плантаже откупљивала је „Будимка” из Пожеге.

Производња јабуке у Српској Црној Гори је екстензивна и слабо тржишно оријентисана, а број родних стабала у периоду 1974–2013. године смањен је са 34.600 на 25.400 (табела 82). Укупни и просечни приноси су мали и неуједначени, а примена агротехничких мера скромна. Плантажна производња намењена тржишту 2012. годи-

не била је заступљена на свега 10,5 ha, док је под екстензивним јабучњацима 80 ha. По броју родних стабала истичу се Сеча Река, Годечево, Радановци и село Косјерић.

Број родних стабала **крушке** у Српској Црној Гори у периоду 1973–2012. године смањен је са 15.750 на 8.154 (табела 84). Под овом културом се налази 1,2% засада воћа у регији. Највећи број родних стабала имају Сеча Река, Годечево, Мушићи и Мрчићи (Попис пољопривреде 2012, документациони материјал). Главну препреку ширењу крушке представља недостатак традиције. Крушка се до пре неколико деценија садилла по међама и на лошијим земљиштима, врло ретко у чистим засадама. Од 70-их година 20. века долази до побољшања квалитета заменом домаћих врста квалитетним сортама, пре свега виљамовком. Приноси крушке су мали и нестабилни, углавном намењени за личну потрошњу. На низак ниво производње указује и податак да је 2012. године свега 7% површина под крушком било плантажног типа (табела 81). У наредном периоду треба очекивати већу тржишну оријентацију, јер је отварањем „Дестилерије Зарић” обезбеђен откуп. Према подацима са терена, после 2010. године поједина домаћинства из Тубића, Бјелоперице, Шеврљуга, Парамуна и Маковишта подижу засаде виљамовке, за потребе „Дестилерије Зарић”.

Остале врсте коштичавог и јабучастог воћа у Српској Црној Гори гаје се на малим површинама, уз скромне приносе и мале економске ефекте. Број родних стабала **трешње** у периоду 1973–2012. године смањен је са 6.085 на 2.079 (табела 84). Ова култура се 2012. године гајила на 12,8 ha (прилог 18). Заступљене су претежно домаће сорте, а највећим бројем стабала располажу Мушићи, Годечево и Сеча Река. У периоду 1973–2012. године број родних стабала **вишње** повећан је са 2.464 на 2.949 (табела 84). Повећање броја родних стабала је изражено последњих година, када је раст тражње од стране хладњача и „Дестилерије Зарић” стимулисао пољопривреднике на подизање нових засада. За потребе индустријске прераде, прва плантажа вишње подигнута је у Маковишту. Вишња се 2012. године гајила на 12,4 ha, највише у Маковишту, Годечеву, Мрчићима и Мушићима.

Кајсија и бресква су у Српској Црној Гори некомерцијалне врсте воћа, које још нису избориле своје место у укупној производњи. Број родних стабала брескве је у периоду 1973–2012. године смањен са 813 на 107, а кајсије повећан са 57 на 166 (табела 84). Број стабала **дуње** у истом периоду повећан је са 1.680 на 2.027 (табела 84). У Српској Црној Гори ова култура се 2012. године гајила на 6 ha површине. Тржишна производња одвија се на новим плантажама у Брајковићима, Мрчићима, селу Косјерић и Бјелоперици, а највећи део приноса откупљује „Дестилерија Зарић”. Ради обезбеђивања сировина за ову фабрику, треба очекивати пораст броја родних стабала дуње.

Производња језграстог воћа у Српској Црној Гори има добру перспективу. Број родних стабала **ораха** у периоду 1973–2012. године незнатно је смањен (табела 84),

јер је због високе цене ораховог дрвета износ сече био висок. Због велике потражње а недовољних засада, цена ораха на домаћем тржишту је повећана задњих година, па су у селу Косјерић, Сечој Реци и Скакавцима подигнуте прве плантаже ове културе. Међутим, на 96,5% површина производња је екстензивна, јер се орах и даље третира као самоникла култура. По засадима ораха у Српској Црној Гори 2012. године истичу се Сеча Река, Годечево, Мушићи и Таор (прилог 18). Последњих година у регији је дошло и до интензивирања производње **лешника**, због повећане тражње на домаћем тржишту (кондиторска индустрија). Леска се 2012. године гајила на 5,2 ха. Више од 80% засада леске је плантажног типа, што указује на јаку тржишну оријентацију. Највећу производњу остварују плантаже у Тубићима, Брајковићима, Шеврљугама и Субјелу.

Слика 18. Плантажа рибизле у Скакавцима (фот. Р. Голић)

Осим малине, у Српској Црној Гори се на мањим површинама гаје и **остале врсте јагодичастиг воћа** – купина, јагода, рибизла и боровница. Прве плантаже купине подигнуте су 1992. године у Варди. Ова култура се 2012. године гајила на 13,8 ха, највише у атарима Таора, Сече Реке, Годечева и Радановаца. У Српској Црној Гори 1971. године јагоде су се гајиле на 21 ха (Мисаиловић, 1981). Под плантажама јагоде 2012. године било је свега 1,8 ха, у атарима села Косјерић, Варде, Сеча Реке, Маковишта и Руде Букве (Попис пољопривреде 2012, документациони материјал). Први покушај комерцијалног гајења рибизле везан је за осму деценију 20. века, када су подигнути први засади, али производња није заживела због биљних болести и конкуренције малине (Nikolić i dr., 2005; Stanisavljević i dr., 1999). Тек после 2005. године подижу се нови засади. Под рибизлом је 2012. године било 8,5 ха, углавном у атарима Годњева, села Косјерић и Варде. Према подацима са терена, 2013. године подигнуте су нове плантаже у Скакавцима. Комерцијално гајење боровнице у Српској Црној Гори је тек у зачетку. Први корак је учињен 2013. године, када су у Годчеву, Сечој Реци и Маковишту по-

дигнуте прве плантаже боровнице. Последњих година поједина домаћинства из Маковишта и Таора подижу засаде ароније, али је за сада ова производња симболична.

Највећи део приноса наведених врста јагодичастог воћа откупљују индустријска предузећа „ITN Еко Повлен“ из Косјерића и „Хибрид“ из Маковишта. Иако захтевају значајна почетна улагања, због тржишне перспективе треба подстицати ширење ових култура у брдско-планинском простору Српске Црне Горе, јер им агроеколошки услови у потпуности одговарају.

Наведени подаци указују да је територијални размештај традиционалних воћарских врста у Српској Црној Гори (шљива, јабука, крушка итд.) током друге половине 20. века био равномеран. Регионална диференцијација је изражена у малинарству, које се од краја 20. века интензивно гаји у западном делу регије. Имајући у виду да је малинарство тржишно најпрофитабилнија врста воћа у Србији, села која предњаче у гајењу малина (Варда, Сеча Река, Маковиште, село Косјерић, Годечево итд.) остварују веће приходе од воћарства у односу на источни део регије. Међутим, пошто су агроеколошки услови за гајење воћа у целој регији повољни, планским развојем воћарство у будућности треба да буде један од фактора економске и демографске ревитализације руралног дела Српске Црне Горе и њеног равномерног регионалног развоја.

5.2.6. Сточарство – промене у развоју и регионалном размештају

Велико пространство ливада и пашњака омогућило је развој сточарства у Српској Црној Гори. Историјски подаци указују да је сточарство још од касног средњег века имало доминантну улогу у привреди ове регије (Лапчевић, 1922). Све до краја 19. века ова делатност је подмиривала скоро све животне потребе становништва. На сточарство су упућивали природни услови и традиционална приврженост динарских досељеника овој грани пољопривреде. Тек крајем 19. века значај сточарства опада услед развоја воћарства, али оно остаје главна грана пољопривреде све до друге половине 20. века. У регији су се одвијала и сезонска сточарска кретања. Летња испаша стоке на Повлену и Маљену потиче још из средњег века (Лапчевић, 1922). Према подацима добијеним на терену, традиционална сточарска кретања у Српској Црној Гори су до 1980. године готово прекинута. На Повлену су 80–их година 20. века старе сточарске колибе замењене савременијим, уз које су подизане и савремене штале, али данас мали број сточара одлази са стоком на планину.

Први корак ка унапређењу сточарства после Другог светског рата везан је за 1949. годину, када је на Дрмановини подигнута овчарска фарма. Земљорадничке задруге су имале значајну улогу у набављању сточне хране и организовању откупа стоке. И поред тога, сточарство у Српској Црној Гори је до 70–их година 20. века било изразито нископродуктивно и екстензивно. Одликовало се гајењем традиционалних врста

стоке, а приноси млека, меса, вуне и коже били су скромни и намењени углавном личној потрошњи. Оријентација ка интензивном сточарству почиње 70-их година 20. века, захваљујући активностима друштвеног предузећа „Повлен” и Земљорадничке задруге „Рајана” (побољшање расног састава стоке и квалитета сточне хране, обезбеђивање ветеринарске заштите, организовање откупа, подизање модерних штала). Отварање кланице у Мрчићима и хладњаче „Повлена” у Косјерићу омогућили су организован откуп стоке. У Варди 70-их година 20. века почиње набавка уматичених грла и изградња првих товилишта. Општи напредак у сточарству и прелазак са екстензивног на шталско сточарење утицао је на повећање сточног фонда. Само у периоду 1971–1981. године број свиња у регији повећан је за 52%, а оваца за 48% (табела 85).

И поред напретка од 70-их година 20. века, сточарство у Српској Црној Гори и даље је остало углавном полуекстензивно и недовољно продуктивно. На то указује релативно мала заступљеност крмног биља у исхрани стоке. Екстензивност се огледа и у малим улагањима у квалитет сточног фонда, мелиорације ливада и пашњака, механизацију и објекте за смештај стоке. Недовољна улагања смањују економске ефекте ове гране пољопривреде испод реалних могућности постојећег сточног фонда и природних потенцијала.

Од средине 80-их година 20. века у Српској Црној Гори изражено је опадање бројности говеда, оваца, свиња и живине (табела 85). На опадање сточног фонда утицало је више фактора: депопулација брдско-планинских заселака и старење становништва, несигуран пласман, нестабилне цене, недовољна примена зоотехничких мера итд. Криза у пословању „Повлена” и „Рајане” довела је до готово потпуног прекида организованог откупа сточарских производа 90-их година 20. века. Тада су пољопривредници значајно смањили сточни фонд намењен за тржиште и оставили мања стада за личне потребе. Криза у сточарству временски се поклапа са експанзијом тржишног гајења малине, чиме је сточарство дефинитивно изгубило улогу водеће пољопривредне гране у регији.

Од средине 20. века, екстензивност сточарства у Српској Црној Гори није толико условљена малим улагањима, колико недостатком радне снаге. То се може објаснити депопулацијом руралног дела регије, која је изражена још од 1961. године. Смањивање сточног фонда сагласно је негативним миграционим токовима и променама у економским структурама становништва. Изразит недостатак чобана делимично је надокнађиван увођењем тзв. „електричних чобаница” и ограђивањем пашњака бодљикавом жицом. Ова мера је највише спровођена у ражанским селима, али није могла у потпуности да замени људску радну снагу.

Сточарство у регији и почетком 21. века има екстензивни карактер. Све скромнији сточни фонд подмирује углавном потребе сеоских газдинстава, а мали тржишни

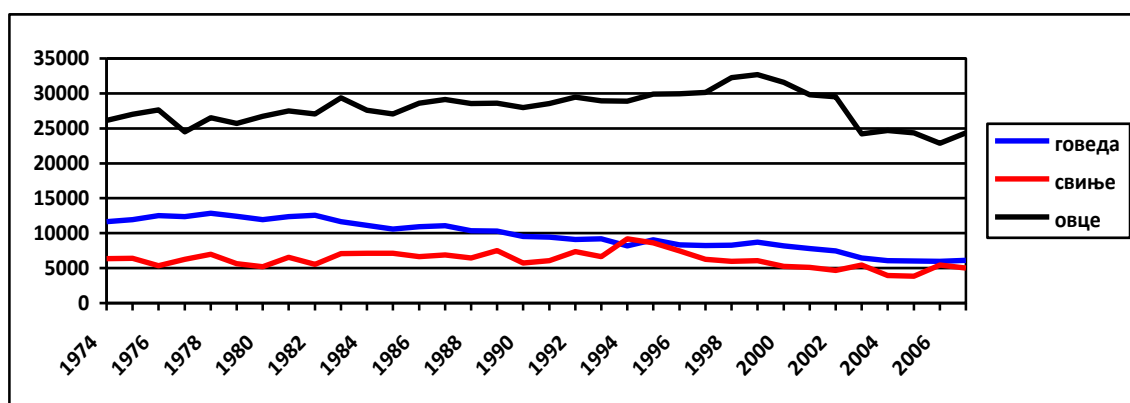
вишкови не стварају веће економске ефекте. Откуп сточарских производа је нередован, а уместо некадашњих задруга, углавном га врше закупци, који нуде произвођачима ниске цене, што додатно утиче на смањење броја грла. Услед експанзије воћарства, после 2000. године мали број газдинстава бави се сточарством као главним занимањем, што успорава модернизацију производње. У ограничавајуће факторе даљег развоја сточарства спадају и: низак стручни ниво и неспремност за иновације већине сточара, лоша инфраструктура у селима, неспремност финансијских институција да кредитирају мала газдинства и неповезаност са прерађивачима.

Табела 85. Промене величине сточног фонда 1949–2012. године

врста стоке	1949	1971	1981	1991	2002	2012
говеда	10.461	12.385	12.563	8.878	4.959	4.012
свиње	4.841	6.633	10.079	9.052	8.086	7.096
овце	32.870	28.037	41.374	35.099	26.495	26.158
живина	-	-	42.032	34.310	27.213	28.302
коњи	-	-	-	-	77	57
козе	2.952	-	-	-	349	542
кошнице	1.731	-	-	-	716	2.390

Извор: Мисаиловић, 1981; Misailović, 1981; Popis stanovništva 1981, tabela 195; Попис становништва 1991, књ. 8; Попис становништва 2002, документациони материјал; Попис пољопривреде 2012, документациони материјал.

У 21. веку, покушаји ревитализације сточарства у Српској Црној Гори односе се на отварање специјализованих фарми, али се ради о појединачној иницијативи и малом броју газдинстава. Локални Фонд за развој пољопривреде, уз стручну помоћ Института за крмно биље из Крушевца, спроводи пројекат „Унапређење производње млека и меса у општини Косјерић“, чији је циљ едукација газдинстава у квалитетнијем припремању сточне хране. Као резултат овог пројекта, добри резултати у интензивирању сточарске производње остварени су на фармама из Маковишта и Радановаца.

Графикон 25. Промене сточног фонда у Општини Косјерић 1974–2007. године

До средине 20. века, у Српској Црној Гори сточарство се развијало углавном на ливадама и пашњацима брдско-планинског дела регије, док је у Косјерићкој котлини и речним долинама имало мањи значај. На регионални размештај сточарства у другој половини 20. века утицале су промене у начину коришћења земљишта. На бази произ-

водње кукуруза и крмног биља, али и депопулације брдско-планинских села, дошло је до развоја стајског сточарства у долини Скрапежа (говедарство и свињогојство). У планинским деловима регије овчарство је и даље остало доминантно. У речним долинама је примена зоотехничких мера већа, али сточарство нема значај какав му пружа природна основа.

По броју грла, **овчарство** је традиционално прва грана сточарства у Српској Црној Гори, али по вредности производње заостаје за говедарством. Овчарство је широко заступљено у брдско-планинском делу регије, нарочито на Повлену, где је засновано на трави и сену са ливада и пашњака. У долињско-котлинском делу регије узгој оваца има мали значај. По броју оваца истичу се села у чијим атарима се налазе најквалитетнији брдско-планински пашњаци: Маковиште, Сеча Река, Радановци, Годечево итд. (прилог 20). Поред природних услова, на регионални размештај овчарства утиче и чињеница да овца има скромне потребе у погледу исхране и неге, због чега су ситна газдинства склонија узгоју оваца него скупљем и захтевнијем говедарству.

У Српској Црној Гори 1949. узгајало се 32.870 оваца. Овчарство је било у успону нарочито 70-их година 20. века, након чега се фонд нагло смањио, са 41.374 грла 1981. године на 26.495 грла 2002, а до 2011. године забележена је стагнација (табела 85). На опадање значаја овчарства утицали су углавном социоекономски фактори. Један од разлога кризе је несигуран пласман производа, јер су земљорадничка задруга „Ражана” и „Повлен” 90-их година 20. века престали да откупљују вуну, млеко и месо. После стечаја „Повлена” и неуспешне приватизације, овчарска фарма на Дрмановини је 2005. године престала са радом. Пошто је овчарство зависно од расположиве радне снаге, 1981–2012. године број оваца највише је смањен у планинским селима у којима је најизраженија депопулација (Годечево, Маковиште, Варда, Парамун итд.). Стога је изражен недостатак радне снаге за чување стада и припремање сена за зимску исхрану. Поред ових разлога, на опадање броја оваца у ражанским селима Скакавци, Мионица, Росићи и Мрчићи утицало је и значајно смањивање пашњака због пошумљавања.

На основу разговора са сточарима из Маковишта, Сече Реке и Таора, поједина домаћинства су 80-их година 20. века држала стада од преко 100 оваца, а 2015. године највише 10–20 грла, због смањене могућности пласмана на тржиште. Само 10 газдинстава у регији 2012. године је поседовало стада са 50–100 оваца, а само једно са више од 100 оваца (Попис пољопривреде 2012, књ. 2). Због малог броја млађих чланова домаћинства, стада чувају углавном старији. Према резултатима са терена, овчарство је углавном оријентисано на производњу меса. Организован откуп не постоји, већ се јагњад продају закупцима из суседних крајева и источног дела Републике Српске. Све је мање домаћинства која производе овчји сир, а количине неискоришћене вуне која се не може продати се стално повећава. Бројна газдинства која су 70-их и 80-их година

20. века продавала овчарске производе „Повлену” и „Ражани”, на почетку 21. века држи овце само за властите потребе и продају јагњади. Негативним кретањима у овчарству допринело је и споро унапређење расног састава. У Српској Црној Гори почетком 80-их година 20. века још увек се узгајала домаћа праменка, која даје скромне приносе меса, млека и вуне. Тек после 2000. године оријентација на производњу меса утицала је на увођење продуктивније расе виртемберг и мелеза праменке и виртемберга. И поред спроведених мера, још увек више од 50% фонда оваца чини праменка, што указује на и даље изражену екстензивност у овчарској производњи.

Економски ефекти овчарства у Српској Црној Гори су знатно испод стварних могућности које пружа сировинска основа. У условима израженог недостатка радне снаге, будући развој треба усмеравати на интензивирање производње на малим фармама. То подразумева побољшање расног састава оваца, изградњу савремених штала и примену нових сазнања у припреми зимске хране. Поред производње меса, организованим откупом треба стимулисати узгајање оваца за добијање млечних производа, вуне и коже. Овчарска фарма бившег „Повлена“ на Дрмановини приватизована је 2012. године од стране приватног предузећа „Зао Таро Лајт“, које је обновило производњу, а у плану је отварање погона за прераду млека, меса и вуне.

Слика 19. Овчарска фарма на Дрмановини (фот. Р. Голић)

Иако по броју грла заостаје за овчарством и свињогојством, **говедарство** је економски најзначајнија сточарска грана у Српској Црној Гори. Главно обележје његовог развоја после Другог светског рата односи се на смањење броја радне стоке и повећање броја продуктивних грла. У регији је 1949. године узгајано 10.461 грло. Број говеда је споро растао до 1981. године, када су пописана 12.563 грла (табела 85), после чега нагло опада. То смањивање је последица несигурног пласмана меса и млека, као и механизације пољопривреде која је смањила потребу за коришћењем говеда у обради

земље. У Српској Црној Гори 2012. године се узгаја 4.012 грла говеда, што је 3,1 пута мање у односу на 1980–те године. Већина домаћинства држи једно или два грла, а само 2,1% газдинстава више од 10, што указује на слабу тржишну оријентацију (Попис пољопривреде 2012, књ. 2).

У регионалном размештају говедарства не постоји изразита диференцијација између долинског и брдско-планинског дела Српске Црне Горе. По броју говеда истичу се села са пространим атарима: Маковиште, Радановци, Мушићи, Скакавци, Таор итд. (прилог 20). Током друге половине 20. века извршена је преоријентација са пашњачког на шталско говедарство. То се нарочито односи на тов јунади, док је код млечног говедарства лети заступљена и исхрана на ливадама и пашњацима.

Све до 70–их година 20. века у Српској Црној Гори готово искључиво је узгајана домаћа буша, која има малу привредну вредност, али је због скромних захтева у исхрани и добре радне способности била широко распрострањена. Местимично се јављало и колубарско говече, које се такође користило као радна снага у земљорадњи. Оплеменивање расног састава почело је тек 70–их година 20. века, са циљем увећања приноса меса и млека. Томе су највише допринели „Повлен” и „Ражана”, који су у кооперацији са индивидуалним произвођачима почели набавку уматичених грла сименталске расе. Резултати су били видљиви већ 1981. године, када је учешће буше у фонду говеда смањено на око 50%. После 2000. године кључну улогу у унапређењу расног састава има вештачко осемењивање, уз субвенције локалног Фонда за развој пољопривреде. Данас се у Српској Црној Гори највише гаје сименталско говече и домаће шарено говече, док је буша потпуно ишчезла. На специјализованим фармама среће се и мањи број млечних крава холштајн и источно-фризијске расе. Позитивне промене у говедарству огледају се и у повећању удела крава и стеоних јуница у укупном броју грла у периоду 1973–2012. године са 49,8% на 69,6% (Општине у Србији 1974; Попис пољопривреде 2012, књ. 2).

У Српској Црној Гори млечно говедарство традиционално има већи значај од месног. Почетак тржишне производње млека везан је за 1977. годину, када је почео организовани откуп за ужичку млекару. Поједина домаћинства из Сече Реке, Маковишта и Годечева су продајом млека остваривала значајне приходе. У Росићима је недељно откупљивано око 3.500 l млека и 1.500 kg сира и кајмака. У последњој деценији 20. века откуп је био нередован а уместо задруга вршили су га закупци, који су нудили ниске цене, што је утицало на смањење производње.

После 2000. године долази до унапређења производње млека у регији, уз оснивање специјализованих фарми. Поред две локалне млекаре, откуп на територији Српске Црне Горе врше и „Имлек“, „Valleta“ из Котраже, „Спасојевић“ из Бајине Баште и Шабачка млекара. Рекордне 2010. године откупљено је 2,3 милиона l млека (Општине у

Србији 2011). Са унапређењем говедарства дошло је до пораста просечне млечности крава са 1.000 l (1974) на око 4.000 l (2012). Поједине фарме су уз квалитетна грла и нове методе припреме сточне хране постале значајни произвођачи. Нпр. фарма Жељка Глигоријевића из Радановаца испоручује „Имлеку” 100.000 l млека годишње, а фарма Милорада Томића из Дубнице 30.000 l. Имајући у виду да локална самоуправа даје субвенције за унапређење млечног говедарства, ова делатност има услове да постане један од најзначајнијих извора прихода пољопривредника у Српској Црној Гори.

Организован тов јунади у регији 70–их и 80–их година 20. века вршио је „Повлен”, који је у сарадњи са кооперантима имао годишње око 1.500 товних грла (Челиковић, 2012). Највећа товилишта су саграђена у Варди. Све до 1994. године вршен је откуп јунади за потребе кланице у Мрчићима. Крајем 20. века због затварања кланице дошло је до наглог пада производње. У другој деценији 21. века месно говедарство има мали значај, изузев неколико савремених товилишта која користе концентровану храну. Организовани откуп врши једино „Дивчибарац” из Мрчића, а највећа фарма товних јунади налази се у селу Косјерић.

И поред значајног побољшања расног састава, говедарство у Српској Црној Гори је и даље задржало неке одлике екстензивности. То се односи на застареле методе у припреми сточне хране, малу величину стада и релативно скромне приносе меса и млека по грлу. Са изузетком пет специјализованих фарми млечних крава, тржишна оријентација је слабо изражена. Према резултатима теренских истраживања, поједина домаћинства из повленских села су заинтересована за оснивање нових мини-фарми музних крава и јунади. Отежавајуће факторе представљају недостатак почетног капитала и обезбеђивање сигурног пласмана на тржиште.

Свињогојство у Српској Црној Гори има дугу традицију, која сеже у касни средњи век (Аличић, 1985а). После Другог светског рата узгајано је 4.841 грло. У наредним деценијама број свиња је варирао услед нестабилних услова пласмана свињског меса на тржиште. Рекордан број забележен је 1981. године – 10.079 грла, када је задруга из Мрчића подстицала свињогојство за потребе своје кланице. У Српској Црној Гори 2012. године се узгајало 7.096 грла (табела 85). По броју свиња истичу се Маковиште, Сеча Река, Тубићи и Радановци (прилог 20).

Иако је расни састав од средине 20. века побољшаван стварањем мелеза домаћих раса са јоркширом и ландрасом, продуктивност грла је на релативно ниском нивоу. У планинским засеоцима местимично се још увек може срести домаћа сорта моравка. На екстензивност указује и податак да је удео женских приплодних грла у укупном броју свиња у периоду 1974–2012. године смањен са 38,9% на 8,7% (Општине у Србији 1974; Попис пољопривреде 2012, књ. 2). У Српској Црној Гори свиње се највише узгајају у речним долинама, али су раширене и у брдско-планинским деловима. Њихова број-

ност је условљена стањем у ратарству, пошто кукуруз чини основу у њиховој исхрани. У храстовим шумама Повлена се и у 21. веку може срести стари начин исхране свиња жиром, што указује на екстензивност ове делатности.

Иако је крмна основа за узгајање свиња релативно повољна, свињогојство нема велики економски значај, јер се већина домаћинства бави овом делатношћу за сопствене потребе. То потврђују и подаци да 55% домаћинстава узгаја 1–2 грла, а свега 12,2% више од 10 грла (Попис пољопривреде 2012, књ. 2). Организован откуп не постоји, а ретка домаћинства која имају више од 20 грла продају свиње накупцима у време верских празника. Последњих година се уочава повећање броја товљеника, али проблем откупних цена дестимулише производњу. Због материјалних улагања за прелазак на интензивнији начин гајења и конкуренције на домаћем тржишту, свињогојство је данас најекстензивнија грана сточарства у Српској Црној Гори. Још увек не постоје модерне фарме, те су мали изгледи да би свињогојство у наредном периоду могло да постане уноснија сточарска грана.

У Српској Црној Гори **живинарство** представља узгредно занимање сеоског становништва. Од 70–их година 20. века осцилације у бројном стању живине биле су изразите, што је условљено честим променама на тржишту живинског меса. Највећа експанзија је забележена крајем 20. века, када је велики број домаћинстава услед губитка посла почео да узгаја живину за продају. Рекордан број живине, 75.203 комада, регистрован је 1997. године, а 2012. у регији се узгајало 28.302 комада, што је готово три пута мање него пре 15 година (Општине у Србији 1998; табела 85). Осетно смањење броја живине последица је екстензивности производње и конкуренције на тржишту.

Живинарством се бави већина домаћинстава, не само у сеоским насељима, већ и у периферним деловима Косјерића. По бројности живине предњаче Брајковићи, село Косјерић, Сеча Река и Маковиште (прилог 20). Од 70–их година 20. века расни састав је побољшаван увођењем сорти њухемпшир, родајленд, рос и хубард.

Живинарство у Српској Црној Гори још увек није превазишло екстензивне форме узгоја, услед чињенице да је за готово сва газдинства само споредна делатност. О томе сведочи и податак да је у регији 2012. године регистровано свега 25 газдинстава са више од 50 комада живине (Попис пољопривреде 2012, књ. 2). Највеће живинарске фарме лоциране су у Брајковићима и Субјелу. Живинарство представља рентабилну делатност због ниских трошкова производње и значајне тражње за живинским месом и јајима. Међутим, због велике конкуренције произвођачи често не могу да обезбеде пласман, услед чега се мали број домаћинстава одлучује за већа улагања.

Природни услови за развој **козарства** у Српској Црној Гори су слабо искоришћени. У регији је 1949. године било 2.952 козе (табела 85). Закон о забрани држања коза из 1954. године изазвао је готово потпуно замирање ове сточарске гране, а гајење ко-

за је поново легализовано 1984. године (Urošević i dr., 1987). На почетку 21. века број коза се увећава; у периоду 2002–2012. године је повећан са 349 на 542 (табела 85), што је још увек знатно испод стварних могућности. По броју коза истичу се Дреновци, Сеча Река, село Косјерић и Маковиште (Попис пољопривреде 2012, документациони материјал). Имајући у виду мала улагања, неискоришћене потенцијале пашњака и листопадних шума, као и повећање тражње за козјим млеком и месом, у будућности треба очекивати напредак козарства и изградњу специјализованих фарми.

Коњарство је у Српској Црној Гори у прошлости имало неупоредиво већи значај него у 21. веку. Коњ је служио за превоз људи, обављање пољопривредних радова и трговину (кирицилук). Од средине 20. века, са развојем саобраћаја и механизацијом пољопривреде, број грла се брзо смањивао јер је коњ изгубио функцију товарне и запрежне стоке. Сеоско становништво брдско-планинског дела регије данас највише користи коње за извлачење дрвне грађе из шума и транспорт огревног дрвета. У регији је 2012. године узгајано свега 57 коња (табела 85), највише у Сечој Реци, Дреновцима и Маковишту (Попис пољопривреде 2012, документациони материјал).

Простране ливаде, пашњаци и шуме пружају повољне услове за развој **пчеларства**. Пчеларство у Српској Црној Гори има традицију још из 16. века (Аличич, 1984, 1985а, 1985б). После Другог светског рата дошло је до застоја у пчеларској производњи, па је укупан принос 1974. године износио свега 2,6 t меда и 390 kg воска (Милојевић М., 1977). Крајем 20. века пчеларство је за одређен број домаћинстава постало основна делатност. Број кошница је у периоду 2002–2012. године утростручен (табела 85). На основу података добијених у удружењу пчелара „Миладин Мишо Зарић” из Косјерића, просечно се годишње произведе 50 t меда. Највећи произвођач у регији је домаћинство Горана Томића из Брајковића, које продајом пчелињих производа остварује значајне приходе. Експанзија пчеларства у Српској Црној Гори у 21. веку резултат је примене савремених сазнања у производњи меда, као и тражње на тржишту.

Развој и просторни размештај сточарства може се реалније сагледати превођењем у тзв. **условна грла**. Услед малих улагања и негативних демографских процеса, број условних грла у Српској Црној Гори је у периоду 1981–2012. године смањен за 54,2% (табела 86). То је резултат смањења условних грла говеда, као економски највредније врсте стоке, за 68,1%, док је број условних грла свиња, оваца и живине смањен за око трећину. Према овим показатељима, говедарство је и даље економски најзначајнија грана сточарства у регији (41,5% условних грла), а затим следе овчарство (33,8%) и свињогојство (22,9%), док живинарство има симболичан значај (1,8%).

Број условних грла у периоду 1981–2012. године смањен је у свим насељима Српске Црне Горе. Сточни фонд је више него преполовљен у 20 од 28 насеља, а највеће смањење је забележено у Косјерићу (индекс 28,9), Цикотама, Доњој Полошници и Год-

љеу. Највећи сточни фонд 2012. године имала су претежно планинска села са великим уделом ливада и пашњака у површини атара: Маковиште (935,2 условна грла), Радановци, Сеча Река, Годечево итд. У структури фонда условних грла у 18 насеља Српске Црне Горе доминира говедарство, а у 10 овчарство.

Табела 86. Промене броја условних грла главних врста стоке 1981–2012. године³⁵

врста стоке	1981	%	1991	%	2002	%	2011	%	индекс 2012/81
говеда	10.050,4	59,4	7.102,4	54,4	3.967,2	49,4	3.209,6	41,5	31,9
свиње	2.519,8	14,9	2.263,0	17,3	1.271,5	15,8	1.774,0	22,9	70,4
овце	4.137,4	24,5	3.509,9	26,9	2.649,5	33,0	2.615,8	33,8	63,2
живина	210,2	1,2	171,6	1,3	136,1	1,7	141,5	1,8	67,3
укупно	16.917,7	100,0	13.046,9	100,0	8.024,3	100,0	7.740,9	100,0	45,8

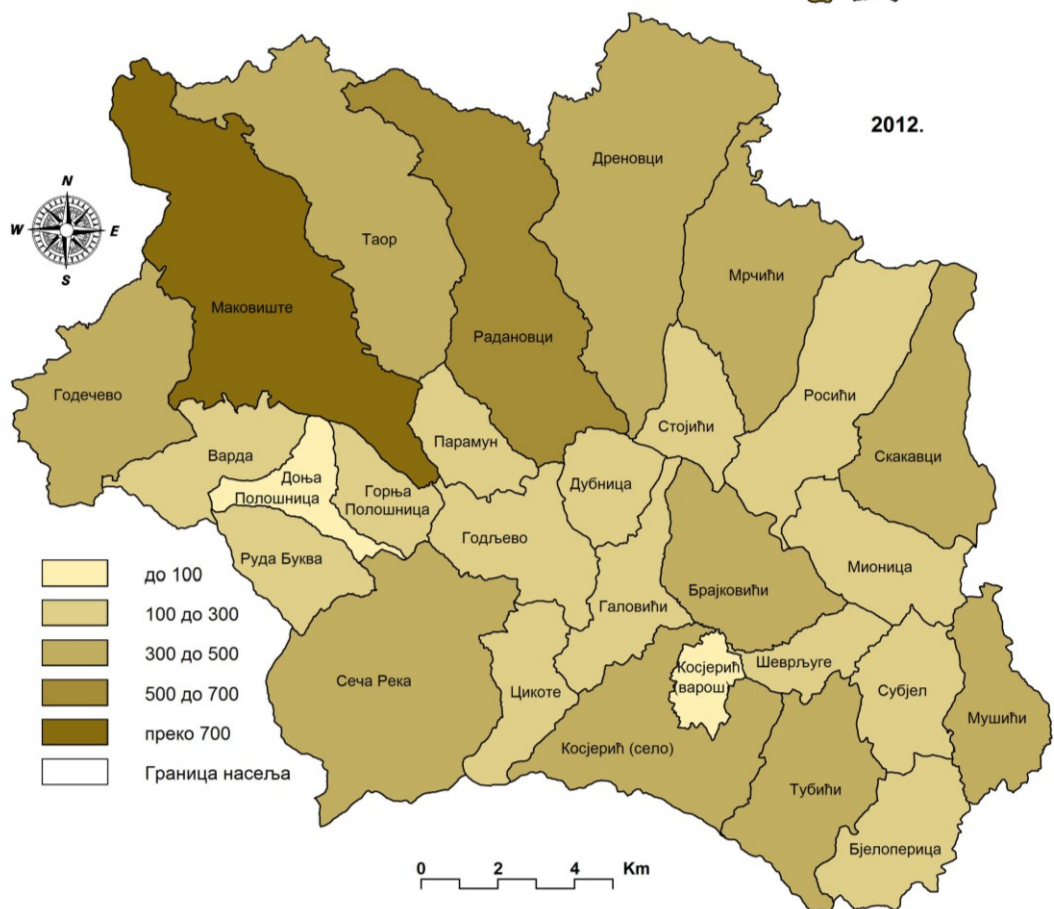
Извор: ауторска обрада података пописа становништва 1981–2002. и пописа пољопривреде 2012. године.

Број условних грла на 100 ха пољопривредне површине указује на продуктивност и интензитет коришћења земљишта у сточарству (карте 30 и 31). У Српској Црној Гори овај показатељ је у анализираном периоду смањен са 68,6 на 35,6. Смањење је изражено у свим насељима, изузев Мрчића и Скакаваца у којима је повећање условљено редукијом пашњака и њиховог превођења у шуме. Број условних грла на 100 ха пољопривредног земљишта 2011. године кретао се од 61,1 у Мрчићима и Мушићима до 20,7 у Галовићима.

Наведени подаци указују да се повољни агроколошки услови за интензивну сточарску производњу све слабије користе. У другој деценији 21. века, сточни фонд у Српској Црној Гори је не само испод потенцијала локалне крмне основе, већ и испод агроколошких норматива за очување квалитета природних травњака, од најмање 40 условних грла на 100 ха пољопривредне површине. Применом ових норматива неопходно је повећати сточни фонд на најмање 8.700 условних грла, уместо садашњих 7.740. Тиме би се обезбедило очување агроколошког потенцијала терена са неповољним условима за ратарску производњу.

Због депопулације и недостатка радне снаге, не постоје услови да се у Српској Црној Гори сточарство врати на некадашњи ниво, али га је могуће учинити једним од значајнијих извора прихода сеоског становништва. Пашњаци се екстензивно користе, али отварањем савремених фарми њихова продуктивност се може увећати. На то указују и резултати теренских истраживања, према којима су поједина млађа сеоска домаћинства спремна да улажу у сточарство, ако им се обезбеде основни услови да живе од свог рада, пре свега сигуран откуп. За отварање мини-фарми заинтересована су ситна газдинства у свим селима, највише у Маковишту, Сечој Реци, Дреновцима, Радановцима и селу Косјерић. Поред давања кредита за подизање мини-фарми, неопходно је повећати број грла и побољшати расни састав стоке. Приоритет мора бити развој

³⁵ За превођење различитих врста стоке на вредност условних грла коришћени су стандардни коефицијенти: за говеда 0,8, свиње 0,25, овце 0,1 и живину 0,005 (Kostrowicki & Szyrmer, 1990).

Карте 30. и 31. Број условних грла на 100 ха пољопривредне површине 1981. и 2012. године

сточарства у брдско-планинском делу регије, где постоје идеални агроеколошки услови за производњу здраве хране. Тиме би се плодне површине у речним долинама сачувале за земљорадњу, а младо становништво задржало у брдско-планинском делу регије. На тај начин повећао би се степен искоришћености ливада и пашњака, а сточарство би постало један од фактора равномернијег регионалног развоја и демографске ревитализације брдско-планинских села.

5.2.7. Мере унапређења пољопривреде

Све до осме деценије 20. века пољопривредна производња у Српској Црној Гори се заснивала на примитивној обради земље и поликултури, на шта су пресудно утицали уситњеност земљишног фонда, неповерљивост становништва према иновацијама и скромна улагања у пољопривреду. После Другог светског рата дошло је до значајног интензивирања пољопривредне производње. То се огледа у знатном повећању приноса биљних култура по јединици површине и сточарских производа по грлу стоке, иако је у већини грана пољопривреде дошло до смањења укупних приноса. Осавремењивање пољопривреде омогућено је применом савремене механизације и вештачких ђубрива, наводњавањем и увођењем високопродуктивних сорти.

До средине 20. века пољопривредна **механизација** у Српској Црној Гори била је изразито примитивна, што је, уз одсуство агротехничких мера, условљавало веома скромне приносе у свим гранама пољопривреде. Тек 1949. године учињени су први кораци на унапређењу механизације пољопривреде, када су преко земљорадничких задруга индивидуална газдинства у Црногорском срезу набављала плугове, сејалице за кукуруз, воћне прскалице итд. (Мисаиловић, 1981). Први трактори појавили су се крајем 50-их година 20. века. Поседовале су их земљорадничке задруге, док су индивидуални пољопривредници земљу и даље обрађивали плуговима.

Табела 87. Промене броја трактора 1979–2012. године

година	1979	1981	1991	1999	2012
број трактора	361	468	1.561	1.052	2.190

Извор: Misailović, 1981; Popis stanovništva 1981, tabela 195; Попис становништва 1991, књ. 8; Шеварлић и Тодоровић, 2004; Попис пољопривреде 2012, књ. 1.

Од 70-их година 20. века долази до брзог побољшања у опремљености пољопривредном механизацијом. Захваљујући повољним кредитима, многа домаћинства су куповала тракторе, који су потискивали сточну вучу у обради земље. Процес техничког опремања био је најизразитији у периоду 1981–1991. године, када је број трактора увећан са 468 на 1.561 (табела 87). Први комбајни појавили су се 70-их година 20. века. Поседовање пољопривредних машина дуго је представљало ствар престижа, па је техничка опремљеност појединих газдинстава превазилазила потребе. Газдинства у Српској Црној Гори су 2012. године поседовала 2.190 трактора и 82 комбајна, па

је у квантитативном погледу опремљеност механизацијом задовољавајућа. Три четвртине (74,3%) газдинстава поседује свој трактор (Попис пољопривреде 2012, књ. 1).

Међутим, иако је механизација значајно унапредила пољопривредну производњу у регији и скратила време обављања радова, ефикасност њеног коришћења је на ниском нивоу. Највеће ограничење представља дотрајалост трактора који су углавном купљени пре више од две деценије, а нови нису набављени због ниског стандарда пољопривредника. То потврђује и податак да је 2012. године 96,3% трактора и 97,6% комбајна у регији било старије од 10 година (Попис пољопривреде 2012, књ. 1). Према запажањима на терену, најсавременије пољопривредне машине поседују газдинства која су се специјализовала у тржишној производњи. Поред дотрајалости, употреба механизације је за многа газдинства скупа и нерационална због расцепканих парцела, које се често налазе и на већим нагибима. Чак и 2015. године се у удаљеним засеоцима повленичких села може видети обрада земље уз помоћ воловске и коњске запреге.

Поред примене савремене механизације, напредак у пољопривреди остварен је и применом хемијских средстава и **минералних ђубрива**. До средине 20. века за повећање плодности земљишта у Српској Црној Гори коришћен је само стајњак. Њиве су ђубрене скоро сваке године, ливаде повремено, а воћњаци веома ретко. Употреба вештачких ђубрива била је незнатна, што је последица слабе куповне моћи сеоских газдинстава и недовољне свести о потреби њиховог коришћења.

После Другог светског рата коришћење вештачких ђубрива је најпре заживело на задружним економијама у Радановцима, Сечој Реци, Брајковићима и Годечеву (Мишаиловић, 1981). У наредним деценијама дистрибуцију вештачких ђубрива вршиле су земљорадничке задруге. Највећа потрошња хемијских средстава забележена је 1986. године, када је кооперантима испоручена 4.131 t вештачких ђубрива (Општине у Србији 1987). Због кризе у раду задруга снабдевање хемијским средствима 90-их година 20. века је смањено, што се негативно одразило на обим производње.

У Српској Црној Гори минерална ђубрива су се 2012. године користила на 3.306 ha, а стајњак на 2.685 ha. Средствима за заштиту биља третира се 1.732 ha, углавном воћњака и површина под кромпиром (Попис пољопривреде 2012, књ. 1). Подаци са терена указују да се хемизација највише користи у малинарству. Према подацима Фонда за развој пољопривреде општине Косјерић, хемијска средства се често употребљавају у прекомерним количинама, што доводи до загађивања земљишта и подземних вода фенолима и тешким металима, утиче на смањивање плодности земљишта и већу подложност биљака на болести.

У циљу заштите земљишног покривача, локални Фонд за развој пољопривреде уз стручну помоћ Пољопривредне саветодавне службе из Ужица врши бесплатне анализе узорака земљишта, ради утврђивања оптималног начина коришћења и адекват-

не употребе хемијских средстава. Најчешће се примењују мере калцизације киселих земљишта, уношење фосфора, калијума и кречног материјала и обогаћивање органским материјама (Општина Косјерић, 2010). У циљу одрживости пољопривредне производње у Српској Црној Гори, у будућности се коришћење хемијских средстава мора строго контролисати, у складу са физичко-хемијским особинама земљишта и потребама појединих култура.

Наводњавање пољопривредног земљишта у регији има дугу традицију, чији зачеци се везују за средњовековну жупу Црну Гору (Лапчевић, 1922). Средином 20. века коришћена је примитивна мрежа јазова. Правих мелиорационих система није било, што потврђује и податак да је у регији 1979. године постојала само једна модерна пумпа за наводњавање (Misailović, 1981).

И на почетку 21. века хидромелиорација пољопривредних површина у Српској Црној Гори је највећим делом екстензивна. Ручно грађени јазови и канали, стари више од 50 година, и данас се користе, иако су у великој мери зависни од падавина. Многи јазови су у лошем стању, а употребљавају се и за напајање стоке. Површинске воде се користе за наводњавање парцела у долинама Скрапежа, Кладорубе, Сече реке и других токова, а мештани Росића користе и воде новоизграђене мини-акумулације. У атарима села Косјерић, Брајковића, Бјелоперице и Тубића велике количине воде се троше за наводњавање поља кукуруза и пластеника под поврћем, што за време сушних летњих месеци повремено изазива смањивање протицаја Скрапежа.

У Српској Црној Гори 2012. године наводњавање као агротехничка мера се недовољно користи. Заступљено је на 160 ha, што чини само 1,2% коришћених површина. Највише се примењује у воћарству и производњи жита и силажног кукуруза. Од укупних површина ораница наводњава се 2,6%, а воћњака 4,0%. Савремени систем „кап по кап” се примењује на само 22,8% наводњаваних површина, највише у производњи јагодичастог воћа. Коришћење воде је нерационално, о чему сведочи и податак да се на 24,9% наводњаваних површина користи пијаћа вода из водовода (Попис пољопривреде 2012, књ. 1).

Иако су потребе за наводњавањем пољопривредних површина у сушним годинама веома изражене, ни у другој деценији 21. века у Српској Црној Гори нема планских улагања у изградњу мелиорационих система, већ је све препуштено иницијативи појединаца. Поред финансијских тешкоћа, уситњени и расцепкани поседе додатно покупују ширу примену ове агротехничке мере. Перспектива искоришћавања вода је у изградњи вишенаменске акумулације на Сечој реци, која би у сушном периоду обезбедила значајну количину воде за пољопривредне културе.

Видно унапређење пољопривредне производње у Српској Црној Гори после Другог светског рата постигнуто је **селекцијом и укрштањем биљних сорти и зоотех-**

ничким мерама. Најзначајније промене су извршене у производњи воћа, где су уз стручну помоћ чачанског Института за воћарство уведене високопродуктивне сорте шљива, јабука, малина и другог воћа. Традиционалне сорте пшенице и кукуруза замењене су високопродуктивним, претежно страним, или из домаћих института у Новом Саду и Земун Пољу. Остварени су и добри резултати у побољшању расног састава стоке и санитарно-ветеринарској заштити, нарочито од 70-их година 20. века. Последњих година сарадња са Институтом за крмно биље из Крушевца утицала је на унапређење производње сточне хране и приноса млека на огледним газдинствима из Маковишта и Радановаца.

У сарадњи локалног Фонда за развој пољопривреде и Пољопривредне саветодавне службе из Ужица, у Српској Црној Гори је 2012. године почело формирање мреже аутоматских метеоролошких станица, са софтвером за рану дијагностику и прогнозу појаве биљних болести и штеточина, као и алармирање у случају појаве мраза. Према подацима добијеним на терену, станице су постављене у Варди, Сечој Реци и Маковишту, са инсталираним програмима за праћење болести малине, јабуке и кромпира. Иако су на овај начин већ остварени добри резултати (правилно третирање биљака хемијским средствима), даље ширење мреже агрометеоролошких станица је лимитирано високом ценом и малим бројем газдинстава која испуњавају услове.

Наведени подаци указују да су у осавремењивању пољопривредне производње у Српској Црној Гори најбољи резултати остварени у начину обраде земље, коришћењу вештачких ђубрива и увођењу нових сорти биљака и животиња, што је омогућило повећање пољопривредне производње. У наредном периоду приоритетне мере биће везане за набавку модерне механизације, повећање наводњаваних површина и већу примену савремених научно-технолошких достигнућа у тржишно оријентисаној воћарској и сточарској производњи.

5.2.8. Носиоци развоја пољопривреде

Иако се готово целокупна пољопривредна производња у Српској Црној Гори током друге половине 20. века одвијала на индивидуалним газдинствима, носиоци развоја биле су друштвене организације – земљорадничке задруге и пољопривредно предузеће „Повлен“. У циљу унапређења аграра, 1949. године основане су сељачке радне задруге у Варди, селу Косјерић и Мрчићима и задружне економије у Радановцима, Сечој Реци, Брајковићима и Годечеву. Због малих поседа, слабе опремљености механизацијом и недостатка стручног кадра, сељачке радне задруге и економије нису могле да реше проблем екстензивности и значајније унапреде пољопривредну производњу. На њима је уместо специјализације било заступљено „сваштарење“, а производни резултати су често били лошији него на индивидуалним газдинствима.

Сељачке радне задруге су расформиране 1953. године. Наследиле су из земљорадничке задруге, основане у Субјелу, Радановцима, Годечеву, Сечој Реци, Тубићима, Доњој и Горњој Ражани, Маковишту, Варди, Годљеву, Парамуну, Таору и селу Косјерић (Челиковић, 1997). Њихова основна функција састојала се у организовању кооперације са индивидуалним произвођачима, од набавке семена, сточне хране, пољопривредних машина и вештачког ђубрива, преко едукације пољопривредника, спровођења ветеринарске заштите, до обезбеђивања откупа. За релативно кратко време предузете мере дале су запажене резултате у повећању просечних приноса, посебно у воћарству и сточарству. Међутим, иако им назив наглашава оријентацију ка пољопривредној производњи, већина задруга је опстајала бавећи се трговином као главним извором прихода. Задруге су по селима оснивале прве продавнице, што је допринело квалитетнијем снабдевању домаћинстава робом широке потрошње.

Крупне промене у друштвеном сектору пољопривреде наступиле су 60-их година 20. века, када долази до спајања задруга у веће организационе јединице. Спајањем земљорадничких задруга из Горње и Доње Ражане 1961. године формирана је Земљорадничка задруга „Ражана“. Све остале задруге су у периоду 1967–1973. године постале радне јединице друштвеног предузећа „Повлен“ из Косјерића (Челиковић, 2012). Циљ ове интеграције био је обједињавање сировинске базе са прерађивачким капацитетима и стварање услова за тржишно оријентисану производњу.

Пољопривредно предузеће „Повлен“ је од 60-их година до краја 20. века било носилац развоја пољопривреде у Српској Црној Гори. Основано је 1953. године као самостално предузеће, а 1970. године је припојено трговинском предузећу „Воћаркоп – Унион“ из Београда, у чијем саставу је остало све до прекида рада. Основна делатност „Повлена“ била је пољопривредна производња на сопственој економији и земљишту удружених коопераната, а споредне активности су се односиле на прераду пољопривредних производа, трговину на велико и мало, транспорт итд.

Током 70-их и 80-их година 20. века „Повлен“ је утицао на напредак пољопривреде у Српској Црној Гори, нарочито у погледу увођења нових биљних сорти, производње крмног биља и малина, измене расног састава стоке, изградње савремених товилишта, набавке механизације и агрохемијских средстава, обезбеђивања повољних кредита итд. Посебан значај „Повлена“ за развој села у регији огледа се у организовању откупа шљива, млека и других производа. У том циљу саграђени су откупни магацини и задружни домови у већини сеоских насеља. Поред откупа за „Будимку“ из Пожеге и „Србијанку“ из Ваљева, „Повлен“ је подигао и прве прерађивачке капацитете у Српској Црној Гори (производња ракије и воћних сокова, хладњача за воће). За успешну сарадњу са кооперантима, ова радна организација је 1988. године добила плакету Савеза синдиката Србије.

Унапређењу пољопривредне производње у североисточном делу Српске Црне Горе (Ражански басен) током друге половине 20. века највише је допринела **Земљорадничка задруга „Ражана”** из Мрчића. То је била једина задруга у регији која није пословала у саставу „Повлена”. Поседовала је 90 ha пољопривредног земљишта (Стојановић Б. и др., 1996), четири откупна магацина, сушару, шест продавница и бензинску пумпу. „Ражана” је 70-их година 20. века подигла индустријску кланицу и хладњачу за воће, што је подстакло унапређење сточарства и воћарства у Ражанском басену. Сарадња са кооперантима била је нарочито изражена у периоду 1985–1990. године, посебно у производњи малине, тову јунади, набавци расних грла стоке, откупу млека, сира, кајмака и ракије. Сарадњу са пољопривредним произвођачима у северном делу Српске Црне Горе остваривала је и „Србијанка” из Ваљева, која је 1970. године у Маковишту отворила радну јединицу. Најбоље резултате је постигла у развоју малинарства у повленским селима.

У последњој деценији 20. века економски и организациони проблеми у пословању друштвеног сектора пољопривреде дошли су до пуног изражаја. Економска блокада и губитак тржишта утицали је на смањење свих облика кооперације са произвођачима. „Повлен” и „Ражана” су остали без извора финансирања и могућности кредитирања пољопривредних произвођача. Дошло је до наглог пада откупа пољопривредних производа, а задружно земљиште је враћено некадашњим власницима. Након неуспешних покушаја власничке трансформације, „Повлен” и „Ражана” су после стечаја угашени 2007. године, а њихова имовина је продата приватним лицима.

Упоредо са пропадањем дотадашњих носилаца развоја пољопривреде, у Српској Црној Гори дошло је до оснивања нових земљорадничких задруга. У Варди је 1992. године основала задруга која је пословала са 100 коопераната из села Српске Црне Горе и Подриња. До 2004. године задруге су обновљене и у селу Косјерић, Маковишту, Годечеву, Сечој Реци, Мионици и Таору. Активност ових удружења била је на ниском нивоу и углавном се односила на обезбеђивање репроматеријала и посредовање између произвођача и купаца. Већина задруга је лоше пословала због малог броја чланова, непостојања стабилног извора финансирања и несигурног пласмана производа, па су најчешће после неколико година рада затваране. Тако је нпр. задруга из Варде престала са радом 2003. године, а задруга из Таора 2010. године.

Према подацима из 2014. године, у Српској Црној Гори постоје следећа удружења пољопривредних произвођача: земљорадничке задруге „Ражанка” из Мрчића и „Ромилдеф” из Косјерића, удружења произвођача малина „Црвено злато” из Маковишта и „Боровац” из Варде, удружење произвођача печурака „Шитакe” из Бјелоперице, пољопривредно-туристичко удружење „Ера” из Мрчића и сточарска задруга „Виртемберг” из Косјерића. Иако формирање првих специјализованих воћарских и сточарских зад-

руга и мешовитих аграрно-туристичких удружења представља позитиван тренд, већина њих постоји само формално, јер недостатак обртног капитала представља главни ограничавајући фактор. Резултати удруженог наступа на тржишту нису видљиви, а пракса индивидуалног и уситњеног пласмана пољопривредних производа се наставља. Поједина удружења више подсећају на приватна предузећа него на задруге, јер због недостатка финансија у планове нису укључени кооперанти и примање нових чланова.

Имајући у виду немогућност пољопривредних удружења у Српској Црној Гори да финансирају програме руралног развоја, 2009. године је формиран **Фонд за развој пољопривреде** Општине Косјерић. Основне активности овог фонда односе се на кредитирање пољопривредних произвођача, вештачко осемењавање, набавку воћних садница и товне јунади, субвенционисање пчеларства и млечног говедарства и едукацију пољопривредника. Значајна пажња је посвећена и успостављању сарадње са стручним институцијама (Институт за воћарство из Чачка, Институт за крмно биље из Крушевца и Саветодавна пољопривредна служба из Ужица), модернизацији противградне заштите и уређењу пољопривредног земљишта.

Наведени подаци указују да после гашења „Повлена” и „Ражане” у Српској Црној Гори не постоје субјекти који могу у већој мери допринети унапређивању пољопривредне производње. Струковна удружења и задруге засноване на савременим тржишним принципима су још увек у почетној фази развоја, а буџет Фонда за развој пољопривреде је скроман и недовољан. У таквим условима, главни носиоци развоја пољопривреде у регији постала су приватна индустријска предузећа („Дестилерија Зарић”, „Дивчибарац” и хладњаче), која кроз откуп воћа и стоке омогућавају економску одрживост индивидуалних газдинстава. У циљу развоја савремене тржишно оријентисане пољопривреде, потребно је остварити већи степен удруживања у интересне асоцијације ради специјализације, модернизовања производње, контроле квалитета и маркетинга, као и њихово трајно повезивање са сектором прераде.

5.3. ПРОМЕНЕ У РАЗВОЈУ ШУМАРСТВА

Шуме представљају најзначајнији биогеографски природни потенцијал Српске Црне Горе. У прошлости је највећи део регије био покривен густим шумама. Многи топоними указују на некадашње распрострањење шума (Букови, Руда Буква, Дубница, Борак, Субјел, Јелова гора итд.). По Д. Герзићу (1978), регија је и добила назив по богатим шумама, које су у средњем веку заузимале велике површине.

Од краја 18. века брз пораст броја становника условио је смањивање шумског покривача. Ради добијања пољопривредног земљишта, грађевинског материјала и огревног дрвета, динарски досељеници су крчили шуме, што је на многим локалитетима довело до јаке ерозије (Танасијевић и др., 1966). Све до средине 20. века шуме су не-

плански уништаване. Између два светска рата, услед прекомерног искоришћавања од стране концесионара, велики део државних шума био је девастиран (ШГ Ужице, 2012). Ради лакше експлоатације дрвета, у атару Таора је у петој деценији 20. века постојала шумска железница (Ђурић 1992, 1994).

Као резултат нерационалног газдовања и прекомерне сече, после Другог светског рата стање шума по саставу, узрасту и квалитету није било повољно. Изданачке шуме су 1980. године чиниле 80% свих шумских површина у регији, што је условило прираст дрвне масе од свега 2,5 m³/ha годишње. Стога је превођење изданаčkih шума у високи узгојни облик било један од главних циљева развоја шумарства у другој половини 20. века.

После Другог светског рата предузете су мере за рационалније искоришћавање шума и њихову заштиту. Државне шуме у Српској Црној Гори биле су под управом Шумског газдинства из Ужица. У оквиру овог газдинства, 1956. године формирана је Шумска управа „Косјерић”, са три газдинске јединице: „Букови”, „Јеље – Тавник” и „Маљен – Ридови”. Од 1991. године Шумска управа „Косјерић” послује у саставу Јавног предузећа „Србијашуме” и газдује државним шумама у северном делу Тарско-златиборског шумског подручја. Поред државних шума у Српској Црној Гори, ова шумска управа газдује и мањим деловима шума на простору Пожешке котлине, Лужнице и Ваљевске Подгорине (ЈР Србијашуме, 2007; ШГ Ужице, 2012, 2013). Број запослених у шумској управи се са модернизацијом непрекидно смањивао, са 56 радника 1961. године, на 22 радника 2014. године. Основне активности шумске управе везане су за пошумљавање, узгој, негу, заштиту и коришћење шума и споредних шумских ресурса, градњу шумских путева, узгој ловне дивљачи и заштиту земљишта од ерозије.

Табела 88. Газдинске јединице Шумске управе „Косјерић” на територији Српске Црне Горе

газдинска јединица	Букови	Јеље – Тавник	Маљен – Ридови	укупно
површина (ha)	1.996	1.329	2.568	5.893
природне високе шуме (%)	47,6	8,5	36,3	33,8
вештачке високе шуме (%)	17,6	33,9	46,8	34,0
изданачке шуме (%)	20,1	37,2	1,8	16,0
шикаре (%)	9,3	11,9	2,4	6,9
необрасло земљиште (%)	5,5	8,5	12,7	9,3
укупна запремина дрвне масе (m ³)	412.102,4	150.955,4	277.059,8	840.117,6
просечна запремина дрвне масе (m ³ /ha)	218,5	124,2	123,6	157,2
укупан годишњи прираст дрвне масе (m ³ /ha)	9.874,7	4.250,6	8.709,2	22.834,5
просечан годишњи прираст дрвне масе (m ³ /ha)	5,2	3,5	3,9	4,3

Извор: ЈР Србијашуме, 2007; ШГ Ужице, 2012, 2013

Шуме у државном власништву имају велику економску вредност, јер су у њима очуване чисте састојине са квалитетним стаблима букве и црног бора. Оне су главни носиоци прираста дрвне масе и развоја шумарства у Српској Црној Гори. Највеће шумске површине у државном власништву јављају се у атарима Дреноваца, Мрчића, Росића, Скакаваца и Таора.

У структури државних шума високе састојине обухватају две трећине (67,8%) површина. Изданацке шуме које имају мању економску вредност учествују са 16,0%, шикаре са 6,9% а необрасло земљиште са 9,3% (табела 88). Најбоље стање шума је у газдинској јединици „Маљен – Ридови”, где високе шуме чине 83,1% свих састојина. Укупна запремина дрвне масе у државним шумама износи 840.117,6 m³, а просечна 157,2 m³/ha. Релативно мала просечна запремина последица је некадашњег неконтролисаног крчења и указује на велико учешће шумских култура, које још нису достигле пуну зрелост. Просечан годишњи прираст дрвне масе је низак (4,3 m³/ha), али се континуирано повећава услед старења вештачких састојина четинара и мелиорација изданацких и деградираних шума. Према овим показатељима, најквалитетније шуме се јављају у газдинској јединици „Букови”, где су просечна запремина дрвне масе (218,5 m³/ha) и годишњи прираст (5,2 m³/ha) највећи у регији.

У државним шумама Српске Црне Горе по запремини доминирају буква (41,1%) и црни бор (38,3%). У газдинским јединицама „Букови” и „Јеље – Тавник” највише је заступљена буква са 64,5%, односно 51,1% запремине, уз значајну заступљеност храста, црног бора и смрче. Најквалитетније четинарске шуме се јављају у „Маљен – Ридовима”, где изразито доминирају засади црног и белог бора (98,2% запремине), са бројним високим и крупним стаблима (табела 89).

Табела 89. Запремински састав државних шума

газдинска јединица	Букови	Јеље – Тавник	Маљен – Ридови	укупно
буква	64,8	51,1	0,5	41,1
храст	11,4	12,1	0,2	7,9
остали лишћари	6,5	1,5	1,1	3,8
лишћари укупно	82,7	64,7	1,8	52,8
црни бор	10,1	18,4	91,1	38,3
бели бор	1,4	2,2	7,1	3,4
смрча	2,9	14,4	-	4,0
остали четинари	2,9	0,3	-	1,5
четинари укупно	17,3	35,3	98,2	47,2

Извор: ЈР Србијашуме, 2007; ШГ Ужице, 2012, 2013

О стању приватних шума брину се њихови власници, најчешће на екстензиван начин. Због нерационалног газдовања, продуктивност ових шума је знатно испод стварних могућности, због чега немају већи економски значај. Претежно су ниске и неуређене, са великим површинама лоших техничких карактеристика и мале естетске вредности. Одликују се малом дрвном масом и запреминским прирастом, а власници их углавном користе за добијање огревног дрвета. Здравствено стање шума у приватној својини је лоше, јер се мере неге и заштите слабо примењују. Отежаном газдовању ових шума доприноси и велика уситњеност поседа (20.309 парцела у власништву 3.500 лица) (РГЗ, 2014).

Готово свако сеоско домаћинство поседује забран за снабдевање огревном дрвем. Приватне шуме су најугроженије поред путева, у речним долинама и у близини насеља, где су најповољнији услови експлоатације. На Повлену и Црнокоси налазе се најквалитетније приватне шуме, са очуваним високим састојинама, које се не секу због неповољних услова транспорта дрвета. Ове шуме су најзаступљеније у атарима Маковишта, Радановаца, Таора и Сече Реке. Због прекомерне сече, на појединим локалитетима долази до интензивирања ерозије и појаве јаруга. Стога приватне шуме по економском значају далеко заостају за државним, и њиховом експлоатацијом становништво не остварује значајније приходе.

Заштита шума у Српској Црној Гори се врши плански, са циљем спречавања не-легалне сече, пожара и сушења стабала. Према подацима добијеним у Шумској управи „Косјерић”, редовно се врше санитарне и проредне сече, а храстове шуме се третирају инсектицидима. „Србијашуме” су у атару Росића 2012. године изградиле вештачку акумулацију, чија се вода користи за гашење шумских пожара. У циљу обнове шума и заштите од ерозије, сваке године се врши пошумљавање. У периоду после Другог светског рата предузете су обимне акције пошумљавања голети које су настале крчењем у 19. веку. Већ 1946. године формиран су расадници у Мрчићима и Брајковићима за производњу садница четинара (Јевтић Ј., 2013; Мисаиловић, 1981).

У периоду 1973–2013. године пошумљено је 3.226 ха земљишта, што чини 8,4% укупне површине регије. У структури засада доминирају четинари са 91,3% пошумљених површина, док је лишћарским врстама засађено 8,7% (табела 90). На Буковима, Козомору, Вучјем мрамору и Росићким странама четинари су сађени на оголићеним серпентинитско-перидотитским земљиштима подложним ерозији. Вештачке четинарске шуме су подизане и на местима где су претходно посечене лишћарске шуме (Бјелановић, 2007; Стојановић Љ. и др., 2008, 2009). Пошумљавање је било најинтензивније у осмој деценији 20. века, када је годишње подизано 271 ха нових шума. У рекордној 1977. години пошумљено је 688 ха. Поред шумске управе, значајну улогу у пошумљавању имали су и друштвено предузеће „Кофеникс” – радна јединица за озелењавање³⁶ и Горанска организација општине Косјерић, која је појединих година пошумљавала до 300 ха голети.

У периоду 2004–2013. године просечно се годишње пошумљава свега 5 ха (табела 90), јер је већина погодних површина већ преведена у шуме. У периоду 2008–2013. године највећу акцију пошумљавања спровела је Фабрика цемента „Титан” (засади Панчићеве оморике, бора, јове и јавора), у циљу рекултивације површинских копова,

³⁶ Поред пошумљавања у Српској Црној Гори, „Кофеникс” је 1970–их година извео обимне радове на стварању заштитних зелених појасева дуж железничке пруге Београд – Бар и ауто-пута Београд – Ниш. „Кофеникс” је стекао међународну репутацију учешћем у Гарабули пројекту (*Garaboulli agricultural project*) у Либији 1974. године, када је подигнут диновски заштитни зелени појас дужине 80 km и ширине 35 km (Misailović, 1981).

јаловишта и депонија шљаке. Према постојећем Просторном плану општине Косјерић (Митровић Б. и др., 2012), у наредних 20 година предвиђено је повећање површине шума за 14%, углавном на рачун некористишеног пољопривредног земљишта, а мањим делом пошумљавањем преосталих голети на Радановачким ридовима.

Табела 90. Пошумљене површине 1973–2013. године (ха)

година	у шуми			ван шуме		
	укупно	лишћари	четинари	укупно	лишћари	четинари
1973	25	20	5	190	0	190
1978	10	5	5	172	20	152
1983	22	2	20	10	5	5
1988	6	3	3	2	0	2
1993	12	0	12	4	0	4
1998	4	0	4	5	0	5
2003	5	0	5	0	0	0
2008	6	0	6	28	5	23
2013	0	0	0	0	0	0
1973–2013	428	87	341	2.798	194	2.604

Извор: Општине у Србији 1974–2014.

По површини, шуме представљају водећу категорију коришћења земљишта у Српској Црној Гори. Тенденције промена после Другог светског рата су изразито позитивне, што се манифестује у континуираном повећању површина под шумама. Године 1947. шуме су захватале 26,2% површине регије, 1960. године 31,1% и 2014. године 39,1%, са тенденцијом даљег ширења (РГЗ, 2014). Повећавање шумских површина последица је обимних акција пошумљавања, али и природних сукцесија услед негативних демографских процеса. Ширење шума одвија се на рачун пољопривредног земљишта нижег бонитета, пре свега пашњака, нарочито на теренима већег нагиба.

Од 60–их година 20. века површине под шумама су увећане у атарима 22 насеља у регији. Промене су најизраженије у маљенским селима на северном и источном ободу Ражанског басена. Тако је у периоду 1960–2014. године у Мрчићима учешће шума у површини атара повећано са 19,3% на 64,8% (табела 91). Интензивно пошумљавање забележено је и у атарима Скакаваца (са 18,1% на 49,8%), Росића (са 27,1% на 54,2%) и Мионице (са 17,3% на 40,9%), у Брајковићима на северном ободу Косјерићке котлине (са 12,8% на 31,5%) и Парамуну (са 23,5% на 37,1%). Ширење шума везано је за државна газдинства Шумске управе „Косјерић”. У периоду 1960–2014. године површина државних шума повећана је за 75,6%, а приватних за 4,7%, што указује на разлике у начину газдовања (табела 92). Нпр. само у периоду 2003–2012. године у Газдинској јединици „Јеле – Тавник” шумске површине су увећане за 17,1% (ШГ Ужице, 2013).

Године 2014. више од 50% шумског земљишта у укупном имали су Мрчићи, Дреновци и Росићи, а 40–50% Скакавци, Таор, Горња Полошница, Радановци и Мионица. Најоголићенији су атари Косјерића, Стојића, Шеврљуга и Цикота (табела 91). Највећи

шумски комплекси са више од 1.000 ha јављају се у атарима Дреноваца, Таора, Мрчића, Радановаца, Маковишта и Сече Реке (РГЗ, 2014).

Повећавање шумских површина утицало је на значајне промене њихове власничке структуре. Државном сектору је 1960. године припадало 29,8% шума, а 2014. године 41,6% (табела 92). Ове промене нису резултат промене власништва, већ конверзије пашњака у шуме у државним газдинствима. У североисточном делу регије учешће друштвеног сектора у шумским површинама прелази 50% у атарима Скакаваца, Мрчића, Росића, Дреноваца, Брајковића и Мионице. На другој страни, у атарима Шеврљуга, Цикота, Тубића, Горње и Доње Полошнице приватном сектору припада више од 99% шума (РГЗ, 2014).

Табела 91. Удео шума у укупној површини 1960. и 2014. године (%)

насеље	1960	2014	насеље	1960	2014
Бјелоперица	38,6	38,1	Мушићи	23,0	28,4
Брајковићи	12,8	31,5	Парамун	23,5	37,1
Варда	30,3	30,6	Радановци	34,3	41,5
Галовићи	27,0	30,8	Росићи	27,1	54,2
Годчево	30,4	33,0	Руда Буква	35,3	38,6
Годљево	29,3	29,7	Сеча Река	38,0	36,4
Горња Полошница	42,8	42,4	Скакавци	18,1	49,8
Доња Полошница	28,4	29,3	Стојићи	10,5	17,0
Дреновци	55,9	57,1	Субјел	24,7	26,7
Дубница	27,3	27,8	Таор	36,5	43,9
Косјерић (варош) ³⁷	0,0	1,7	Тубићи	32,3	32,1
Косјерић (село)	29,9	36,0	Цикоте	25,4	26,5
Маковиште	28,7	31,0	Шеврљуге	26,6	25,4
Мионица	17,3	40,9	укупно	31,1	39,1
Мрчићи	19,3	64,8	сеоска насеља	31,1	39,4

Извор: РГЗ, 2014.

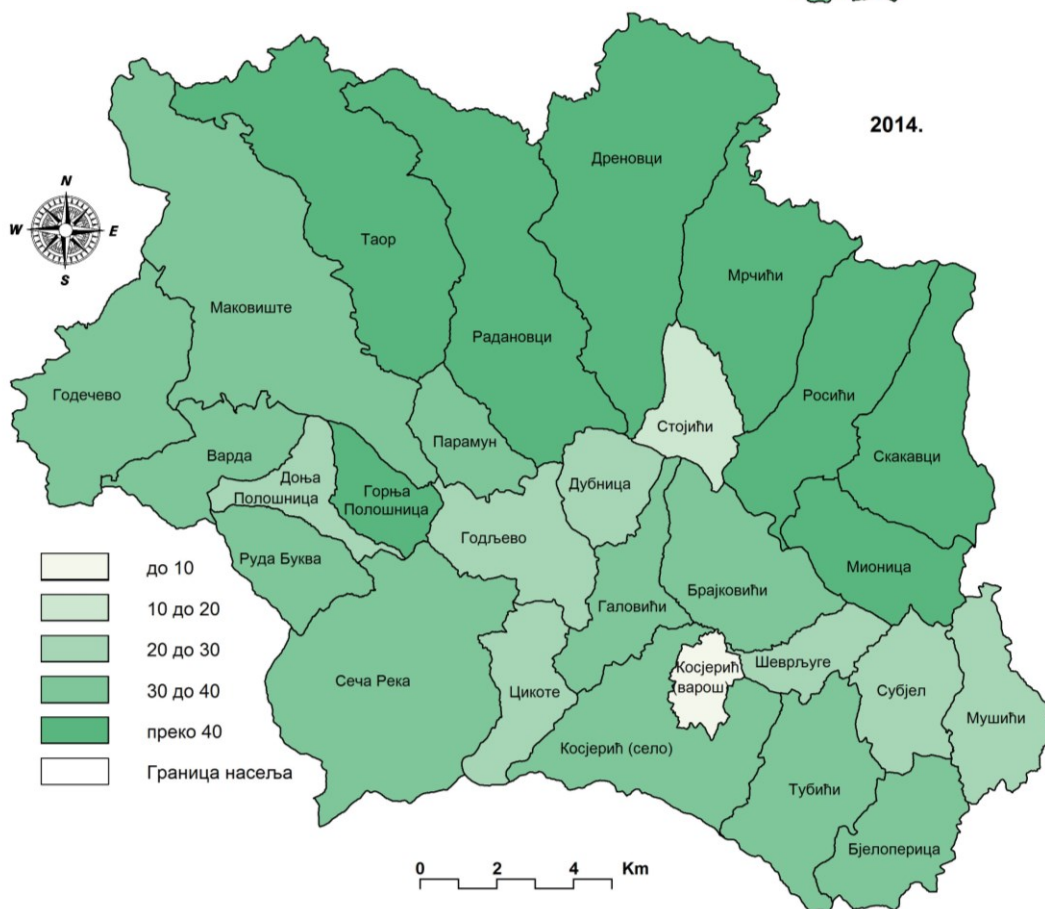
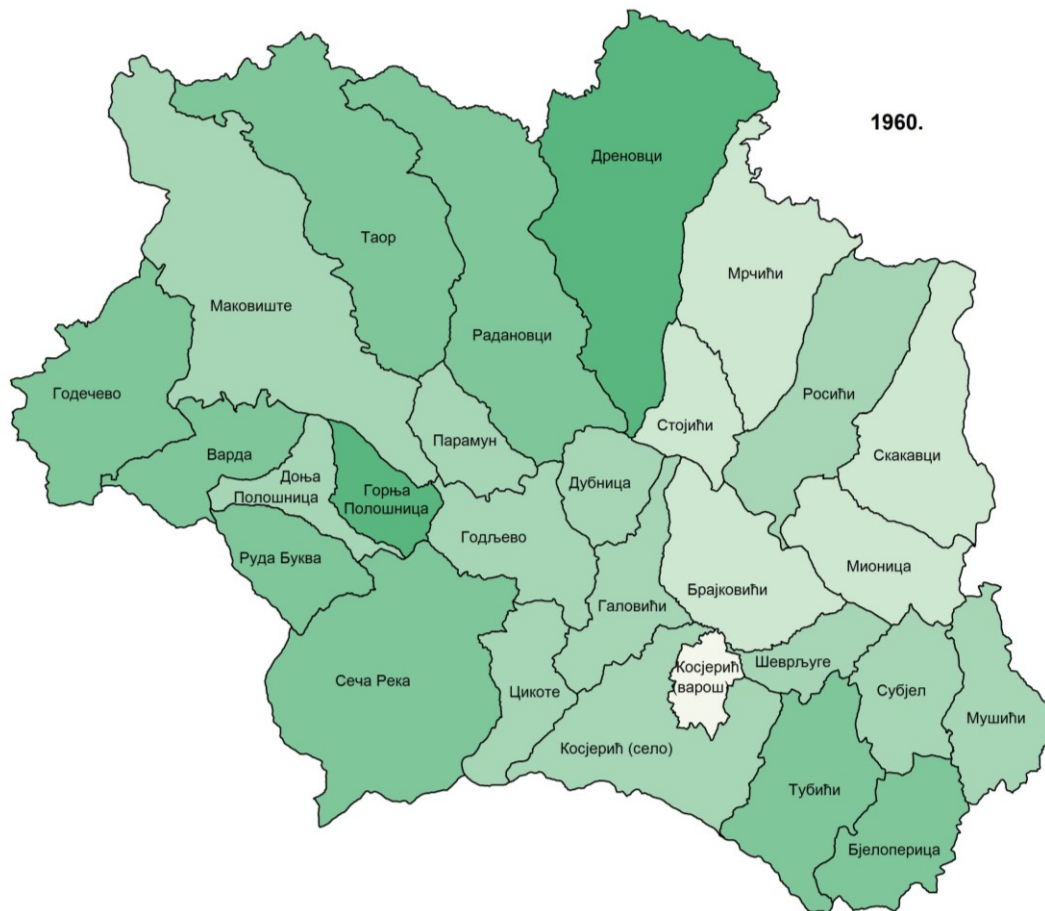
Стање шума пружа солидну основу за њихово полифункционално коришћење. За сада је економска функција доминантна (производња дрвета, а у мањој мери ловна привреда и сакупљање шумских плодова), мада су остварени ефекти мањи од потенцијалних. Током друге половине 20. века на значају је добила и заштитна функција шума, јер је обимним пошумљавањима дошло до регулације водног режима, смањења и заустављања ерозије на многим локалитетима. Стручњаци Шумарског факултета из Београда су 70-их година 20. века у атару Мрчића поставили огледне парцеле за проучавање рационализације проредних сеча (научно-истраживачка функција шума) (Вукин, 2009). Санитарно-хигијенска, туристичко-рекреативна, едукативна и друге функције шума тек треба да се адекватно афирмишу и валоризују.

Табела 92. Структура шумског покривача по власништву 1960. и 2014. године

година	укупно (ha)	%	приватна својина (ha)	%	остали облици својине (ha)	%
1960	11.999,8	31,1	8.417,5	70,2	3.573,3	29,8
2014	15.085,6	39,1	8.812,7	58,4	6.272,9	41,6

Извор: РГЗ, 2014.

³⁷ У атару Косјерића 1960. године није било шума. Када је атар административним путем проширен на рачун катастарске општине Село Косјерић, у његовом саставу се се појавиле и шумске површине.

Карте 32. и 33. Удео шума у површини атара 1960. и 2014. године (%)

Најзначајнија економска функција шума у регији је производња дрвне масе. Ова функција је најизраженија у газдинској јединици „Букови”, где се 71,8% шума користи за производњу техничког дрвета (JP Србијаšуме, 2007). У другој половини 20. века производна функција шума у Српској Црној Гори се сводила на добијање резане грађе и огревног дрвета. Ови производи су имали велику потражњу на домаћем тржишту, па је продаја дрвета постала уносна делатност. Производно-техничка база шумарства у овом периоду била је већа од локалних потреба, па се знатан део дрвне грађе извозио.

Табела 93. Посечена дрвна маса 1973–2013. године

година	укупно (m ³)			техничко дрво (%)		
	укупно	лишћари	четинари	укупно	лишћари	четинари
1973	16.778	15.961	817	18	15	85
1978	23.987	22.880	1.107	33	30	85
1983	23.525	21.963	1.562	32	29	69
1988	21.900	18.400	3.500	69	65	87
1993	15.451	14.692	759	12	8	80
1998	12.629	8.483	4.146	30	5	81
2003	19.244	18.192	1.052	12	7	100
2008	13.698	12.221	1.477	20	11	95
2013	11.173	10.334	839	16	10	85
1973–2013	799.619	700.819	98.800	35	28	85

Извор: Општине у Србији 1974–2014.

На територији Српске Црне Горе у периоду 1973–2013. године посечено је 799.619 m³ дрвета (табела 93). Износ сече је веома променљив, у зависности од тржишних услова. Према запажањима на терену, експлоатација дрвета и у 21. веку по обиму заостаје за пошумљавањем, што омогућава ширење шумског покривача. Сечи су подвргнуте старије природне састојине које се не могу спонтано подмладити, док се засади четинара још увек не користе у већој мери. Стога у структури посечене дрвне масе доминирају лишћарске врсте са 87,6%. У посматраном периоду само 35% посеченог дрвета искоришћено је као техничко дрво, али уз значајне разлике између лишћара и четинара. У структури посечених лишћара доминира огревно дрво са 72%, док се 85% посечених четинара користи као техничко дрво (углавном грађевинско) високог квалитета, али се због младости састојина ради о малој количини.

Мало учешће техничког дрвета у посеченој дрвној маси указује на нерационалну експлоатацију, нарочито у приватним шумама. Домаћинства која поседују веће шумске комплексе продајом огревног дрвета остварују додатне приходе. Ову појаву смо запазили у Маковишту, Годечеву, Таору, Дреновцима и Радановцима, где се током лета шуме секу и припремају дрва за продају. Огревно дрво се продаје на територији Српске Црне Горе, јер дужи транспорт повећава цену. Прекомерна експлоатација приватних шума посебно је била изражена у тешким економским условима крајем 20. века, када је дрвна грађа постала значајан извор прихода осиромашеног становништва.

Садашње потребе за техничким дрветом у регији су скромне, због неразвијености локалне дрвне индустрије. Стога је обим планираних сеча у последњих 10–ак година реализован са мање од 50% (Митровић Б. и др., 2012). Механичка обрада дрвета (ниже фазе прераде) врши се у оквиру мањих капацитета дрвопрерађивачке делатности. Године 2012. обрадом дрвета се бавило 41 газдинство, као споредним занимањем (стоваришта, столарске радионице, пилане и стругаре) (Попис пољопривреде 2012, књ. 2). Механички обрађено дрво пласира се на локално тржиште, али и у Београд, Ваљево, Ужице и Чачак. Највећи део техничког дрвета се извози у непрерађеном стању, тако да се добит не остварује у сразмери са потенцијалима.

Према запажањима на терену, у вишим деловима Српске Црне Горе некадашње крчевине поново обрастају шумом, услед напуштања земљорадње и старења становништва. Ова појава је најизраженија у атарима Таора, Радановаца, Варде и Сече Реке. С друге стране, поред путева и насеља шуме су највећим делом уништене, због повољних услова експлоатације и транспорта. Због тога је коришћењу, одржавању и заштити шума потребно посветити већу пажњу, водећи рачуна да се дрвна маса користи у сразмери са прирастом. У циљу унапређења ове делатности неопходно је интензивирање узгоја и стална нега четинарских засада, како би се обезбедио економичан раст дрвне масе. Један од приоритета односи се и на претварање изданаčkih шума у високе, као и подизање нових шума на парцелама које се више не користе у пољопривреди. Уз мере рационалног газдовања и заштиту животне средине, шуме представљају значајан природни потенцијал будућег економског и укупног регионалног развоја Српске Црне Горе.

5.4. ИНДУСТРИЈА – РАЗВОЈ И ГЕОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ

Индустрија је најзначајнији носилац промена просторно-функционалне структуре Српске Црне Горе у периоду после Другог светског рата. До 60–их година 20. века доминантну улогу у привреди регије имала је пољопривреда, док индустрија готово да није постојала. Првим индустријским објектом могу се сматрати пећи за печење магнезита у Ражани, подигнуте 1927. године (Савић М., 1934). Пошто је индустрија била потпуно неразвијена, становништво је пре Другог светског рата у потрази за сезонским запошљавањем одлазило у Ваљево, Обреновац и Београд (Misailović, 1981).

Као претече развоја индустрије, средином 20. века јављају се производно-занатске радионице. У Косјерићу је 1947. године основано Цигларско-црепарско предузеће „Гајеви“, које је поседовало прву електричну централу и млин у регији (Савић О., 1987). Педесетих година отварају се занатска дестилерија за производњу ракије, столарско предузеће „Јелова гора“ и обућарско предузеће „Занатлија“. „Гајеви“ и

„Јелова гора” су 1955. године припојени грађевинском предузећу „Град”, а обућарско предузеће је угашено 1969. године (Челиковић, 2012).

Ови објекти су представљали полуиндустријске радионице са ниским нивоом машинске обраде. На подизање правих индустријских објеката чекало се до 1962. године, када је почео са радом Електро-индустријски комбинат „Елкок”. Оснивање овог предузећа означава почетак интензивне индустријализације у регији. Тада настаје значајан преокрет у структури привреде, што се манифестовало планским развојем индустрије, у оквиру програма економског развоја регије. У периоду 1962–1991. године отворен је већи број фабрика. Поред индустријских грана заснованих на локалним потенцијалима, развијају се и гране које немају сировинску базу у регији (металопре-рађивачка, хемијска, текстилна, индустрија обуће).

Изградња фабрике цемента 1974. године покренула је изразите промене у привредној структури регије. Ово предузеће постаје главни носилац привредног развоја Српске Црне Горе, али и укупних социоекономских и демографских промена. Интензивну индустријализацију у овом периоду омогућили су следећи фактори: асфалтирање путева и изградња пруге Београд – Бар, што је омогућило транспорт сировина и готових производа; коришћење средстава из Фонда за развој неразвијених општина Србије и банкарских кредита; радна снага са села; први високошколовани кадрови; могућност интеграције новооснованих фабрика са индустријским комплексима из других делова Србије итд. У време интензивног развоја индустрије (1973–1990. године) удео ове привредне гране у структури народног дохотка порастао је са 16,1% на 52,9% (Општине у Србији 1974 и 1991).

Од почетка развоја индустрије у Српској Црној Гори, њен територијални размештај није био равномеран. Изузев мањих погона у Мрчићима, целокупна индустријска производња била је концентрисана у Косјерићу и непосредној околини. На локацију индустрије у Косјерићкој котлини, поред повољне морфологије терена и близине сировинске базе за индустрију цемента, утицале су и релативно добре саобраћајне везе. Брдско-планински део регије, услед морфолошке изолованости, исељавања становништва и непостојања основних инфраструктурних и организационих услова, није био погодан за лоцирање индустријских објеката.

Територијално неравномеран размештај индустрије у Српској Црној Гори од 60–их година 20. века утицао је на просторно-функционални развој регије, што се манифестовало у просторној поларизацији становништва и економских активности. Изградња фабрика и отварање нових радних места у Косјерићу изазвало су просторну покретљивост сеоског становништва ка градском насељу као центру запошљавања. Индустријски развој Косјерића одвијао се истовремено са деаграризацијом и депопулацијом руралног залеђа, а са побољшањем путне мреже, дошло је до интензивирања

дневних миграција радне снаге. На тај начин, најзначајнија географска последица индустријализације у Српској Црној Гори односи се на стварање поларизације социоекономских и демографских процеса у до тада хомогеном руралном простору.

Фаза интензивног развоја индустрије и повећања броја запослених трајала је до последње деценије 20. века, када наступа период стагнације, реструктурирања производних програма и преквалификације радне снаге. У условима опште економске кризе, дошло је до застоја у индустријској производњи јер су санкције онемогућиле извоз и набавку сировина и опреме, што је довело до слања радника на принудни одмор и обустављања производње у већини фабрика. Истовремено је дошло до промена организационе структуре (радне организације и ООУР-и се трансформишу у друштвена предузећа, а затим у акционарска друштва и друштва са ограниченом одговорношћу).

Последња фаза развоја индустрије у Српској Црној Гори наступила је после 2000. године, када долази до власничке трансформације угашених друштвених предузећа, често после стечаја. У појединим предузећима процес приватизације није био успешан, о чему сведоче празне фабричке хале у којима још увек није настављена производња. И поред евидентне кризе, удео индустрије у структури народног дохотка 2005. године повећан је на 67,0% (Општине у Србији 2006), захваљујући успешном пословању Фабрике цемента и лошим резултатима у осталим привредним делатностима.

Са променом тржишних услова и појавом нових технологија, дошло је до промена гранске структуре индустрије. То се испољава у гашењу појединих нерентабилних индустријских грана (стакларска и текстилна) на једној, и појаве нових производних програма у области прехрамбене, металопрерађивачке, хемијске, електроиндустрије и индустрије обуће, на другој страни. Поред приватизације друштвених предузећа, са инвестирањем приватног капитала долази до отварања малих и средњих индустријских предузећа. На значајна улагања у приватизоване фабрике и нове погоне указују и подаци да је учешће индустрије у структури укупних инвестиција у периоду 2000–2012. године повећано са 36,5% на 79,7% (Општине у Србији 2001 и 2013). У истом периоду је дошло и до делимичне територијалне децентрализације индустрије (отварање погона за прераду воћа у сеоским насељима), али то није у већој мери умањило економску и демографску поларизацију између Косјерића и руралног дела регије.

Према подацима добијеним од представника локалне самоуправе, процес реструктурирања индустрије у Српској Црној Гори није завршен. Због нерешених имовинско-правних односа и брзих промена тржишних услова, после 2010. године многе најављене инвестиције још увек нису реализоване или се од њих одустало.³⁸ На тај

³⁸ У такве најављене а нереализоване инвестиције спадају: фабрика пружних прагова шабачког „Интеркопа“ и италијанске фирме „Margaritelli“ (изградња производне хале је почела, али је обустављена), фабрика воде у Дубници, фабрика војне опреме словачке компаније „Ветасо“ и фабрика уређаја за мерења протока течности (у сарадњи са шведским партнерима).

начин, проблем структуралне незапослености индустријских радника (велики број квалификованих радника који су после стечаја фабрика остали без посла) представља једну од главних кочница економског развоја регије.

У другој деценији 21. века у гранској структури индустрије Српске Црне Горе и даље доминира производња цемента. Последњих година већи значај добија и сировински заснована прехранбена индустрија (прерада воћа и производња ракије). У регији су заступљен и производни погони металопрерађивачке, хемијске, дрвне и индустрије обуће и пластичних маса.

5.4.1. Развој индустрије грађевинског материјала

Производња грађевинског материјала је најзначајнија индустријска грана у Српској Црној Гори, по броју запослених, вредности друштвеног производа и утицају на социоекономску трансформацију простора. Удео запослених у индустрији грађевинског материјала у укупном броју индустријских радника у периоду 1988–2002. године повећан је са 33,4% на 48,4%, што је делимично резултат кризе у другим индустријским гранама (Глигоријевић, 2004). Индустрија грађевинског материјала је представљена фабриком цемента „Титан“, а у мањој мери су заступљене производња црепа, бетонских елемената и арматурних мрежа, док је производња монтажних објеката угашена крајем 20. века.

Фабрика цемента „Титан“ је по обиму производње и броју запослених највећи и најзначајнији привредни субјекат на територији Српске Црне Горе. Лоцирана је на уата-ру села Галовићи, 1,5 km северозападно од Косјерића. Имајући у виду да је производња цемента локационо сировински оријентисана, положај фабрике је идеалан, јер је подигнута у непосредној близини површинских копова лапорца, глине и кречњака „Галовићи“ и „Суво врело“. Међутим, са еколошког становишта локација цементаре је неповољна, јер се постројења налазе на правцу северозападног ветра, који је деценијама цементну прашину доносио у Косјерић и изазивао аерозагађење.

„Титан“ је најмлађа и најмања фабрика цемента у Србији. Фабрика је грађена у периоду 1971–1974. године, када је пуштена у пробну производњу, а званично је отворена 1976. године. Са 504 запослена радника 1980. године, од оснивања је постала највећа привредна организација у Српској Црној Гори. О значају ове фабрике за регију указује податак да је после њеног отварања дошло је наглог пораста учешћа индустрије у структури народног дохотка, са 16,1% (1973. године) на 39,8% (1977. године) (Општине у Србији 1974 и 1978). У првим годинама рада искоришћеност капацитета фабрике (500.000 t цемента) кретала се између 50% и 75%. Током 80–их година 20. века, у зависности од потреба тржишта, производња се кретала између 400.000 t и 480.000 t цемента.

У последњој деценији 20. века, у условима кризе и затварања других индустријских објеката, фабрика цемента је представљала једини успешан привредни колектив у Српској Црној Гори. За разлику од других индустријских предузећа, цементара није обустављала производњу ни отпуштала раднике. У овом периоду дошло је до ширења предузећа припајањем хотела „Скрапеж” и изградњом савремене пекаре, услед чега је број запослених до 2000. године повећан на 653 (573 у фабрици цемента и 80 у угоститељству и прехранбеној индустрији).

Последња фаза у развоју предузећа почиње 2002. године, када је фабрика продата грчкој компанији „Титан”. Ову фазу карактеришу значајна улагања у модернизацију производног процеса, што је омогућило повећање техничког капацитета са 500.000 t на 800.000 t цемента годишње. По показатељима рентабилности, „Титан цементара Косјерић” после приватизације спада у најуспешније компаније у Србији (Министарство финансија, 2011; Агенција за привредне регистре, 2013, 2014).

Слика 20. Фабрика цемента „Титан” (фот. Р. Голић)

После власничке трансформације број радника у цементари „Титан” се континуирано смањивао у процесу рационализације производње и смањивања трошкова. У периоду 2000–2013. године број радника је смањен за 55%, тако да је фабрика 2013. године имала 259 запослених (Titan cementara Kosjerić, 2013), а многи квалификовани радници су се нашли на тржишту рада. Подаци Републичког завода за статистику, по којима је општина Косјерић међу водећима у Србији по просечним зарадама, последица су високих примања радника цементаре и ниске стопе запослености.

Грађена као предузеће од државног значаја, цементара је извршила снажан утицај на функционалну трансформацију регије. Развој Косјерића као урбаног насеља нераскидиво је повезан са изградњом фабрике. Косјерић је привредно и демографски јачао захваљујући успешном пословању цементаре, што је индиректно деловало на

развој пратећих услужних делатности, пре свега саобраћаја и трговине. На тај начин омогућено је отварање нових радних места, раст запослености и јачање материјалне базе и животног стандарда становништва. Поред директно запослених, у фабрици је 2013. године индиректно радило 137 лица, на услугама одржавања, унутрашњег транспорта и кооперацији (Titan cementara Kosjerić, 2013). Индиректан ефекат пословања Цементаре огледа се и у оснивању више приватних транспортних предузећа за превоз цемента и фирми у области малопродаје и велепродаје цемента.

Од почетка рада, фабрика цемента је као најзначајнији привредни субјекат била покретач и носилац привредног развоја Српске Црне Горе. Учествовала је у изградњи више привредних објеката у регији, а финансијски је помагала развој индустријских колектива („Град”, „Елкок”, „Мода”, „Јавор” итд.). У значајне инвестиције спадају и изградња 70 станова за запослене, нове зграде основне школе „Мито Игумановић”, олимпијског базена и фудбалског стадиона у Косјерићу, као и учешће у реконструкцији и изградњи инфраструктурних објеката у руралном делу регије (локални путеви, школе, амбуланте, водоводи, телефонска мрежа итд.).

После власничке трансформације цементара „Титан” је на основу уговорних обавеза наставила са улагањима у развој локалне заједнице. Фабрика је највећи извор прихода буџета локалне самоуправе (око 26%). У периоду 2002–2013. године у развојне пројекте уложено је око 10 милиона евра, углавном за развој инфраструктуре, спорта, школства, здравства и културе итд. (Titan cementara Kosjerić, 2013).

На територији Српске Црне Горе у другој половини 20. века развијане су и друге гране индустрије грађевинског материјала (монтажни објекти, цреп и бетонске цеви). Грађевинско предузеће „Град” је 1959. године покренуло у Косјерићу производњу монтажних грађевинских објеката. У периоду 1960–1970. године ово предузеће је подигло велика монтажна насеља у Скопљу, Загребу, Бања Луци и Ужицу, а у наредним деценијама остварен је и извоз (Канада, Алжир, Либија, Ирак, СССР, Пољска и Француска). Као резултат успешног пословања, „Град” је 1984. године у сарадњи са предузећем „Иван Милутиновић ПИМ” из Београда, подигао фабрику „ПИМ – Град”. Ово заједничко предузеће је прво у бившој Југославији производило пренапрегнуте бетонске водоводне цеви, које су коришћене за изградњу водоводних система у земљи. У последњој деценији 20. века, због немогућности извоза, „Град” је обуставио све програме грађевинске индустрије.

Индустријска производња црепа у Српској Црној Гори развила је на традицији цигларско-црепарског предузећа „Гајеви”, које је радило у периоду 1947–1955. године. Након две деценије (1974. године) предузеће „Кофеникс” је саградило у Косјерићу фабрику сувог малтера и бетонског црепа. У време економске кризе крајем 20. века, због проблема са обезбеђивањем сировина и тржишта, производња је износила 10%

капацитета. Реструктурирањем „Кофеникса” 2002. године фабрика црепа је издвојена као самостално предузеће „Кофеникс цреп”, које се од 2009. године налази у стечају.

Почетком 21. века у Српској Црној Гори је дошло до делимичне обнове производње цеви, црепа и других грађевинских елемената. После 2005. године у Косјерићу су отворена три производна погона: „Четник”, „Армакос” и „Балканик цреп”. Ваљевско предузеће „Четник” је 2005. године почело производњу бетонске грађевинске конфекције (стубови, цеви, прагови итд.). Погон „Четника” у Косјерићу запошљава 8 радника, а у наредном периоду није планирано проширење производње. Предузеће „Армакос”, основано 2007. године, бави се производњом арматурних мрежа и других металних грађевинских елемената, искључиво за домаће тржиште. Има 8 запослених радника. Покушај обнављања индустрије црепа у Српској Црној Гори везан је за приватно предузеће „Балканик цреп”, које је 2008. године купило опрему фабрике у стечају „Кофеникс цреп”. Годишња производња је износила 500 хиљада комада. Предузеће је имало 3 стално запослена, уз ангажовање 10–ак додатних радника у сезони грађевинских радова. И поред квалитета производа и постојања тржишта, „Балканик цреп” је 2011. године обуставио производњу.

5.4.2. Агроиндустријски комплекс и његов значај за развој села

Повољни услови за развој прехранбене индустрије у Српској Црној Гори базирају се на сировинској основи воћарске, а у мањој мери и сточарске производње. Међутим, улагања у развој прехранбене индустрије су све до почетка 21. века била минимална. Почев од 70–их година 20. века у регији су отворани мали погони за прераду пољопривредних производа. Нпр. у Мрчићима је постојао погон Земљорадничке задруге „Ражана” са производњу воћних сокова и погон „Такова” из Горњег Милановца за паковање какаоа и пиринча. Таква предузећа карактерисала су се полузанатским карактером и лошом организацијом, па су затварана после неколико година. озбиљнији покушаји развоја агроиндустрије забележени су само у оквиру Друштвеног предузећа „Повлен”, што је било недовољно да се у већој мери подстакне развој пољопривреде у руралном делу Српске Црне Горе. Значајнији развој прехранбене индустрије отпочео је после 2000. године и везан је за прераду воћа. Потенцијали за развој индустрије на бази сточарских и ратарских сировина (индустрија меса, млека и млинско-пекарска индустрија) су слабо искоришћени и изразито локалног значаја.

Најстарија и најзначајнија грана прехранбене индустрије у Српској Црној Гори је **производња алкохолних пића**. Зачеци индустријске производње ракије везани су за 1953. годину, када је у оквиру Друштвеног предузећа „Повлен” отворена прва дестилерија. У наредним деценијама технологија производње је усавршавана. Ракија од шљиве „повленова специјалка” је 1987. године добила ознаку заштићеног географ-

ског порекла, а део производње био је намењен извозу. „Повлен” се бавио и производњом воћних сокова. Предузеће је 1988. године имало 245 радника, или 12,3% запослених у индустрији Српске Црне Горе.

Током економске кризе 90-их година 20. века производња ракије је смањена, а затим и обустављена након стечаја „Повлена”. Фабрику је 2007. године купило приватно предузеће „Вумо” из Београда, које је уместо старе дестилерије основало **Фабрику природних воћних ракија „Дестилерија Зарић”**. У обнову капацитета уложено је 3 милиона евра, што представља највећу развојну инвестицију у регији од отварања фабрике цемента. Индустријска производња ракије је поново покренута 2010. године.

Захваљујући савременој технологији, стручном кадру и високим еколошким стандардима, „Дестилерија Зарић” представља најмодернију фабрику природних ракија у Србији. Има 16 запослених радника. Производни асортиман обухвата 12 врста ракија, а основну сировину чини воће из брдско-планинског простора Српске Црне Горе (малина и шљива), Топлице (дуња), Ариљског и Чачанског краја (крушка). По вредности производње, „Дестилерија Зарић” је други привредни субјекат у Српској Црној Гори. Капацитет фабрике износи 3 милиона l годишње. Поред домаћег тржишта, значајан део производње је намењен извозу у суседне земље, Словенију, Немачку, Аустрију, Швајцарску, Русију, САД, Канаду, Аустралију итд.

Са појавом „Дестилерије Зарић” дошло је до унапређења воћарства у Српској Црној Гори, јер су воћари добили сигуран откуп. Имајући у виду да тренутна воћарска производња у регији не задовољава капацитете „Дестилерије Зарић”, после 2010. године дошло је до обнове старих и подизања нових воћњака, чије ће приносе апсорбовати будућа производња. Фабрика је потписала дугорочне уговоре о откупу воћа са 1.500 сеоских газдинстава у Српској Црној Гори. На тај начин, индиректни ефекти покретања производње у „Дестилерији Зарић” односе се на повећање животног стандарда сеоског становништва, кроз успостављање кооперације са пољопривредним гадинствима. Изграђен бренд овог предузећа и тражња на иностраним тржиштима јасно указују да ће „Дестилерија Зарић”, уз фабрику цемента, бити један од главних носилаца економског развоја Српске Црне Горе у наредном периоду.

Поред „Дестилерије Зарић”, производњом ракије бави се и приватно предузеће „Крунска” из Косјерића, основано 2006. године. Годишња производња износи око 12.000 l шљивовице, а део производње се извози у Француску. На територији Српске Црне Горе у последњих 10-ак година отворено је још пет породичних предузећа (три у Рудој Букви и по једна у Радановцима и Субјелу), у којима је традиционална производња ракије замењена индустријском прерадом.

Прерада воћа у Српској Црној Гори почела је да се развија 70-их година 20. века, када су отворене прве хладњаче у власништву „Повлена” и Земљорадничке задруге

„Ражана”. Нагли развој малинарства у последњој деценији 20. века условио је појаву већег броја малих и средњих предузећа која се баве замрзавањем и паковањем воћа, углавном за извоз. Само у току 2010. године изграђено је шест постројења укупног капацитета 3.000 t. Највећим капацитетима располажу „ITN Еко Повлен” из Косјерића, „Хибрид” из Маковишта, „Специјал” из Годљева, „Томислав” из Доње Полошнице и „Орбита” из Мрчића.

Фабрика „ITN Еко Повлен” је најстарије постројење за прераду воћа у Српској Црној Гори. Њена претеча је хладњача која је подигнута 1978. године у оквиру „Повлена”. Након стечаја „Повлена”, хладњача је 2006. године продата предузећу „ITN Group” из Београда. Застарела постројења су модернизована, а капацитет фабрике повећан са 2.000 на 6.000 t смрзнутог воћа годишње. Производња се одвија у складу са највишим стандардима квалитета, у које је укључено и 36 пољопривредних газдинстава од којих се откупљује воће.

Главни производи су смрзнуте малине, купине, шљиве, јагоде, боровнице, вишње и рибизле. Предузеће је развило властити трговински бренд „All Fresco”, под којим се производи пласирају на тржиште. Око 65% производње се извози у западноевропске земље и Јапан, 25% у Русију, а свега 5% је намењено домаћем тржишту. „ITN Еко Повлен” је 2014. године имао 67 запослених, а у време бербе се ангажује и већи број сезонских радника. Планови будућег развоја везани су за производњу џемова и сокова, прераду поврћа и ширење мреже коопераната међу пољопривредним газдинствима у Српској Црној Гори.

„Хибрид” из Маковишта је отворен 2002. године, као део приватног предузећа „Хибрид” из Београда. Капацитет хладњаче је 1.050 t годишње. Предузеће има 8 запослених и 30–ак сезонских радника у време бербе. Сировине се набављају од газдинстава из Маковишта, Таора, Радановаца и других села на северу Српске Црне Горе. Сопствена робна марка „Berry King”, покренута 2008. године, подразумева паковања свежих и смрзнутих малина, шљива, купина и рибизли за извоз у Европску унију.

„Специјал” из Годљева основан је 2004. године, као део приватног предузећа „Специјал” из Београда. Почетни капацитет хладњаче од 500 t до 2010. године је увећан на 3.000 t смрзнутог воћа годишње. Истовремено са повећањем производње дошло је и до пораста броја запослених на 60 радника 2012. године. Предузеће се бавило замрзавањем и паковањем малина, купина, шљива и другог воћа. Иако је успешно пословало, због великих дугова од 2014. године се налази у стечају.

Хладњача „Томислав” из Доње Полошнице основана је 2002. године као породично предузеће. Бави се откупом, замрзавањем и прерадом јагодичастог воћа, а смештајни капацитет хладњаче износи 850 t. Предузеће планира изградњу сушаре за шљиве и запослење 10 нових радника.

Хладњача у Мрчићима отворена је 70-их година 20. века, као део Земљорадничке задруге „Ражана”. Затворена је после 20-ак година због застареле технологије. Хладњачу је 2008. године купило предузеће „Орбита” из Чачка, које је обновило производњу и повећало капацитет на 400 t 2012. године. „Орбита” запошљава 8 радника. Поред замрзавања малине, купине, боровнице, шљиве и вишње, у плану је изградња сушаре за шљиве.

Слике 21 и 22. Робне марке индустрије смрзнутог воћа из Српске Црне Горе (фот. Р. Голић, 2014; документација предузећа „Хибрид”)

Поред наведених, у Српској Црној Гори после 2000. године отворено је више хладњача капацитета 100–300 t: пет у Сечој Реци, две у Годечеву, и по једна у Брајковићима, Цикотама и Рудој Букви. Према подацима са терена, неколико хладњача мањег капацитета (до 50 t) отворено је у Варди, Годечеву и Маковишту. Капацитет постојећих хладњача износи 9.550 t смрзнутог воћа годишње. Са изузетком „ITN Еко Повлена”, сви прерадни капацитети се налазе у сеоским насељима, што представља позитиван фактор за демографски и економски развој брдско-планинског дела регије.

Поред замрзавања воћа у виду полупроизвода, индустријске хладњаче у Српској Црној Гори планирању увођење фазе прераде (џемови, сокови, воћни јогурти и сл.). Највећа предузећа поседују опрему за ласерско сортирање плодова и аутоматско паковање, властите робне марке и сертификате за извоз на тржиште западноевропских земаља (НАССР, Global G.A.P, ISO 9001 итд.). Захваљујући томе, „Red Gold” из Сече Реке извози замрзнуте малине у Јапан, „Nice Fruite” из Брајковића у Француску, док је „Специјал” из Годљева пре стечаја извозио на тржиште западноевропских земаља, Аустралије, Турске, Израела, Кипра и САД-а.

Ограничавајући фактор даљег ширења прерадних капацитета у Српској Црној Гори су висока улагања у покретање производње, као и зависност воћарства од временских услова, што често смањује приносе малине као основне сировине за прераду. Пошто су постојећи капацитети већи од воћарске производње у регији, поједине хлад-

њаче део воћа купују из Ваљевске Подгорине, Подриња и Таковског краја. Највеће хладњаче подижу властите плантаже, нпр. „Red Gold” у сезони прерађује 30 t воћа из сопствених засада, док се 220 t откупљује од коопераната. Породичне хладњаче углавном не поседују прерадне капацитете, већ замрзнуто воће продају већим предузећима, где се врши паковање и припрема за тржиште.

Остале гране прехранбене индустрије у Српској Црној Гори су слабије развијене. Постоје складишно-прерађивачки капацитети ниже фазе прераде на бази локалних сировина (индустрија меса, млека и млинско-пекарска). Представљене су малим породичним предузећима скромног капацитета и локалног значаја.

Почетак развоја **месне индустрије** везан је за 1970–те године, када су отворене индустријске кланице у Косјерићу и Мрчићима. Кланица у Мрчићима је свеже месо, поред локалног тржишта, продавала у Београду, Ваљеву и Ужицу. Током 90–их година 20. века радила је са 20% капацитета, а почетком 21. века производња је обустављена. Кланицу је 2007. године купило приватно предузеће „Дивчибарац”, које је након модернизације обновило производњу 2010. године. Капацитет нове кланице износи 1.100 t меса, сухомеснатих и конзервираних производа. Стока за прераду набавља се од пољопривредних газдинстава из Мрчића, Росића, Мионице и Дреноваца. „Дивчибарац” има 35 запослених радника.

Млинско-пекарска индустрија у Српској Црној Гори до 90–их година 20. века готово да није постојала, па се хлеб свакодневно довозио из Ужица и Пожеге. Прва већа пекара подигнута је 1994. године од стране Фабрике цемента. Данас се у области млинско-пекарске индустрије издвајају два приватна предузећа. Предузеће „Артос” из Косјерића, формирано 2008. године, има 25 запослених радника. Осим на територији Српске Црне Горе, хлеб и пециво се дистрибуирају и у Пожеги, Бајиној Башти, Севојну, Ужицу и Ариљу. Производњом брашна бави се „Златно класје” из Мрчића, које је настало приватизацијом млина бивше Земљорадничке задруге „Ражана”. Капацитет производње износи 3.600 t брашна годишње.

Прво предузеће за **прераду млека** у Српској Црној Гори основано је 1972. године (Милојевић М., 1977). Млекара „МИН” из Косјерића, основана 2000. године, има девет радника. Капацитет млекаре се користи са свега 50% због конкуренције других млекара које на територији Српске Црне Горе врше откуп млека. Млекара „Витез-продукт” из Тубића основана је 2006. године, са шест запослених радника. И поред поседовања сертификата о безбедности хране, ово предузеће је због нерентабилне производње 2012. године отишло у стечај.

Међу индустријским гранама у Српској Црној Гори, агроиндустрија има највећи значај за развој руралног дела регије, јер њену сировинску основу чини пољопривреда. Међутим, у другој половини 20. века објекти ове индустрије су били грађени гото-

во искључиво у Косјерићу, а у сеоским насељима само у Мрчићима (хладњача и кланица). Са становишта равномерног регионалног развоја, такав размештај је био неповољан, јер није стварао могућности за диверзификацију сеоске привреде и задржавање младих људи на селу.

Позитивне промене у територијалном размештају агроиндустрије наступиле су тек почетком 21. века. Огледају се у тенденцији да се нови погони граде у близини сировинске базе, тј. у руралном делу регије. Тако су нови објекти за прераду воћа отворени у Годечеву, Маковишту, Варди, Доњој Полошници, Рудој Букви, Годљеву, Сечој Реци, Цикотама и Брајковићима. На тај начин поједина сеоска насеља (Сеча Река, Варда, Годечево и Маковиште) постала су нуклеуси развоја агроиндустрије.

Слика 23. Пекарска индустрија „Артос“ (фот. Р. Голић)

Рурализација индустрије у Српској Црној Гори, кроз могућност запошљавања сеоске радне снаге у месту становања, ствара прве предуслове за равномернији регионални развој и успоравање негативних демографских и економских процеса на селу. То ће испољавати кроз диверзификацију сеоске привреде, која омогућава смањење прилива радне снаге у Косјерић и ублажавање развојног јаза између градског и сеоских насеља. Развој прехранбене индустрије у руралном делу Српске Црне Горе после 2000. године не само да је обезбедио додатни приход становништву, већ је побољшао услове живота и променио структуру пољопривредних газдинстава. Традиционална сеоска домаћинства су отварањем малих индустријских погона трансформисана у мултифункционална газдинства са више извора прихода, где производни циклус почиње и завршава се на истом месту. На то указују позитивни примери домаћинства која властите аграрне производе прерађују у квалитетну храну за извоз (нпр. „Red Gold“ из Сече Реке и „Nice Fruite“ из Брајковића).

Развој прехранбене индустрије на бази локалних сировина мора бити једно од стратешких опредељења будућег регионалног развоја Српске Црне Горе. Као перспективан воћарски и сточарски крај, регија има агроеколошки потенцијал за производњу све траженије здраве хране. Ово је могуће само улагањима у развој пољопривреде, што би омогућило и подизање малих прерадних капацитета. При томе је значајно што постоје газдинства која су спремна да уз кредитирање отварају специјализоване мини фарме и плантаже воћа, као неопходну сировинску основу за развој прехранбене индустрије. Почетак сарадње између „Дестилерије Зарић” и већег броја сеоских газдинстава 2010. године је позитиван пример успешне кооперације између индустрије и пољопривреде.

Досадашњи развој агроиндустрије у Српској Црној Гори базирао се на преради воћа, док је изградња погона заснованих на сировинској бази сточарства готово изостала, изузев кланице у Мрчићима и млекаре у Тубићима. На основу теренских истраживања, нове објекте за прераду воћа, поред постојећих центара, могуће је градити и у другим селима западног дела регије: Таор, Радановци, Парамун, Дубница, Горња Полошница и село Косјерић. У будућим плановима развоја руралног дела регије треба подстицати и изградњу погона за прераду сточарских производа. Уз добру организацију откупа млека, најповољнији услови за подизање малих млекара постоје у Радановцима, Таору, Маковишту, Дубници, Сечој Реци и Годечеву. Уз сточарске фарме могуће је отворати и погоне за прераду говеђег (у Маковишту, Варди, Радановцима, Мушићима, Скакавцима и Годечеву), овчијег (у Маковишту, Сечој Реци, Радановцима, Годечеву, Таору и селу Косјерић) и живинског меса (у Брајковићима, селу Косјерић и Сечој Реци). Истовремено треба стварати тржишне предуслове да се из фазе ниже прераде пређе у вишу и економски ефикаснију фазу финалне производње.

Имајући у виду тешку економску ситуацију, не може се очекивати да се планови развоја прехранбене индустрије у Српској Црној Гори реализују у скоријој будућности. Скромна средства из развојних фондова омогућавају само отварање малих породичних предузећа, под условом да се обезбеде повољни кредити и сигуран пласман производа. У постојећим условима, приоритет у кредитирању треба дати сеоским домаћинствима која имају боље услове за отварање погона за прераду пољопривредних производа. При томе у обзир треба узети сировинску основу, демографска кретања, путну инфраструктуру, предузетничку способност, као и могућност запошљавања већег броја радника и пласмана на тржиште.

5.4.3. Развој осталих грана индустрије

Поред индустрије грађевинског материјала и агроиндустријског комплекса, значајну улогу у привредном активирању Српске Црне Горе имале су и друге индустријске гране, које су обезбедиле комплетирање гранске структуре индустрије и отварање нових радних места. Највећи значај има металопрерађивачка индустрија, која по броју запослених премашује прехранбену индустрију. Током друге половине 20. века мањи број објеката је отворан и у области хемијске, дрвне, текстилне, стакларске и индустрије обуће, а почетком 21. века и индустрије пластичних маса. Услед споре преоријентације на нове захтеве тржишта, неке од наведених индустријских грана су у периоду транзиције угашене (текстилна, стакларска).

Металопрерађивачка индустрија у Српској Црној Гори представљена је са четири мала и средња предузећа („Елкок”, „Кепо”, „Уником” и „Тенибак”).

После цементаре „Титан”, Фабрика електропроводника „Елкок” је по броју запослених и обиму производње највеће индустријско предузеће у Српској Црној Гори. Претечу „Елкока” представља браварско-лимарски погон грађевинског предузећа „Град”, који је 1960. године издвојен у Занатско-производно предузеће „Металац”, за производњу електричних решоа, грејалица и бакарних цеви. Предузеће од 1962. године носи име Електро комбинат „Елкок”. Као најстарији прави индустријски погон у регији, лоциран је у центру Косјерића, користећи успостављену инфраструктурну мрежу.

Најуспешнија фаза у развоју предузећа почела је 1971. године, када је „Елкок” постао зависно предузеће у оквиру Ваљаонице бакра из Севојна. Поред производње проводника и каблова са силиконском изолацијом, значајна средства улажу се у нове производне програме (инсталациони каблови са PVC изолацијом, производи од алуминијума). Захваљујући сталном расту прихода, „Елкок” је 1975. године финансирао изградњу топлане у Косјерићу. Погон за производњу поцинкованих и ваљаних челичних трака отворен је 1980. године. По производњи силиконских проводника (12 милиона m годишње), „Елкок је крајем 80-их година 20. века заузимао прво место у бившој Југославији, а део производње извожен је у Пољску. Развој грађевинарства у земљи и велика потражња за електропроводницима утицали су на проширење капацитета, па је број запослених у периоду 1980–1988. године повећан са 277 на 375 радника.

Почетком 1991. године „Елкок” постаје самостално предузеће. Током економске кризе у последњој деценији 20. века, услед немогућности извоза и набавке сировина, долази до пада производње и отпуштања радника. Тако је у периоду 1989–1995. године производња проводника опала за 60%, а поцинкованих трака за 83%. „Елкок” је 2003. године приватизован. После власничке трансформације дошло је до рационализације и смањивања броја радника на 107 запослених 2014. године. Производни прог-

рам је проширен (бакарни и алуминијумски проводници, каблови, челична поцинкована ужад, траке и жице итд.). Капацитет производње износи око 3.800 t каблова годишње, намењених углавном домаћем тржишту (97%), док се мањи део (3%) извози у Босну и Херцеговину, Црну Гору и Македонију.

Предузеће „Кепо“ из Косјерића основано је 1982. године као занатска радња за монтажу система централног грејања. У индустријско предузеће се трансформише 1992. године, када почиње производња бакарног фитинга (елементи за инсталацију централног и етажног грејања). После 2000. године производни програм је проширен на котлове и пећи на пелет, димњаке, димне цеви и радијаторске носаче. Као једини произвођач бакарних фитинга у Југоисточној Европи, „Кепо“ остварује извоз на тржишта Македоније, Хрватске, Босне и Херцеговине, Црне Горе, Италије, Аустрије и Канаде. Због тражње на тржишту, у периоду 2000–2014. године број запослених радника је повећан са 18 на 27, а производни капацитети се у потпуности користе.³⁹

Предузеће „Уником“ из Косјерића, основано 1991. године, бавило се производњом антена и телекомуникационих уређаја. У време најуспешнијег пословања (2000–2005. године), „Уником“ је запошљавао 105 радника. Са годишњом продукцијом од 60.000 комада, предузеће је било највећи произвођач земаљских и сателитских антена у Србији, а значајни приходи су остваривани извозом у Босну и Херцеговину, Хрватску и Македонију. У наредним годинама обим производње је смањиван, тако да је 2008. године искоришћеност капацитета износила 30%, и број радника је смањен на 52. Због немогућности отплате дугова, предузеће је 2012. године отишло у стечај.

Фабрика „Тенибак“ формирана је 2006. године. Основна делатност је производња челичних поцинкованих трака и жица за уземљење, а од 2010. године и бакарних проводника са силиконском изолацијом. Годишња производња износи 1.200 t, ако 50% се извози у земље бивше Југославије, Грчку и Русију. Седиште предузећа се налази у Косјерићу, а производни погон у Маковишту. „Тенибак“ запошљава 13 радника.

У Косјерићу је 1981. године отворен погон „Феротекса“ из Краљева за производњу челичних трака капацитета 20.000 t годишње. Најбоље резултате ова фабрика је остваривала у периоду 1985–1990. године, када је имала 43 радника. „Феротекс“ је престао са радом 90–их година 20. века. После приватизације објекат фабрике купило је предузеће „Путеви Ужице“, које је 2010. године отворило погон за производњу челичних конструкција и металне галантерије и браварије за путеве и ремонт индустријских силоса, са 30 запослених радника.

Приватно предузеће „Зао Таро Лајт“ је 2012. године у Косјерићу отворило погон за производњу алуминијумске и PVC столарије. Годишња производња износи око

³⁹ У фабрици „Кепо“ је 2007. године направљен лонац запремине 12.000 l, уписан у Гинисову књигу рекорда.

1.000 комада, а запослено је шест радника. У будућности се планира проширење производње, повећање броја радника и почетак извоза у Русију.

Производња базена је нова индустријска грана у Српској Црној Гори, чији развој је почео у 21. веку. Представљена је са два приватна предузећа из Косјерића („Аquarur” и „Аqualines”). „Аquarur” је основан 2007. године. По лиценци чешких компанија „Patria” и „Asio” производи пластичне и бетонске базене, кровове за базене, резервоаре за воду, индустријске резервоаре, септичке јаме и чамце. „Аquarur” је прво предузеће у Србији које је почело производњу уређаја за пречишћавање отпадних вода за индустријске и енергетске објекте (сепаратори, аеробни пречистачи, филтери). Предузеће запошљава 10 радника. Базени се производе по наруџби, за домаће тржиште и извоз (Хрватска, Босна и Херцеговина, Црна Гора и Шведска).

Издвајањем из „Аquarurа”, 2014. године настало је предузеће „Аqualines” са сличним производним програмом. „Аqualines” производи полипропиленске базене и покривке за тржишта Србије, Босне и Херцеговине и Црне Горе. Предузеће има 6 радника. У наредном периоду планира се повећање капацитета и покретање производње уређаја за пречишћавање отпадних вода.

Развој **хемијске индустрије** у Српској Црној Гори почиње 1975. године, када је предузеће „Кофеникс” у Косјерићу отворило фабрику за производњу желатинске пасте за прање руку. „Кофеникс” је 1979. године отворио погоне за производњу адитива, антикорозива и никл-сулфата. Због немогућности набавке сировина, фабрика никл-сулфата је затворена у фази пробне производње, а опрема је продата „Милоју Закићу” из Крушевца. Губитак иностраног тржишта и сировинске базе утицали су на обустављање хемијске производње „Кофеникса” у последњој деценији 20. века. Поделом јединственог предузећа „Кофеникс” 2002. године, погон „Кофеникс хемија” постаје самостално предузеће са 14 запослених.

Производни погони „Кофеникс хемије” су 2004. године продати приватном предузећу „Ирком” из Ужица. „Ирком” је у Косјерићу отворио фабрику боја и лакова, која је за кратко време постала један од носилаца развоја индустрије у Српској Црној Гори. У наредним годинама дошло је до унапређења технолошког процеса, ширења тржишта, изградње нове производне хале, повећања броја запослених и проширења производног асортимана. „Ирком” производи боје, лакове и друга хемијска средства за заштиту дрвета, метала, камена, фасада и ентеријера. Предузеће нитро лаковима снабдева више од 20 фабрика намештаја у Србији, Црној Гори и Републици Српској. Око 40% производње се извози у Македонију, Босну и Херцеговину, Црну Гору, Албанију и Русију. „Ирком” има 30 радника. Због обезбеђеног тржишта у плану је проширење капацитета, повећање производње и броја запослених.

Повољна сировинска база за развој **дрвне индустрије** у Српској Црној Гори готово је неискоришћена. Почетком 20. века отворене су прве примитивне стругаре у Дреновцима, Росићима и Скакавцима, а после Другог светског рата основано је Столарско предузеће „Јелова гора”, које је угашено 1955. године. У наредним деценијама повремено су отварани мали погони за примарну прераду дрвета, који су због лоше организације и неконкурентности брзо престајали са радом. У Косјерићу је 2008. године отворен погон предузећа „Намештај Вуковић” из Ваљева, где се производио намештај за опремање кухиња, спаваћих и дечјих соба, купатила и пословног простора, као и комадни намештај по наруџби. После шест година рада, овај погон је 2014. године затворен.

Иако шумски покривач захвата 39,1% територије регије са тенденцијом ширења, развоју дрвне индустрије ни на почетку 21. века није поклоњена довољна пажња. О томе сведочи податак да постоје само два индустријска предузећа за прераду дрвета, као и неколико десетина столарских радионица, сеоских пилања и стругара. Укупан годишњи капацитет пилања у приватном власништву је 10.000 m³ резане грађе.

Приватно предузеће „Дрвоком” из Тубића, основано 2000. године, бави се производњом резане грађе. Има три запослена радника. У Каони (атар Мрчића) налази се Радна јединица „Обрада дрвета”, са 14 запослених, која послује у саставу „Србијашума”. Бави се производњом дрвне галантерије за опремање паркова, окућница, башти и дечјих вртића. Као сировина се користи материјал добијен проредним сечама, чиме се позитивно утиче на гајење шума у Српској Црној Гори. Имајући у виду велику потражњу, у будућности се може очекивати још успешније пословање. У оквиру овог погона налази се и постројење за примарну прераду дрвета, капацитета 1.500 m³ годишње (JP Srbijašume, 2007).

Потребе постојеће дрвне индустрије у Српској Црној Гори су скромне у односу на сировинску базу. Неповољно је што су у малобројним погонима углавном заступљене ниже фазе прераде. Основни планови развоја односе се на финализацију производног процеса отварањем бар једне фабрике намештаја, за шта постоје сви сировински и тржишни услови. Власници приватних шума у Маковишту, Таору, Радановцима, Мрчићима и Дреновцима планирају отварање малих пилања, али проблем представља недостатак средстава за куповину опреме. Неопходно је кредитирати заинтересоване мештане и отворити пилање у селима, како би се обезбедио један од услова за равномернији регионални развој. Пилане у повленским и ражанским насељима производеле би полуфабрикату за дрвну индустрију у Косјерићу и Ваљеву. На тај начин део становника у селу добио би запослење, а села нову привредну функцију, која би утицала на ублажавање депопулационих процеса. Годишњи прираст дрвне масе у брдско-планинском делу регије већи је од износа сече, што указује да је могуће интензивирати

експлоатацију и отворати мале индустријске погоне у селима, без угрожавања постојећих еколошких односа.

Индустрија обуће у Српској Црној Гори развила се на традицији обућарског и шустерског заната. У Косјерићу је 1955. године отворено Обућарско предузеће „Занатлија“, које је производило кожне опанке и плетене ципеле и за инострано тржиште. Након затварања овог предузећа 1969. године, у Косјерићу је отворена Фабрика обуће „Мода“. Ово предузеће је до последње деценије 20. века успешно пословало као један од носилаца индустријског развоја регије, нарочито у погледу запошљавања женске радне снаге. Производни асортиман „Моде“ обухватао је мушку обућу, ципеле за децу, обућу специјалне намене и заштитне рукавице. У периоду 1970–1990. године број запослених је порастао са 113 на 280 радника, а годишња производња са 100.000 на 300.000 пари ципела (Челиковић, 1997).

Слике 24 и 25. Фабрика обуће „3G stile“ (фот. Р. Голић)

У последњој деценији 20. века индустрија обуће у Српској Црној Гори запала је у кризу. „Мода“ је због смањеног тржишта била принуђена да отпушта раднике, а производња је повремено обустављана. Због недостатка обртног капитала и неисплаћених обавеза, 2004. године предузеће је угашено. Део опреме купило је приватно предузеће „Мода комерц“, које је задржало 30 радника и наставило производњу по кооперантским уговорима. Због финансијских проблема (наслеђени дугови „Моде“ и недовољни извори обртног капитала), „Мода комерц“ је угашена 2010. године. Пословни простори и опрема „Моде“ и „Моде комерц“ су продати приватном лицу, али планови о обнови производње још увек нису реализовани.

У Косјерићу је 2002. године почела са радом Фабрика обуће „3G stile“ у власништву приватних лица из Италије. На бази увозних сировина, производе се горњи делови кожне обуће. Целокупна годишња производња (40.000 пари) извози се у Италију, за модне куће „МахМага“, „Селин“, „Луј Витон“, „Серђо Роси“ и друге (ранијих

година и за „Армани” и „Полини”). У фабрици је 2014. године било запослено 63 радника, углавном женског пола.

Зачеци развоја **текстилне индустрије** у Српској Црној Гори везани су за 1981. годину, када је у Косјерићу отворена фабрика конфекције са 60 радника, као радна јединица „Јавора” из Ивањице. Средином 80-их изграђени су нови производни погони а број радника повећан на 270. Главни производ су биле мушке кошуље за извоз и домаће тржиште. У последњој деценији 20. века обим производње је смањен за 90%, а 2002. било је запослено 170 радника. После стечаја, „Јавор” је угашен 2005. године.

У Српској Црној Гори је 1987. године отворена организациона јединица **индустрије стакла** „Кристал” из Зајечара, која се бавила дорадом предмета од кристала, произведених у матичној фабрици. Предузеће је угашено већ 1990. године, а објекте је купио „Хемофарм” из Вршца који због нерешених имовинских односа није наставио производњу. Запуштене објекте „Кристала” је 2009. године купио инвеститор, чији планови да у сарадњи са шведским партнером отвори фабрику електронских мерача протока течности још увек нису реализовани.

5.5. ПРОМЕНЕ У РАЗВОЈУ ТРГОВИНЕ

Први писани трагови о трговини у Српској Црној Гори везани су за 14. век и трговачке везе средњевековне жупе са Дубровником (Павловић Д., 1979). Током 19. века највећи део трговине обављан је караванским путем (кириџилук). Посебну врсту трговаца чинили су тзв. ђипори, који су преко Шапца извозили свиње за Аустроугарску (Милић и др., 1989). Са појавом робно-новчане привреде, долази до развоја насеља са трговачком функцијом: Косјерић, Ражана, Сеча Река и Варда (Павловић Љ., 1925). Између два светска рата мали тржишни вишкови из Српске Црне Горе извожени су највише у Ваљево, Ужице и Пожегу (Савић М., 1934). После Другог светског рата трговина је доживела битне промене у погледу друштвене улоге и значаја. На то је утицало више фактора: промена животног стандарда и куповне моћи становништва, оснивање трговинских предузећа, отварање продавница по селима, диверзификација привреде услед развоја индустрије, што је повећало потребу за робним прометом итд.

Национализацијом трговинских радњи, до 1948. године прекинуто је учешће приватног капитала у промету робе. На обустављање слободног промета а утицало је увођење обавезног откупа пољопривредних производа, који су вршиле задруге и трговинска и извозна предузећа (филијале „Сточара”, „Навипа” и „Житопромета”), а снабдевање индустријском робом су вршили магацин „Дивчибаре” и предузеће „Лимац” (Челиковић, 2012).

Од 1951. године трговина је ослобођена административних мера, чиме су створене основе за размену на бази слободног тржишта у условима самоуправног система.

Са укидањем планске привреде ликвидирани су „Сточар”, „Навип”, „Житопромет” и „Лимац” (Челиковић, 2012). У наредним деценијама као носиоци развоја трговине издвојила су се трговинска предузећа на велико и мало „Инекс Дивчибаре” и „Универзал” из Косјерића. Трговачку делатност обављало је и више земљорадничких задруга и продавница у друштвеном и приватном сектору. Основни извор прихода земљорадничких задруга била је трговина (пласман робе широке потрошње, откуп пољопривредних производа, трговина семеном, ђубривима, сточном храном итд.). Интегрисањем већине задруга са „Повленом” 60–их и 70–их година 20. века, ово пољопривредно предузеће је наследило њихове трговачке објекте и делатност. Услед неразвијености индустрије, све до 70–их година 20. века пољопривредни производи су били готово једини извозни артикли Српске Црне Горе (малине, шљиве, ракија итд.). Са развојем индустрије долази до промене извозне структуре, пре свега продајом цемента, чиме су остваривани значајни приходи.

Трговинско предузеће „Инекс Дивчибаре” из Косјерића основано је 1947. године као срески магацин „Дивчибаре”, а 1955. године је пререгистровано у трговинско предузеће. Током друге половине 20. века, предузеће је уз помоћ кредита изградило бројне малопродајне објекте у Српској Црној Гори, стоваришта грађевинског материјала и магацине. Све до краја 20. века „Инекс Дивчибаре” је био главни снабдевач становништва Српске Црне Горе робом широке потрошње. Запошљавао је 113 радника 1991. године. У тешким условима привређивања крајем 20. века коришћено је свега 30% продајних капацитета, а 2003. године предузеће је приватизовано. Основне делатности „Инекс Дивчибара” су малопродаја у домену прехране и велепродаја у трговини цемента. После приватизације предузеће је реорганизовано, уз смањење обима пословних активности. У периоду 2000–2014. године број малопродајних објеката је смањен са 10 на 2, а број радника са 76 на 20.

Трговинско предузеће „Универзал” из Косјерића основано је 1970. године. „Универзал” се бавио трговином дрветом, грађевинским материјалом и санитарним уређајима на велико и мало. Главни партнер била је Фабрика цемента, за чије потребе је изграђен магацин на железничкој станици у Косјерићу. „Универзал” је 1995. године имао 35 запослених, а 2004. године свега 12. После стечаја пословни простори су продати другим фирмама које се баве трговином цемента.

Раст робне производње засноване на савременим тржишним принципима и раст куповне моћи становништва током друге половине 20. века утицали су на интензиван развој трговине у Српској Црној Гори. Побољшање организације робног промета, раст понуде и потражње као и општи привредни напредак утицали су на континуирано повећање удела трговине у народном дохотку. Од 1975. године, са развојем индустрије грађевинског материјала долази до повећања обима робне размене (продаја цемента).

та), а трговина у формирању народног дохотка избија на треће место, после индустрије и пољопривреде (19,8% 1980. године). У периоду 1973–1990. године број продавница, на мало, у регији је повећан са 46 на 110, а број запослених са 93 на 220. У истом периоду број запослених у трговини друштвеног сектора повећан је са 124 на 391 (Општине у Србији 1974–1991).

Економска нестабилност у земљи 90–их година 20. века довела је до смањења обима размене, прекида извоза и стечаја друштвених трговинских организација. Тако је до 2000. године број продавница у друштвеном власништву смањен на 58, са 150 запослених (Општине у Србији 2001). Почетком 21. века сва друштвена трговинска предузећа у регији су ликвидирана или приватизована са смањењем капацитета и броја радника. Насупрот друштвеном, приватни сектор је доживео експанзију и пораст учешћа у робној размени. Од 1990. године, и поред смањења куповне моћи становништва, отворен је већи број приватних трговинских радњи, чиме је побољшана снабдевеност и повећана конкуренција. Дошло је до осавремењивања трговинске понуде, јер се уз мешовите продавнице отварају и специјализовани продајни објекти. Почетком 21. века, трговина је задржала треће место у формирању народног дохотка, али је њено учешће смањено на 5,0% (2005). У периоду 1990–2013. године број радника у трговинским предузећима смањен је са 391 на 79 (6,0% укупног броја запослених)⁴⁰ (Општине у Србији 1991–2014). Овакво стање последица је смањења куповне моћи, смањеног тржишта, кризе у индустрији и спорог повратка на међународно тржиште.

Табела 94. Показатељи промена у оквиру малопродајне трговинске мреже 1973–2000. године⁴¹

година	продавнице	запослени	промет (мил. дин.)	становника на једну продавницу	продавница на 100 km ²
1973	46	93	49,4	345	13
1980	60	180	415,6	270	17
1985	70	174	2.105,2	229	20
1990.	110	220	160,0	142	31
1995	78	212	14,5	194	22
2000	58	150	144,1	252	16

Извор: Општине у Србији 1974–2001.

Према подацима Министарства трговине, у Српској Црној Гори 2014. године регистровано је 120 трговинских предузећа, искључиво у приватном власништву (93 на мало и 27 на велико) (www.mtt.gov.rs). Трговинска делатност одвија се и преко складишта, откупних станица и пословница, које обављају послове робног промета матичних предузећа из примарног и секундарног сектора делатности („Дестилерија Зарић”, „Елкок”, „Титан” итд). Из Српске Црне Горе највише се извозе смрзнуто воће (на тржишта европских земаља) и цемент (у Црну Гору и Хрватску). У увозу доминира роба широке потрошње и индустријска опрема.

⁴⁰ Подаци се односе на правна лица, без приватних предузетника.

⁴¹ Подаци после 1990. године односе се само на друштвени сектор.

Носиоци снабдевања становништва Српске Црне Горе основним животним намирницама и робом широке потрошње су предузећа „Инекс Дивчибаре“, „Црнокоса комерц“, „Мин“, „Томислав“, „Маркет М“, „НСТ“, „Штуловић“ и друга. Посебну групацију чине трговинска предузећа чија је делатност везана за Фабрику цемента „Титан“. У сфери велепродаје издваја се неколико трговинско-транспортних предузећа, која годишње продају 80.000 t цемента или преко 10% производње цементаре: „Концерн“, „Ђуровић“, „Инекс Дивчибаре“ и „Рекс транс“ из Косјерића и „Арамакс“ и „НСТ“ из Брајковића. После приватизације Фабрике цемента 2004. године изражени су проблеми неликвидности ових предузећа, услед недостатка обртног капитала, пада тражње и задужености код пословних банака. Перспективе ове групације зависе од сарадње са Фабриком цемента, кроз снижавање производних цена на локалном тржишту.

У Српској Црној Гори присутна је уситњеност и неинтегрисаност, као и неравномеран просторни размештај продајних објеката. Изразита концентрација трговинских предузећа је у Косјерићу (85 предузећа или 70,8%), који се одликује већом специјализацијом и разноврснијом понудом у односу на рурални део регије. Као градско насеље са одређеним степеном централитета, Косјерић је добрим делом апсорбовао трговинску делатност ширег залеђа. То се може аргументовати параметрима који показују интензитет трговинске делатности између Косјерића и његове гравитационе сфере (капацитети, број запослених, учешће у промету робе итд.). И поред негативних привредних кретања, трговина и даље има важно место у просторном повезивању сеоских насеља са урбаним центром регије, у коме се налазе главни продајни објекти.

Поред Косјерића, по броју продавница истичу се Мрчићи, Сеча Река, Варда и Маковиште, као традиционална локална тржишта, али и приградска насеља Брајковићи, Тубићи и село Косјерић. Регионална диференцијација је изражена код размештаја трговинских објеката у долињским и брдско-планинским селима. Опремљеност сеоских насеља трговинским радњама је недовољна за потпуније и разноврсније снабдевање становништва. Специјализација трговинских радњи у селима није изражена, већ су углавном заступљене мешовите продавнице са скромном понудом. Проблем је посебно изражен у селима у којима не постоји ниједна продавница (Руда Буква, Доња и Горња Полошница, Парамун).

Трговина пољопривредним производима у Српској Црној Гори има дугу традицију. Током друге половине 20. века носиоци откупа биле су земљорадничке задруге и друштвена предузећа „Повлен“ из Косјерића, „Србијанка“ из Ваљева и „Будимка“ из Пожеге. Нпр. радна јединица „Повлена“ у Радановцима је годишње откупљивала 2–3 вагона малина и 3.000–6.000 l млека (Јовановић С., 1998). У малопродаји трговина пољопривредним производима обавља се преко пијаце у Косјерићу и сточне пијаце у Брајковићима. Зелене пијаце и сточни вашари повремено се организују и у селима,

највише у Варди, Мрчићима и Сечој Реци. Организовани откуп од произвођача врши се преко мреже откупних станица. Највећи економски значај има трговина малинама, шљивама и осталим врстама воћа („ITN Еко Повлен“, „Дестилерија Зарић“ и хладња-че), као и откуп млечних производа од стране „Имлека“.

Изузев откупа млека и делимично воћа, тржиште пољопривредних производа је неорганизовано (табела 95). Услед тешкоћа у пословању задруга и друштвених предузећа, у последњој деценији 20. века прекинут је откуп већине пољопривредних производа. Средином друге деценије 21. века откуп се углавном одвија преко купаца, који нуде произвођачима ниске цене, што утиче на смањење производње и значајно варирање промета из године у годину. На основу резултата истраживања на терену, стварни откуп је знатно већи од приказаних статистичких података, нарочито у трговини шљивама. У наредном периоду неопходно је законски регулисати тржиште пољопривредних производа, како би се смањило утицај купаца и повећале откупне цене, као значајан извор прихода сеоских домаћинстава. Бољом организацијом откупа и удруживањем произвођача могао би се остварити и већи степен тржишности пољопривредних производа.

Табела 95. Откуп важнијих пољопривредних производа 1973–2013. године

производ	1973	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2013
пшеница (t)	-	-	96	-	-	-	-	-	-
кукуруз (t)	10	-	27	-	-	-	-	-	-
свиње (t)	25	-	3	2	-	-	-	-	-
говед	496	572	612	465	-	6	-	-	-
млеко (хиљ. l)	-	891	1.343	891	-	71	1.475	2.287	1.839
пасуљ (t)	18	-	7	-	-	-	-	-	-
кромпир (t)	882	208	67	-	-	-	-	-	8
јабук	-	-	-	-	-	-	-	-	163
шљиве (t)	-	200	78	-	-	-	-	-	127

Извор: Општине у Србији 1974–2014.

Мала куповна моћ становништва, смањено домаће тржиште и немогућност пласмана пољопривредних (изузев малина) и индустријских производа на инострана тржишта су отежавајући фактори развоја трговине у Српској Црној Гори на почетку 21. века. И поред великог броја продавница, понуда трговачке робе структуром и квалитетом не задовољава потражњу. Узроци ограничене понуде су објективне (недостатак обртних средстава) и субјективне природе (лоша организованост и слаба комерцијална служба). Обим промета робе у првој деценији 21. века је опао, а основни разлог је осиромашење становништва. Развој трговине у регији мора обезбедити пуну отвореност тржишта, стимулисати полицентрични развој мреже продајних објеката и привући инострани капитал. Боља снабдевеност, већи квалитет услуга, равномернији размештај продајних објеката и стварање стабилних робних резерви треба да буду основни циљеви развоја трговинске делатности у наредном периоду.

5.6. ПРОМЕНЕ У РАЗВОЈУ САОБРАЋАЈА

Развој саобраћаја у Српској Црној Гори условљен је друштвено-историјским приликама, рељефним условима и оствареним нивоом привредног развоја. Морфолошки услови су у прошлости отежавали успостављање веза са окружењем. Саобраћај се до средине 20. века одвијао примитивним транспортним средствима, по лошим путевима који су наследили трасе римских и средњовековних саобраћајница. После Другог светског рата дошло је до убрзаног развоја и модернизације свих врста саобраћаја.

Изградња квалитетне путне мреже и бржи развој **друмског саобраћаја** започети су средином 20. века, када су трасиране нове саобраћајнице које повезују Српску Црну Гору са суседним географским целинама, као и оне од локалног значаја. Већ 1947. године у Црногорском срезу обновљено је 114 km путева (Misailović, 1981). У периоду 1946–1953. године изграђен је макадамски пут Косјерић – Пожега долином Скрапежа, чиме је опао значај саобраћајнице преко Црнокосе, која је вековима представљала главну везу са Ужицем. У наредне две деценије изграђени су макадамски путеви који су углавном задовољавали тадашње скромне потребе становништва. Квалитет путева био је лош, о чему сведочи податак да је Варда са Косјерићем све до 1956. године била повезана само пешачком и коњском стазом (Ђукановић М., 2006). До 1970. године сви путеви у регији били су изграђени од туцаника (Misailović, 1981).

Квалитативне промене у развоју друмске мреже наступиле су у осмој деценији 20. века, у време интензивног економског развоја регије (изградња фабрике цемента и железничке пруге Београд – Бар). Магистрални пут Пожега – Ваљево добио је асфалтну подлогу у периоду 1973–1981. године. У истом периоду дошло је до модернизације регионалних и изградње нових локалних путева, захваљујући улагањима локалних власти и самодоприносом. Локални пут Косјерић – Радановци асфалтиран је 1981. године, Ражана – Радановци 1982. године (Јовановић С., 1998), а регионални пут Сеча Река – Варда 1983. године (Ђукановић М., 2006). Изградњу савремене путне мреже је финансијски помогла и фабрика цемента, која је поред новца обезбеђивала део грађевинског материјала и механизације.

Мрежу категорисаних путева на територији Српске Црне Горе чине државни путеви првог и другог реда и општински путеви. Удео путева са савременом подлогом је повећаван са 5,6% (1973) на 88,8% (2013) (табела 96). Пут првог реда М-21 (Ваљево – Косјерић – Пожега) представља најзначајнију друмску саобраћајницу у регији, дужине 32,5 km. Његовом изградњом створена је основа за ширење мреже путева нижег ранга и саобраћајно повезивање насеља у централном и периферним деловима регије. Завршетак асфалтирања овог пута почетком 80–их година 20. века омогућио је интензивирање економских веза Српске Црне Горе са другим деловима Србије.

Табела 96. Промене дужине и квалитета категорисаних путева 1973–2013. године (km)⁴²

година	свега	савремени	%	првог реда		другог реда		општински	
				свега	савремени	свега	савремени	свега	савремени
1973	162	9	5,6	35	6	66	3	61	-
1975	164	18	11,0	35	14	68	4	61	-
1980	151	62	41,1	34	18	67	9	50	35
1985	161	107	66,5	34	34	45	21	82	52
1991	161	117	72,7	34	34	45	24	82	59
1995	161	116	72,0	34	34	45	24	82	58
2000	139	110	79,1	25	25	32	27	82	58
2005	158	132	83,5	32	32	44	39	82	61
2010	154	134	87,0	33	33	45	36	77	66
2013	158,3	136,9	86,5	32,5	32,5	44,8	35,8	81	68,7
2013	163,1	144,9	88,8	32,5	32,5	49,6	43,7	81	68,7

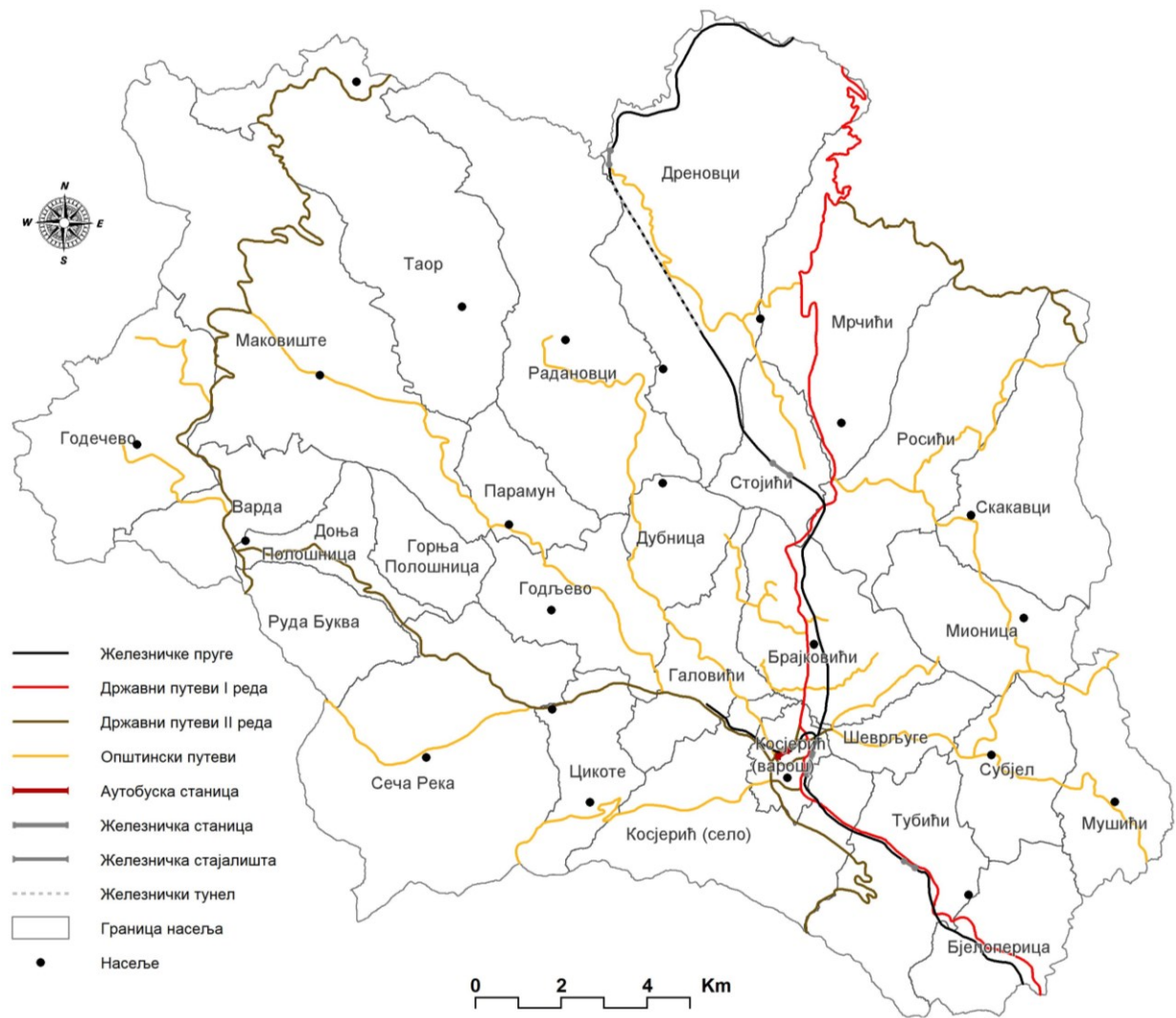
Извор: Општине у Србији 1974–2014.

Мрежу државних путева другог реда (регионални путеви) чине деонице Р-263 (Каран – Косјерић – Сеча Река – Варда – Костојевићи), Р-205а (Каона – Дивчибаре) и Р-213 (Јелова гора – Варда – Таор). У периоду 1973–2013. године дужина ових путева је услед прекатегоризације смањена са 66 km на 49,6 km (табела 96), али је удео асфалтираних деоница повећан са 4,5% на 88,1%. И поред високог процента асфалтираности, регионални путеви су због дотрајалости у лошем стању (изузев пута Каона – Дивчибаре), а део пута Варда – Таор још увек је под застором од туцаника.

Мрежа општинских (локалних) путева повезује сеоска насеља и засеоке међусобно, али и са локалним центром Косјерићем. У периоду 1973–2013. године њихова дужина повећана је са 61 km на 81 km, а асфалтираност са 0% на 84,8% (табела 96). Најзначајнији општински путеви су: Косјерић – Субјел – Мушићи, Мрчићи – Дреновци, Мрчићи – Росићи – Скакавци – Мионица, Косјерић – Радановци, Галовићи – Годљево – Маковиште, Варда – Годчево, Косјерић – Брдо Град и Сеча Река – Зарићи. Поједини општински путеви се „слепо” завршавају, што им умањује значај (путеви ка Радановцима, Дреновцима и Мионици).

Некатегорисани путеви се надовезују на државне и општинске. Укупна дужина ових путева у регији процењује се на 435 km. Углавном се ради о макадамским и земљаним путевима, док је под савременом подлогом само 30 km (Општина Косјерић, 2010). Око 50% некатегорисаних путева је непроходно за колски саобраћај, иако представљају најкраће везе између заселака. Ови путеви немају већи економски значај због малог обима саобраћаја. У удаљеним планинским засеоцима се претварају у тешко проходне стазе. У ову категорију спадају и шумски путеви за експлоатацију дрвне грађе. Некатегорисани путеви се одржавају са променљивим квалитетом и динамиком, захваљујући иницијативи заинтересованих мештана.

⁴² Пошто Републички завод за статистику и општинске администрације не евидентирају податке о саобраћајној мрежи на нивоу насеља, наведени подаци су непотпуни јер не укључују атар села Таор (Град Ваљево), који улази у састав Српске Црне Горе.

Карта 34. Саобраћајна мрежа Српске Црне Горе

Квалитативне и квантитативне промене у области друмског саобраћаја у другој половини 20. века утицале су на диференцијацију простора Српске Црне Горе. Оне су условиле низ позитивних и негативних економских и демографских процеса, наглашавајући разлике између фреквентнијег долинског и мање фреквентног планинског дела регије. Развој путне мреже омогућио је лакшу и бржу комуникацију на релацији село – град, што је омогућило развој дневног урбаног система Косјерића. У таквим условима дошло је до физиономске трансформације насеља – просторног ширења ка саобраћајницама и концентрације стамбених и услужних објеката дуж путева, што је нарочито карактеристично за Мрчиће (заселак Ражана), Брајковиће, Тубиће, Бјелоперицу, Сечу Реку и Варду. У удаљеним брдско-планинским селима, путна мрежа је грађена са закашњењем, у време када је већина младог и радно способног становништва већ напустила село (Руда Буква, Горња и Доња Полошница, Таор, Гочечево итд).

Развој путне мреже у Српској Црној Гори од 70-их година 20. века омогућио је бољу комуникативност унутар регије. Међутим, и даље је изражен проблем слабе по-

везаности појединих села, нарочито између североисточног и северозападног дела регије. Услед непостојања директних путева задовољавајућег квалитета, друмска комуникација између ових насеља и даље се одвија посредно, дужим и обилазним путем преко Косјерића. Нпр. возила између Горњег Таора и Мрчића саобраћају преко Косјерића (34 km), јер је краћи пут између ових села, преко Радановаца и Дреноваца (18 km), у веома лошем стању. Стога у планирању развоја саобраћајне инфраструктуре већу пажњу треба посветити децентрализацији локалне путне мреже стварањем саобраћајног прстена Сеча Река – Варда – Маковиште – Таор – Радановци – Дреновци – Мрчићи – Брајковићи, што би омогућило бољу проходност простора и побољшало услове живота руралног становништва. На тај начин би се ојачала међузависност сеоских насеља, уместо до сада апсолутно доминантне релације Косјерић – остала насеља.

После модернизације путне мреже у Српској Црној Гори 70-их година 20. века, за њено одржавање у наредним деценијама издвајана су минимална средства. Већина путева није реконструисана од времена изградње. Квалитет асфалтне подлоге на регионалним и локалним путевима није на одговарајућем нивоу. Запажа се све већи раскорак између брзог пораста броја возила и успорене динамике изградње савремених саобраћајница. Постојеће лоше стање путне мреже је отежавајући фактор функционалног интегрисања руралног простора са градским центром, што се нарочито односи на села у северозападном делу регије. На лоше стање путне мреже утичу и елементарне непогоде. Највеће штете путна инфраструктура је претрпела услед катастрофалних поплава 1975. године, када је уништен део пута Косјерић – Ваљево код Мрчића (Гавриловић, 1980, 1981) и 2014. године, када су клизишта и одрони прекинули одвијање саобраћаја на путевима Варда – Годечево, Косјерић – Маковиште, Косјерић – Брдо Град и Дреновци – Мрчићи.

Слика 26. Клизиште на путу Варда – Годечево, мај 2014. године (фот. М. Алексић)

Структура превозних средстава се мењала упоредо са друштвено-економским напретком, унапређењем саобраћајне мреже и растом животног стандард. У регији је 1945. године био регистрован само један путнички аутомобил (Челиковић, 1997, 2012). У наредном периоду број моторних возила се константно повећавао, а најдинамичнији раст је остварен у осмој и деветој деценији 20. века, у време интензивног индустријског развоја и асфалтирања путева. Некадашњи запрежни транспорт данас је редак и користи се само на шумским путевима, за извлачење огревног и техничког дрвета. Укупан број регистрованих моторних возила у периоду 1973–2013. године повећан је са 468 на 4.272. У истом периоду број путничких аутомобила повећан је са 323 на 2.955, теретних возила са 44 на 230, аутобуса са 0 на 9 и прикључних возила са 37 на 871. Степен моторизованости, изражен бројем путничких аутомобила на 100 становника, је повећан са 1,9 на 23,4 (табела 97).

Табела 97. Промене броја регистрованих моторних возила 1973–2013. године

година	путнички аутомобили	аутобуси	камиони	прикључна возила	број путничких аутомобила на 100 ст.
1973	323	0	44	37	1,9
1983	1.269	3	119	74	7,7
1993	1.640	3	122	602	10,3
2003	2.232	2	240	159	15,8
2013	2.955	9	230	871	24,4

Извор: Општине у Србији 1974–2014.

Носилац развоја путничког саобраћаја у регији у другој половини 20. века било је саобраћајно предузеће „Ракета“ из Ужица, које је пословницу у Косјерићу отворило 1950. године. Поред међуградских линија ка Ужицу, Пожеги, Бајиној Башти, Ваљеву и Београду, „Ракета“ је организовала и локални аутобуски саобраћај. Аутобуска линија Косјерић – Варда успостављена је 1957. године, Ваљево – Горњи Таор 1958. године (1976. продужена до Доњег Таора), а Косјерић – Радановци 1971. године. Аутобуска станица у Косјерићу изграђена је 1974. године. До почетка 80–их година 20. века већина сеоских насеља у регији је аутобуским линијама повезана са локалним центром.

После приватизације „Ракете“ 2002. године и проблема у њеном пословању, дошло је до поремећаја у функционисању јавног друмског саобраћаја у Српској Црној Гори, нарочито после 2008. године, када су укинуте поједине међуградске и локалне линије. Једина стална међуградска линија која 2016. године пролази кроз регију је Нови Сад – Златибор, уз локалне везе са Пожегом и Ужицем. И поред покушаја обнављања саобраћајне везе са Београдом, Косјерић је једно од ретких градских насеља у Србији које нема директну аутобуску линију са главним градом. То ствара проблеме становништву, које до Београда путује са председањима у Пожеги, Ваљеву или Дивчибарама.

Са стечајем „Ракете“ дошло је до редукција у одвијању локалног саобраћаја. Некада су ка Варди саобраћале четири аутобуске линије, а 2008. године само једна (Јова-

новић Д., 2008). Већина локалних аутобуских веза последњих година је укинута, што је поред стечаја „Ракете“ условљено и нерентабилношћу (све мањи број путника због депопулације). У периоду 2004–2009. године број линија у локалном саобраћају смањен је са 5 на 2, а превезених путника са 97.000 на 7.000 годишње (Саобраћај, складиштење и везе, 2004–2009). Данас се локални аутобуски превоз одвија само на кружној линији Косјерић – Сеча Река – Варда – Маковиште – Парамун – Годљево – Косјерић, дотрајалим возилима и у летњој половини године. Недостатак организованог превоза становништву планинских заселака отежава задовољавање основних животних потреба (посао, школа, продавница, лекар итд.). Са укидањем аутобуских линија, транспорт путника у локалном саобраћају преузимају таксисти и комби превозници.

Највећи део теретног транспорта у Српској Црној Гори везан је за потребе фабрике цемента „Титан“ и одвија се у друмском саобраћају. Са отварањем Фабрике цемента 1976. године, „Ракета“ је основала радну јединицу за превоз цемента. У оквиру фабрике цемента, 1989. године формирана је транспортна јединица, која располаже са 40 тешких возила за превоз цемента.

Носиоци развоја теретног саобраћаја и шпедитерске делатности у регији су приватна предузећа „Green road“ из Косјерића и „Унитраг“ из Ужица – пословна јединица „Аутобаза“. „Green road“ је основан 2011. године. Предузеће има 20 радника и 30 камиона. Основне активности се односе на транспорт цемента, расутих материјала и каменних агрегата. Велики обим послова предузеће обавља на простору централне Србије и Војводине, и у суседним земљама (Црна Гора, Босна и Херцеговина, Хрватска и Румунија – међународна шпедиција). Приватно предузеће „Унитраг“ из Ужица је 2005. године у некадашњим објектима „Ракете“ у Косјерићу основало пословну јединицу „Аутобаза“. Возни парк „Унитрага“ чини 160 возила за превоз опасних и расутих материјала и хладњача. Делатности транспорта и шпедиције обављају се на тржишту већег броја европских земаља.

Према подацима цементаре „Титан“, на пословима транспорта 2013. године индиректно су запослена 102 лица. Број регистрованих приватних превозничких радњи у регији у периоду 1971–2010. године повећан је са 39 на 99, што је индиректан ефекат успешног пословања фабрике цемента, и отварања мајдана дијабаза на Буковима (превоз грађевинског материјала). Приватни аутопревозници у регији располажу са 150 тешких камиона (Општина Косјерић, 2010). Велика зависност аутопревозника од индустрије грађевинског материјала негативно утиче на њихов економски положај. Услед смањивања производње цемента због кризе у грађевинарству, конкуренције на тржишту и све неповољног односа цена транспорта и горива, после 2006. године многи приватни аутопревозници у Српској Црној Гори послују са губицима.

У случају робних токова, гравитациона зона Косјерића као саобраћајног центра је знатно шира у односу на путнички саобраћај. Захваљујући индустријској функцији, Косјерић као центар теретног саобраћаја има национални карактер (терминални центар). Просечан годишњи обим робног промета у регији у периоду 2000–2014. године износи око 400.000 t, углавном цемента, који се превози потрошачима удаљеним до 200 km. Уколико би се робни промет обављао железницом, а не само друмским путем, гравитациона зона Косјерића као терминалног центра робних токова знатно би се проширила (Глигоријевић, 2004).

Транзитни друмски саобраћај пружа могућности за економско активирање Српске Црне Горе, али су оне минимално искоришћене. На то је у великој мери утицала промена прометних токова изградњом Ибарске и Јадранске магистрале, чиме је регија добила периферну улогу у друмском транспорту. Изградња пруге Београд – Бар и модернизација пута Ваљево – Косјерић – Ужице 70-их година 20. века нису зауставили негативне демографске и економске трендове у регији. О скромном транзитном саобраћају говори податак да је у периоду 2005–2013. године просечно оптерећење на магистралном путу између Каоне и Косјерића износило свега 2.450 возила дневно у оба правца (ЈППС, 2005/13). Планирана изградња аутопута Београд – Пожега – јужни Јадран још више ће саобраћајне токове националног ранга удаљити од Српске Црне Горе, чија ће транзитна функција додатно ослабити.

Слика 27. Седиште предузећа „Green road“ (фот. Р. Голић)

Територију Српске Црне Горе пресеца железничка пруга Београд – Бар, на траси долина Градца – Мрчићи – Косјерић – Тубићи – Каленић (дужина 26 km), што овом простору даје транзитну функцију у **железничком саобраћају**. Први припремни радови на изградњи пруге вршени су пре Другог светског рата (Јовановић С., 1998). Изградња је настављена 1955. године пробијем тунела Дреновачки кик (Васовић, 2003).

Деоница Ваљево – Мрчићи изграђена је 1961–1965. године, док је траса према Пожеги завршена почетком 70-их година 20. века (Kežić, 2011). Први воз је прошао кроз Косјерић 3. јула 1972. године. На територији Српске Црне Горе су изграђене две железничке станице (у Косјерићу и Ражани) и три путничка стајалишта (Самари, Дреновачки кик и Тубићи).⁴³

После изградње пруге Београд – Бар, у Српској Црној Гори железница је имала већи значај у превозу путника у односу на друмски саобраћај. У наредном периоду број путника константно опада, што је условљено растом броја аутомобила, као бржег превозног средства. У периоду 1975–2013. године број путника превезених железницом је смањен са 145.000 на 23.511 годишње (табела 98). И поред опадања промета, у односу на друге делове Србије у Српској Црној Гори железнички путнички саобраћај има већи значај, што је нарочито дошло до изражаја после стечаја „Ракете” и укидања аутобуских линија ка Београду.

Табела 98. Промет путника и робе железницом 1975–2013. године

година	број укрцаних путника	отпремљена роба (t)
1975	145.000	5.000
1980	123.000	25.000
1985	124.000	28.000
1990	107.000	36.000
2005	25.124	18.778
2010	26.433	205
2013	23.541	0

Извор: Општине у Србији 1975–1990; Саобраћај, складиштење и везе, 2004–2014; Misailović, 1981.

У периоду 1975–1990. године утовар робе на железничкој станици Косјерић повећан је са 5.000 t на 36.000 t годишње (табела 98). Интензитет оствареног промета био је у директној вези са пословањем цементаре. Пошто је Фабрика цемента највећи корисник железнице, још у време изградње она је индустријским колосеком спојена са железничком станицом у Косјерићу. Услед све већег превоза робе друмским путем, удео железница у теретном саобраћају Српске Црне Горе последњих година је симболичан. На железничкој станици Косјерић 2005. године утоварено је 18.778 t робе, а 2013. године није било утовара робе. Већим учешћем железнице у робном промету као јефтинег вида транспорта у односу на друмски превоз, смањила би се цена транспорта сировина и готових производа.

Након четири деценије непрекидне експлоатације, квалитет железничке инфраструктуре у Српској Црној Гори је изузетно лош и представља ограничавајући фактор развоја не само ове регије него и целокупне трасе пруге Београд – Бар. Због лошег одржавања, брзина возова између Ваљева, Косјерића и Пожеге је знатно испод пројектованих 120 km/h, што утиче на обим превоза путника и робе, који је мали у односу на

⁴³ На Повлену је постојала железница, изграђена за време Другог светског рата, која је служила за транспорт дрвета до Мравињаца (Таор). Пруга је у периоду 1947–1950. године престала са радом (Ђурић, 1992, 1994).

важност правца и потребе становништва. Услед елементарних непогода и кварова повремено долази до обуставе саобраћаја. Због оштећења пруге у кањону Градца у мајским поплавама 2014. године, железнички саобраћај из Косјерића ка Ваљеву и Београду био је у прекиду готово годину дана, што је становништву и привреди Српске Црне Горе стварало велике проблеме. Лоше стање железнице намеће потребу за комплетном реконструкцијом, чиме би се повећали капацитети, безбедност и брзина превоза. У условима будућег привредног развоја, реално је очекивати повећање тражње за железничким теретним саобраћајем, као јефтинијим у односу на камионски превоз.

Слика 28. Пруга Београд – Бар и пут Косјерић – Ваљево код Ражане (фот. М. Жарковић)

Поштанско-телеграфско-телефонски саобраћај (ПТТ) у Српској Црној Гори развија се од 1852. године, када је отворена прва пошта у Ражани (Милић и др., 1989). Између два светска рата у Косјерићу је радила среска пошта са одељењима у Варди, Сечој Реци и Ражани (Челиковић, 2012).

Према подацима из 1966. године, у Косјерићу су регистрована 24 телефонска претплатника (Челиковић, 1997). Модернизација поштанских услуга и телефонске мреже почела је 1974. године, када је у Косјерићу отворена савремена пошта и аутоматска телефонска централа са 400 прикључака. Телефонска централа у Варди отворена је 1979 године, а у Сечој Реци, Ражани и Субјелу 1982. године. То је утицало да до краја 80-их година 20. века сва села у регији добију телефонске везе, закључно са Радановцима 1987. године (Јовановић С., 1998). Капацитет телефонских централа је стално повећаван, а почетком 21. века отворене су нове, у Годљеву, Брајковићима и Галовићима, У периоду 1973–2013. године број телефонских претплатника повећан је са 392 на 4.613 (табела 99).

Савремени ПТТ саобраћај у регији је организован кроз рад пошта у Косјерићу, Сечој Реци, Варди и Мрчићима (Ражана). Последњих година модернизација се врши

заменом аналогних телефонских централа дигиталним. Постојећа телекомуникациона инфраструктура задовољава потребе становништва, али њена касна изградња није могла да ублажи негативне демографске процесе у сеоским насељима. Од 70-их година 20. века обим поштанских услуга се смањује, што је условљено повећавањем броја телефонских прикључака, а после 2000. године и ширењем мобилне телефоније и интернета. У периоду 1973–2013. године број писмоносних пошиљака смањен је са 485.000 на 99.000 годишње (табела 99).

Табела 99. Поштански саобраћај 1975–2013. године

година	телефонски претплатници	писма (у хиљ.)	пакети (у хиљ.)	телеграми (у хиљ.)
1975	524	466	3	10
1980	1.286	417	2	8
1985	2.536	312	1	7
1990	3.914	214	1	4
1995	4.698	182	1	6
2000	4.427	138	1	-
2005	3.848	185	1	-
2010	4.754	106	-	-
2013	4.613	99	0	-

Извор: Општине у Србији 1975–2014.

Да би се успорила депопулација сеоских насеља, омогућила валоризација природних потенцијала и створили услови за равномернији регионални развој, неопходна су улагања у унапређење саобраћајне инфраструктуре на територији Српске Црне Горе. Уз помоћ државних фондова, у последњих десет година извршена је реконструкција и модернизација магистралног пута на територији регије, регионалног пута Каона – Дивчибаре, регионалног пута преко Црнокосе (деоница Косјерић – Каран), локалног пута Мрчићи – Мионица, делова локалних путева Косјерић – Брдо Град, Косјерић – Радановци итд., и започета изградња туристичког пута Скакавци – Дивчибаре.

Основни циљ будућег развоја саобраћаја у Српској Црној Гори је стварање услова за равномернији регионални развој, тј. обезбеђивање саобраћајних услова за рационално искоришћавање локалних ресурса. Међутим, како овај простор нема статус привредно неразвијеног, у наредном периоду неће имати приоритет приликом добијања средства из државних фондова за изградњу путне инфраструктуре. Стога се у наредном периоду не очекује трасирање нових праваца, већ модернизација постојећих. Квалитетне локалне комуникације су један од основних услова цивилизованог живота и искоришћавања развојних потенцијала, па највише средстава треба уложити у реконструкцију мреже општинских путева. Међутим, због недостатка финансија не могу се обновити сви путеви, већ је неопходно издвојити приоритете, чија ће реконструкција допринети економској и демографској ревитализацији села. У удаљенијим планинским засеоцима на Повлену и Црнокоси (села Цикоте, Руда Буква, Доња и Гор-

ња Полошница, Маковиште, Таор, Радановци), који се налазе у стадијуму најдубље демографске старости, градња савремених путева нема економску оправданост.

У Српској Црној Гори од средине 20. века развој саобраћајне мреже био је територијално неравномеран. Квалитетне саобраћајнице су грађене дуж осовине Ваљево – Мрчићи – Косјерић – Тубићи – Пожега, док је путна мрежа у руралном простору запостављена. То је утицало на стварање и продубљивање регионалних разлика између долињског и планинског дела територије, који је све више заостајао у демографском и економском погледу. На основу стања на терену, приоритети развоја саобраћаја у Српској Црној Гори односе се на реконструкцију путне мреже у руралном делу регије, како би се сеоском становништву обезбедиле боље саобраћајне везе. То је један од кључних фактора за побољшање услова живота на селу и смањивање развојних неравномерности између Косјерићке котлине и брдско-планинског дела територије.

Неопходно је извршити комплетну реконструкцију државних путева другог реда Каран – Косјерић – Сеча Река – Варда – Костојевићи и Јелова гора – Варда – Таор и општинских путева Косјерић – Годљево – Маковиште – Таор, Косјерић – Радановци, Косјерић – Субјел – Мушићи, Мрчићи – Дреновци, Брдо Град – Црнокоса и Варда – Годечево. Остале активности односе се на комплетну санацију саобраћајница оштећених у поплавама 2014. године; изградњу обилазнице између фабрике цемента и магистралног пута; завршетак изградње туристичких путева Косјерић – Брдо Град и Скакавци – Дивчибаре; успостављање аутобуских веза са Београдом; ревитализацију локалног аутобуског саобраћаја; реконструкцију и модернизацију железничке пруге у регији. Наведене активности су услов за обезбеђивање равномерног регионалног развоја, демографску и економску ревитализацију сеоских насеља Српске Црне Горе.

5.7. ТУРИЗАМ – РАЗВОЈ И РЕГИОНАЛНИ РАЗМЕШТАЈ

Први помен туристичке делатности у Српској Црној Гори везан је за период између два светска рата, када су београдски трговци долазили на одмор у Сечу Реку. У исто време у Дубници је изграђено одмаралиште (Радосављевић, 2000). Међутим, све до средине осме деценије 20. века туризам као привредна делатност у регији готово да није постојао. Изузетно скроман промет био је условљен непостојањем адекватних смештајних капацитета и садржаја боравка, лошом саобраћајном инфраструктуром, непостојањем традиције и близином Дивчибара, које су апсорбовале готово сва туристичка кретања ширег окружења.

Почетак организованог развоја туризма у Српској Црној Гори везан је за изградњу хотела „Скрапеж” у Косјерићу (1975) и ученичког дома на Варди (1979). У периоду 1980–1982. године основана је локална туристичка организација, покренута манифестације „Чобански дани” и започет развој сеоског туризма. Интензиван развој туризма

током 80–их година 20. века био је праћен ширењем понуде и садржаја боравка, што је било условљено и модернизацијом саобраћајне мреже. У овом периоду Српска Црна Гора је постала препознатљива као један од центара сеоског туризма у Србији. Од 1992. године долази до застоја у развоју туризма, условљеног падом животног стандарда и економско-политичком кризом. У последњој деценији локалне власти и приватна лица улажу средства у рефирмацију туризма, али су резултати знатно испод реалних могућности.

На територији Српске Црне Горе заступљене су бројне природне и антропогене **туристичке вредности**, које нису довољно валоризоване, те је углавном реч о потенцијалима за развој туризма. У поређењу са окружењем и на основу досадашњег развоја, ради се о локалним и регионалним туристичким вредностима, без атрибута који би могли да им дају национални или међународни значај.

Рељеф Српске Црне Горе је разноврстан и атрактиван као природни потенцијал за развој туризма. Морфолошки облици представљају допунски садржај туристичког боравка, кроз развој излетничког, сеоског и спортско-рекреативног туризма. Морфологији терена основну одлику дају узвишења раздвојена депресијама и рашчлањена речним долинама. Клисураста сужења у долинама Скрапежа, Кладорубе, Сече реке, Мионице и Забаве, крашки облици рељефа и геолошке реткости (повленске кугле, мрежасте магнезити, рудистни кречњаци и налазишта фосила у Маковишту) употпуњују геолошко-геоморфолошке туристичке мотиве.

Климатске одлике у комбинацији са надморском висином и шумским покривачем дају планинском простору Српске Црне Горе одлике ваздушне бање. Терени изнад 600 m н. в. делују стимулативно на људски организам и погодују лечењу туберкулозе, астме, пнеумоније итд. (Станковић и Ћирковић С., 2004). Снежни покривач пружа могућности за развој зимског спортског туризма. Најбољи услови постоје на Повлену и северном ободу Ражанског басена, где је могуће изградити ски стазе.

За развој туризма велики значај имају Таорска врела, која су уврштена на листу хидрогеолошког наслеђа Србије (Гавриловић и др., 2009; Мијовић и др., 2009). Пећински ток, слапови, бигрене наслаге и старе воденице чине Таорска врела популарним излетиштем, али прекомерна експлоатација бигра и каптажа за водовод умањују његову туристичку вредност. На територији Српске Црне Горе налазе се и лековите термоминералне воде са листе хидрогеолошког наслеђа Србије (Бањица у Дубници и Скакавачко поље у Скакавцима), које тек треба туристички валоризовати (Мијовић и др., 2009). Посебне хидрографске атракције представљају водопади у селу Скакавци и новоизграђено вештачко језеро у Росићима.

Амбијенталне вредности брдско-планинских пејзажа Српске Црне Горе обогаћују травне заједнице и шумски комплекси. Оне су станишта ситне и крупне дивљачи на

бази којих се стварају могућности за развој ловног туризма. У атару Дреноваца налази се споменик природе „Клокочевац”, мешовита састојина букве и јеле са мечјом леском и племенитим лишћарима (Ђенић, 2010).

Антропогени туристички потенцијали Српске Црне Горе заједно са природним вредностима доприносе формирању аутентичног руралног амбијента. Културну баштину регије чине локалитети из различитих епоха. Некрополе из преримског и римског периода налазе се у Сечој Реци, Субјелу, Парамуну, Годљеви, Маковишту, Годчеву, Мрчићима, Росићима, Скакавцима и Тубићима. Највећу вредност имају илирски гробни налази у Годљеви, Шеврљугама и Брајковићима (Илић, 2007; Станковић и Ђирковић С., 2004), као и Аниште код Ражане, са некрополом из бронзаног доба (Govedarica, 2006). Старо гробље у Тубићима је 1982. године уписано на листу непокретних културних добара. На овом локалитету се налазе праисторијска хумка и надгробни споменици из римског и средњовековног периода (Митровић Б. и др., 2012). Археолошки локалитети у регији, због неуређености и туристичке неафирмисаности, не представљају објекте значајније туристичке привлачности.

Међу антропогеним туристичким вредностима највећи културно-историјски значај има црква брвнара у Сечој Реци, као репрезентативан пример народног сакралног градитељства. Посвећена је светом Ђорђу и саграђена 1812. године, на темељима цркве из 15. века (Илић, 2007). Овај објект је 1948. године заштићен као споменик културе – непокретно културно добро од великог значаја. Поред цркве брвнаре 1902. године саграђена је нова црква, а сакрални комплекс у Сечој Реци употпуњују споменици крајпуташи, подигнути у спомен погинулима у балканским ратовима. Према претпоставкама археолога, на локалитету Дуско поље у Косјерићу налазе се остаци тзв. Мркшине цркве, у којој је радила последња штампарија у средњовековној Србији. Од престанка њеног рада 1566. године, Србија до 1831. године није имала штампарију (Ђорђевић, 1975).

Међу споменицима новије историје издвајају се споменик жртвама стрељаним 1941. године на Буковима, меморијални комплекс „Жикица Јовановић – Шпанац” у Радановцима на месту погибије овог народног хероја, и спомен парк посвећен Дражи Михаиловићу, подигнут у Субјелу 2012. године. У урбаном центру регије истичу се споменик жртвама ослободилачких ратова 1912–1918. и 1941–1945. године, као и Олимпијска чесма, подигнута у част генерала Светомира Ђукића из Ражане, оснивача Олимпијског комитета Србије.

Према подацима Завода за заштиту споменика културе, на територији Српске Црне Горе регистровано је 38 објеката градитељског наслеђа и 48 објеката традиционалне архитектуре (Митровић Б. и др., 2012). У Косјерићу се налазе два репрезентативна објекта урбане архитектуре 19. века – Турски хан из 1854. године и Зграда

начелства среза Црногорског из 1873–1874. године. Оба објекта представљају непокретна културна добра – споменике културе. У брдско-планинском делу регије очувани су бројни примери народног градитељства са краја 19. и прве половине 20. века: кулаче, полубрвнаре, магаче, вајати, воденице, качаре, млекари итд. (Кузовић, 1996/97, 2002, 2012а). Елементи културног и споменичког наслеђа нису туристички валоризовани. Пошто се углавном просторно подударају са излетничким и рекреативним зонама, могу се презентовати као комплементарна туристичка вредност.

Развоју туристичке делатности у Српској Црној Гори доприноси и афирмација етнографских вредности (фолклор, обичаји, стари занати, гастрономија). Посебну атракцију за посетиоце сеоских домаћинстава представља могућност учествовања у „мобама” – народним окупљањима поводом различитих сеоских послова, која се још практикују. Разноликост културног наслеђа је обogaћена гастрономском понудом на селу, где се туристима пружа могућност конзумирања старих народних јела Српске Црне Горе, у које спадају јагњећа сарма, боранија у марамици, самарлук, тарана, јаруша и друга (Загорац, 2010). Као центар гастрономског туризма у регији истиче се и национална кућа „Извор” у Косјерићу, са специјалитетима светски познатог куvara Милијана Стојанића.⁴⁴

Као специфична комбинација природних и антропогеографских елемената, брдско-планински простор Српске Црне Горе представља амбијенталну туристичку вредност. Облици рељефа, травни и шумски комплекси, потоци и извори, сеоске куће, пољске међе, сеоски путеви, шљивици, малињаци и друге пољопривредне површине формирају јединствену слику руралног амбијента, атрактивну за одмор становника урбаних средина. Као посебна туристичка вредност издваја се и видиковац Паљба северно од Росића, са кога се пружа панорамски поглед на већи део регије.

На основу анализе потенцијала и досадашње афирмације, туризам се истиче као једна од перспективнијих грана привреде у Српској Црној Гори. Међутим, туристичка привреда се почетком 21. века налази на ниском ступњу развоја. Потенцијали нису стручно валоризовани, нити припремљени за туристичку понуду, што за последицу има континуиране губитке. Улагања у развој туризма од 80-их година 20. века била су посредна и сведена углавном на јавну инфраструктуру, док је директно инвестирање у туристичку привреду било занемарљиво. Последњих година дошло је до јаче медијске промоције, чиме су постигнути одређени ефекти у организационом смислу. Према Пописима становништва, у туризму и угоститељству 1981. године било су запослено 1,0% активног становништва које обавља занимање, 1991. године 2,6%, 2002. године 2,0% и 2011. године 3,1%. У периоду 1973–2005. године туризам и угоститељство су

⁴⁴ Милијан Стојанић је на светском такмичењу куvara у Вроцлаву 2006. године спремио чорбу од 10.000 l, чиме је постао Гинисов рекордер. Испред мотела „Извор” 2007. године постављен је финовски лонац за кување чорбе висине 7,5 m, тежине 3,5 t и запремине 12.000 l, такође уписан у Гинисову књигу рекорда.

имали изразито ниско учешће у стварању народног дохотка (1–2%), што је у супротности са стварним могућностима (Општине у Србији 1975–2006). Испољава се јасна корелација између ниског удела туризма у формирању друштвеног производа Српске Црне Горе са скромним средствима која се улажу у развој ове делатности.

Слика 29. Црква брвнара у Сечој Реци (фот. Р. Голић)

Слика 30. Џиновски лонац за кување чорбе испред мотела „Извор” (фот. Р. Голић)

Један од показатеља степена развијености туризма у Српској Црној Гори је и структура **смештајних капацитета**. Најзначајнији смештајни објекти у регији су лоцирани у Косјерићу – хотел „Олимпик” и мотел „Извор”. Хотел „Олимпик” је отворен 1975. године под називом „Скрапеж”, као део истоименог угоститељског предузећа, а 2010. године је у власништву предузећа „НСТ” из Брајковића. После двогодишњег реновирања, хотел је 2012. године наставио са радом под називом „Олимпик”. Располаже са 100 лежаја, рестораном, аперитив баром, банкет салом, конгресном салом, кафаном и летњом терасом. Мотел „Извор”, отворен 1986. године, располаже са 30

лежајева, националним рестораном и летњом баштом. Власник мотела је Милијан Стојанић, светски познат витез кулинарства.

У Варди је 1965/66. године отворен школски интернат хотелског типа, капацитета 120 лежаја. Иако је основна намена овог објекта боравак ђака пешака, 80-их година 20. века се користио за смештај туриста и школских екскурзија. У периоду 1992–2006. године интернат је радио као избеглички камп, након чега је напуштен. Реконструкција овог објекта и враћање угоститељској функцији имало би велики значај за реафирмацију Варде као центра дечјег и омладинског туризма.

Основне смештајне капацитете у Српској Црној Гори чини 130 лежаја („Олимпик” и „Извор”). Број лежаја у домаћој радиности има тенденцију раста. Смештајем гостију се баве 22 домаћинства у сеоском туризму (180 лежајева)⁴⁵ и 11 домаћинстава у Косјерићу (Туристичка организација општине Косјерић, 2015). У комплементарне смештајне капацитете могу се уврстити и планинарски домови у Дреновцима и Таору, излетнички камп и ловачка колиба у Радановцима, као и приватне куће за одмор – викендице. Највећа викенд насеља у регији налазе се у северном делу атара Мрчића (Лучића ограда, Брезјак и Ћуприје), где су први објекти изграђени 1972. године (Стојановић Б. и др., 1996). Већи број викендица подигнут је и у атарима Радановаца, Таора (Мравињци) и на Дрмановини.

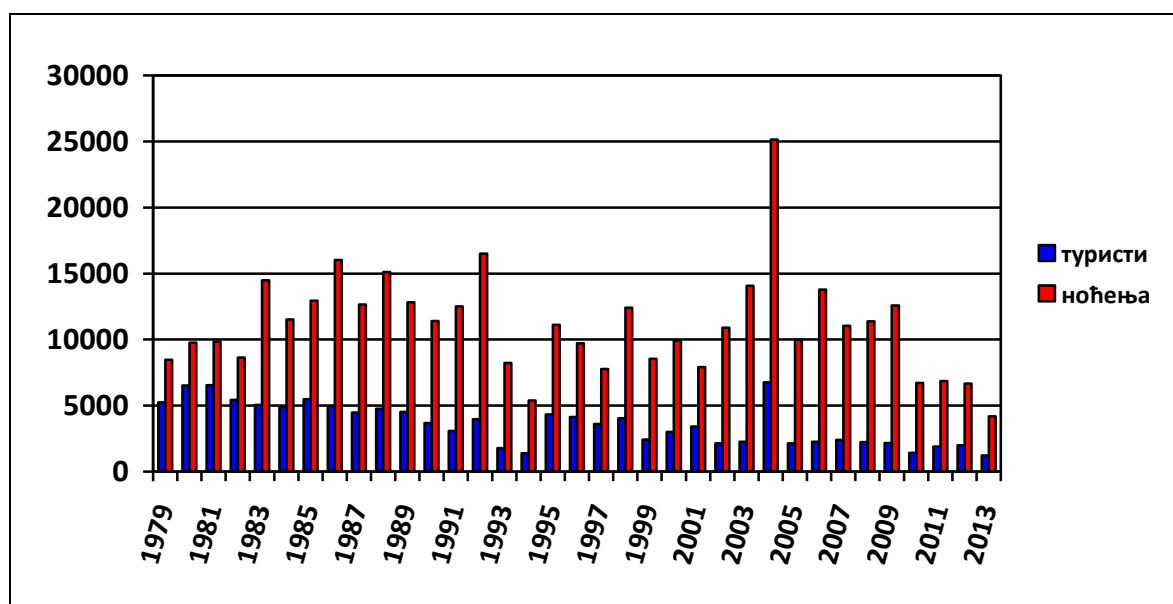
Од почетка организованог развоја туризма у регији 70-их година 20. века, постојећи смештајни капацитети вишеструко превазилазе туристички промет. Степен њихове искоришћености је веома низак и под сезонским утицајем. Стога не постоје реалне потребе за повећавањем смештајних капацитета, већ за унапређењем понуде ради њиховог рационалнијег коришћења. Изузетак представљају смештајни капацитети у сеоским насељима, чије ширење, и поред ниског степена попуњености, треба подстицати ради стварања додатних извора прихода руралног становништва.

У **промету туриста** у Српској Црној Гори издвајају се два карактеристична периода. У првом периоду (1975–1992. године), развој манифестационог и сеоског туризма утицао је на повећање броја туриста, који је просечно износио око 4.900 годишње. Ово је уједно и најуспешнији период у развоју туризма, карактеристичан по афирмацији регије као центра сеоског туризма. Највећи број туриста (6.545), забележен је 1981. године, док је највише ноћења (16.507) остварено 1992. године. Атрактивност сеоског туризма утицала је на појаву гостију из иностранства, чији је број 1988. и 1989. године износио око 1.000 годишње. Раст туристичког промета био је резултат релативно повољних друштвено-економских прилика и побољшања животног стандарда.

Други период почиње 1993. године и још траје. Карактеристичан је по значајном паду туристичког промета (просечно 2.800 туриста годишње). Најмањи туристички

⁴⁵ О смештајним капацитетима у сеоским насељима биће више речи у делу текста о сеоском туризму.

промет остварен је 1994. године (1.406 туриста), а највећи 2004. године (6.756 туриста). Мањи туристички промет последица је неповољних економско-политичких кретања у земљи и окружењу, пада куповне моћи, недовољних улагања, застоја у развоју сеоског туризма и конкуренције суседних регија. Губици у пословању предузећа „Скрапеж” били су праћени пропадањем постојеће материјалне базе. Иако су у првој деценији 21. века појачана улагања у ревитализацију сеоског и других облика туризма, после 2005. године просечан број туриста износи око 2.000 годишње, што је знатно испод нивоа из 80–их година 20. века. Наведени подаци указују да потенцијали за развој туризма у Српској Црној Гори нису довољно искоришћени, што се огледа и у скромним економским ефектима.

Графикон 26. Промет туриста 1979–2013. године (Општине у Србији 1980–2014)

Сагласно туристичким вредностима, традицији и материјалној бази, од осме деценије 20. века у Српској Црној Гори се јавља више **врста туризма**. На основу досадашњих резултата и положаја на туристичком тржишту, основу туристичке понуде чине сеоски, манифестациони, излетнички, гастрономски, транзитни, дечји и омладински туризам. Развојем више врста туризма омогућена је диверзификација сеоске привреде и створен додатни извор прихода сеоског становништва. На тај начин, поједине врсте туризма имају велики значај за демографску и економску ревитализацију руралног дела Српске Црне Горе и стварању услова за равномернији регионални развој. У том смислу, сеоски туризам представља најзначајнији вид туристичких кретања.

До 80–их година 20. века потенцијали за развој **сеоског туризма** били су неискоришћени. О томе И. Мисаиловић (Misailović, 1981) пише: „Поред пољопривредне функције сва села (изузев Галовића због цементаре) имају повољне услове за развој сеоског туризма. До сада се ни једно село у сливу Скрапежа по томе није прочуло.” Зачеци

сеоског туризма у Српској Црној Гори везани су за 1981. годину, када је формиран Туристички савез општине Косјерић и туристичка друштва у Сечој Реци и Варди. Већ 1982. године неколико домаћинстава из Сече Реке, Варде, Скакаваца, Росића, Дреноваца, Брајковића и Радановаца почело је да прима туристе. Развој сеоског туризма у Српској Црној Гори омогућили су побољшање животног стандарда становништва, велика тражња за новим обликом туристичких кретања, мали капацитети на тржишту Србије, манифестација „Чобански дани”, изградња меморијалног комплекса у Радановцима, унапређење инфраструктуре у селима итд.

У наредним годинама маркетиншке активности доводе до повећања броја гостију. Српска Црна Гора 80-их и почетком 90-их година 20. века постаје једна од водећих регија Србије у развоју сеоског туризма. По промету се истицала Сеча Река, која заједно са Сирогојном и ивањичким селима спада у пионире сеоског туризма у Србији⁴⁶ (Тодоровић и Бјељак, 2007). Крајем 80-их година 20. века у села Српске Црне Горе стижу и туристи из Чехословачке и Велике Британије.

Политичко-економска криза у последњој деценији 20. века довела су до смањења броја туриста и ноћења. На то је утицало више фактора: пад интересовања сеоских домаћинстава, пад куповне моћи, смањење тржишта, неадекватна туристичка пропаганда, инфраструктурни проблеми и др. Почетком 21. века Српска Црна Гора је у домаћој јавности и даље третирана као центар сеоског туризма, више по основу „старе славе”, а мање по оствареним резултатима.

Позитивни трендови у развоју сеоског туризма поново се јављају од 2006. године, када долази до повећања смештајних капацитета и промета. Тај тренд је био условљен развојем маркетинга, едукацијом, интересним удруживањем, развојем инфраструктуре и кредитирањем из државних развојних фондова. Популарисању ове врсте туризма доприноси и манифестација „Дани сеоског туризма” која се од 2005. године одржава у Скакавцима. Ради унапређења туристичке понуде, 2004. године је основано удружење домаћинстава која се баве сеоским туризмом „Еко село” (17 домаћинстава из Мионице, Скакаваца и Росића). Прикључивањем домаћинстава из других делова Српске Црне Горе, ово удружење је 2011. године прерасло у Удружење домаћина „Еко-етно Косјерић”. Међутим, и поред оствареног напретка, промет у сеоском туризму је на знатно нижем нивоу у односу на крај 80-их и почетак 90-их година 20. века.

Од 27 сеоских насеља Српске Црне Горе, током претходне три деценије у сеоски туризам се укључивало њих 15: Сеча Река, Варда, Скакавци, Росићи, Дреновци, Мионица, Брајковићи, Радановци, Маковиште, Таор, село Косјерић, Мушићи, Стојићи, Доња Полошница и Субјел (прилог 21). Већина селâ је само појединих година примала госте,

⁴⁶ Због остварених резултата у развоју сеоског туризма, Сеча Река је 1995. године добила престижну награду „Туристички цвет” од стране Туристичке организације Србије.

тако да се не може говорити о значајнијем утицају сеоског туризма на њихов развој. У другим насељима домаћинства се континуирано баве овом делатношћу, што је утицало на препознатљивост на туристичком тржишту (Сеча Река, Варда, Мионица, Скакавци, Радановци, Таор). После 2005. године, као носиоци развоја сеоског туризма у регији издвојила су се села Доње Ражане (Мионица и Скакавци), захваљујући предузетничкој иницијативи мештана, развоју маркетинга, едукацији чланова домаћинства, инвестицијама у инфраструктуру и утицају близине Дивчибара (обједињавање туристичке понуде).

У Српској Црној Гори постоји проблем евидентирања смештајних капацитета у сеоском туризму, јер се ситуација мења из године у годину. Сеоским туризмом се 1997. године бавило 14 домаћинства са 71 лежајем (Васовић, 2003), а до 2004. године капацитети су смањени на 50-ак лежајева (Pavlović S. & Đorđević, 2013). Повећања улагања у последњој деценији довела су до проширења капацитета. Туризмом су се 2014. године бавила 22 домаћинства у 9 насеља, са 180 лежајева (Табела 101). По смештајним капацитетима истичу се Скакавци и Мионица, који располажу са 61,7% лежајева. У Сечој Реци 2014. године само три домаћинства бавила су се овом делатношћу. Остала насеља немају значајније смештајне капацитете. Варда је заједно са Сечом Реком 80-их година 20. века предњачила по броју гостију, али мала улагања и незаинтересованост мештана утицали су да у овом селу 2014. године ни једно домаћинство није примало госте.

Табела 100. Смештајни капацитети у сеоском туризму 1997–2014. године

село	1997				2014			
	домаћинства		лежајеви		домаћинства		лежајеви	
	број	%	број	%	број	%	број	%
Сеча Река	6	42,9	30	42,2	3	13,6	17	9,4
Варда	1	7,1	10	14,1	-	-	-	-
Маковиште	2	14,3	12	16,9	-	-	-	-
Таор	3	21,4	9	12,7	1	4,5	7	3,9
Скакавци	-	-	-	-	8	36,4	59	32,8
Мионица	2	14,3	10	14,1	3	13,6	52	28,9
Стојићи	-	-	-	-	2	9,2	17	9,4
Росићи	-	-	-	-	2	9,2	9	5,0
Радановци	-	-	-	-	1	4,5	7	3,9
Субјел	-	-	-	-	1	4,5	5	2,8
Мушићи	-	-	-	-	1	4,5	7	3,9
укупно	14	100,0	71	100,0	22	100,0	180	100,0

Извор: Васовић, 2003; Туристичка организација општине Косјерић, 2015.

Наведени подаци указују да капацитети сеоског туризма у Српској Црној Гори не омогућавају прихват великог броја гостију и значајнији туристички промет, што је у складу са садашњим стањем развоја ове делатности. Међутим, извесно је да су смештајни капацитети већи, јер постоје домаћинства која се на „дивље” баве сеоским туризмом. Процењује се да око 20% смештајних капацитета није регистровано, на основу чега се може претпоставити да је стварни број лежаја у сеоском туризму Српске

Црне Горе око 210. За будући развој сеоског туризма значајно је да сва села имају вишак стамбеног фонда који се може оспособити за туристичку функцију.

Смештајни капацитети сеоског туризма у Српској Црној Гори су задовољавајућег квалитета. Обезбеђени су инфраструктурни услови по савременим стандардима и захтевима туриста који углавном долазе из великих градова (Београд, Нови Сад итд.). Већина објеката је опремљена телефоном, тв уређајем и бежичним интернетом, а поједина домаћинства поседују и отворени базен.

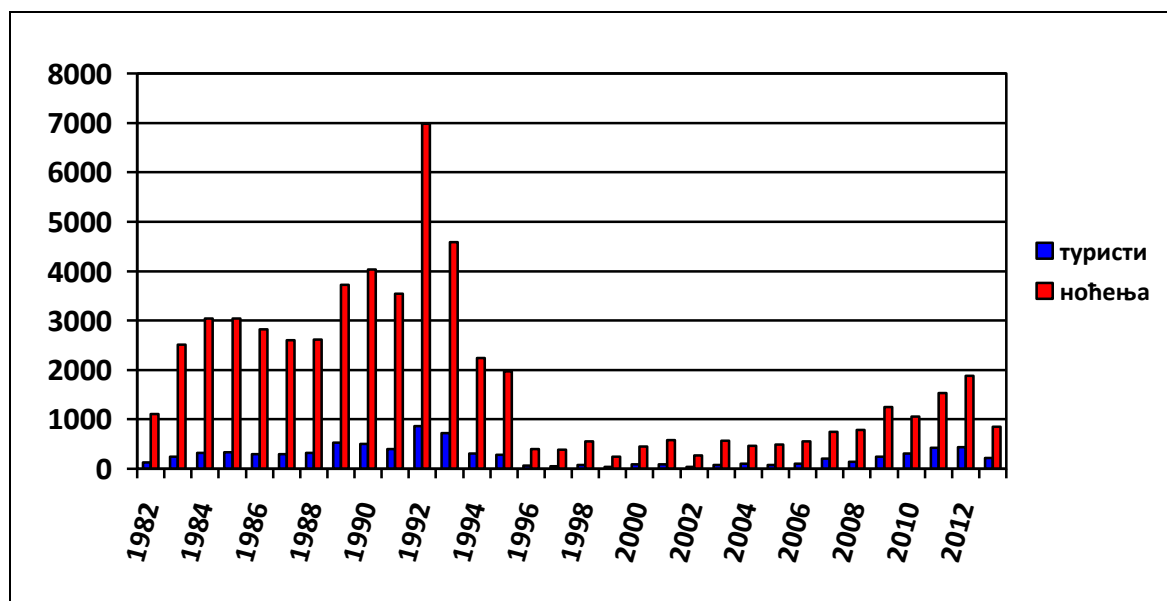
Носиоци развоја сеоског туризма у Српској Црној Гори су домаћинства „Гостољубље” и „Милогошће” из Мионице, која се туризмом баве од 2004. године. Захваљујући промоцији преко интернета (www.gostoljublje.com; www.milogosce.com) и сајмова туризма, улагањима у смештајне капацитете и осмишљавање садржаја боравка, ова домаћинства представљају примере успешних мултифункционалних аграрно-туристичких домаћинстава. Смештајне капацитете „Гостољубља” чини седам дрвених вајата и породична кућа, са укупно 38 лежајева. Посебну атракцију представља „Дедин вајат”, који је у другој половини 19. века саграђен у Богданици код Горњег Милановца, одакле је 1930. године премештен у Мионицу. У саставу „Гостољубља” су и ресторан, базен, фарма домаћих животиња и излетиште Обрежјак. Сваког лета у домаћинству се организују дечји кампови, а 2011. године овде је извршена промоција Мастер плана одрживог развоја руралног туризма Србије. Домаћинство „Милогошће” располаже са 15 лежајева, рестораном и базеном. Према подацима добијеним на терену, ово домаћинство посећују и гости из Француске, Белгије, Немачке, Финске, Русије и Израела. Од 2012. године у „Милогошћу” се организује етно камп за дечије фолклорне групе из Србије, Републике Српске и дијаспоре.

Слика 31. Туристичко домаћинство „Гостољубље” у Мионици (фот. Р. Голић)

Статистика промета туриста у селима Српске Црне Горе среће се са проблемима објективне и субјективне природе, због чега је прецизне податке скоро немогуће добити. Податке прикупља локална туристичка организација, али је извесно да је стварни промет већи од приказаног, због постојања некатегорисаног смештаја и непријављивања гостију. Према расположивим подацима, у периоду 1982–2013. године у сеоском туризму Српске Црне Горе регистрован је 8.354 гост и 57.846 ноћења.

Од 1982. до 1992. године број туриста и ноћења имао је тенденцију раста (графикон 27). То је последица популаризације одмора на селу, атрактивности новог облика туристичких кретања и мале конкуренције на тржишту. У развоју сеоског туризма Српске Црне Горе рекордна је 1992. година, када је у сеоским домаћинствима боравило 860 гостију, који су остварили 6.979 ноћења. Почев од 1993. године, политичка и економска кретања довела су до драстичног пада туристичког промета, а бројна сеоска домаћинства су престала да примају госте. Најмањи туристички промет забележен је 1999. године, када је број ноћења био 29 пута мањи у односу на 1992. годину.

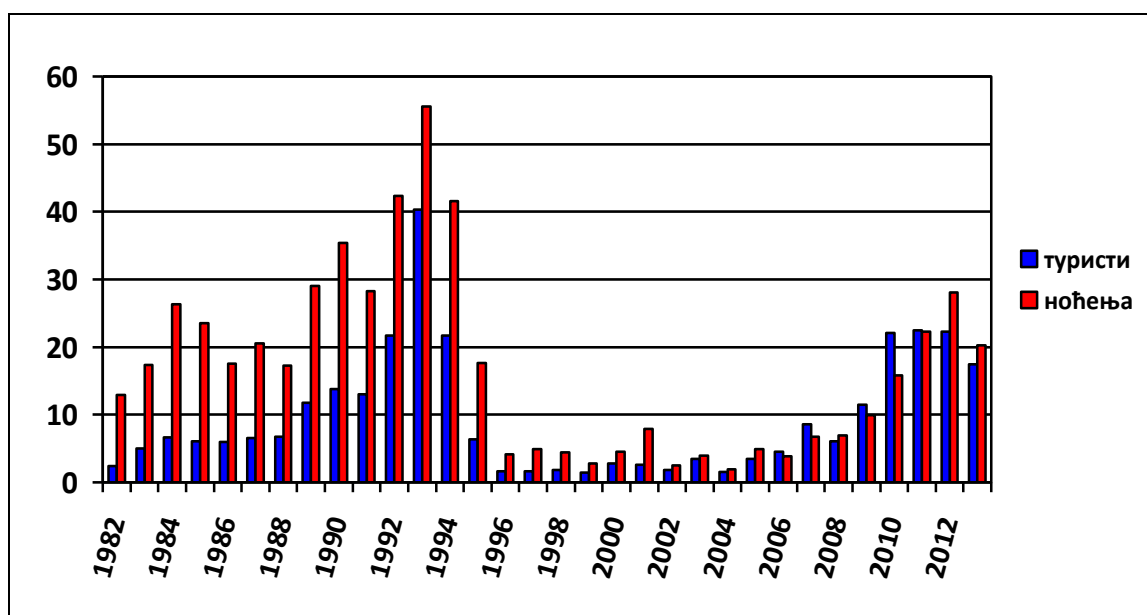
Графикон 27. Промет у сеоском туризму 1982–2013. године (Туристичка организација општине Косјерић, 2015)

После 2005. године долази до благог раста туристичког промета, а број ноћења је 2009. године премашио 1.000 – први пут после 1995. године. Поред стабилизације политичких и економских прилика, на раст промета утицало је и поновно „откриће” руралних предела градском становништву путем медија. Дошло је до већег ангажовања органа локалне самоуправе, усмереног ка популаризацији овог вида туризма и његове одрживости. Ради omasовљења туристичког промета у селима Српске Црне Горе, локална туристичка организација потписује уговоре о сарадњи са заинтересованим домаћинствима. Обавезе Туристичке организације по том Уговору су: промоција сеос-

ких домаћинстава путем сајмова туризма и медија, бесплатна категоризација објеката, ванпансионска понуда, помоћ у добијању кредита итд. (Илић, 2009).

До почетка 21. века више од 50% туриста боравило је у Сечој Реци, али од 2004. године у туристичком промету доминирају Мионица и Скакавци (прилог 20). Поред броја лежајева, квалитета смештаја и организованог маркетинга, то је последица њиховог повољног положаја у односу на туристички центар Дивчибаре. У Мионици је 2012. године реализовано 82,4% свих туристичких ноћења у селима општине Косјерић, а у Скакавцима 12,0%.

Учешће сеоског туризма у туристичком промету Српске Црне Горе варира (графикон 28). Ова делатност је имала највећи релативни значај 1993. године, када је 55,6% ноћења остварено у сеоском туризму, а најмањи 1996–2006. године, када је учешће села у туристичком промету износило мање од 5%. Од 2007. године удео сеоског туризма поново расте: 2012. године више од петине регистрованих туриста (22,3%) и четвртине ноћења (28,1%) у регији остварено је у сеоским домаћинствима. Према подацима добијеним на терену, стваран број туриста је за око 50% већи од приказаног, јер сеоска домаћинства посећују и излетници који не улазе у статистику туристичког промета, али доприносе бољој искоришћености туристичке понуде на селу.

Графикон 28. Учешће сеоског туризма у туристичком промету 1982–2013. године (%) (Туристичка организација општине Косјерић, 2015; Општине у Србији 1983–2014)

Током 80–их година 20. века, просечна дужина боравка туриста у црногорским селима износила је 8–10 дана. Услед промене понашања савремених туриста (транзит и викенд посете), у последњој деценији просечна дужина боравка је скраћена на 4 до 6 дана (2010. године свега 3,4 дана). Током лета и јануарских празника капацитети су добро попуњени и повремено се јавља недостатак слободних лежајева, а у осталим

деловима године траје „мртва сезона“. Концентрација туриста у летњим месецима је условљена коришћењем годишњих одмора и одржавањем туристичких манифестација „Чобански дани“ и „Дани сеоског туризма“. Равномернија годишња расподела туристичког промета може се постићи обogaћивањем садржаја боравка у вансезонским месецима, што би довело до рационалнијег коришћења капацитета.

Досадашњи развој сеоског туризма у Српској Црној Гори подстакао је позитивне процесе у привредном и друштвеном животу на селу. Најзначајнији ефекти односе се на стварање додатних извора прихода домаћинстава која пружају туристичке услуге. Улагања у унапређење туристичке инфраструктуре побољшала су услове живота на селу.⁴⁷ Осим директних и индиректних економских ефеката, развој туризма довео је и до обogaћивања друштвеног живота на селу, а брига за квалитет услуга подигла је образовни и културни ниво пољопривредника. Имајући у виду да је туризам профитабилнија делатност у односу на друге економске могућности које се нуде сеоском становништву, дошло је до ублажавања разлика у животном стандарду између Косјерића и сеоске средине, што мотивише млађе становништво за останак на селу.

И поред постигнутих резултата, укупни ефекти развоја сеоског туризма у Српској Црној Гори знатно заостају за могућностима које објективно постоје. Значајније приходе од ове делатности остварује мали број домаћинстава, а сеоски туризам није успео да ублажи депопулационе процесе на селу. То је последица неадекватне организације, недовољне ангажованости заинтересованих субјеката (задруге, месне заједнице), чињенице да мали број домаћинстава има приступ подстицајним средствима и стихијности у развоју, тј. препуштању иницијативи појединаца. Основна оријентација у планирању даљег развоја сеоског туризма треба да буде свеобухватна анализа досадашњег развоја, афирмација позитивних ефеката тог развоја и подстицање свих носилаца пословања у овој делатности на боље организовање и ефикасније деловање.

Манифестациони туризам спада у најстарије облике туристичких кретања у Српској Црној Гори. Окупљања на традиционалним светковинама имају дугу традицију. Народни вашари су до 70-их година 20. века одржавани у већини насеља, а 2015. године само у Косјерићу, Мрчићима и Сечој Реци. Међу постојећим манифестацијама највећи економски значај имају „Чобански дани“, „Дани сеоског туризма“ и „Међународни уметнички камп“. Све манифестације је потребно садржајно обogaћивати у циљу привлачења већег броја посетилаца.

Најзначајнија културно-туристичка манифестација у Српској Црној Гори су „Чобански дани“. Већ од првог одржавања 1980. године сврстали су се у ред масовнијих туристичких манифестација у Србији. Претечу „Чобанских дана“ представља народни

⁴⁷ Нпр. на иницијативу домаћинстава која се баве сеоским туризмом, 2010. године модернизован је локални пут Ражана – Росићи – Скакавци – Мионица и изграђена трим стаза у Скакавцима.

вашар који се одржавао на Дрмановини, на месту окупљања чобана из косјерићких, ужичких и подрињских села (Митровић М., 2010). Циљ организовања „Чобанских дана” је очување и унапређење изворног народног стваралаштва. Манифестација обухвата смотру народних песама и игара, такмичења у народним спортовима и спремању традиционалних јела, изложбу ручних радова итд. Поједини програми су прерасли у такмичења регионалног и националног значаја („Сабор фрулаша Западне Србије” и „Старо певање у Срба”). Поред учесника из Србије, на „Чобанским данима” су наступале и фолклорне групе из више европских земаља.

Иако се главни програм „Чобанских дана” првобитно одржавао у аутентичном амбијенту Града на Дрмановини, 1992. године је премештен у Косјерић. И поред покушаја враћања манифестације на првобитну локацију, њена неадекватна инфраструктурна опремљеност (лоши приступни путеви, проблем водоснабдевања, недостатак паркинга итд.) представља отежавајућу околност. У циљу враћања „Чобанских дана” на традиционално место одржавања, усвојен је „План детаљне регулације Брдо Град” (Ковачевић и др., 2013) који подразумева комплетно урбанистичко уређење локације.

По броју посетилаца (око 20.000 годишње) „Чобански дани” се убрајају у највеће смотре народног стваралаштва у Србији. На основу комплексне оцене географских и економских критеријума туристичке валоризације, заузимају високо седмо место међу етнографским манифестацијама у Србији (Бјељац, 2010). Сврстани су у другу категорију манифестација, тј. нису самостална туристичка вредност али представљају значајну допуну туристичког боравка (Вјелјас и Ћурчић, 2010). Од почетка одржавања, ова манифестација је имала изузетан значај у промоцији Српске Црне Горе као дестинације сеоског туризма.

Манифестација „Дани сеоског туризма” се од 2005. године одржава у Скакавцима. Спада у групу туристичко-пропагандних манифестација, са циљем промоције понуде сеоског туризма Косјерића, Љига, Ваљева, Горњег Милановца и Мионице. У оквиру „Дана сеоског туризма” одржавају се изложбе народних јела и старих заната, културно-уметнички програм, сабор фрулаша, спортске игре и дечји камп „Хајдучки дани”. Организатори манифестације су Туристичка организација Општине Косјерић и Месна заједница Доња Ражана.

„Међународни уметнички камп” у Косјерићу одржава се од 2002. године, у организацији омладинског удружења „K-town group”. Током 15-ак дана трајања, учесници из Србије и иностранства стварају уметничка дела кроз већи број радионица (музичка, позоришна, филмска, књижевна, радионица визуелних уметности итд.). Програм обухвата и концерте, изложбе, позоришне представе, карневал, перформансе, израду мурала и графита итд., као и представљање културе земаља учесница. Од почетка одр-

жавања ове манифестације, у њој је учествовало преко 200 уметника из 37 држава са пет континената.

Са развојем сеоског туризма у Српској Црној Гори тесно су повезани **излетнички** и гастрономски туризам. Као главне излетничке локације издвајају се Таорска врела, Мали Повлен, Козомор, водопад у Скакавцима, меморијални комплекс у Радановцима, Дрмановина, Субјел, видиковац Паљба, Сеча Река и Варда. Носилац развоја излетничког туризма је планинарско друштво „Субјел” из Косјерића, основано 2007. године, које током читаве године организује излете до природних и културних знаменитости у регији. У овим кретањима учествују и посетиоци сеоских домаћинстава, за које се као допуна боравка организују посебне туре. Због неадекватних смештајних капацитета, излетнички туризам се своди углавном на једнодневне излете, без ноћења и остваривања финансијских ефеката.

Слика 32. Манифестација „Дани сеоског туризма” у Скакавцима (фот. М. Јовановић)

Захваљујући медијској промоцији, последњих 10–ак година долази до развоја **гастрономског туризма**, који постаје значајан део туристичке понуде. По туристичкој презентацији традиционалних јела, Српска Црна Гора спада међу водеће у Србији (Загорац, 2010). Гастрономски туризам се комбинује са сеоским и излетничким, у виду једнодневних излета („Летњи пут ракије”, „Пут малине”, „Пут Милогошћа”, „Пут воденица” итд.), који обухватају посету „Дестилерији Зарић” и Националној кући „Извор” у Косјерићу, и наставак пута до Радановаца, Стојића, Сече Реке, Скакаваца и Мионице, уз ручак и сеоским домаћинствима и куповину домаће хране.

Транзитни туризам се развија дуж магистралног пута Ваљево – Косјерић – Пожега, са угоститељским пунктовима на превоју Каона, Мрчићима и Косјерићу. Како се налази на најкраћем путу из Војводине и Београда ка Црногорском приморју, Српска Црна Гора могла би се током лета афирмисати као место за задржавање путника у транзиту. Међутим, лоше стање путне инфраструктуре на простору Ваљевске Подго-

рине (нарочито део пута око Бачеваца) и конкуренција Ибарске магистрале смањују број путника и финансијске ефекте у транзитном туризму.

Дечији и омладински туризам се интензивно развијао 80–их година 20. века у Варди, где је постојао школски интернат, који се користио за извођење ђачких екскурзија. Овај вид туризма је прекинут 1992. године због претварања интерната у избеглички камп. Последњих година дошло је до ревитализације дечјег и омладинског туризма у ражанским селима, где се комбинује са сеоским туризмом (дечји кампови и школе у природи). Иако је ова врста туризма нископрофитабилна, од значаја је за васпитање и образовање младих.

У претходне четири деценије регионални развој туризма у Српској Црној Гори није био равномеран. Туризам је интензивније развијан у урбаном центру регије и појединим селима, што је довело до издвајања туристичких зона и праваца. Према препознатљивости на туристичком тржишту и обиму промета, почетком 21. века издвајају се две примарне туристичке зоне – једна урбана (Косјерић) и једна рурална (села Доње Ражане у јужној подгорини Дивчибара). Као туристички центри нижег ранга издвајају се Сеча Река, Варда и Град на Дрмановини, у којима садашње туристичке активности значајно заостају за 80–им годинама 20. века. Туристички потенцијали осталих делова регије су слабо искоришћени. Да би дошло до равномернијег регионалног развоја туризма, неопходно је јаче активирање потенцијалних туристичких зона Парамун – Маковиште, Радановци – Таор и Субјел – Мушићи. То се може остварити организовањем излета до атрактивних локалитета у туристички слабије афирмисаном делу регије, као што су Таорско врело, Мали Повлен, меморијални комплекси у Радановцима и Субјелу итд.⁴⁸

Поред афирмације туристичких локалитета у регији, туристичке вредности Српске Црне Горе потребно је повезати са окружењем. У досадашњем развоју уочава се недостатак регионалне сарадње, тако да у постојећем стању близина туристичких центара (Златибор, Дивчибаре, Тара) више представља сметњу а не предност, чиме ионако скромнија туристичка привреда Српске Црне Горе додатно губи на значају. У условима наглашене конкуренције, развој туризма у регији треба заснивати на нижим ценама, традицији сеоског туризма, пропаганди и повезивањем понуде са локалитетима у окружењу.

Потенцијално највећи значај има обједињавање понуде сеоских насеља Доње Ражане са Дивчибарама, као афирмисанијим туристичким центром (организовање излета за посетиоце Дивчибара до Скакаваца, Росића и Мионице и обрнуто). До значајни-

⁴⁸ Северни део Српске Црне Горе припада туристичкој регији „Ваљевске планине”, дефинисане у Просторном плану Републике Србије (Стојков и др., 2010). Према Мастер плану одрживог развоја руралног туризма Србије (De Вгууп и др., 2011), ова регија припада кластеру Централна Србија (Косјерић, Ваљево, Љиг, Мионица и Горњи Милановац).

јег повезивања ових туристичких центара дошло је после 2006. године, када је почела реализација туристичког пројекта „Дивчибаре – Доња Ражана” (PKS, 2006). Према „Студији оправданости проглашења туристичког простора Дивчибаре” (NTRK, 2011), предвиђено је формирање туристичке регије којој би припадао и североисточни део Српске Црне Горе, као највећи центар сеоског туризма на Ваљевским планинама. У циљу повезивања са Дивчибарама, усвојен је „План детаљне регулације Видик”, који подразумева инфраструктурно и урбанистичко уређење овог локалитета, изградњу смештајних и угоститељских капацитета и спортских објеката (Перишић и др., 2011).

У наредном периоду приоритетне активности развоја туризма у Српској Црној Гори су: изградња туристичких путева Доња Ражана – Дивчибаре, Косјерић – брдо Град и Црнокоса – брдо Град, изградња угоститељских и туристичких објеката на локалитетима Град и Видик, обогаћивање понуде новим садржајима, адаптација школског интерната у Варди, доношење планова детаљне регулације и студија изводљивости за потенцијалне туристичке локалитете (Скакавачка бања, Лучића ограда – Козомор, Радановци, Таор, Варда итд.), развој угоститељства и пратећих услужних делатности, повећање броја домаћинства која се баве сеоским туризмом, већа медијска промоција туристичке понуде итд.

Уколико се реализују, наведени циљеви развоја туризма у Српској Црној Гори могу да дају дугорочне позитивне ефекте. Пројекти који се реализују или планирају имају за циљ да омогуће останак младих људи у руралном делу регије и њихово укључивање у предузетничке иницијативе у области туризма и пољопривреде. За спровођење наведених активности потребно је да се испуне одређени организациони и еколошки услови. То подразумева стручно планирање туристичке валоризације у складу са принципима одрживог развоја, тј. развој туризма уз очување и заштиту природне средине и културно-историјског наслеђа. Развоју туризма се мора посветити посебна пажња и због његовог позитивног утицаја на друге привредне гране – пољопривреду, занатство, трговину, саобраћај итд.

И поред постојања значајних туристичких потенцијала, постојећа економска база Српске Црне Горе није у могућности да их искористи на прави начин. Тек када овај део Србије достигне одговарајући ниво привредне развијености, може се очекивати реализација наведених активности развоја туризма. Према локалним планским документима, туризам је уз пољопривреду и индустрију дефинисан као један од носилаца будућег развоја регије (Митровић Б. и др., 2012; Општина Косјерић, 2008, 2010). Развој ове делатности треба базирати на сеоском и манифестационом туризму, који имају највеће перспективе развоја и препознатљивост на националном тржишту.

6. ГЕОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ У МРЕЖИ НАСЕЉА И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

Развој мреже насеља Српске Црне Горе условљен је елементима природне средине и социоекономским факторима. Долински и брдско-планински рељеф, пољопривредно земљиште и шумски комплекси су утицали на формирање, положај и просторни развој насеља у прошлости. Деловање друштвеноекономских фактора добија на значају после Другог светског рата, у вези са процесима индустријализације, урбанизације и деаграризације, који су условили најзначајније промене у географским обележјима насеља у њиховој историји. Те промене су се манифестовале кроз демографску, функционалну и просторно-физиономску трансформацију. Главни носилац ових процеса био је Косјерић, чији је развој утицао на преображај свих насеља у регији.

Насеобинску мрежу регије чини 28 дисперзно размештених насеља, која су груписана у 16 месних заједница и 29 катастарских општина (прилог 22; карта 35). Регионални центар је Косјерић, популационо највеће и функционално најразвијеније насеље. Као резултат социоекономских процеса у другој половини 20. века, мрежа насеља Српске Црне Горе је недовољно кохерентна и оптерећена бројним развојним проблемима: мала демографска величина и негативни демографски процеси, неразвијеност комуналне инфраструктуре, лоша саобраћајна повезаност сеоских насеља, функционална неразвијеност већине села, моноцентрична структура насеобинске мреже (непостојање селâ са већим степеном централитета) итд. Анализа географских промена у мрежи насеља од средине 20. века може послужити као основа за реално сагледавање могућности њихове демографске и економске ревитализације.

6.1. ПРОМЕНЕ ДЕМОГРАФСКЕ ВЕЛИЧИНЕ НАСЕЉА

Број становника, у комбинацији са другим чиниоцима, одређује хијерархијски положај насеља у насеобинској мрежи. Од средине 20. века, Српску Црну Гору карактеришу изразите промене у демографској величини насеља. Раст просечне величине забележен је само у међупописном периоду 1948–1953. године, након чега је присутно континуирано смањење. У односу на 1948. годину (664,6 становника), просечна величина насеља 2011. године била је мања за трећину (442,6 становника). Разлике су израженије посматрано по типу насеља. Услед природне и механичке депопулације, просечна величина сеоских насеља у периоду 1948–2011. године смањена је 668,6 на 311,1 становника, док је у Косјерићу број становника увећан више од седам пута (табела 101). Села су у просеку имала већу популацију од Косјерића закључно са 1961.

годином, када су индустријализација и развој услужних делатности утицали на значајно досељавање сеоског становништва у град, у потрази за запослењем.

У прошлости су на величину насеља утицали углавном природни фактори, који су диктирали обим пољопривредне производње. После Другог светског рата, развој саобраћаја и концентрација неаграрних делатности у градовима смањили су зависност од локалног пољопривредног потенцијала (деаграризација). У промењеним условима, разлике у демографској величини насеља више су резултат саобраћајно-географског положаја, заступљености неаграрних делатности и процеса урбанизације. Функционални садржаји условљавају привредни развој, утичу на трансформацију простора и садашњи популациони распоред. Иако су после Другог светског рата сва насеља добила квалитетније саобраћајне везе и у већој или мањој мери непољопривредне функције, од 1953. године депопулација је присутна у све већем броју села, а у последњем међупописном периоду захватила је и урбани центар Српске Црне Горе.

Карта 35. Насеља Српске Црне Горе

Изразито мала величина сеоских насеља указује на неразвијену насеобинску структуру простора, оптерећеног демографским, економским и инфраструктурним проблемима. Постојећи демографски и социоекономски трендови у селима указују да и у будућности треба очекивати смањивање њихове демографске величине.

Табела 101. Промене просечне величине насеља према броју становника 1948–2011. године

територија	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011	индекс 2011/48
Српска Црна Гора	664,6	689,8	662,9	612,7	594,6	567,9	513,5	442,6	66,6
Косјерић	558	698	630	1.860	2.988	3.794	4.116	3.992	715,4
остала насеља	668,6	689,5	664,1	566,5	506,0	448,4	380,1	311,1	46,5

Извор: Попис становништва 2011, књ. 20.

Поређењем резултата пописа становништва, уочава се сукцесија у демографском потенцијалу насеља. Од средине 20. века, присутно је стално демографско уситњавање, уз пораст броја малих насеља и опадање броја насеља са више од 500 становника. Иако се већи део радноспособног становништва из сеоских насеља већ иселио, извесно је да ће се њихово демографско уситњавање наставити услед ниске стопе наталитета и израженог старења популације.

Смањивање броја становника доводи у питање демографски опстанак појединих селâ у периферним и саобраћајно изолованијим деловима Српске Црне Горе. Вишедеценијски негативни демографски процеси утицали су на појаву тзв. патуљастих села са мање од 100 становника. До почетка 21. века није постојало ни једно патуљасто насеље, а 2011. године у ову групу су спадала три функционално неразвијена села у западном делу регије (Доња Полошница, Парамун и Руда Буква), са 1,9% укупне популације (табеле 102 и 103) и претежно старачким домаћинствима.

Табела 102. Класификација насеља према броју становника 1948–2011. године

категиорија	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011
≤ 100 ст.	–	–	–	–	–	–	2	3
101–300 ст.	5	4	6	6	7	9	10	14
301–500 ст.	6	7	6	8	11	9	8	5
501–750 ст.	9	9	9	6	3	5	4	4
751–1000 ст.	3	2	3	4	3	1	2	1
≥ 1001 ст.	5	6	4	4	4	4	2	1
укупно	28	28	28	28	28	28	28	28

Извор: Попис становништва 2011, књ. 20.

Групи са 101–300 становника припадало је 1948. године пет насеља са 6,6% популације, а 2011. године 14 насеља са готово четвртином становништва (22,8%). Поједина насеља која су 2011. године припадала овој групи имају одређени степен диверзификације функција (Варда и Мрчићи – традиционална услужно-трговачка средишта, Галовићи – рударско-индустријска функција после изградње фабрике цемента, Мионица и Скакавци – сеоски туризам, Шеврљуге – приградско насеље са услужним делатностима). Међутим, низак функционални капацитет регије у целини и близина Косјерића условљава њихово стално демографско осипање. Услед поодмаклог стади-

јума демографске старости, треба очекивати њихов постепен прелазак у групу патуљастих села. То се пре свега односи на примарна сеоска насеља без основних функција друштвеног стандарда, као што су Дубница (101 становник 2011. године), Стојићи (105 становника) и Горња Полошница (113 становника).

Услед депопулације демографски јачих насеља, група села са 301–500 становника је од средине 20. века до 1981. године увећана са 6 на 11 насеља (26,3% становника регије). У наредном периоду дошло је до смањења ове категорије на пет насеља 2011. године, са 14,4% становништва. У ову групу спадају три планинска (Таор, Дреновци, Радановци), једно брдско (Мушићи) и једно приградско насеље (Тубићи).

Табела 103. Удео величинских категорија насеља у укупном броју становника 1948–2011. год. (%)

категирија	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011
≤ 100 ст.	-	-	-	-	-	-	1,2	1,9
101–300 ст.	6,6	5,0	8,1	7,7	8,7	11,3	14,7	22,8
301–500 ст.	14,5	15,2	14,2	18,0	26,3	20,6	19,8	14,4
501–750 ст.	29,8	29,9	30,1	20,3	11,2	19,1	16,6	21,5
751–1.000 ст.	13,5	8,3	14,8	19,7	14,2	4,8	12,1	7,2
≥ 1.001 ст.	35,6	41,6	32,8	34,3	39,6	44,2	35,6	32,2

Извор: Попис становништва 2011, књ. 20.

Групи са 501–750 становника припадало је 1948. године девет насеља са 29,8% становништва, а 2011. године четири насеља (Годечево, Маковиште, Брајковићи и Сеча Река) са 21,5% популације. Број насеља са 751–1.000 становника у истом периоду смањен је са три на једно (село Косјерић), а удео у укупној популацији са 13,5% на 7,2%. Иако већина села средње величине због солидне опремљености функционалним садржајима представља локалне центре, вишедеценијски одлив радноспособног становништва утиче на стални популациони пад.

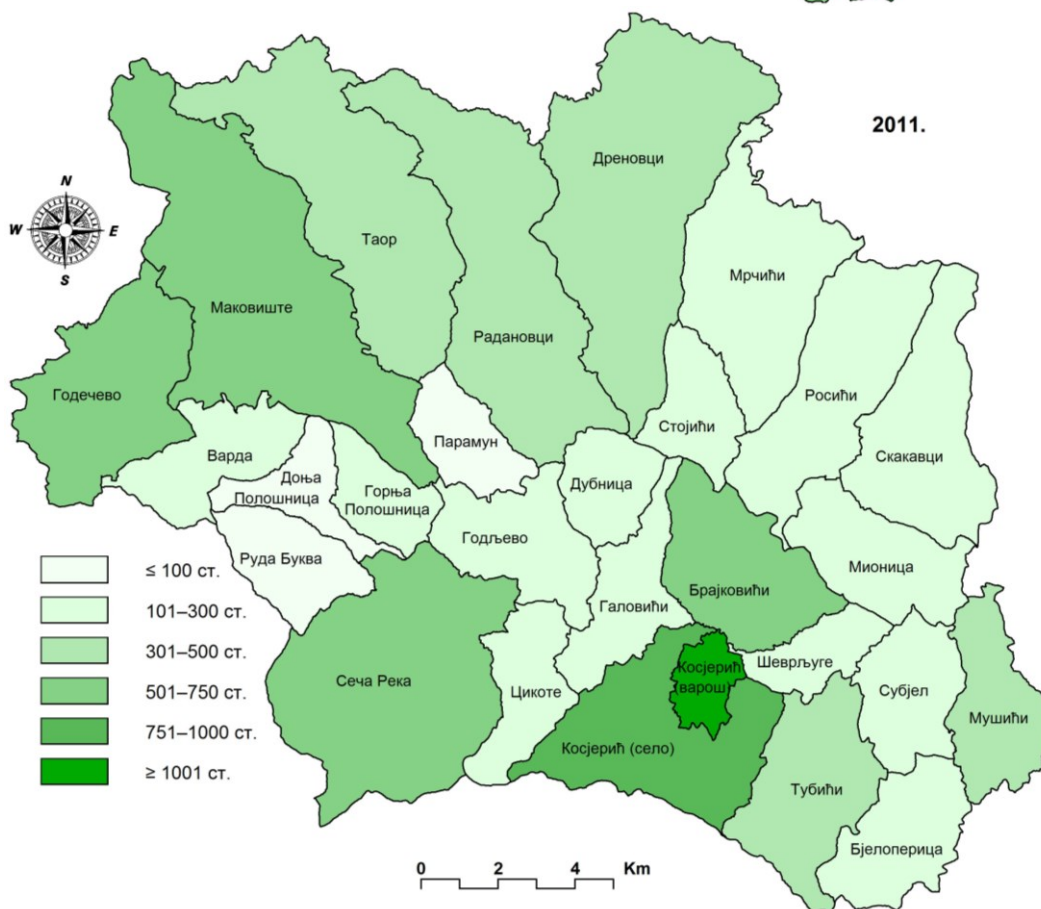
На демографско уситњавање у Српској Црној Гори указују и подаци о броју насеља са преко 1.000 становника. Ова категорија је била најбројнија 1953. године, када је обухватала шест насеља (Радановци, Брајковићи, Годечево, Маковиште, Сеча Река и село Косјерић) са 41,6% становништва. Косјерић је ушао у ову категорију тек 1971. године, у време интензивнијег развоја индустрије и отварања нових радних места. Према попису 2011. године, више од 1.000 становника имао је само градски центар (32,2% укупне популације), док су највећа сеоска насеља прешла у ниже категорије демографске величине.

Повећање броја малих насеља и популациони раст Косјерића указују на изражен процес диференцијације у раније хомогеној мрежи насеља Српске Црне Горе. На поларизацију у популационој величини указује и податак да је 2011. године Косјерић имао становника као 20 најмањих села у регији заједно.

Пораст диспропорција у демографској величини насеља се може сагледати и преко структурних показатеља, као што су амплитуда варијације и коефицијент дис-

1953.

2011.

- ≤ 100 ст.
- 101–300 ст.
- 301–500 ст.
- 501–750 ст.
- 751–1000 ст.
- ≥ 1001 ст.

0 2 4 Km

Карте 36. и 37. Демографска величина насеља 1953. и 2011. године

перзије. Вредност **амплитуде варијације**⁴⁹ је повећана са 1.434 становника (1948) на 3.931 становника (2011). Овакве промене су последица сталног опадања броја становника у селима и популационог јачања регионалног средишта. На другој страни, амплитуда варијације за сеоска насеља континуирано опада са 1.835 становника (1961) на 837 (2011), као резултат смањења демографске величине свих села. Све израженију поларизацију у демографској величини насеља илуструје и податак да је 1948. године највеће насеље у регији имало 7,7 пута више становника од најмањег, а 2011. године 65,4 пута.

Табела 104. Промене коефицијента дисперзије насеља 1948–2011. године

година	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011
укупно	0,55	0,58	0,64	0,67	0,92	1,19	1,43	1,62
сеоска насеља	0,56	0,59	0,65	0,61	0,61	0,63	0,65	0,70

Извор: ауторска обрада података на основу: Попис становништва 2011, књ. 20.

Један од показатеља савремених промена у мрежи насеља је и **коефицијент дисперзије**,⁵⁰ који изражава степен хомогености или хетерогености. Вредност овог показатеља у периоду 1948–2011. године бележи раст са 0,55 на 1,62 (табела 104). Пораст коефицијента дисперзије је интензиван од 1971. године, што се временски поклапа са развојем Косјерића као демографског и функционалног центра. Наведене вредности указују на повећање степена концентрације становништва у урбаном центру и поларизације демографске величине насеља у Српској Црној Гори. Међутим, посматрајући само сеоска насеља, коефицијент дисперзије је незнатно увећан са 0,56 на 0,7, јер у руралном делу регије не постоје изразити центри који би пореметили хомогену структуру популационе величине насеља. То указује да је Косјерић једино насеље у регији које нарушава хомогеност просторно-демографских односа у насеобинској мрежи.

6.2. ФУНКЦИОНАЛНА ТРАНСФОРМАЦИЈА НАСЕЉА

Пољопривреда је све до друге половине 20. века имала највећи значај у географском преображају насеља Српске Црне Горе. Природна обележја и друштвено-историјски услови утицали су да се становништво вековима готово искључиво бавило пољопривредом, која је задовољавала све потребе становништва. Функционална специјализација и диверзификација насеља нису постојале. Тек крајем 19. века, са оснивањем Косјерића јављају се први зачеци неаграрних функција, које нису могле у већој мери да утичу на функционалну трансформацију заосталог руралног залеђа.

Друштвено-економски развој после Другог светског рата условио је значајне промене функција насеља Српске Црне Горе и њиховог утицаја на околину. Примарна

⁴⁹ Амплитуда варијације изражава популациону разлику између највећег и најмањег насеља на некој територији (Радовановић и Николић, 1973).

⁵⁰ Коефицијент дисперзије представља однос средњег квадратног одступања (стандардне девијације) броја становника и просечне величине насеља (Радовановић и Николић, 1973).

фаза функционалне трансформације везана је за концентрацију услужних делатности у Косјерићу 50–их година 20. века (трговинска, административно-управна, занатска, угоститељска, образовна и здравствена функција). Тада се ово насеље развило као полифункционални центар без изражене доминације једне функције и са малим утицајем на трансформацију околине. Истовремено су сеоска насеља задржала монофункционална обележја (пољопривреда), са slabим зачецима неаграрних функција у појединим селима (трговачка, образовна, угоститељска итд.), пре свега у Мрчићима (Ражана), Сечој Реци, Варди и селу Косјерић. Поједина насеља (Варда и Ражана) су као центри сеоских општина до краја 50–их година 20. века имала и административно-управну функцију.

Овакво стање се одржало до осме деценије 20. века, када се интензивира процес функционалног преображаја насеља, заснован на динамичним променама у просторној покретљивости становништва (миграције село – град) и њиховој економској трансформацији (прелазак из примарних у остале делатности). У том процесу највећи значај имали су почетак рада фабрике цемента 1974. године и изградња нових саобраћајница (железничка пруга и магистрални пут). То је довело до брзог демографског развоја Косјерића, који добија значајну индустријску функцију.

Развој саобраћајне мреже је утицао да локални центар, са сталним побољшањем животних услова, поред места становања (трајне миграције), постане и место рада сеоског становништва (дневне миграције). Процес индустријализације Косјерића је утицао и на развој услужних функција: саобраћајне, трговинске, здравствене, просветне, занатске итд. Наведене функције су главни носилац, иницијатор и регулатор функционалног обједињавања урбаног центра регије са окружењем. Највећи утицај на функционални преображај сеоских насеља имала су друштвена предузећа која су запошљавала већи број радника („Фабрика цемента”, „Елкок”, „Град”, „Мода”, „Кофеник”, „Повлен” итд.).

Под утицајем концентрације становништва и функција у Косјерићу, почела је и функционална трансформација осталих насеља. Поједина села су у другој половини 20. века развила одређене функционалне садржаје (трговинска, саобраћајна, образовна, а од 80–их година 20. века и туристичка функција). Међутим, то није било довољно да значајније децентрализује простор у циљу рационалнијег размештаја становништва и активности. Производни и услужни објекти ван Косјерића су малих капацитета, и не утичу у већој мери на број запослених. У исто време поједине функције су ослабиле или се потпуно угасиле (нпр. школа у Субјелу је затворена 2011. године). Стога постојеће неаграрне функције већине сеоских насеља нису могле да задрже младо становништво и диверзификују постојећу функционалну структуру.

У таквим условима формирана је слабо развијена мрежа насеља са израженом диспропорцијом између функција Косјерића и сеоских насеља. Просторно-функционална структура има поларизацијски карактер са доминацијом градског насеља, док секундарни пол развоја не постоји. На бази централитета активности и радних места у урбаном средишту регије, постојећа насеобинска мрежа је у функционалном смислу једносмерна и без повратних веза (усмереност селâ ка Косјерићу) и представља изразито моноцентричну структуру.

Табела 105. Функционална типологија насеља 1953–2011. године⁵¹

насеље	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011
Бјелоперица	А	А	А	А	АИ	АИ	А
Брајковићи	А	А	А	А	АИ	ИУ	УИ
Варда	А	А	А	А	А	А	А
Галовићи	А	А	А	А	А	ИА	ИУ
Годечево	А	А	А	А	А	А	А
Годљево	А	А	А	А	А	ИА	И
Г. Полошница	А	А	А	А	А	А	А
Д. Полошница	А	А	А	А	А	А	А
Дреновци	А	А	А	А	А	А	ИУ
Дубница	А	А	А	А	АИ	АИ	И
Косјерић (варош)	У	У	УИ	ИУ	ИУ	ИУ	УИ
Косјерић (село)	А	А	А	А	АИ	ИА	ИУ
Маковиште	А	А	А	А	А	А	А
Мионица	А	А	А	А	А	А	А
Мрчићи	А	А	А	АИ	АИ	УА	У
Мушићи	А	А	А	А	А	А	А
Парамун	А	А	А	А	А	А	А
Радановци	А	А	А	А	А	А	УА
Росићи	А	А	А	А	А	А	АИ
Руда Буква	А	А	А	А	А	А	А
Сеча Река	А	А	А	А	А	АИ	АУ
Скакавци	А	А	А	А	А	А	АУ
Стојићи	А	А	А	А	А	ИУ	УА
Субјел	А	А	А	А	А	А	АИ
Таор	А	А	А	А	А	А	А
Тубићи	А	А	А	А	ИУ	ИА	ИА
Цикоте	А	А	А	А	А	ИА	А
Шеврљуге	А	А	А	А	АИ	ИУ	АУ
укупно	А	А	А	А	А	АИ	УА

Извор: Popis stanovništva 1953, knj. XIV; Popis stanovništva 1961, knj. XIV; Popis stanovništva 1971, knj. X; Popis stanovništva 1981, dokumentacioni materijal; Popis stanovništva 1991, tabela 008; Попис становништва 2002, књ. 6; Попис становништва 2011, документациони материјал.

Функционалне промене у регији се могу пратити издвајањем функционалних типова насеља, на основу учешћа примарног, секундарног и терцијарно-квартарног сектора делатности у контингенту активног становништва које обавља занимање. На основу модела који је развио Д. Тошић (1999), издвојено је девет типова насеља: аграрна, аграрно-индустријска, аграрно-услугна, индустријска, индустријско-аграрна,

⁵¹ А – аграрна насеља, АИ – аграрно-индустријска, АУ – аграрно-услугна, И – индустријска, ИА – индустријско-аграрна, ИУ – индустријско-услугна, У – услужна, УА – услужно-аграрна, УИ – услужно-индустријска.

индустријско-услужна, услужна, услужно-аграрна и услужно-индустријска. Припадност насеља одређеном функцијском типу зависи од процентуалног односа сектора делатности у активном становништву које обавља занимање.

У периоду недовољне функционалне развијености Косјерића до 70-их година 20. века, насеља Српске Црне Горе, посматрано у целини, припадала су аграрном типу. Развој Косјерића као места становања и рада после 1971. године покренуо је структурне промене, које су се огледале у смањењу удела примарног и јачању секундарног, а касније и терцијарно-квартарног сектора. Развојем делатности, регија као целина је 2002. године прешла у аграрно-индустријски тип, а 2011. године у услужно-аграрни тип. Посматрано на нивоу насеља, функционалне промене су биле знатно израженије (табела 105; карте 38, 39 и 40).

Средином 20. века Косјерић се развијао као локални центар који је опслуживао рурално окружење основним услужним функцијама. Непостојање индустрије није могло да привуче у већем обиму радну снагу са села, па је припадао типу слабо развијених услужних насеља. Захваљујући развоју индустрије, Косјерић 1971. године прелази у услужно-индустријски тип, а већ у наредној пописној години у индустријско-услужни тип, коме је припадао и 1991. и 2002. године. Структура делатности локалног центра поново је измењена 2011. године, када је терцијаризација привреде услед кризе секундарног сектора (отпуштање дела индустријских радника у време приватизације) утицала на враћање у услужно-индустријски тип.

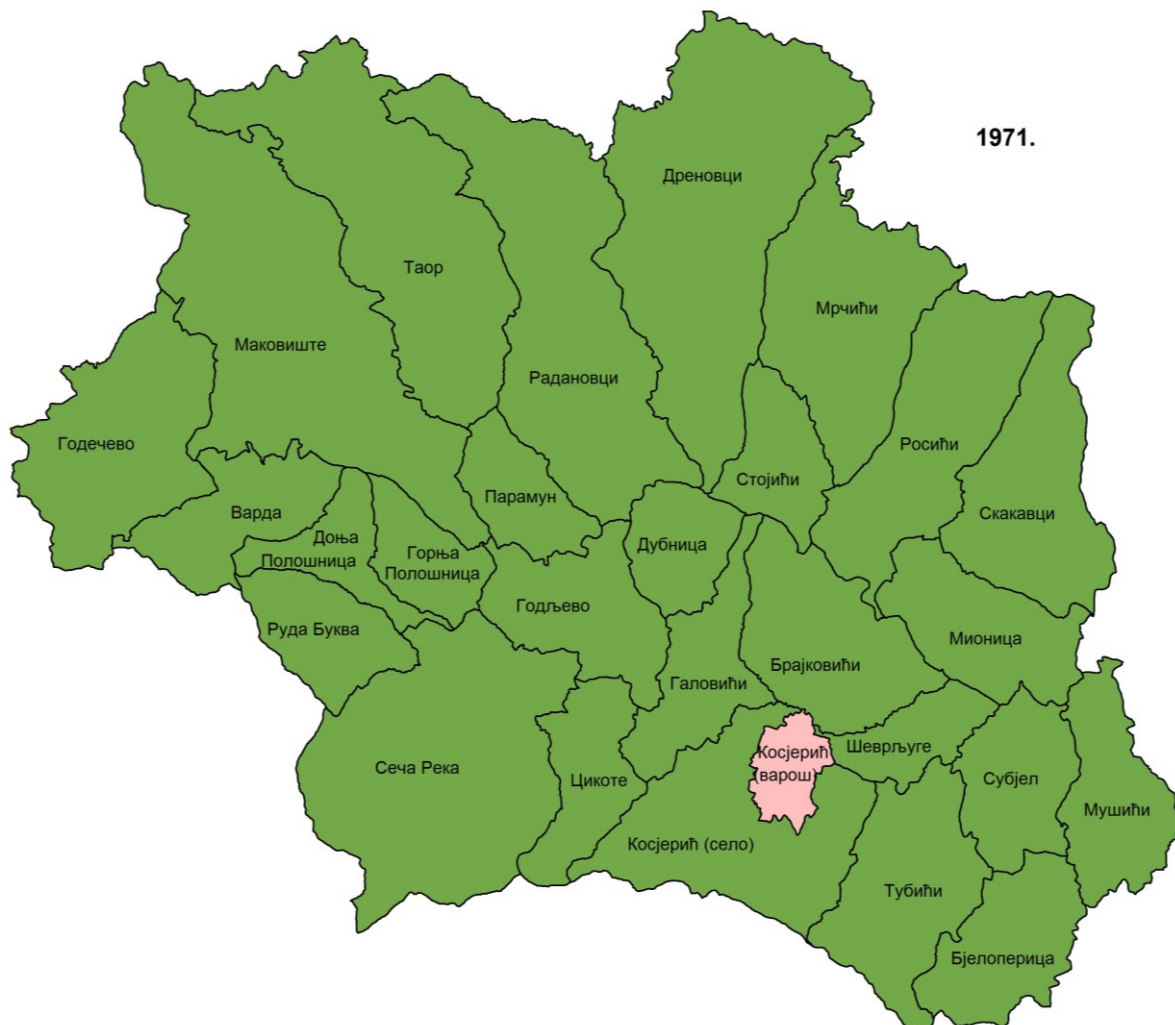
На изразиту пољопривредну функцију сеоских насеља Српске Црне Горе указује податак да су сва села у регији 1971. године припадала аграрном типу (карта 38). Томе је поред недовољне развијености функције рада у Косјерићу допринело и иселавање радноспособног становништва, чиме се смањивао радни контингент у селима, али не и његова структура по делатностима.

Појава првих сеоских насеља са непољопривредним функцијама резултат је ширења утицаја Косјерића, који је привлачио дневне мигранте из руралног дела регије. Територијално посматрано, функцијски преображај сеоских насеља почео је 1981. године у Мрчићима, који су из аграрног прешли у аграрно-индустријски тип. Закаснила функционална трансформација селâ може се објаснити неразвијеношћу локалног центра, који све до 70-их година 20. века није поседовао индустријске објекте који би омогућили запошљавање руралног становништва.

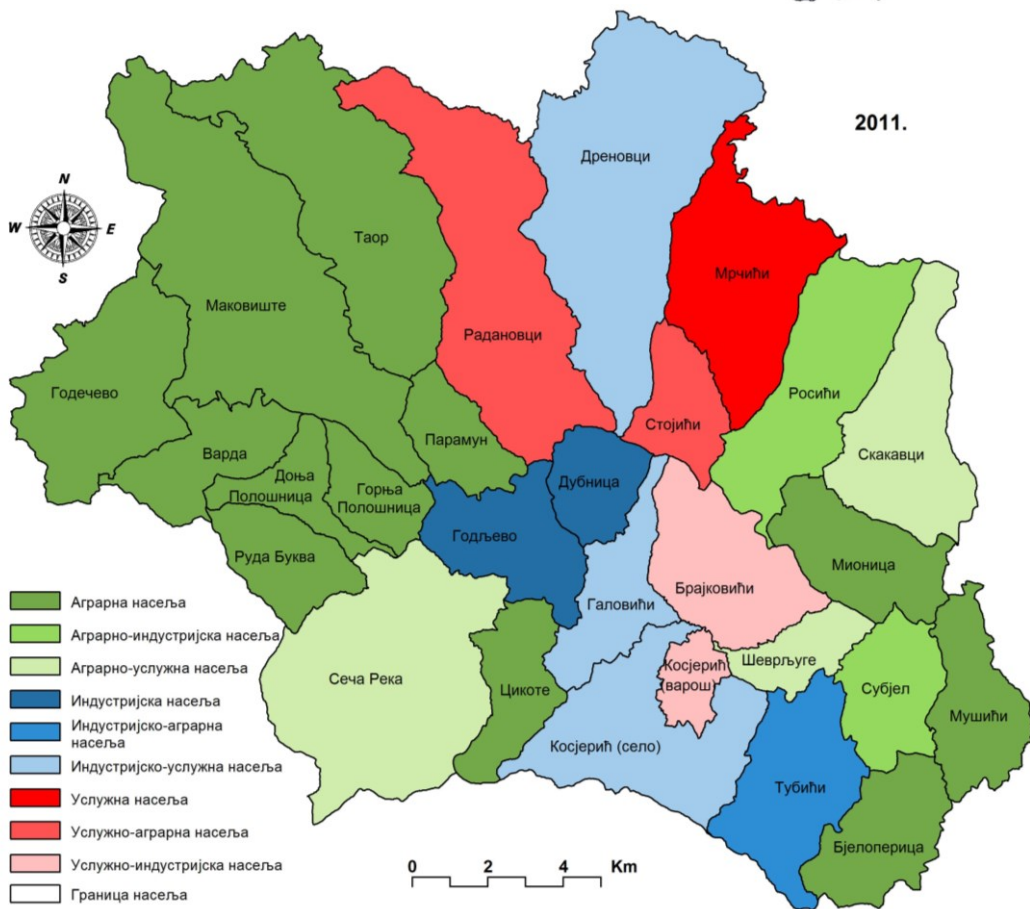
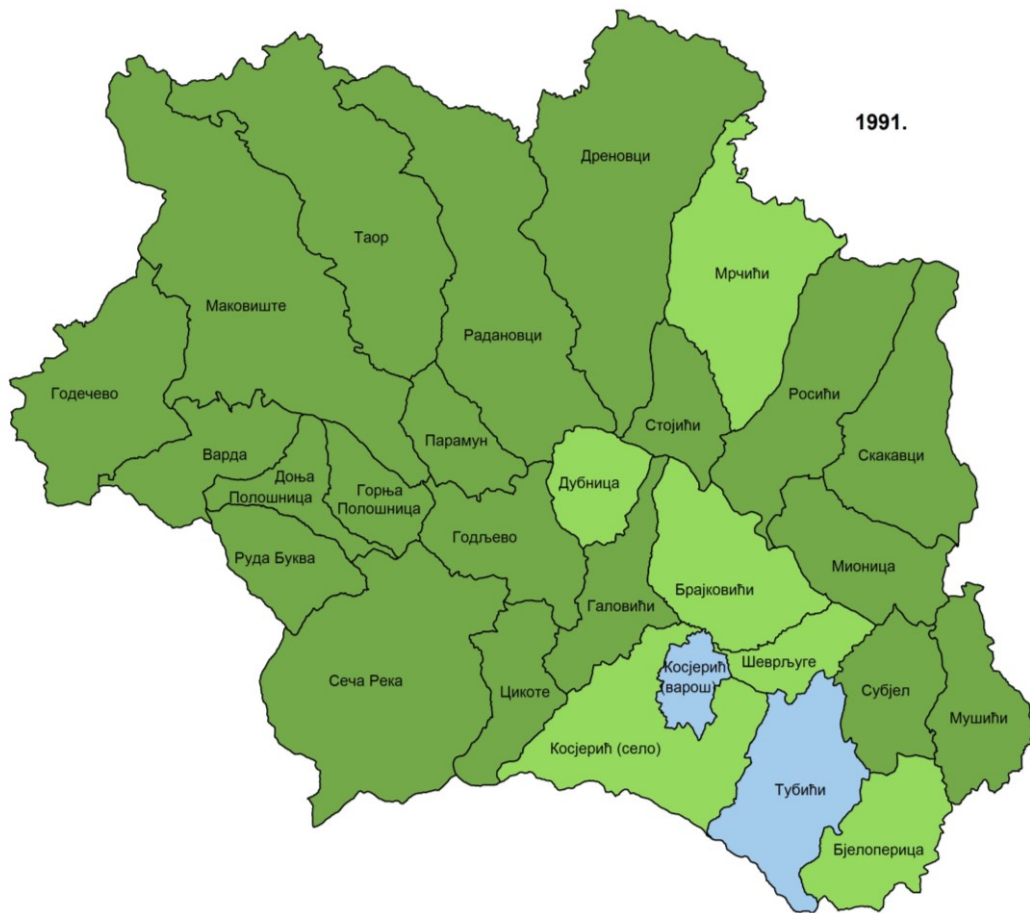
У периоду 1981–2011. године у структури активног становништва сеоских насеља долази до смањења удела примарног и повећања удела секундарног, а касније и терцијарног-квартарног сектора. Функционална трансформација се карактерише смањењем броја аграрних насеља и порастом броја насеља осталих типова. У посматраном раздобљу број аграрних насеља је смањен са 26 на 12. Извршена трансформација

указује да је структура делатности сеоског становништва условљена функционалном развијеношћу Косјерића. Другим речима, број и структура радних места у урбаном центру Српске Црне Горе утичу на функционални тип сеоских насеља која му дају радну снагу. При томе, квалитет функционалне трансформације села умањују депопулациони процеси са свим негативним последицама које их прате.

Већина сеоских насеља која су 2011. године припадала аграрном типу спада у категорију популационо најмањих и најудаљенијих од Косјерића. То су насеља која су последњих деценија изгубила већи део радног контингента, због чега је интензитет дневних миграција скроман. Због старења становништва и депопулације, традиционална аграрна функција све више губи значај, што доводи у питање могућност демографске и економске ревитализације ових најугроженијих села. Од 12 насеља која су 2011. године припадала аграрном типу, девет је лоцирано у западном делу Српске Црне Горе, а три у источном (карта 40). Такав територијални размештај јасно показује да централни делови регије, дуж главне саобраћајне осовине Ваљево – Пожега, имају виши степен развијености неаграрних делатности.

Карта 38. Функционални типови насеља 1971. године

Карте 39. и 40. Функционални типови насеља 1991. и 2011. године

Број села која не припадају чисто аграрном типу се повећао на седам насеља груписаних у два функционална типа 1991. године на 15 насеља и осам типова 2011. године: аграрно-индустријски (Росићи и Субјел), аграрно-услужни (Скакавци, Сеча Река и Шеврљуге), индустријски (Дубница и Годљево), индустријско-аграрни (Тубићи), индустријско-услужни (Дреновци, Галовићи и село Косјерић), услужни (Мрчићи), услужно-аграрни (Радановци и Стојићи) и услужно-индустријски (Брајковићи).

Уочене промене функционалне типологије указују да је на структуру активне популације, поред урбанизације и индустријализације, највише утицао процес руралне деаграризације, при чему је сеоско становништво налазило запослење у Косјерићу, али је остајало да живи на селу. Значајно је да се већи део сеоског становништва који ради у граду а и даље живи на селу бави пољопривредом као додатним извором прихода. Због тога, иако је 15 сеоских насеља Српске Црне Горе 2011. године спадало у неаграрна, пољопривреда је остала главна економска функција у самим сеоским атарима. Нпр. Дреновци су 2011. године сврстани у насеља индустријско-услужног типа, са 20,0% активних лица у примарном сектору. Већина мештана Дреноваца је запослена у Косјерићу, али у самом сеоском атару пољопривреда је и даље водећа привредна грана. То указује да су структурне промене појединих насеља и њихов прелазак у виши функционални тип у мањој мери последица њиховог развоја, а у већој мери развоја дневних миграција и запошљавања у Косјерићу. Стога у аграрним насељима регије структура активног становништва углавном одговара структури њихових привредних функција, док до несклада долази код насеља са већим учешћем дневних миграната. То значи да примењена типологија показује само приближно место појединих насеља у функционалној структури Српске Црне Горе, нарочито имајући у виду и висок проценат незапослених лица.

У периоду 1971–2011. године настале су значајне разлике између функција приградских насеља и удаљенијих брдско-планинских села. Те разлике указују да се утицаји регионалног центра не шире равномерно, што зависи од локалних економских, демографских и саобраћајних услова. После 1991. године, као последица привредне кризе и санкција, а касније и приватизације друштвених предузећа, функције Косјерића делимично слабе, нарочито функција рада, што се негативно одразило на развој сеоских насеља. У том смислу, интересантан је пример приградског насеља Бјелоперица, које је у периоду 2002–2011. године „враћено” из аграрно-индустријског у аграрни тип. Ова „екстензивна реаграризација” је последица отпуштања индустријских радника – дневних миграната у периоду приватизације и њиховог враћања пољопривреди као основном извору прихода.

Равномеран насеобински развој је предуслов јаче функционалне интеграције геопростора Српске Црне Горе, што захтева плански осмишљено ублажавање постоје-

ћег несклада између градског и сеоских насеља, квалитативним мењањем њихове економске и социјалне структуре. Међутим, даљи трансфер активног становништва из примарних у остале делатности односиће се углавном на насеља која су до сада развила одређени функционални капацитет (Сеча Река, Варда, Мрчићи и приградска насеља Галовићи, Брајковићи, село Косјерић, Тубићи и Шеврљуге), као и насеља која су се афирмисала у сеоском туризму (Мионица, Скакавци, Росићи). Имајући у виду актуелне демографске и социоекономске трендове, аграрна насеља (Цикоте, Горња и Доња Полошница, Парамун, Руда Буква итд.), неће ни убудуће бележити значајније функционалне промене.

6.3. ПРОЦЕС УРБАНИЗАЦИЈЕ И СОЦИОЕКОНОМСКА ТРАНСФОРМАЦИЈА НАСЕЉА

Основни покретач социоекономских промена у Српској Црној Гори, после Другог светског рата, била је урбанизација, чије су се фазе сукцесивно смењивале и различито манифестовале у мрежи насеља. Примарна (прединдустријска) фаза урбанизације почела је средином 20. века, када је у Косјерићу дошло до концентрације основних услужних функција. Међутим, мали број радних места и лоше саобраћајне везе нису могле у већој мери да подстакну миграције ка локалном центру. Слаба економска моћ регије у целини условила је спор развој Косјерића, који је све до 1971. године по броју становника био мањи од појединих села.

Секундарну (индустријску) фазу урбанизације подстакла је индустријализација у периоду 1961–1981. године, која је довела до развоја неаграрних функција и отварања нових радних места. У овој фази почиње интензивнији комунално-урбанистички развој Косјерића, који све више поприма физиономију градског насеља. То је, уз боље саобраћајно повезивање са сеоским насељима, утицало на бржи демографски и просторни раст локалног центра. Најзначајнија демографска карактеристика ове фазе су миграције село – град, које су обухватале претежно млађу популацију, и масовни прелазак „са њива у фабрике”. У ова два међупописна периода бележи се најинтензивнији раст становништва Косјерића, који постаје популационо највеће насеље у регији, док се у селима у истом периоду уочава депопулација. То указује на јасно изражену секундарну фазу урбанизације, када долази до поларизације у концентрацији функција и становништва између Косјерића и сеоског окружења.

После 1981. године, када Косјерић добија статус градског насеља, долази до успоравања његовог демографског раста. Истовремено јача утицај на рурално окружење, што се манифестује физиономском и социоекономском трансформацијом појединих села и стварањем првих приградских насеља (периурбанизација). Појавом „дифузије урбаности” у градском окружењу настаје периурбани појас, кога чине Брај-

ковићи, село Косјерић, Шеврљуге и Тубићи. Са економском кризом крајем 20. века урбанизација улази у екстензивну фазу, коју карактерише смањивање броја радних места. То је праћено и демографском стагнацијом Косјерића, а у последњем међупописном периоду (2002–2011) је премашен тзв. критични ниво урбанизације, када становништво града више не расте због демографске испражњености руралног залеђа и недовољног функционалног капацитета да привуче досељенике из других регија (Тошић Б., 1998). На основу структуре активног становништва по делатностима 2011. године, Српска Црна Гора се налази на прелазу из секундарне (индустријске) у терцијарну (услугну) фазу урбанизације.

Табела 106. Промене степена урбаности насеља 1971-2002. године⁵²

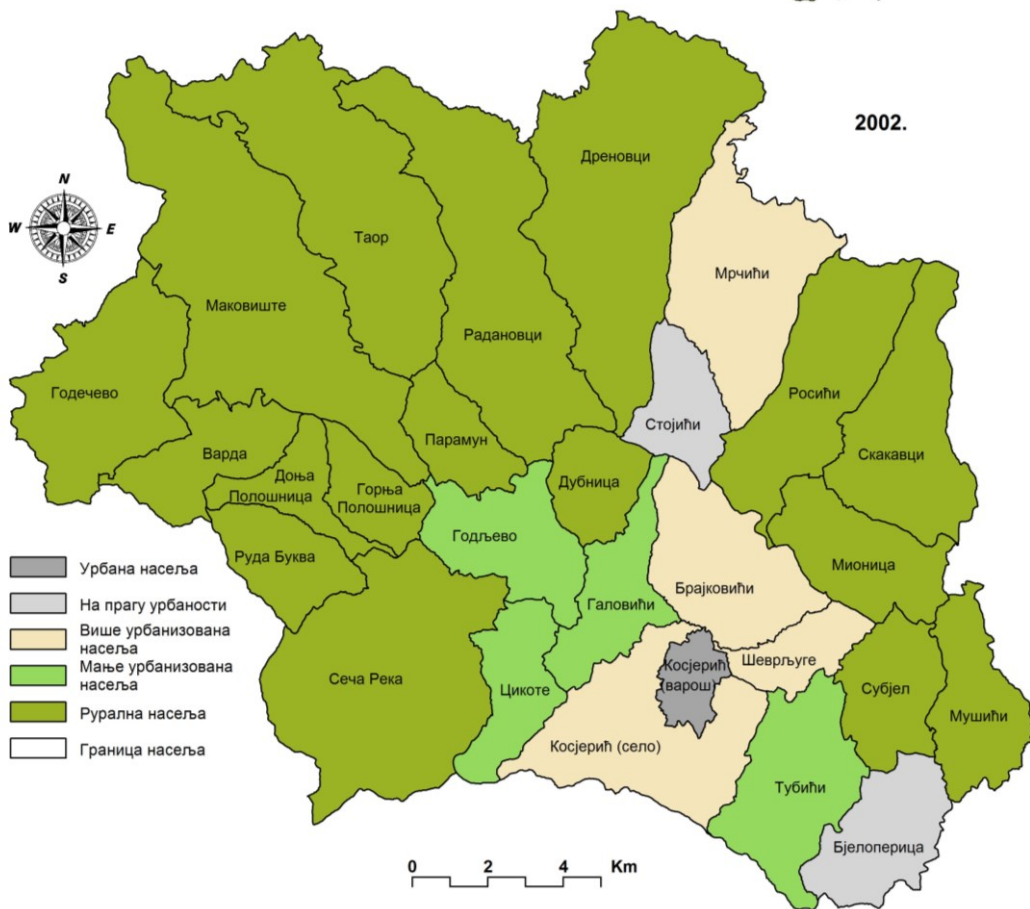
насеље	1971	1981	1991	2002	насеље	1971	1981	1991	2002
Бјелоперица	Р	Р	Р	ПУ	Мушићи	Р	Р	Р	Р
Брајковићи	Р	ПУ	МУ	ВУ	Парамун	Р	Р	Р	Р
Варда	Р	Р	Р	Р	Радановци	Р	Р	Р	Р
Галовићи	Р	Р	Р	МУ	Росићи	Р	Р	Р	Р
Годечево	Р	Р	Р	Р	Руда Буква	Р	Р	Р	Р
Годјево	Р	Р	Р	МУ	Сеча Река	Р	Р	Р	Р
Горња Полошница	Р	Р	Р	Р	Скакавци	Р	Р	Р	Р
Доња Полошница	Р	Р	Р	Р	Стојићи	Р	Р	Р	ПУ
Дреновци	Р	Р	Р	Р	Субјел	Р	Р	Р	Р
Дубница	Р	Р	Р	Р	Таор	Р	Р	Р	Р
Косјерић (варош)	Г	Г	Г	Г	Тубићи	Р	Р	МУ	МУ
Косјерић (село)	Р	ПУ	МУ	ВУ	Цикоте	Р	Р	Р	МУ
Маковиште	Р	Р	Р	Р	Шеврљуге	Р	Р	МУ	ВУ
Мионица	Р	Р	Р	Р	укупно	Р	Р	Р	ПУ
Мрчићи	Р	Р	ПУ	ВУ	сеоска насеља	Р	Р	Р	Р

Извор: ауторска обрада података на основу пописа становништва 1971–2002.

Ширење урбаности у Српској Црној Гори врши се из једног центра – Косјерића, као исходишта социоекономских, технолошких и културних трендова. Дифузијом градског начина живота у рурални део регије смањују се социоекономски контрасти између градског и осталих насеља, што се манифестује повећањем броја урбанизованих насеља. Према методологији Д. Тошића (1999) за одређивање степена урбаности, насеља у регији су сврстана у пет типова: рурална, на прагу урбаности, мање урбанизована, више урбанизована и урбана. Као критеријуми за одређивање типа насеља коришћени су учешће запослених у активном становништву које обавља занимање, удео домаћинства без пољопривредног газдинства и учешће активног пољопривредног становништва у активном становништву.

Српска Црна Гора је 1971. године имала изразито рурална обележја, са једним урбаним насељем (Косјерић) и 27 руралних, што указује на низак функционални капацитет локалног центра, који није био довољан да значајније утиче на социоекономску трансформацију сеоског залеђа (табела 106; карта 41).

⁵² Р – рурална насеља, ПУ – на прагу урбаности, МУ – мање урбанизована, ВУ – више урбанизована, Г – урбана.

Карте 41. и 42. Степен урбаности насеља 1971 и 2002. године

Иако се Косјерић током 70–их и 80–их година 20. века интензивније развијао као индустријски и услужни центар, то није испољило већи утицај на социоекономску трансформацију околних насеља, па је регија 1991. године и даље припадала руралном типу. Међутим, јачање функционалног капацитета Косјерића утицало је на појаву прва два насеља на прагу урбаности 1981. године (Брајковићи и село Косјерић).

Већи степен социоекономске трансформације забележен је 2002. године,⁵³ када је регија као целина достигла праг урбаности. Око Косјерића и дуж магистралног пута Ваљево – Пожега формиран је појас који чине четири више урбанизована насеља (Брајковићи, село Косјерић, Шеврљуге и Мрчићи), четири мање урбанизована (Тубићи, Галовићи, Годљево и Цикоте) и два насеља на прагу урбаности (Бјелоперица и Стојићи). Географски размештај ових насеља указује на дифузију урбаности из локалног центра дуж главних саобраћајница (карта 42). Број руралних насеља је смањен на 17, лоцираних у северном, западном и источном делу регије. Овај хомогени рурални простор карактерише делимична саобраћајна изолованост, старење становништва и неразвијеност функција. Изузетак представљају средишта Варде и Сече Реке, која као традиционални сеоски центри попримају изглед мањих урбанизованих енклава, али и даље припадају руралном типу.

Наведени подаци указују да се процес социоекономске трансформације насеља Српске Црне Горе одвијао спорије у односу на Србију и Златиборски округ. Према Д. Тошићу (1999), Косјерић као урбанизована енклава у руралном окружењу спада у градска насеља нодалне регије Ужице са најслабијим утицајима на трансформацију околине. Низак ниво урбанизације и постојање великог броја руралних насеља у складу је са територијалним дометом функција Косјерића и последица је закаснеле индустријализације. Брже смањивање контингента пољопривредног становништва у односу на смањивање укупне популације указује да је процес социјалног реструктурирања текао брже од просторног. Смањивање досељавања у Косјерић у два последња међупописна периода индикатор је ширења урбаности у рурални део регије.

6.4. НОДАЛНО-ГРАВИТАЦИОНИ ОДНОСИ И ХИЈЕРАРХИЈА У МРЕЖИ НАСЕЉА

Комплексним деловањем демографских, социоекономских и физичкогеографских фактора, на територији Српске Црне Горе је формирана насеобинска мрежа у којој су између насеља успостављене једносмерне или двосмерне везе различитог интензитета. Ширина гравитационе зоне сваког насеља условљена је снагом његовог функционалног капацитета и степеном утицаја на трансформацију просторне органи-

⁵³ Одређивање степена урбаности према попису становништва 2011. године није било могуће због промењене методологије пописа становништва (нису доступни подаци о пољопривредном становништву).

зације регије (Тошић Д., 1999). Досадашњи ниво развијености мреже центара Српске Црне Горе указује на моноцентричну структуру са изразитом доминацијом Косјерића. Зона утицаја овог насеља добрим делом је природно предиспонирана, тј. углавном је ограничена на Косјерићку котлину и њен брдско-планински обод. Постојећи функционални капацитети унутар регије, уз наглашену концентрацију у једном насељу, нису димензионирани тако да би имали јачи утицај у ширем простору, тј. углавном су локалног карактера.

До средине 19. века у хомогеном аграрном простору Српске Црне Горе није постојало ни једно насеље које би се снагом својих функција наметнуло као центар, чему су допринели општа привредна заосталост и лоше саобраћајне везе. После 1850. године, развојем трговине и занатства и изградњом колских путева, почео је процес иницијалне диференцијације и успостављања хијерархије у мрежи насеља. Као локални центри за суседна сеоска насеља, средином 19. века издвојили су се Косјерић, Ражана и Сеча Река, а почетком 20. века и Варда. Међутим, ова насеља нису имала већи утицај на трансформацију аграрног залеђа, чему је допринела и близина већих градских центара. Ову констатацију потврђује и Љ. Павловић (1925), по коме је у трећој деценији 20. века Косјерић био „административни центар Црногорског среза, али не и економски, пошто му близина Ваљева и Пожеге не дају да то буде”. Наведено стање одржало се и у првим деценијама после Другог светског рата. Тек од 70-их година 20. века, са развојем секундарних делатности и функције рада, Косјерић се издваја као локални нодални центар и пол развоја, способан да постане носилац бројних промена у мрежи насеља Српске Црне Горе.

Регионални развој Српске Црне Горе одликују просторне разлике између функција градског и сеоских насеља. Те разлике су се повећале у другој половини 20. века, са процесима индустријализације, урбанизације и деаграризације, уз концентрацију становништва у граду и депопулацију у селима. Социоекономски и демографски процеси после 70-их година 20. века створили су евидентан развојни јаз између Косјерића и осталих насеља у регији. Овај несклад указује да Српска Црна Гора нема равномерно развијену мрежу насеља, а демографско пражњење руралног дела регије условило је просторно-демографску и функционалну неравнотежу. То указује да се у условима наглашене концентрације функционалних садржаја у Косјерићу развио моноцентрични насеобински систем са изразитом поларизацијом. Висок ниво централитета Косјерића у односу на друга насеља резултат је демографске величине и развијености неаграрних делатности, функције рада и функција друштвеног стандарда.

Поред локалних економских и саобраћајних услова, на насеобински развој утичу и спољни фактори, од којих се истичу положај и улога појединих градова у функционалној организацији шире околине. Српска Црна Гора је типичан пример геоелина

које се налазе у прелазној зони утицаја већих регионалних средишта – Ужица на југозападу и Ваљева на северу, који својом развојном снагом трансформишу и насеља Српске Црне Горе. Утицај на социоекономску трансформацију насеља јужног дела регије испољава и Пожега, док су села североисточног дела регије у функционалној вези са туристичким центром Дивчибаре.

И поред интензивног развоја од 70-их година 20. века, Косјерић у економском погледу заостаје у односу на суседне регионалне центре. Зато се у Косјерић из сеоских насеља регије досељавао мањи број становника, док је већина миграната одлазила у суседне градове. Са индустријским развојем у другој половини 20. века, Ужице, Ваљево и Пожега су ширили своју зону утицаја и привлачили радну снагу из Српске Црне Горе. Захваљујући близини и добрим саобраћајним везама, Пожега има најповољније могућности за успостављање јачих функционалних веза са Косјерићем.

Српска Црна Гора представља субсистем у оквиру нодалне регије Ужица. У хијерархији градских центара Ужичког функционалног подручја, Косјерић се сврстава у најнижи, четврти ранг, заједно са Чајетином⁵⁴ (Тошић Д. и Глигоријевић, 2004). Овакав положај урбаног центра Српске Црне Горе указује да је Косјерић, и поред полифункционалног развоја после 1970. године, остао нодални центар локалног значаја, са уском гравитационом зоном. Јачина његових функција није у довољној мери успела да ублажи депопулацију удаљенијих села и да их у социоекономском погледу позитивно трансформише.

Поред функционалног утицаја Косјерића и градских центара из окружења, на нижем хијерархијском нивоу сеоска насеља Српске Црне Горе упућена су једна на друге у циљу задовољавања потреба становништва (школа, продавница, црква, амбуланта и сл.). Као традиционални сеоски центри још од средине 19. века издвојили су се Мрчићи (заселак Ражана) и Сеча Река, а нешто касније и Варда. У другој деценији 21. века, демографском величином и функционалним садржајем ове „сеоске варошице” немају већи утицај на трансформацију суседних села. Услед моноцентричног развоја централних функција у Косјерићу, није дошло до диверзификације и децентрализације садржаја у обиму који би омогућио јачи развој постојећих сеоских центара и њихово претварање у микроразвојне нуклеусе. Због тога функционалне везе у руралном делу регије одликује недовољна кохерентност, тј. слаба развијеност веза између сеоских насеља и изразита функционална усмереност ка урбаном центру регије.

Близина и релативно добра доступност Косјерића из свих сеоских насеља и лоше саобраћајне везе међу селима препреке су за диверзификацију функција и полицентричан развој. Стога је у постојећим условима тешко идентификовати сеоска насеља Српске Црне Горе која имају изражену нодалност и функцију микроразвојних центара.

⁵⁴ Првом хијерархијском рангу припада Ужице, другом Пожега, трећем Ариље и Бајина Башта.

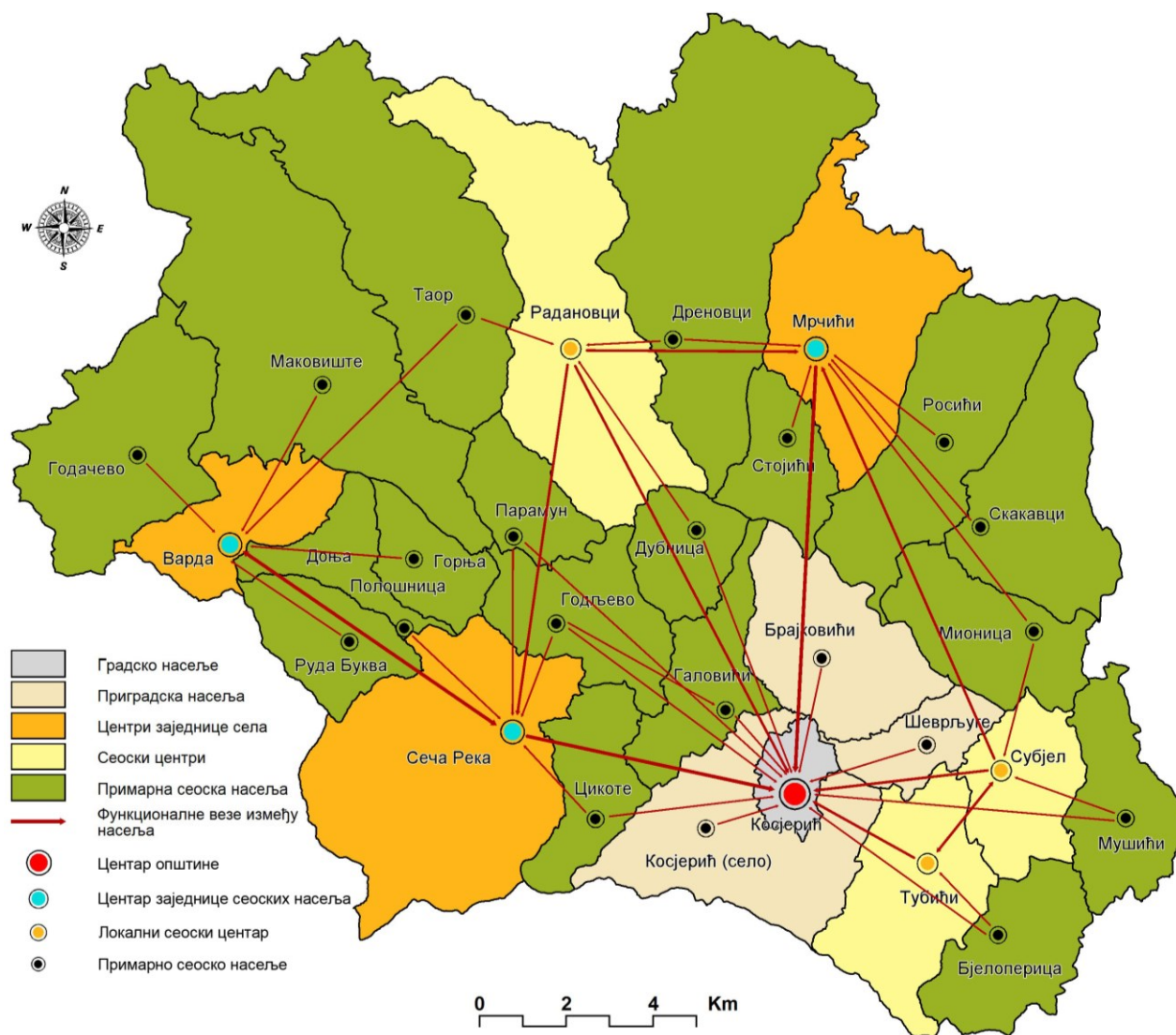
Према Д. Тошићу (1999), у регији не постоје центри заједнице села, док се као једини сеоски центри издвајају Варда и Мрчићи (Ражана). Сва остала села су приградска или се ради о примарним сеоским насељима без посебних функција, од којих су нека у директној функционалној вези са Косјерићем а друга са сеоским центрима.

Постојећи просторни размештај активности у Српској Црној Гори даје изразиту предност централитету Косјерића, а негативно делује на развој сеоских насеља. То указује да се приоритетан правац развоја насеобинске мреже односи на већу дисперзију функционалних садржаја. Неопходно је применити **концепт полицентричног развоја мреже насеља**, у коме ће Косјерић и даље имати водећу улогу. Постојеће „сеоске варошице” у зависности од саобраћајне повезаности демографских кретања и могућности активирања природних ресурса, имале би функцију микроразвојних центара. Ограничења за развој овог модела су мала демографска величина сеоских насеља, депопулација и демографско старење, а као неопходан услов издваја се развој саобраћајне мреже.

Развој полицентричног система мреже насеља подразумева јачање сеоских центара који могу да обезбеде противтежу утицајима Косјерића и да подстакну развој суседних насеља. То подразумева интензивнији развој постојећих насељских средишта кроз већу разноврсност садржаја, као и афирмацију нових центара. Тиме би се створили услови за успостављање чвршћих веза између центара и насеља која се око њих групишу. Овакав приступ би обезбедио оптималан развој Косјерића и равномернији размештај активности и садржаја у сеоским насељима.

Приоритетан правац деловања, усмерен на стварање основа полицентричне структуре, односи се на развој саобраћајне инфраструктуре, без чега је нереално очекивати квалитативни помак у социоекономском развоју насеља. Сеоска насеља треба повезати квалитетнијим саобраћајницама, интензивирати јавни саобраћај и подстицати дневне миграције радне снаге, чиме ће се успорити исељавање. У селима која ће имати улогу микроразвојних центара неопходно је лоцирати неаграрне делатности које неће служити само задовољавању потреба становништва, већ ће га и запошљавати, тј. развијати централне функције. Групе примарних села неопходно је функционално усмерити ка најближим насељима већег централитета, што ће омогућити лакше решавање комуналних проблема и опремање јавним службама.

Децентрализацијом функција Косјерића и функционалним опремањем појединих сеоских насеља дошло би до трансформације моноцентричне структуре мреже насеља у полицентричну, тј. јачања поља утицаја микроразвојних центара који привлаче примарна сеоска насеља. Наведени модел обезбедио би уравнотеженији размештај становништва и неаграрних делатности, ефикасније обављање свакодневних активности мештана, рационалнију организацију и усклађивање јавних служби са потреба-

Карта 43. Полицентрични модел развоја мреже насеља

ма и интересима локалних заједница итд. Имајући у виду демографску и економску реалност на терену, то неће довести до стварања равнотеже у мрежи насеља, али ће у извесној мери ублажити поларизацијске процесе и изражен централитет Косјерића.

Основни критеријуми на основу којих је одређен хијерархијски положај појединих насеља у будућој полицентричној мрежи односе се на досадашњи степен развоја, могућност ефикасног подстицања развоја околних насеља на основу природних и створених ресурса, саобраћајну повезаност, број становника, демографске структуре итд. У том смислу, ова концепција усмерена је на уважавање постојећих и будућих демографских кретања и започетих развојних процеса. У складу са тим, према предложеном моделу, у хијерархији центара Српске Црне Горе издвојени су: Косјерић као градски центар, приградска насеља, центри заједнице села, сеоски центри и примарна сеоска насеља (карта 43).

Косјерић ће и у будућности задржати највећи хијерархијски значај. Под његовим директним утицајем развијаће се три приградска насеља (село Косјерић, Шеврљу-

ге и Брајковићи), два сеоска центра (Тубићи и Субјел) и шест примарних сеоских насеља (Галовићи, Годљево, Парамун, Дубница, Бјелоперица и Мушићи), а под индиректним утицајем, преко центара заједнице села, сва остала насеља у регији. И поред мале демографске величине и релативно скромног функционалног капацитета, Косјерић има значајну позицију на потенцијалној секундарној развојној осовини која повезује планински простор југозападне Србије са панонским делом земље (Пожега – Косјерић – Ваљево – Шабац – Нови Сад). Такође, урбани центар Српске Црне Горе има предиспозиције за активнију улогу у повезивању ужичког и ваљевског функционалног подручја, што је могуће остварити побољшањем саобраћајних веза.

Под непосредним утицајем Косјерића развијала би се **приградска насеља** (село Косјерић, Шеврљуге и Брајковићи). Она су у мрежи насеља високо рангирана захваљујући близини градског центра, чијим развојем су делимично физиономски увучена у урбано ткиво. Имају висок степен трансформације, који се одвијао у правцу успорене депопулације, руралне деаграризације и интензивирања дневних миграција. Становништво је већином остало у селу, али је пољопривредну производњу заменило запошљавањем у неаграрним делатностима у Косјерићу.

Центри заједнице села (Мрчићи, Варда и Сеча Река) имаће значајну улогу у будућем развоју регије. Захваљујући традицији, положају и историјским околностима, ова насеља имају разноврснију структуру делатности и бољу комуналну опремљеност од већине села, а центри насеља су попримили елементе урбане физиономије.

Мрчићи (заселак Ражана) су традиционално средиште североисточног дела регије. Средином 19. века Ражана је постала саобраћајно-трговачко-занатски центар са административном функцијом. Њен релативно брз развој успорен је крајем 19. века, када је Косјерић постао конкурент у функцијама које је Ражана развијала (Стојановић Б. и др., 1996). Будућа функционална диверзификација Ражане ће се заснивати на развоју туризма, угоститељства, трговине и повољном саобраћајном положају на магистралном путу Ваљево – Косјерић. Насеља која су под директним функционалним утицајем Ражане су Дреновци, Стојићи, Росићи, Скакавци и Мионица.

Варда је центар заједнице села, чија ће функција бити покретање развоја западног дела регије. Села која јој непосредно гравитирају су Маковиште, Руда Буква, Горња Полошница и Годчево. Сеча Река је сеоски центар који је најближи Косјерићу, што у одређеној мери умањује њен функционални капацитет. У гравитационој зони Сече Реке налазе се Цикоте и Доња Полошница, а у случају изградње квалитетнијих путева њен утицај се може проширити и на Годљево и Парамун.

Међу постојећим примарним сеоским насељима, највећи потенцијал за јачање спољних функција и прерастање у **сеоске центре** имају Тубићи, Субјел и Радановци. Близина Косјерића, положај на магистралној саобраћајници и повољнија демографска

кретања у односу на већи део регије, издвајају Тубиће као могући сеоски центар за Бјелоперицу. Субјел се може развијати као сеоски центар за Мушиће и Мионицу, а Радановци за Таор (евентуално и за Дубницу и Дреновце). У случају потенцијалних сеоских центара, неопходна је диверзификација и подршка развоју мале привреде.

Сва остала насеља у Српској Црној Гори ће и у будућности задржати ранг **примарних сеоских насеља**. То су аграрни ретко насељени простори, који се одликују израженом депопулацијом и демографским старењем и слабом функционалном опремљеношћу. Различитог су степена развијености, демографске величине и потенцијала за развој. Основни предуслови за развој примарних сеоских насеља односе се на виши степен интеграције са сеоским центрима вишег ранга, што подразумева побољшање саобраћајних веза и финансијску стимулацију пољопривредних газдинстава. Поједина насеља ове групе (Мионица, Росићи и Скакавци) имају услове да развојем туристичке функције постану специјализовани центри са одређеним утицајем на трансформацију непосредног окружења.

6.5. ФИЗИОНОМСКА ОБЕЛЕЖЈА НАСЕЉА И ЊИХОВЕ САВРЕМЕНЕ ПРОМЕНЕ

Иницијална морфо-физиономска структура мреже насеља Српске Црне Горе формирана је крајем 18. и почетком 19. века, када је са досељавањем динарског становништва развијена мрежа насеља старовлашког типа (Павловић Љ., 1925). Села су била подељена на засеоке чији је облик прилагођен морфолошко-хидрографским условима терена, образоване на брдско-планинским падинама и заравнима, а у мањој мери и речним долинама. Увећавала су се досељавањем становништва, које је на крчевинама подизало куће и сточарске зграде. Сточарство као основна делатност подразумевало је заузимање земљишта за напасања стада, због чега су се атари простирали до планинских заравни. На тај начин образована је мрежа насеља велике дисперзности, чије контуре су се са мањим модификацијама одржале и у 21. веку.

Изразито сточарски карактер брдско-планинских села Српске Црне Горе мења се крајем 19. века, када се искрчене површине претварају у њиве и воћњаке. Тражећи већи простор за шљивик, села постају још разбијенија (Павловић Љ., 1925). То указује на развојну фазу у којој су сточарска села добила нову функцију, због чега су почела просторно да се шире и популационо нарастају. Ширење селâ крајем 19. века условљено је и формирањем тзв. „раселица”, које су настале трајним насељавањем планинских делова атара, где су се раније налазиле сезонске сточарске колибе. На тај начин су створене раселице Маковишта, Таора и Радановаца у сливу Колубаре, Сече Реке на Дрмановини итд.

Са развојем саобраћаја, трговине и занатства, од средине 19. века у Српској Црној Гори почео је процес делимичног линијског груписања кућа дуж путева и стварања друмских насеља полуразбијене шумадијске варијанте. Средином 19. века одлике друмских насеља попримили су Косјерић, Ражана и Сеча Река, а почетком 20. века и Варда (Павловић Љ., 1925).

Значајне физиономске промене у мрежи насеља Српске Црне Горе наступиле су после Другог светског рата. Морфо-физиономске промене су најизраженије код урбаног центра регије и приградских насеља. Косјерић се после 1960. године територијално проширио и добио компактнији облик, чиме је изгубио друмску физиономију. Насеље се ширило у свим правцима, а најинтензивније ка северу, југу и истоку, где су саграђени железничка станица и индустријски објекти. Косјерић добија уређено градско језгро са административно-управним зградама и пословним центром, стамбене четврти, спортско-рекреативне зоне, индустријске зоне и савремену инфраструктуру.

Слика 33. Ражана у Мрчићима, пример друмског насеља (фот. Р. Голић)

Слика 34. Центар Тубића (фот. А. Божовић)

Слика 35. Доњи Таор, пример села разбијеног типа (фот. Д. Гуцунски)

Ширење града праћено је трансформацијом најближих села у приградска (формирање периурбаног прстена). Тај процес је карактеристичан за Брајковиће, село Косјерић и Шеврљуге, а у мањој мери и за Тубиће. Њихов територијални развој усмерен је у правцу Косјерића, дуж саобраћајница које се претварају у главне сеоске улице, остварујући физичку повезаност села са урбаним центром. У Брајковићима просторно ширење је изражено долином Кладорубе ка југу, а у Тубићима долином Скрапежа ка северу. Село Косјерић се стамбеном изградњом у долини Лимца и на североисточним падинама брда Палеж (821 m) готово спојило са Косјерићем, док се у Шеврљугама уочава концентрација кућа дуж пута Косјерић – Субјел.

Територијална ширења приградских села праћена су стихијном урбанизацијом (непланска и бесправна градња, узурпација пољопривредног земљишта, непостојање јавних површина, изградња кућа уз прометне путне правце итд.), што се негативно одразило на комуналну опремљеност (водовод, канализација, електрична мрежа итд.). С тим у вези потребно је детаљним урбанистичким плановима предупредити ефекте „дивље” урбанизације. У приградским насељима физиономске промене су праћене и променама у начину коришћења простора. То се огледа у смањивању и уситњавању пољопривредних парцела, ширењу грађевинског земљишта и већој густини градње. Домаћинства из приградских насеља су најчешће мешовитог или неаграрног типа (дневни мигранти), па су и окућнице по површини и броју објеката мање у односу на удаљенија села. И поред извршених промена, у физиономији приградских насеља и даље се уочава значајно присуство аграрних елемената.

Код осталих сеоских насеља, промене морфолошке структуре после Другог светског рата биле су слабије изражене и углавном су се односиле на концентрацију објеката и неаграрних делатности у центрима насеља, уз постепено биолошко гашење планинских заселака. Центри Мрчића (Ражана), Сече Реке и Варде груписањем кућа

дуж путева добијају још изразитије одлике друмског типа, попримајући изглед „сеоских варошица” са елементима урбане физиономије. Код брдско-планинских села, овај процес је због неповољних морфолошких прилика и депопулације слабије изражен. Најзаступљенији је у Маковишту, чији је данашњи центар настао 60-их година 20. века, концентрацијом стамбених објеката поред пута Варда – Косјерић.

Слике 36 и 37. Центар Маковишта – пример груписања кућа дуж пута (фот. Р. Голић, 2014; www.earth.google.com)

И поред одређених процеса збијања и груписања у последњих 50-ак година, већина села у Српској Црној Гори је задржала иницијалну физиономску структуру разбијеног типа. Са порастом надморске висине насеља су разбијенија, а засеоци углавном мали, са 5–10 кућа. Већа концентрација кућа на једном месту није остварена због депопулације и рашчлањености рељефа. Појединачна усамљена домаћинства се издвајају из заселака да би била на бољој локацији, ближе имању или саобраћајницама. У таквим условима, код појединих примарних сеоских насеља је и у 21. веку тешко дефинисати центар села (Доња Полошница, Руда Буква, Годљево, Дубница, Мионица, Парамун, Стојићи итд.). Смернице физиономског развоја малих сеоских насеља треба тражити у груписању непољопривредних и нестамбених намена у одређене тачке или потезе, како би се образовали иницијални сеоски центри (Митровић Б. и др., 2012).

Морфолошке разлике су омогућиле диференцијацију између долињских и брдско-планинских делова насеља, који се јасно разликују по физиономији и хипсометријском положају. Већина насеља Српске Црне Горе заузима широк хипсометријски појас, од дна речних долина до планинских падина. Таор се развија у висинском појасу 580–1.030 m, Годчево 440–810 m, Маковиште 680–1.070 m, Субјел 480–880 m, Цикоте 450–860 m итд. (табела 107). Овакав положај села и сеоских атара омогућава становништву искоришћавање различитих природних потенцијала – обрадивог земљишта у речним долинама, а шума, ливада и пашњака на планинама.

Пошто атари свих насеља у Српској Црној Гори имају и долињске и брдско-планинске делове, тешко је дати њихову прецизну класификацију на основу морфологије

терена и надморске висине. Условно се могу издвојити долинска насеља (Косјерић, Брајковићи, Галовићи, Сеча Река, Годљево, Тубићи, Мрчићи и Дубница), села на речним и језерским терасама (Бјелоперица, Субјел, Мионица, Скакавци, Росићи, село Косјерић, Парамун, Стојићи, Мушићи, Шеврљуге и Доња Полошница) и планинска села (Дреновци, Радановци, Таор, Варда, Маковиште, Руда Буква, Годечево, Цикоте и Горња Полошница).

Табела 107. Хипсометријски положај насеља (m)

насеље	хипсометријски појас	висина центра насеља	насеље	хипсометријски појас	висина центра насеља
Бјелоперица	390–770	460	Мрчићи	490–720	510
Брајковићи	420–610	430	Мушићи	480–620	570
Варда	820–880	860	Парамун	570–810	610
Галовићи	430–720	520	Радановци	580–900	670
Годечево	440–810	720	Росићи	490–630	520
Годљево	460–620	550	Руда Буква	640–800	700
Г, Полошница	540–740	640	Сеча Река	460–900	470
Д, Полошница	480–660	580	Скакавци	480–630	520
Дреновци	500–820	640	Стојићи	480–600	550
Дубница	480–660	590	Субјел	480–880	600
Косјерић (в)	400–480	420	Таор	580–1.030	790
Косјерић (с)	480–780	590	Тубићи	380–600	400
Маковиште	680–1.070	930	Цикоте	450–860	630
Мионица	480–740	540	Шеврљуге	420–680	430

Социокономске промене су од средине 20. века условиле промене у надморској висини сеоских насеља Српске Црне Горе. Депопулацијом планинских делова атара, горња граница већине села спуштена је на мању надморску висину. Пошто пољопривреда више није основни извор прихода све већег броја домаћинстава, значај обрадивог земљишта у речним долинама се у другој половини 20. века смањило. У периоду интензивне деаграризације, насеља са долинских страна „силазе” у долинске равни и заузимају земљиште које се раније чувало за земљорадњу. Тај процес је нарочито изражен у Косјерићкој котлини, посебно у Косјерићу, Брајковићима, Тубићима и Шеврљугама, који се шире на земљишту где су се пре Другог светског рата налазиле најплодније оранице. Нпр., у односу на 70–те године 20. века, центар Шеврљуга се спустио са 530 на 430 m надморске висине. Ови процеси јасно указују на све израженије демографске и економске разлике између планинских и долинских делова регије.

6.6. ОБЛИЦИ СТАНОВАЊА КАО ПОКАЗАТЕЉ СОЦИОЕКОНОМСКИХ ПРОМЕНА

Облици становања у Српској Црној Гори одраз су физичкогеографских и социо-економских услова. Најстарији познати стамбени објекти у регији су тзв. кулаче (дубирози), које су крајем 18. века градили први досељеници (Јовановић С., 1998; Кузовић, 1996/97, 2013в). Све до друге половине 20. века, куће за становање грађене су

готово искључиво од дрвета. Доминирале су динарске брвнаре и полубрвнаре квадратног облика, са високим и стрмим кровом покривеним шиндром. На окућници су се налазиле помоћне зграде: млекар, амбар, кош, магара, штала, вајат, качара, сушница за шљиве (мишана) итд. (Кузовић, 1996/97, 2012а, 2012б, 2013а, 2013б, 2014). Осим приземних брвнара, у другој половини 19. века јављају се и куће на спрат херцеговачког типа (Цвијић, 2000а). Прве зидане куће од опеке у Српској Црној Гори појавиле су се почетком 20. века у речним долинама, а у вишим пределима тек после Другог светског рата (Кузовић, 2013в).

Слика 38. Традиционална сеоска кућа у Годечева (фот. Р. Голић).

У комплексном деловању урбанизације на географски преображај регије, од средине 20. века дошло је до значајних промена квалитета и функционалности становања, начина изградње и изгледа кућа. Са побољшањем животног стандарда и ширењем градског начина живота, традиционалне брвнаре су од 60-их година 20. века замењене кућама од савременог грађевинског материјала, при чему им се повећала спратност, функционалност и број просторија. Граде се куће разних стилова и облика, тако да се не могу одредити законитости њиховог развоја. Новоградња је готово у потпуности потиснула традиционалне динарске куће, које се још увек могу срести у планинским засеоцима Маковишта, Годечева, Радановаца, Таора, Дреноваца итд.

Последњих 20-ак година у Српској Црној Гори имућнији власници граде приватне куће које одударају од устаљеног начина градње, у разним екстеријерним комбинацијама, са више спратова, терасама и гаражама. Такве куће су најчешће у приградским насељима, али се срећу и у Косјерићу и у осталим селима. У приградским насељима се јављају и недовршене куће као продукт непланске градње у субурбаној зони. Оваква архитектура која је слабо развијена у вертикалном правцу а изражена у погледу хоризонталног заузимања обрадивог земљишта, са бројним комуналним проблемима, упућује на стихијни развој и недовршеност започетих урбанизационих процеса.

Слика 39. Савремена сеоска кућа у Сечој Реци (фот. Р. Голић).

Физиономске промене сеоских насеља у другој половини 20. века условљене су и електрификацијом, изградњом путева, водовода и канализације. У појединим селима су отворене амбуланте, поште, школске зграде, задружни домови, хладњаче, продавнице, угоститељски објекти и занатске радионице, а домаћинства су опремана модерним намештајем и електричним уређајима. Велике промене се запајају и у изгледу и квалитету пољопривредних зграда.

Табела 108. Однос броја домаћинстава и броја станова за стално становање 1971–2011. године

година	1971	1981	1991	2002	2011
станови	4.277	5.009	5.214	5.180	5.334
домаћинства	4.411	4.695	4.792	4.703	4.318
бр. станова на једно домаћинство	0,97	1,07	1,09	1,10	1,24

Извор: Попис становништва 2011, књ. 21.

Упоредо са побољшањем квалитета становања, од 70–их година 20. века у Српској Црној Гори дошло је и до квантитативних промена стамбеног фонда. У периоду 1971–2011. године број станова за стално становање повећан је са 4.277 на 5.334 (индекс 124,7). То је пре свега резултат развоја функције становања у Косјерићу, у коме је са брзим демографским растом 70–их година 20. века дошло до изградње првих вишеспратница. У урбаном центру регије у посматраном периоду број стамбених јединица увећан је са 539 на 1.611 (индекс 298,9), док је у сеоским насељима стамбени фонд остао готово непромењен (индекс 99,6). У периоду 1971–2011. године најинтензивније повећање броја станова забележено је у приградским селима, у којима је са порастом дневних миграција дошло до ширења приватне стамбене изградње: Брајковићи (индекс 141,5), Шеврљуге (129,2), Тубићи (120,7) и село Косјерић (114,2). На другој страни, у већини брдско-планинских села депопулација је довела до смањивања стамбеног фонда, услед оронутости и пропадања старих сеоских кућа које губе своју функци-

ју. У посматраном периоду смањење броја станова најизраженије је у Дубници (индекс 68,5), Парамуну (70,0) и Таору (80,0) (Попис становништва 2011, књ. 21).

Степен искоришћености стамбеног фонда се у последњих 50–ак година континуирано смањује, јер се повећање броја стамбених јединица одвија у условима смањивања броја становника, а од 1991. године и броја домаћинства. У периоду 1991–2011. године удео ненастањених стамбених јединица у укупном броју станова повећан је са 2,4% на 19,5% (у сеоским насељима са 2,9% на 21,5%). Услед исељавања становништва и гашења старачких домаћинства, у руралном делу регије повећава се број неискоришћених станова, што је потврђено и теренским истраживањима, на основу великог броја функционалних сеоских кућа у којима нико не станује и које се не користе ни као викендице. То је најизраженије у Стојићима (51,4% привремено или трајно напуштених станова), Горњој Полошници (44,2%), Росићима (35,4%) и Мионици (33,7%). У свим насељима у регији (изузев Дубнице) број станова је већи од броја домаћинства, што представља значајан потенцијал за будуће планове демографске и економске ревитализације регије (Попис становништва 1991, Станови, књ. 1; Попис становништва 2002, Станови, књ. 1; Попис становништва 2011, књ. 22). Вишак стамбених јединица може се рационалније искористити кроз промену намене (претварање ненасељених кућа у викендице, занатске радионице, индустријске погоне, смештај у сеоском туризму итд.).

6.7. ПРИВРЕМЕНА НАСЕЉА И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА ФИЗИОНОМСКЕ ПРОМЕНЕ

Осим сталних насеља, у атарима руралног простора Српске Црне Горе налазе се и објекти који су периодично или повремено настањени. Поред сточарских насеобина, у другој половини 20. века дошло је до изградње појединачних викенд кућа и викенд насеља, као новог елемента у насеобинској структури регије.

У прошлости је већина села Српске Црне Горе изнад сталног насеља поседовала привремене сточарске настамбе, подигнуте у средишту већих пашњачких и ливадских површина на Повлену, Маљену, Јеловој гори, Дрмановини, Црнокоси и Субјелу. Функционално, сточарска насеља су везана за стална села из којих се обављају сезонска кретања (летњи боравак ради кошења сена и испаше оваца). Састојала су се од торова за стоку и примитивно грађених објеката за становање чобана и станарица (планинки). Објекти за смештај сточара на Повлену и Маљену носили су различите називе: колибе, станови, појате, трла, кулаче, закрајнице, кућери, савардаци итд. (Јовановић С., 1998; Кузовић, 1996/97; Павловић Љ., 1925; Стојановић Б. и др., 1996).

Сеоска насеља гравитирају својим традиционалним сточарским зонама чији се положај није мењао. Тако су на Маљену и Буковима колибе поседовали сточари из ра-

жанских села и Брајковића, на Повлену сточари из Маковишта, Таора и других села у јужној подгорини планине (Васовић, 2003; Павловић Љ., 1925), док су се на Јеловој Гори и Дрмановини налазиле колибе становника Сече Реке и суседних насеља (Митровић М., 2010; Павловић Љ., 1925). Крајем 19. века поједине сезонске сточарске настамбе су претворене у стална насеља (раселице) (Јовановић С., 1998).

После Другог светског рата сезонска сточарска насеља су физиономски и функционално трансформисана. Већина колиба је, због недостатка радне снаге и опадања сточног фонда, у другој половини 20. века изгубила своју функцију. Томе је допринела и изградња квалитетнијих путева, што је омогућило власницима лакшу доступност моторним возилима и смањило потребу за вишемесечним боравком на планини. У новим социоекономским условима, на месту некадашњих кулача и торова на Повлену, од почетка 1970-их година грађене су нове сточарске насеобине од цигле, покривене црепом, са две просторије, подрумом и водом доведеном са најближих извора, а у њиховој близини су подизане савремене штале (Васовић, 2003). Услед депопулације, замирања сточарства или његовог „спуштања” у речне долине, већина сезонских сточарских станова изграђених 1970-их година данас се ретко користи или су напуштени, а поједини су променили функцију и користе се као викендице. Према подацима из 2011. године, највише објеката који се повремено користе у време сезонских пољопривредних активности лоцирано је у атарима Сече Реке, Дреноваца, Цикота и Маковишта (Попис становништва 2011, књ. 22).

Физиономске промене у регији настале су и услед изградње викендица, у зонама природних и амбијенталних вредности. На основу теренских истраживања утврђено је да на територији Српске Црне Горе постоји више локалитета са изразито хетерогеном изградњом викенд објеката. Викендице су грађене претежно у осмој и деветој деценији 20. века, од стране власника из Београда, Новог Сада, Зрењанина, Кикинде, Косјерића, Ужица, Ваљева и других градова. У регији је 2011. године у функцији било 477 кућа за одмор и рекреацију, што чини 8,3% укупног броја станова. Највећи број викендица подигнут је у Таору, Сечој Реци и Цикотама, Брајковићима, Косјерићу, Мрчићима, Дреновцима и Маковишту (Попис становништва 2011, књ. 22). На већини локалитета налази се по два – три објекта, тако да они имају минималан утицај на формирање и уобличавање просторне структуре регије.

Највећа викенд насеља, са више од 20 објеката, налазе се на локалитетима Мравињци (Таор), Град на Дрмановини (Сеча Река и Цикоте) и Лучића ограда (Мрчићи). Насеље Лучића ограда (880–940 m н. в.) налази се у северном делу атара Мрчића, у близини пута Дивчибаре – Каона, где су куће за одмор грађене у периоду 1975–1986. године (Стојановић Б. и др., 1996). Већину објеката власници користе само током викенда или годишњих одмора. Временом је дошло до помене намене неких викендица

(са пензионисањем власника, њихов некадашњи кратак боравак често прераста у вишемесечни током летње половине године), што је нарочито карактеристично за локалитете Ћуприје и Брезјак у атару Мрчића.

Слика 40. Викендице на локалитету Град на Дрмановини (извор: www.panoramio.com)

Изградња викенд насеља допринела је развоју трговине, угоститељства и других пратећих услужних делатности. Међутим, формирање викенд насеља од изградње првих објеката до данас суочено је са имовинско-правним (бесправна градња и спора легализација објеката) и комунално-инфраструктурним проблемима (лоши приступни путеви, нерешено питање водоснабдевања, снабдевања електричном енергијом, канализације и одношења отпада). Доношење планова детаљне регулације, пре свега за највеће викенд насеље Лучића ограда, неопходан је услов њиховог урбанистичког и комуналног уређења.

6.8. КОСЈЕРИЋ КАО РЕГИОНАЛНИ ЦЕНТАР – ФИЗИОНОМСКО-ФУНКЦИОНАЛНИ РАЗВОЈ

Једино градско насеље Српске Црне Горе је Косјерић. Лоциран је у Косјерићкој котлини, у долинама Скрапежа и његових притока Кладорубе и Лимца, и северној подгорини Црнокосе. Просторно се развија у висинском појасу од 398 m (индустријска зона ка Тубићима), до 510 m испод брда Палеж. Косјерић се налази на државном путу првог реда Ваљево – Пожега и железничкој прузи Београд – Бар. Удаљен је од Ужица 47 km, од Ваљева 44 km, Пожеге 23 km и Београда 135 km. Географске координате центра насеља су 43°59'50" с. г. ш., 19°54'26" и. г. д. и 417 m н. в. Са 3.992 становника 2011. године, спада у мање градске центре Западне Србије, тј. у регионалне центре са мање од 10.000 становника.

Улога Косјерића у функционалној организацији мреже насеља Српске Црне Горе и Западне Србије огледа се у следећем:

– Косјерић представља мању урбанизовану енклаву у руралном простору, насталу локалном концентрацијом становништва и економских активности,

– сва сеоска насеља регије гравитирају Косјерићу. Под његовим директним или индиректним утицајем врши се демографска, функционална, социоекономска и физиономска трансформација сеоског окружења,

– иако се не налази у географском центру регије, Косјерић има повољан саобраћајно-географски положај у односу на остала насеља Српске Црне Горе (укрштање магистралних саобраћајница са мрежом регионалних и локалних путева), што утиче на интензитет функционалних односа између града и сеоских насеља,

– демографски, функционални и територијални развој Косјерића од 1970. године утицао је на формирање периурбаног прстена (Брајковићи, Шеврљуге, Тубићи и село Косјерић),

– периферан положај у односу на главне саобраћајне и развојне осовине Србије и конкуренција већих градских центара у окружењу лимитирају територијални домет функција Косјерића,

– у случају активирања секундарне развојне осовине Западне Србије (Шабац – Ваљево – Пожега – Ужице – Пријеполје), Косјерић има предиспозиције да се значајније укључи у повезивање ваљевског и ужичког функционалног подручја.

Просторно-функционални развој Косјерића оптерећен је бројним ограничењима, међу којима се као најзначајнија издвајају:

– неповољан демографски развој (депопулација од 2002. године),

– релативно низак степен концентрације становништва и активности и

– привредна неразвијеност и низак степен искоришћености локалних ресурса.

6.8.1. Настанак и развој Косјерића

Средњевековна претеча Косјерић није поуздано утврђена. Претпоставља се да се развио из селâ Скрапеж или Косорић, која се помињу у дубровачким и турским изворима из друге половине 15. и 16. века. У атару данашњег Косјерића налазила се Мркшина црква, у којој је средином 16. века радила последња штампарија средњевековне Србије⁵⁵ (Милић и др., 1989). Претпоставља се да је насеље добило назив по Антонију Косијеру, који се из села Косијера код Цетиња доселио крајем 17. или почетком 18. века (Васиљевић, 2011). Данашње име насеља први пут се у писаним изворима јавља 1768. године, као село Косъриће које припада сечоречкој цркви (Радосављевић, 1996).

⁵⁵ Према претпоставкама археолога, остаци Мркшине цркве налазе се на Дуском пољу, у близини ушћа Кладорубе у Скрапеж, где су прелиминарна археолошка истраживања обављена 2013. године.

Са 73 домаћинства 1818. године, Косјерић је представљао највеће насеље у тадашњој Кнежини Црна Гора (Кузовић, 2002).

До средине 19. века Косјерић се развијао као брдско-планинско село на северним падинама Црнокосе, док данашње градско насеље није постојало. Почетак стварања варошице Косјерић везан је за спуштање становништва из села Косјерић у долину Скрапежа и њихово насељавање на ушћу Лимца. Антоније Радојевић, потомак Антонија Косијера, је 1854. године дуж пута Ваљево – Ужице подигао прву зграду у новом насељу (данашњи Стари хан). Отварањем трговачких и занатских радњи, школе, поште и суднице, у наредним деценијама дошло је до развоја иницијалног друмског насеља (Павловић Љ., 1925). После изградње зграде Среског начелства 1873. године, Косјерић је постао средиште Црногорског среза (Кузовић, 2002). Статус вароши је добио 1892. године, када је административно и статистички издвојен из истоименог сеоског насеља (Misailović, 1981).

У првој половини 20. века Косјерић се развијао као локални административни центар, али не и економски, што је последица неповољног положаја између Ваљева и Пожеге (Кузовић, 2002). Основне делатности становништва биле су трговина и занатство, а већина домаћинстава се бавила и пољопривредом. Доминантно услужни карактер и одсуство индустрије нису омогућавали масовније запошљавање и развој функције рада, због чега је демографски раст био спор. Косјерић је 1910. године имао 219 становника (Претходни резултати пописа становништва 1910, књ. 5), а 1931. године 349 становника (Definitivni rezultati popisa stanovništva 1931, књ. I), што указује да је у спадао у најмања насеља Српске Црне Горе.

После Другог светског рата, Косјерић је израстао у индустријски, саобраћајни, трговински, просветни, културни, здравствени и административно-управни центар истоимене општине и Српске Црне Горе. Међутим, близина и утицај Ваљева, Пожеге и

Слика 41. Стари хан и споменик Антонија Косијера (фот. Р. Голић)

Ужица су одредили ток и успорили динамику његовог развоја. Период привредне стагнације трајао је до почетка 60-их година 20. века. Према тада важећем демографско-статистичком критеријуму, Косјерић је спадао у насеља мешовитог типа (варошица), као функционално неодређено насеље, неизграђено и економски слабо, са мањим бројем становника од суседних села (Којић, 1966; Савић О., 1980).

Прекретница у развоју насеља означена је изградњом савремених саобраћајница (пруга Београд – Бар и асфалтни пут Ваљево – Пожега) и фабрике цемента 70-их година 20. века, што је покренуло демографску, социоекономску, функционалну и физиономску трансформацију. Промене су се манифестовале кроз интензивирање процеса урбанизације, убрзану стамбену изградњу, територијално ширење и функционално диференцирање градске територије, развој индустрије и услуга, деаграризацију и дерурализацију сеоског окружења, формирање дневног урбаног система итд. Од 1981. године Косјерић је по административно-правном критеријуму добио статус градског насеља (Stevanović, 2004).

Физиономске и функционалне промене у другој половини 20. века утицале су и на демографски развој насеља. Са 558 становника, Косјерић је 1948. године био на 14. месту међу 28 насеља Српске Црне Горе. Период демографске стагнације трајао је до 1961. године, када почиње фаза интензивног популационог раста, која је завршена 2002. године. Већину данашњег становништва чине имигранти, досељени из сеоских насеља Српске Црне Горе у периоду 1961–1991. године. Најинтензивније досељавање било је у периоду 1961–1971. године, када је број становника утростручен за само 10 година, а насеље по демографској величини са 11. избило на прво место у регији. Демографски раст је био у директној вези за економским развојем и отварањем нових радних места. Нове функције Косјерића, пре свега индустрија, привлачиле су становништво сеоских насеља, које је напуштало пољопривреду и пресељавало се у град. После 1991. године број становника расте знатно спорије, а у последњем међупописном периоду забележена је депопулација, што је последица привредне кризе (смањена могућност запошљавања) и демографске испражњености руралног залеђа (мали број потенцијалних имиграната). У периоду 1948–2011. године број становника је повећан седам пута, са 588 на 3.992, а удео у становништву регије са 3,0% на 32,2%.

6.8.2. Физиономски развој и просторна структура Косјерића

У иницијалној фази развоја Косјерића и његовог диференцирања од истоименог села (друга половина 19. века), урбани центар Српске Црне Горе имао је изразиту друмску физиономију (Павловић Љ., 1925). Насеље је било лоцирано на десној долиноској страни Скрапежа и у доњем току Лимца, пружајући се линијски правцем север – југ дуж старог пута према Ужицу, који је представљао једину улицу (садашња Кара-

Ђорђева улица). Образовање друге улице (садашња улица Јована Јовановића Змаја) почело је око 1930. године. У физиономији Косјерића пре Другог светског рата доминирале су приземне куће, трговачке и занатске радње (Кузовић, 2002). У овом периоду просторно ширење насеља било је незнатно, и то искључиво на десној долинској страни Скрапежа.

Према О. Савић (1987), 1948. године Косјерић је и даље имао друмску физиономију. Главна улица се продужила ка северу до раскрснице путева ка Сечој Реци и Брајковићима, што је довело до ширења на леву обалу Скрапежа. Главна улица се продужила и у правцу југа, дуж пута ка Ужицу, пењући се до 450 m н. в. Део насеља северно од Лимца попримио је облик шаховске табле, јер се источно и западно од главне улице јављају зачеци две паралелне улице (Савић О., 1987). Изградња пута ка Пожеги 1953. године омогућила је ширење ка југоистоку. Исте године Косјерић је добио први урбанистички план, по коме је површина насеља износила 77 ha (Мисаиловић, 1988).

Нагло просторно ширење и физиономска трансформација друмске варошице у модерно градско насеље везани су за период 1960–1990. године. Иницијатори овог преображаја били су индустријализација и унапређење саобраћајне инфраструктуре. То је довело до брзог развоја функција рада, становања и услуга, што се у физиономском смислу манифестовало изградњом вишеспратница, приватних кућа и јавних зграда и трасирањем нових улица. У периоду 1970–1990. године у Косјерићу је изграђено и асфалтирано 30 нових улица (Челиковић, 2012). До почетка 80–их година 20. века завршено је комунално и урбанистичко опремање насеља.⁵⁶

У овом периоду насеље се територијално развија у свим правцима. Ширење ка југоистоку врши се дуж новог пута ка Тубићима, а у правцу истока према железничкој станици. Према северу, између Скрапежа и Кладорубе настало је стамбено насеље Бели Гај, које се шири дуж магистралног пута ка Брајковићима и локалног пута ка Дубници и Радановцима. На југу и југозападу, Косјерић се пење уз падине Црнокосе дуж старог пута према Ужицу и локалних путева према Палежу (821 m) и Грбића главици (660 m), што је довело до делимичног просторног спајања са селом Косјерић. Ширење уз побрђе Црнокосе, која град полулучно затвара са запада и југа, постепено му даје изглед амфитеатра. Ширење је најслабије изражено ка северозападу, према Галовићима, због негативног еколошког утицаја Фабрике цемента.

Наведеним процесима територијалног развоја, Косјерић је изгубио примарну физиономију друмског насеља и попримио облик елипсе чија дужа оса има правац север – југ, са крацима друмског ширења дуж саобраћајница на периферији. Главна улица изгубила је некадашњи саобраћајни значај, а ту функцију преузимају новоизграђе-

⁵⁶ После Другог светског рата Косјерић је добио електрично осветљење (1947–1958), парк (1950), комуналне службе (1958), уличну расвету (1967), телефонску централу (1974), савремени водовод и канализацију (1981), топлану, мостове преко Скрапежа и Кладорубе итд.

ни магистрални пут и железничка пруга на источном ободу насеља. Територијални развој Косјерића делимично се одвијао плански, на основу детаљне урбанистичке разраде из 1966. године, али то није спречило елементе дивље урбанизације (непланска изградња приватних кућа на пољопривредном земљишту). Ширењем насеља ка северу и истоку, ка нижем терену поред Скрапежа и Кладорубе, дошло је до прекида просторног континуитета и смењивања изграђеног и неизграђеног простора. Површина градске територије према Генералном урбанистичком плану из 1983. године повећана је на 350 ha (Урбанпројект, 1983). Просторно ширење праћено је и административним, тј. ширењем атара Косјерића на рачун катастарске општине Село Косјерић.

Слика 42. Панорама Косјерића (извор: www.panoramio.com)

Савремени Косјерић обједињује више физиономских целина: Центар, Бели Гај, Тулимирско поље, Лугови, Пантићи, Гајеви, Ивље, Дуско поље, Грбићи и Ада. Упоредо са просторним ширењем, од 70-их година 20. века почео је и процес диференцијације градске територије на **функционалне зоне**: центар града, стамбену, индустријску, зону градског зеленила, спортско-рекреативну, зону саобраћајне инфраструктуре итд.

Историјски **центар града** формиран је на десној обали Скрапежа, али се у другој половини 20. века делимично проширио и на леву обалу реке. Ова зона је у периоду интензивне урбанизације 70-их година 20. века доживела функционално-физиономски преображај. Концентрација управних и услужних делатности праћена је градњом објеката полифункционалне намене (становање и услуге). Доминантна намена у центру Косјерића и даље је становање, и то колективно становање велике густине (80–110 ст./ha) и породично становање средње густине (40–80 ст./ha) (Ковачевић и др., 2012). Поред стамбене функције, у оквиру ове зоне лоцирани се централни садржаји намењени администрацији, управи, култури, трговини и другим услужним делатностима. Чињеница да је у центру стамбена функција и даље доминантна над услугама указује на мали функционални капацитет Косјерића.

Слике 43 и 44. Дом културе у Косјерићу и Карађорђева улица (фот. Р. Голић)

У главној и најстаријој градској улици (Карађорђева) очувани су објекти гради-тељског наслеђа из времена настанка насеља (Стари хан, Зграда среског начелства, стара школа, стамбени објекти са краја 19. и почетка 20. века), различитог степена архитектонске аутентичности и очуваности. У центру града налазе се: зграда Општине Косјерић, полицијска станица, ватрогасни дом, вртић, дом културе, шумска управа, пошта, банке, црква, Основна школа „Мито Игумановић”, Средња техничка школа, дом здравља „Др Димитрије Питовић”, две спортске хале, хотел „Олимпик”, зелена пијаца, трговачки, занатски и угоститељски објекти итд.

Центар Косјерића са севера, запада и југа окружује **стамбена зона**. Њено ширење везано је за индустријализацију 60–их и 70–их година 20. века, када је прилив радне снаге условио изградњу бројних стамбених јединица. У деловима ове зоне ближе центру доминира породично становање средњих густина, а на периферији малих густина (10–40 ст./ха). Удаљавајући се од центра, улице и куће све више личе на сеоске. То је нарочито уочљиво у западном делу насеља, где се прожимају урбани и рурални начин живота и коришћења земљишта (породичне куће окружене пољопривредним парцелама). Поједини делови стамбене зоне се одликују слабом комуналном опремљеношћу (водовод, канализација итд.), што је последица непланске изградње („дивља урбанизација”). У оквиру ове зоне, поред становања заступљене су и друге комплементарне намене, пре свега комерцијално-услужни садржаји (продавнице, угоститељски објекти). Однос функције становања и осталих садржаја у стамбеној зони је приближно 70%:30% (Ковачевић и др., 2012).

После стамбене, највећу површину у Косјерићу заузима **индустријска зона**, коју чини неколико издвојених локалитета укупне површине 77 ха (Општина Косјерић, 2008). Изградња првих фабрика 60–их и 70–их година 20. века представљала је зачетак територијалног ширења насеља (Савић О., 1987). На локацију фабрика највећи утицај имали су железничка пруга и магистрални пут у долини Скрапежа. Главна индустријска зона лоцирана је на источном рубу насеља, и пружа се меридијански поред

магистралног пута и железничке пруге (Тулмирско поље). Формирање ове зоне је плански иницирано, са циљем коришћења предности положаја уз главне саобраћајнице (јефтинији и ефикаснији транспорт сировина и готових производа) и позитивних ефеката заједничке инфраструктуре. На ову зону надовезује се низ малих индустријских објеката у улици Николе Тесле, која центар града повезује са железничком станицом. Другу индустријску зону чини комплекс Фабрике цемента „Титан” у атару Галовића, северозападно од градског насеља, поред пута за Сечу Реку. Локација цементаре је условљена близином сировина (мајдани кречњака и лапорца), али је неповољна са становишта заштите животне средине (аерозагађење које ветрови носе према граду, транспорт цемента кроз уже градско језгро).

Поред индустријских зона на периферији, поједине фабрике („Град” у стечају, „Елкок” и „Дестилерија Зарић”) су лоциране у ужем градском подручју. Ови индустријски погони су подигнути 50–их и почетком 60–их година 20. века на периферији насеља, али су се каснијим ширењем нашли у самом урбаном ткиву. Са становишта савременог просторног развоја и еколошких стандарда, њихов положај се не може оценити као рационалан. То се нарочито односи на фабрику „Елкок”, лоцирану у непосредној близини главне улице и строгог пословно-стамбеног центра. Један од приоритета будућег просторног развоја Косјерића мора се односити на измештање ових постројења из центра града, што је већ успешно спроведено у случају фабрике „Кепо”, која је релоцирана у индустријску зону Тулмирско поље.

Слике 45. и 46. Индустријски објекти „Елкок” и „Дестилерија Зарић” (фот. Р. Голић)

У време економске кризе крајем 20. века, већи део индустријске зоне Косјерића је услед стечаја фабрика изгубио функцију, али је већина производних хала после 2005. године ревитализована у процесу приватизације (браунфилд инвестиције). У циљу будућег развоја индустрије, локалне власти планирају формирање нове индустријске зоне „Обилазница – Лугови” (30 ha), северно од железничке станице, са ин-

фраструктурно опремљеним грађевинским парцелама које ће бити понуђене потенцијалним купцима (гринфилд инвестиције).

Зона градског зеленила обухвата градски парк у Карађорђевој улици, подигнут 1950. године, и зелене површине на левој обали Скрапежа. Према „Плану генералне регулације града Косјерића” (Ковачевић и др., 2012), предвиђено је повећање зоне градског зеленила са садашњих 11,5 ха на 32,5 ха. Косјерић је на југу и западу окружен шумом, која се на периферији насеља преплиће са изграђеним објектима. Ради смањивања аерозагађења, изван ужег градског подручја планирано је ширење заштитних зелених појасева око Фабрике цемента, површинских копова лапорца и дуж пута од цементаре ка центру насеља, на укупној површини од 53,1 ха.

Спортско-рекреативна зона је лоцирана северозападно од центра града, између Скрапежа и пута за Сечу Реку. Обухвата стадион ФК „Црнокоса” са помоћним тереном, олимпијски базен и дечја игралишта. У оквиру ове зоне предвиђена је изградња спортског кампа за младе на десној обали Скрапежа.

Зона саобраћајне инфраструктуре формирана је у осмој деценији 20. века. Лоцирана је у источном делу Косјерића и чине је комплекс железничке станице и обилазница на путу Ваљево – Пожега, изграђена са циљем измештања транзитног саобраћаја из градског језгра. Захваљујући повољном положају и инфраструктурној опремљености, ова зона је иницирала изградњу више индустријских објеката који се линијски пружају дуж пруге и пута. Кроз северни део насеља (Бели Гај) пролази државни пут другог реда Каран – Косјерић – Сеча Река и индустријски колосек за Фабрику цемента, што ствара проблеме за безбедно одвијање саобраћаја и угрожава животну средину (бука, аерозагађење). Ради измештања теретног саобраћаја из стамбеног дела града, у плану је изградња обилазнице Фабрика цемента – Брајковићи. У мрежи градских улица примарни значај имају улице Кнеза Милоша, Живојина Мишића, Карађорђева и Светосавска, као најоптерећенији правци који повезују урбано ткиво са магистралним и регионалним коридорима.

Сходно савременим просторним захтевима, површина градске територије је „Планом генералне регулације града Косјерића” повећана на 558,3 ха (Ковачевић и др., 2012), што је 60% веће од површине дефинисане Генералним урбанистичким планом из 1983. године. Значајно проширење урбаног подручја има за циљ планско дефинисање намене површина ради правилног и адекватног коришћења простора. У оквиру грађевинског подручја, површине јавних намена (саобраћајнице, комуналне делатности, јавне функције и службе, школство, здравство и социјална заштита, зелене површине) заузимају 139 ха, а површине предвиђена за остале намене (становање, производња, комерцијалне делатности, спорт и рекреација, верски објекти) 419,3 ха.

Један од основних проблема просторног развоја Косјерића је неконтролисано претварање најплоднијег земљишта у грађевинске парцеле. Изузимајући побрђе Црнокопе на западу и југозападу, сви објекти у граду подигнути су на алувијалним равнинама и речним терасама Скрапежа и Кладорубе, које су тиме трајно изгубљене за пољопривреду. Због просторног ширења у последњих 50-ак година, неплодно земљиште је 2014. године покривало 49,3% површине атара Косјерића (РГЗ, 2014). Пошто су долине Скрапежа и Кладорубе морфолошки најповољније за изградњу, у њима су лоцирани саобраћајни системи и индустријски објекти. Коришћење простора у овом појасу је екстензивно и нерационално, јер се често користи више земљишта него што је неопходно. План локалних власти о изградњи индустријско-пословне зоне „Обилазница – Лугови” довешће до трајног губитка 30 ha пољопривредних површина веће бонитетне класе.

У циљу заштите обрадивог земљишта, простор за ширење осталих намена (привредни објекти, централни и јавни садржаји, стамбене зоне) треба тражити у рационалнијем коришћењу садашњих површина и њиховом погушћавању, путем тзв. унутрашњег ширења града и пренамене површина. У том смислу, процес тзв. урбане обнове треба да постане приоритет просторног и урбанистичког развоја Косјерића, што подразумева планско зонирање територије уз поштовање физичко-географских, еколошких, демографских, економских, културних, социјалних и естетских фактора.

6.8.3. Функционални развој Косјерића

Као друмска варошица занатско-трговачког типа, Косјерић пре Другог светског рата није имао централне функције којима је могао значајније утицати на социоекономски преображај суседних сеоских насеља. Тек у другој половини 20. века развио се у градско насеље, чији је функционални капацитет значајан са становишта просторног повезивања са ужим окружењем.

Почетак функционалне трансформације везан је за средину 20. века, када је дошло до развоја услужних делатности, али без доминације једне функције и са још увек минималним утицајем на трансформацију околине. У економској структури доминирали су запослени у терцијарним и кварталним делатностима (управа, занатство, здравство, трговина и образовање), што је Косјерићу давало карактер центра рада екстензивне привреде (Тошић Д., 1999). Према функционалној типологији, Косјерић је 1953. и 1961. године имао одлике услужног насеља.

У фаза интензивне социоекономске и демографске трансформације (осма деценија 20. века), урбани центар Српске Црне Горе добио је значајну индустријску функцију. Индустрија је постала главни носилац повезивања и функционалног обједињавања са окружењем, са позитивним утицајем на развој сектора услуга, пре свега трго-

вине и саобраћаја. Ови процеси су довели до отварања нових радних места, услед чега Косјерић бележи брз пораст броја становника (развој функција рада, становања и услуга). Са порастом броја запослених у секундарном и терцијарно-квартарном сектору и изразитом деаграризацијом, дошло је до промена функционалне типологије: Косјерић је 1971. године имао одлике услужно-индустријског насеља, 1981–2002. године индустријско-услужног, а 2011. године, услед кризе секундарног сектора, поново прелази у услужно-индустријски тип.

И поред полифункционалног развоја после 1970. године, периферан положај Косјерића у односу на главне саобраћајне и развојне осовине Србије утицао је на његов функционални капацитет, који је и у другој деценији 21. века изразито локалног значаја. Територијални домет функција не прелази границе Српске Црне Горе, чему у великој мери доприноси близина Ужица, Ваљева и Пожеге, као градских центара вишег хијерархијског ранга. Са становишта просторне интеграције града и околине, у другој половини 20. века, поред доминантне индустријске функције, интензивније се развијају и трговинска, саобраћајна, туристичка, просветна, културна, здравствена и административно-управна функција.

Индустријска функција спада у најмлађе функције Косјерића, али је по економским ефектима и утицају на трансформацију географског простора најзначајнија. Први полуиндустријски објекти почели су са радом средином 20. века. Изградња фабрика је интензивирана 60–их и нарочито 70–их година, када до пуног изражаја долази утицај индустрије на просторно-физиономску структуру града, демографске, социоекономске и функционалне промене. Осим Фабрике цемента, као главног покретача и носиоца привредног развоја регије, у периоду 1962–1984. године подигнуте су и друге фабрике које су представљале окосницу развоја града до почетка економске кризе у земљи крајем 20. века („Елкок”, „Град”, „Кофеникс”, „Мода”, „Јавор” итд.). Престанком рада већине друштвених предузећа почетком 21. века, носиоци развоја Косјерића, поред Фабрике цемента, постала су и мала и средња индустријска предузећа, која су се прилагодила савременим тржишним условима („Армакос”, „Дестилерија Зарић”, „ITN Еко Повлен”, „Артос”, „Акуариг”, „Ирком” итд.). Даљи развој индустријске функције ће зависити од брзине увођења савремене технологије, поштовања еколошких стандарда, обезбеђивања тржишта и изградње нове индустријске зоне.

Полазиште функционалног развоја Косјерића у прошлости била је **аграрна функција**, јер је пољопривреда у дугом периоду постојања претече данашњег града била водећа делатност. Аграрна функција била је доминантна до краја 19. века, када су занати и трговина добили на значају. Друштвеноекономски процеси у другој половини 20. века утицали су на снажан процес деаграризације и значајно смањење пољопривредних површина у атару Косјерића. Пољопривредна функција се одржала на пе-

риферији градског насеља, где домаћинства са мешовитим изворима прихода на окућницама гаје поврће и воће и узгајају живину, док се највећи комплекси ораница налазе у међуречју Скрапежа и Кладорубе (Дуско поље). Неопходно је преостале обрадиве површине заштитити од претварања у грађевинско земљиште, јер постоје повољни услови за специјализовану повртарску производњу за локално тржиште.

Трговинска функција спада у ред најстаријих функција Косјерића. Ширење робно-новчане привреде и отварање првих дућана средином 19. века утицали су на развој Косјерића као трговинског посредника између сеоских насеља Српске Црне Горе и околних градова (Павловић Љ., 1925). После Другог светског рата, трговинска функција је добила важно место у просторном повезивању града са околином (предузећа „Универзал” и „Инекс Дивчибаре”). Трговинска делатност, као део функције снабдевања становништва, манифестује се кроз пијачну трговину и мешовите и специјализоване продајне објекте. Зелена пијаца у Косјерићу, лоцирана на левој обали Скрапежа, представља центар снабдевања градског становништва аграрним производима из сеоских окружења, и има локални територијални домет. Носиоци развоја трговинске функције у другој деценији 21. века су приватна предузећа која се баве прометом робе на велико и мало. Највећа концентрација продајних објеката је у централном градском језгру (роба широке потрошње) и у зони магистралног пута и железничке станице (велепродаја цемента).

Велики значај за просторно повезивање града са сеоским насељима има **саобраћајна функција**. Косјерић је од свог настанка у другој половини 19. века имао улогу локалног саобраћајног центра (друмско насеље). После изградње железничке пруге Београд – Бар, добио је транзитну функцију у националном железничком саобраћају. Друмски транспорт, због периферног положаја у односу на главне путне правце Западне Србије, традиционално има мањи значај (локални и регионални). Косјерић се налази у центру радијалне мреже локалних путева, која повезује сва сеоска насеља Српске Црне Горе. Успостављање приградског саобраћаја (прва локална аутобуска линија отворена је 1957. године) омогућило је развој дневних миграција и бољу интеграцију са руралним окружењем. Носилац развоја саобраћајне функције у другој половини 20. века била је ужичка „Ракета”, са чијим је стечајем 2008. године дошло до кризе у функционисању јавног саобраћаја (укидање већине међуградских и локалних аутобуских линија).

У нове функције Косјерића спада **туристичка функција**, која се развија од 70-их година 20. века, и у великој мери је повезана са развојем сеоског туризма у руралном делу регије. Потенцијали за развој више врста туризма (градски, манифестациони, конгресни, транзитни, спортско-рекреативни итд.) су само делимично искоришћени. Предузеће „Скрапеж”, носилац развоја туризма током друге половине 20. века, угаше-

но је 2010. године, а расположиви смештајни капацитети превазилазе тражњу чак и у време одржавања највеће туристичке манифестације, „Чобанских дана“. Уз аграрну, туристичка функција је једина у којој рурални део Српске Црне Горе остварује боље резултате у односу на Косјерић.

Просветна функција једна је од најстаријих функција Косјерића, чији развој је отпочео у другој половини 19. века. Косјерић има функцију локалног образовног центра (основна и средња школа), који иницира дневне миграције ученика из сеоских насеља Српске Црне Горе. Према Попису становништва 2011. године, у дневним миграцијама ка Косјерићу учествује 470 ученика (Попис становништва 2011, документациони материјал). У урбаном центру Српске Црне Горе заступљено је и предшколско образовање (дечји вртић „Олга Грбић“, основан 1971. године).

Интензивнији развоја **културне функције** у Косјерићу везан је за прве године после Другог светског рата, када су основане Народна библиотека и прво културно-уметничко друштво. Носилац културних дешавања је Дом културе, основан 1979. године, у чијем саставу се налазе Народна библиотека са 35.000 књига, биоскопска сала, позорница, изложбени простор и легат сликарке Лизе Марић-Крижанић. Народна библиотека је главни покретач и организатор културних активности у Српској Црној Гори, од којих најдужу традицију имају општинска и окружна смотра рецитатора, смотре народног стваралаштва и уметнички програми у оквиру манифестација „Чобански дани“ и „Међународни уметнички камп“. Културну функцију Косјерића допуњују и културно-уметничка друштва „Максим Марковић“ (основано 1978. године) и „Дукат“ (1995), у чијем саставу делује и аматерско позориште.

Почетак развоја **здравствене функције** везан је за 1899. годину, када је Косјерић добио првог лекара (Челиковић, 2012). После Другог светског рата основана је амбуланта, која је 1953. године прерасла у Дом народног здравља. Савремени дом здравља „Др Димитрије Питовић“ отворен је 1975. године. У његовом саставу ради и здравствена станица у Варди, основана 1987. године. Напретку здравствене службе почетком 21. века допринело је и отварање неколико приватних лекарских ординација. Здравствена функција Косјерића има регионални домет, тј. пружа основне здравствене услуге свим становницима Српске Црне Горе. У погледу коришћења специјалистичких здравствених услуга и стационарног лечења, Косјерић и цела регија гравитирају Здравственом центру у Ужицу. Иако Дом здравља има 81 запосленог радника, здравствену заштиту одликује дефицит стручних кадрова.

Административно-управну функцију различитог ранга Косјерић има од друге половине 19. века. Административно средиште Црногорског среза био је у периоду 1873–1955. године, а општине Косјерић са 15 насеља 1955–1957. године. После припајања општина Варда и Ражана 1957. године (Познановић, 1979), постао је центар Опш-

тине Косјерић са 27 насеља и седиште Месне заједнице Град Косјерић; такву функцију је задржао и у актуелној административно-територијалној организацији локалне самоуправе. Административно-управна функција Косјерића заснована је на активностима општинских управних и судских органа.

Постојеће функције Косјерића су недовољне, па је депопулација која се уочава од 2002. године израз економске немоћи насеља. Квалитативна функционална трансформација у будућем периоду подразумева виши степен валоризације природних и социоекономских ресурса насеља, а пре свега активирање појединих привредних капацитета који су годинама без функције, и подршка развоју малих и средњих предузећа.

7. ЗАКЉУЧАК

Полазећи од научно утемељених хипотеза дефинисаних у почетној фази истраживања, коришћењем одговарајућих научних метода у докторској дисертацији су сагледане географске промене у Српској Црној Гори од средине 20. века и њихове последице, што је омогућило утврђивање садашњег стања и развојних проблема у регији. У складу са тим, неопходно је указати на могућности и перспективе развоја регије у будућности, тј. на могуће правце, стратегију и концепцију развоја и ревитализације простора Српске Црне Горе.

Савремени регионални приступ подразумева уважавање специфичности конкретног географског простора и сложених међурегионалних односа, који настају из сазнања да просторне целине нису и не могу бити изоловане, већ се ради о отвореним системима са разноврсним међусобним везама. Остварени степен развоја Српске Црне Горе и перспективе будућег развоја условљени су њеним географским положајем, природним потенцијалима, стањем људских ресурса и структуром привреде.

Суштина појма „регионални развој” је равномерност у развоју, тј. смањивање разлика између географских регија, али и између мањих целина у оквиру једне регије. Овај појам не подразумева само развој привреде у ужем смислу, већ усклађеност три компоненте развоја: економске, демографске и еколошке. Кроз равномеран развој привреде и инфраструктуре и заштиту животне средине, побољшавају се услови живота становништва и ублажавају негативни демографски трендови.

Географске промене у Српској Црној Гори после Другог светског рата односиле су се углавном на демографске, социоекономске и насеобинске процесе, који су у просторном смислу били поларизовани, стварајући развојни јаз између урбаног и руралног дела регије.

Демографске промене у регији биле су изразито негативне и одвијале су се у правцу депопулације и константног погоршања основних виталних елемената становништва, док су позитивна кретања забележена у образовним и социоекономским структурама. Као резултат тих процеса, у другој деценији 21. века стање људских ресурса у регији је веома лоше. Све мањи број становника, изразито стара популација, низак социјални капитал и хроничан недостатак радне снаге у пољопривреди у већини сеоских насеља представљају главне лимитирајуће факторе у планирању будућег развоја.

Економско-географске промене су се одвијале под утицајем доминантне индустријализације и деаграризације. То је довело до темељних промена у привредној структури регије и социоекономског трансфера становништва из примарног сектора у не-

аграрне делатности. Нагласак на развоју индустрије, уз истовремену општу небригу за проблеме села и пољопривреде, био је главни покретач негативних демографских промена у већем делу регије.

Економско-географски процеси су били праћени и променама у демографској, физиономској и функционалној структури насеља, при чему је највећи утицај на њихову трансформацију у другој половини 20. века имао процес урбанизације. Косјерић се развио у регионално средиште, које у хијерархијској мрежи насеља заузима централно место. Тако формиран моноцентрични насеобински систем, без постојања функционално јачих сеоских насеља, јавља се као ограничавајући фактор равномерног регионалног развоја јер непрекидно појачава процесе концентрације становништва и активности у централном насељу.

Промене физичкогеографских елемената у истраживаном периоду биле су минималне, због чега их је тешко квантификовати, и као такве нису испољиле значајнији утицај на регионални развој. Највеће промене природних елемената географске средине односе се на промене интензитета ерозије и ширење шумског покривача услед депопулације и пошумљавања.

Регионални развој у Српској Црној Гори је до средине 20. века имао одлике равномерности, јер у хомогеном аграрном простору нису биле испољене значајније разлике у степену развијености између појединих насеља. Процеси просторне поларизације становништва и функција почињу 50-их и 60-их година 20. века, а добијају на пуном интензитету са индустријализацијом Косјерића после 1970. године. Иако је у социјалистичком друштвеном систему економски развој плански усмераван, одвијао се у условима фаворизовања индустрије и негативног става према пољопривреди и селу уопште. На тај начин, извршене географске промене довеле су до нарушавања равномерности у развоју и стварања изразито поларизоване просторне структуре демографских, социоекономских и насеобинских елемената. Иако је у посматраном периоду дошло до значајног укупног економског напретка, географске промене у Српској Црној Гори су негативно деловале на стање људских ресурса и степен искоришћавања локалних потенцијала, изазивајући све веће заостајање сеоских насеља у односу на урбани центар регије. Те просторне неравномерности морају се имати у виду приликом дефинисања будућих праваца регионалног развоја. Просторне разлике у оствареном нивоу развијености испољавају се у два основна правца:

1. разлике на релацији Косјерић – сеоска насеља. До завршетка Другог светског рата Косјерић је био мешовито насеље и услужни центар руралног залеђа, са малим бројем становника, без израженог централитета и значајнијих економских функција. Нагли индустријски развој од осме деценије 20. века и добијање статуса града 1981. године утицали су на стварање и стално продубљивање разлика између Косјерића и

сеоских насеља. Иако је и урбани центар регије почетком 21. века захваћен депопулацијом, супротни демографски и економски процеси између града и руралног залеђа су веома изражени, што неповољно делује на могућност хомогенизације проучаване територије.

2. разлике између долињских и брдско-планинских делова територије. Саобраћајни коридор у долинама Скрапежа и Кладорубе (Ваљево – Косјерић – Пожега) је током друге половине 20. века, изградњом магистралног пута и железничке пруге, постао осовина развоја Српске Црне Горе. Дуж ових саобраћајница дошло је до концентрације становништва и економских делатности, док је брдско-планински појас Ваљевских планина демографски пражњен. На напуштање заселака који се налазе у планинским деловима сеоских атара утицали су: неразвијена комунална и саобраћајна инфраструктура, недовољно искоришћавање природних потенцијала, минимална улагања у развој пољопривреде и села, развој индустрије и услужних делатности у градовима, атрактивност и привлачност градског начина живота итд. Како се атари већине села у регији пружају од речних долина до планинског појаса, ово је утицало на неравномеран развој у оквиру самих насеља.

Будући регионални развој Српске Црне Горе мора се заснивати на концепцијама одрживог и руралног развоја. Одрживи развој представља процес којим се стварају оптимални услови за економски напредак са једне, и очување животне средине са друге стране. То је развој који задовољава потребе садашње генерације, без угрожавања потреба будућих генерација. Под руралним развојем подразумева се планска ревитализација сеоских средина, која садржи агро-економску, социо-културну и просторно-еколошку димензију. Све активности су усклађене са одликама руралног амбијента и усмерене на обнову, очување и развој сеоских заједница. Ове две концепције развоја се заснивају на планској организацији и уређењу географског простора Српске Црне Горе у односу на активности и делатности у њему, чиме се постиже рационална и квалитетна основа за спровођење будућих развојних планова.

Проучавање географских промена у регији омогућило је извођење закључака, на основу којих је могуће предложити конкретне мере за њену демографску и социоекономску ревитализацију. Уочене просторне неравномерности указују да правци будућег регионалног развоја Српске Црне Горе треба да имају за циљ ублажавање несклада између градског и сеоских насеља, долињског и брдско-планинског простора. Основни циљ успоравања негативних тенденција и смањивања регионалних разлика је ревитализација сеоских насеља и стварање повољнијих услова за живот на селу. Правци регионалног развоја Српске Црне Горе у будућности везани су за: развој пољопривреде, децентрализацију индустрије, развој туризма, изградњу инфраструктуре итд.,

што захтева веће ангажовање представника локалне самоуправе и значајна материјална улагања.

Пољопривреда, као традиционално најважнија делатност становништва, представља кључни фактор ревитализације сеоског простора Српске Црне Горе. Њено вишедеценијско запостављање у односу на друге делатности је и изазвало демографско и економско назадовање руралног дела регије. У складу са савременим концептима руралног развоја, потребно је развијати тзв. мултифункционалну пољопривреду, која поред производње здраве хране има значајну улогу у очувању биодиверзитета и аутентичности сеоског амбијента, заштити животне средине, развоју сеоског туризма и осталих друштвених и културних функција села. У том циљу потребно је издвојити просторне целине у којима постоје повољни природни услови и традиција пољопривредне производње. У Косјерићкој котлини, Ражанском басену и долинама Скрапежа, Кладорубе, Сече Реке и њихових притока треба развијати ратарство, повртарство и стајско сточарство, на побрђу воћарство и гајење кромпира, а на падинама Полена, Субјела и Црнокосе пашњачко сточарство. Као комплементарна делатност пољопривреди, **сеоски туризам**, који у регији има 35–годишњу традицију, уз плански развој може постати један од фактора ревитализације руралног дела регије.

У Српској Црној Гори постоје газдинства која су спремна да уз финансијску помоћ државе улажу у отварање специјализованих мини-фарми, пластеника за поврће, плантажа ситног и средњеевропског воћа и мањих погона за прераду пољопривредних производа. То ће омогућити промену структуре делатности сеоског становништва, јер се у будућности не може очекивати традиционално пољопривредно домаћинство, већ мешовито, са више извора прихода. Највише домаћинстава која су спремна за нова улагања у пољопривреду је из Маковишта, Дреноваца, Радановаца, Сече Реке, села Косјерић и Брајковића.

Изузев градског подручја Косјерића и комплекса фабрике цемента, животна средина у Српској Црној Гори је очувана и са тог становишта постоје одлични природни услови за производњу еколошки здраве хране. У том смислу неопходна су улагања у органску производњу хране, намењену домаћем и иностраном тржишту. Поједина приватна предузећа за производњу малине обезбедила су све стандарде о квалитету хране и добила сертификате за извоз у земље Европске уније. То може бити усмерење и за одређени број газдинстава у Српској Црној Гори, која испуне строге националне и европске стандарде.

Наведене мере развоја пољопривреде, уз активирање земљорадничких задруга, укрупњавање поседа комасацијом, обезбеђивање сигурног пласмана биљних и сточарских производа, дале би сигурност младим људима да се определе за живот на се-

лу, јер им у условима константне економске кризе и кризе запошљавања град више не пружа сигурну егзистенцију.

После 1970. године, **индустрија** је имала највећи утицај на функционални развој Српске Црне Горе. У другој деценији 21. века већина фабрика је приватизована, али су позитивни ефекти власничке трансформације углавном изостали. На проучаваној територији индустрија је остала недовољно оријентисана на савремене захтеве производње, што подразумева увођење технологија које се лако прилагођавају тржишним условима. Оптерећена је техничко-технолошком застарелошћу, бројем запослених и смањењем тржишта. Имајући у виду процес приватизације, постојеће фабрике се реструктурирају кроз рационализацију и увођење савремене технологије, чиме ће се створити услови за настанак нових малих и средњих предузећа. У Косјерићу развој индустрије усмерава се на производњу грађевинског материјала, на бази локалних потенцијала.

Током друге половине 20. и у првој деценији 21. века, индустрија није обезбеђивала равномеран регионални развој на проучаваној територији. Индустрија је високо централизована у Косјерићу, што је изазвало јаку поларизацију на релацији село – град и условило негативне демографске и социоекономске процесе на селу. Сеоско становништво се исељавало или се запошљавало у граду, напуштајући пољопривреду. Фабрика цемента „Титан” је улагала средства у развој сеоске инфраструктуре и побољшање услова живота на селу, али то није било довољно да се заустави депопулација. Ретки индустријски објекти у руралном делу регије („Тенибак” из Маковишта и хладњаче за воће), због малог броја запослених и мале производње, нису могли значајније утицати на равномернији регионални развој.

Значајан аспект равномерног регионалног развоја Српске Црне Горе односи се на децентрализацију индустрије, чији је циљ смањење прилива радне снаге у град и задржавање становништва на селу. То подразумева развој индустрије на бази локалних потенцијала у сеоским насељима, како би се обезбедили услови за њихову ревитализацију. На основу расположивих ресурса, приоритетни пројекти односе се на подизање малих постројења за прераду пољопривредних производа; експлоатацију дијабаза у Мрчићима; прераду дрвета у селима северног дела регије итд. То ће омогућити побољшање услова живота мештана и ублажавање депопулације, кроз отварање радних места и стварање нових извора прихода. Децентрализација индустрије би обезбедила равномернији функционални развој на релацији Косјерић – сеоска насеља и смањила миграције ка граду. На тај начин, ова делатност би постала један од фактора демографске и економске ревитализације села и смањења регионалних разлика.

Неразвијеност **инфраструктурне мреже** у руралном делу регије један је од негативних фактора равномерног регионалног развоја Српске Црне Горе. Због лошег

стања комуналних система (путеви, водовод, канализација, телекомуникације и електрична мрежа), становништво се деценијама исељава из планинског дела територије. Приоритети развоја инфраструктуре везани су за реконструкцију сеоских путева, водоводне, електричне и телефонске мреже, обнављање домова културе по селима, изградњу санитарне депоније итд. Инвестициона активност локалних власти Српске Црне Горе највише је везана за реконструкцију локалних саобраћајница и развој регионалног водовода, јер се без квалитетних путева и решеног проблема водоснабдевања не могу ублажити негативна демографска и економска кретања и привући потенцијални инвеститори.

У време централистичког управљања привредом, **органи локалне самоуправе** у Српској Црној Гори су се углавном бавили административно-управним и комуналним питањима, без већег утицаја на развојне процесе у регији. У складу са савременим европским стандардима, представници локалних власти добијају већа овлашћења, али и одговорност, у дефинисању и реализацији планова регионалног развоја. Улога локалне самоуправе састоји се у прилагођавању економских кретања конкретним географским условима, у циљу дефинисања приоритета развоја, утврђивању начина и динамике коришћења природних потенцијала, обезбеђивању средстава за финансирање развојних пројеката, привлачењу инвестиција, анализи утицаја привредног развоја на животну средину и предузимању мера за њено очување. Таква улога захтева од представника локалне самоуправе енергичан приступ формирању локалних развојних политика, кроз усклађивање економских, друштвених, еколошких и других развојних циљева, као и активирање грађана, друштвених организација и привредних субјеката како би имали активну улогу у планирању развоја на локалном нивоу. Веће ангажовање органа локалне власти Српске Црне Горе у последњих 10-ак година довело је до израде читавог низа планских докумената (стратегије развоја, плана локалног економског развоја, просторног плана општине Косјерић, плана генералне регулације Косјерића, више планова детаљне регулације и стратешких процена утицаја на животну средину).

Будући економски развој Српске Црне Горе у великој мери ће зависити од **инвестиционе активности** приватних лица, локалних власти и државе. У осмој и деветој деценији 20. века, Фабрика цемента је улагала вишак средстава у развој индустрије, туризма, шумарства, комуналне и путне инфраструктуре у сеоским насељима, са циљем да се створе услови за равномернији регионални развој. Од 90-их година 20. века инвестициона активност је слаба и недовољна, што је последица хроничног недостатка средстава неопходних за финансирање потенцијалних пројекта регионалног развоја. После 2000. године дошло је до инвестирања приватног капитала у индус-

тријска предузећа (приватизација), у чему су поред домаћих учествовали и страни инвеститори из Грчке и Италије.

У Српској Црној Гори постоји изражена потреба за улагањем у готово све постојеће делатности, као и у инфраструктуру и друштвену надградњу. Међутим, како се по макроекономским показатељима (просечне зараде запослених и народни доходак по становнику) општина Косјерић сврстава у надпросечно развијене јединице локалне самоуправе у Србији, овај простор нема приоритет приликом финансирања развојних пројеката из државних фондова. На другој страни, у другој деценији 21. века локални буџетски приходи не могу да покрију ни минималне развојне потребе, због чега локална самоуправа нема могућности да улаже у капиталне развојне пројекте који су предуслов за отварање нових радних места и привлачење инвестиција.

Због ограничених средстава, неопходно је пажљиво бирати за финансирање оне пројекте који ће омогућити запошљавање становништва, побољшати услове живота на селу и допринети равномернијем просторно-функционалном развоју (наспрот ранијем често нерационалном улагању у пројекте који нису доносили стварну корист сеоском становништву). Неопходно је добијена средства улагати у искоришћавање природних потенцијала брдско-планинског дела територије, како би се успорило исељавање становништва и створили услови за диверзификацију економских активности на селу. На основу приоритета које су дефинисали представници локалне власти, пројекти за финансирање се односе на примарну пољопривредну производњу (воћарство и сточарство), агроиндустријски комплекс, путну и комуналну инфраструктуру, сеоски туризам, експлоатацију минералних сировина, подстицање приватног предузетништва и мале привреде и заштиту животне средине.

Недовољна примена информационих технологија и **географских информацио-них система** (ГИС) негативно утиче на решавање развојних проблема Српске Црне Горе. ГИС може наћи примену у анализи просторно-функционалне структуре и изна-лажењу модела оптималне организације географског простора, успостављању веза између база података и односа између географских објеката, појава и процеса, симула-цији различитих варијанти приликом решавања конкретних проблема намене повр-шина и заштите животне средине, ефикаснијем раду служби локалне самоуправе итд.

При утврђивању развојне стратегије, треба водити рачуна да се Српска Црна Гора налази у оквиру функционалног подручја Ужица, на потенцијалној развојној осовини Шабац – Ваљево – Пожега. С друге стране, проучавана регија је брдско-планински сеоски простор са свим топографским и локационо-развојним ограничењима и специфичностима која карактеришу слична подручја у Србији. Предложени правци регионалног развоја захтевају интегралну развојну политику засновану на иницијативи локалне заједнице.

Регионални развој Српске Црне Горе мора се заснивати на оптималној комбинацији расположивих природних потенцијала, демографских ресурса и инвестиционих могућности, водећи рачуна о реалним ограничењима, потребама очувања животне средине и концепцији одрживог развоја. У измењеним друштвено-политичким условима транзиције нашег друштва, преструктурирање привреде Српске Црне Горе треба усмеравати ка интензивнијем искоришћавању локалних потенцијала сеоских насеља, јер само ослањање на властите ресурсе може обезбедити већи степен функционалне интегрисаности географског простора у наредном периоду.

И поред предузимања одређених мера у циљу развоја руралног дела Српске Црне Горе, постојеће стање у регији јасно указује да ће се и у будућности наставити негативни демографски и социоекономски процеси. Приликом планирања развоја треба уважити реалност на терену, тј. прихватити чињеницу да је већина руралних насеља у регији већ толико девастирана да ревитализација није могућа, или захтева велика улагања, због чега није рационална и економски оправдана. У садашњим демографским, економским и друштвено-политичким околностима, просторно-функцијска равнотежа у регији је тешко остварива. Стога ће и у наредном периоду Косјерић остати демографски и економски пол регије, али ће његов функционални капацитет слабити као резултат депопулације. На другој страни, развој већине сеоских насеља ће се у условима тоталне депопулације, недостатка радне снаге и слабих неаграрних функција, кретати у правцу биолошког и социоекономског гашења.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Агенција за привредне регистре (2013). *Сто нај... привредних друштава у Републици Србији 2012. године*. Београд: Агенција за привредне регистре. Преузето 29.2.2015. са <http://www.apr.gov.rs/Portals/0/GFI/Makrosoapstenja/2012/Saopstenje%20TOP%20100-komplet.pdf>
- Агенција за привредне регистре (2014). *Сто нај... привредних друштава у Републици Србији 2013. године*. Београд: Агенција за привредне регистре. Преузето 29.2.2015. са <http://www.mc.rs/upload/documents/istrazivanje/2014/APR-STO-NAJ-privrednih-drustava-Srbija-2013.pdf>
- Агенција за заштиту животне средине (2012). *Резултати испитивања квалитета површинских и подземних вода за 2011. годину*. Београд: Министарство енергетике, развоја и заштите животне средине, Агенција за заштиту животне средине.
- Агенција за заштиту животне средине (2011–2014). *Годишњи извештај о стању квалитета ваздуха у Републици Србији* (за одговарајуће године). Београд: Агенција за заштиту животне средине.
- Аличић, А. (ур.) (1984). *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије – XV и XVI век*, књига I. Чачак: Међуопштински историјски архив; Краљево: Историјски архив; Титово Ужице: Историјски архив.
- Аличић, А. (ур.) (1985а). *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије – XV и XVI век*, књига II. Чачак: Међуопштински историјски архив; Краљево: Историјски архив; Титово Ужице: Историјски архив.
- Аличић, А. (ур.) (1985б). *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије – XV и XVI век*, књига III. Чачак: Међуопштински историјски архив; Краљево: Историјски архив; Титово Ужице: Историјски архив.
- Bazylev, V.A., Popović, A., Karamata, S., Kononkova, N.N., Simakin, S.G., Olujić, J. et al. (2009). Mantle peridotites from the Dinaridic ophiolite belt and the Vardar zone western belt, Central Balkan: A Petrological Somparison. *Lithos*, 108(1–4), 37–71.
- Бочанин, М. и Гајић, М. (1960). О два ретким фитоценозама планине Повлен. *Заштита природе*, 18/19, 53–60.
- Бјелановић, И. (2007). Квалитет стабала и састојине у изданачкој шуми букве и вештачки подигнутим састојинама четинара на подручју Букова. *Шумарство*, 59(1–2), 59–66.
- Бјељац, Ж. (2010) *Туристичке манифестације у Србији*. Посебна издања, књ. 82. Београд: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ.
- Вјелјас, Ж. и Ћурчић, Н. (2010) Туризмолошка valorizација etнографских манифестација у Србији. *Етноантрополошки проблеми*, 5(3), 227–242.
- Бошњак, М. и Јаковљевић, С. (2006). Обрен као отац. Фатална судбина Обреновића, део трећи (фелџон). *Вечерње новости*, 30.7.2006.
- Brković, T., Malešević, M., Klisić, M., Urošević, M., Trifunović, S., Radovanović, Z. i dr. (1977). *Osnovna geološka karta SFRJ 1:100.000, list Čačak*. Београд: Savezni geološki zavod.
- Бућић, Ј. и Зотовић, М. (2001) Археолошко рекогносцирање на територији СО Косјерић у кампањама 1971, 1972, 1973 и 1974 године. *Ужички зборник*, 27, 343–365.
- Vasić, O. i Diklić, N. (2001). The Flora and Vegetation on Serpentinities in Serbia – a Review. *Voccone*, 13, 151–164.
- Васовић, М. (2003). *Подрињско ваљевске планине*. Ваљево: Агенција Ваљевац, Ваљевска гимназија, Истраживачка станица Петница.
- Васиљевић, Р. (2011). *Косјерић за незаборав*. Косјерић: Туристичка организација општине Косјерић.
- Vitalna statistika za 1950*. Београд: Savezni zavod za statistiku, 1956.
- Vitalna statistika za 1951 i 1952*. Београд: Savezni zavod za statistiku, 1955.
- Vitalna statistika za 1954*. Београд: Savezni zavod za statistiku, 1956.
- Витална статистика 1963–2011*, документациони материјал. Београд: Републички завод за статистику.
- Вујновић, Р. (1995). *Воде Србије – планови развоја и неке реализације у водопривреди*. Београд: Грађевинска књига.

- Вукин, М. (2009). Прореде у културама бора. *Шуме*, 101, 26.
- Вукин, М. Кошанин, О., Новаковић, М. и Гајић, Б. (2008). Полидоминантна заједница букве и јеле са племенитим лишћарима на Буковима. *Шумарство*, 60(4), 109–118.
- Гаврилов, С. (1978). *Хидрогеолошки услови и могућности водоснабдевања Косјерића из Таорских врела* (необјављени дипломски рад). Београд: Универзитет у Београду – Рударско-геолошки факултет.
- Гавриловић, Љ. (1980). Класификација катастрофалних поплава у сливу Западне Мораве. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ*, 32, 185–192.
- Гавриловић, Љ. (1981). *Поплаве у СР Србији у XX веку – узроци и последице*. Посебна издања, књ. 52. Београд: Српско географско друштво.
- Гавриловић, Љ., Белиј, С. и Симић, С. (2009). Хидролошко наслеђе Србије – прелиминарна листа. *Заштита природе*, 60(1–2), 387–396.
- Гавриловић, Љ. и Дукић, Д. (2002). *Реке Србије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Гајић, Б., Кошанин, О. и Новаковић, М. (2008). Еколошки мониторинг борових шума на подручју Дивчибара. Резултати истраживања избора оптималних узгојних захвата у вештачки подигнутим састојинама четинара на подручју Маљена. У: *Прореде у културама бора – зборник радова* (стр. 18–26). Београд: Шумарски факултет Универзитета у Београду, Удружење шумарских инжењера и техничара Србије, ЈП „Србијашуме“.
- Гајић, М. (1961). Букове и буково-јелове шуме планине Повлен. *Гласник Шумарског факултета Универзитета у Београду*, 25, 167–190.
- Гајић, М., Којић, М. и Ивановић, М. (1954). Преглед шумских фитоценоза планине Маљен. *Гласник Шумарског факултета Универзитета у Београду*, 7, 255–276.
- Герзић, Д. (1977). Шуме и шумарство западне Србије – настанак, први записи, историјат шумарства (први део). *Ужички зборник*, 6, 35–42.
- Герзић, Д. (1978). Шуме и шумарство западне Србије – настанак, први записи, историјат шумарства (други део). *Ужички зборник*, 7, 81–94.
- Глигоријевић, В. (2004). *Просторне детерминанте савремених економско-географских процеса у општини Косјерић* (необјављена магистарска теза). Београд: Универзитет у Београду – Географски факултет.
- Govedarica, B. (2006). Finds of the Cetina-type in the western Balkan hinterland and the issue of culture-historical interpretation in the prehistoric archaeology. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 99, 27–41.
- De Bruyn, C., Ferrone, N., Malet, A., Johansson, E., Попеску, Ј., Максин, М. и др. (2011). *Мастер план одрживог развоја руралног туризма у Србији*. Београд: Заједнички програм УН „Одрживи туризам у функцији руралног развоја“.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knj. I. *Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava*. Београд: Општа државна статистика, 1937.
- Димитријевић, М. (Ур.) (2002). *Геолошки атлас Србије 1:2.000.000*. Београд: Министарство за заштиту природних богатстава и животне средине Републике Србије.
- Дукић, Д. и Гавриловић, Љ. (2006). *Хидрологија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Дуцић, В. и Радовановић, М. (2005). *Клима Србије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ђенић, Д. (2010). *Предлог плана управљања Споменика природе „Клокочевац“ за период 2011–2020. године*. Београд: Србија шуме – Сектор за шумарство и заштиту животне средине.
- Ђоковић, И. (1975). Склоп ширег подручја Јелове Горе. *Зборник радова Рударско-геолошког факултета Универзитета у Београду*, 18, 9–19.
- Ђорђевић, М. (1975). Старе штампарије у Ужичком крају. *Ужички зборник*, 4, 45–64.
- Ђукановић, Д. (2000). *Клима Ваљевог краја*. Ваљево: Скупштина општине Ваљево.
- Ђукановић, М. (2006). *Варда и Врдани*. Београд: Yu marketing press.
- Ђурић, Т. (1992). Железница на Повлену. У З. Јоксимовић и З. Ранковић (Ур.). *Колубара – народни календар за просту 1992* (стр. 146–151). Ваљево: Радио Ваљево.
- Ђурић, Т. (1994). Саобраћај и везе на Повлену. У З. Јоксимовић и З. Ранковић (Ур.). *Ваљевац – велики народни календар за просту 1994* (стр. 200–207). Ваљево: Агенција Ваљевац.

- Живковић, Н. и Анђелковић, Г. (2004). Висински градијенти падавина у Србији. *Гласник Српског географског друштва*, 84(2), 31–36.
- Загорац, Д. (2010). *Гастрономска мапа Србије*. Београд: Завод за проучавање културног развитка Републике Србије.
- Закон о регионалном развоју* (2009). Службени гласник Републике Србије, 51/2009.
- Зеремски, М. (1983). *Трагови неотектонских процеса у рељефу Западне Србије*. Посебна издања, књ. 33. Београд: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ.
- Зеремски, М. (1984). Типови морфоструктура у рељефу Западне Србије. *Гласник Српског географског друштва*, 64(1), 9–22.
- ЗЗПС (1998). *Предлог за стављање под заштиту споменика природе „Таорско врело” као значајног природног добра*. Београд: Завод за заштиту природе Србије.
- ЗСНРС (1955). *Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године*. Београд: Завод за статистику НР Србије.
- Игњић, С. (1961). *Ужичка нахија*. Београд: Туристичка штампа.
- Илић, Т. (2007). Да ли је сеоски туризам будућност општине Косјерић? *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић” САНУ*, 57, 233–242.
- Пић, Т. (2007). Seoski turizam opštine Kosjerić. *Turizam*, 11, 45–48.
- Илић, Т. (2009). *Одрживи развој сеоског туризма у општини Косјерић* (необјављена магистарска теза). Нови Сад: Природно-математички факултет – Департман за географију, туризам и хотелијерство.
- Јевтић, Ж. (1988). Административно-територијалне промене у Ваљевском крају (1944–1955). *Гласник Историјског архива Ваљево*, 23, 47–81.
- Јевтић, Ж. (1990). Административно-територијалне промене у Ваљевском крају (1955–1990). *Гласник Историјског архива Ваљево*, 25, 91–114.
- Јевтић, Ј. (2013). Љубав према Панчићевој омурици. *Шуме*, 120, 24–25.
- Јовановић, Вл. (1995). Косјерић кроз историју до XIX века. У Љ. Павловић: *Ужичка Црна Гора* (стр. 3–21). Ужице: издање В. Јовановића.
- Јовановић, В. (2004). Стратегија коришћења минералних сировина Општине Косјерић. У Д. Тошић и П. Манојловић (Ур.). *Стратегија развоја Општине Косјерић* (стр. 30–37). Београд: Географски факултет Универзитета у Београду – Институт за просторно планирање; Косјерић: Скупштина Општине Косјерић.
- Јовановић, В., Срећковић-Батоћанин, Д. и Царевић, И. (2007). Геотектонска реонизација Србије. У М. Тодоровић (Ур.). *Први конгрес српских географа – зборник радова* (стр. 177–184). Београд: Српско географско друштво, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ, Универзитет у Београду – Географски факултет; Нови Сад: Универзитет у Новом Саду – Департман за географију, туризам и хотелијерство Природно-математичког факултета.
- Јовановић, Д. (2008). *Идентификациона карта села Варда*. Београд: Мрежа за подршку руралном развоју Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде Републике Србије; Косјерић: Регионални центар за развој села, подручни центар Косјерић.
- Јовановић, Ј., Миловановић, Д. и Јовановић, Г. (2003/04а). *Геолошке занимљивости Србије – Мрежаста магнетити*. Преузето 18. априла 2015. године са: http://geoliss.mre.gov.rs/geoZanimljivosti/web/Preznt/32_MrezastiMagneziti.htm
- Јовановић, Ј., Миловановић, Д. и Јовановић, Г. (2003/04б). *Геолошке занимљивости Србије – Рудистни кречњаци Косјерића*. Преузето 18. априла 2015. године са: http://geoliss.mre.gov.rs/geoZanimljivosti/web/Preznt/11_RudistniKrecnjaci.htm
- Јовановић, С. (1998). *Радановци некад и сад*. Библиотека „Хроника села”, књ. 59. Београд: Одбор САНУ за проучавање села; Београд: Културно-просветна заједница Републике Србије.
- Јовичић, Д. и Илић, Т. (2010). Индикатори одрживог туризма. *Гласник Српског географског друштва*, 90(1), 277–305.
- Јовичић, М., Поповић, М., Божиновић, М., Кљаић, Р., Голубовић, Ј., Прохаска, С. и др. (2001). *Водопривредна основа Републике Србије*. Београд: Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде Републике Србије, Институт за водопривреду „Јарослав Черни”.
- ЈППС (2005/13). *Табеле саобраћајног оптерећења на државним путевима*. Београд: Јавно предузеће Путеви Србије.
- ЈР Србијаšуме (2007). *Посебна основа газдовања шумата за Г. Ј. „Букви” 2007–2016*. Београд: Јавно предузеће „Србијаšуме”, Šумско газдинство „Ужиче”, Šумска управа „Косјерић”.

- Jurković, I. (2006). Geology and metallogeny of the Drina – Ivanjica metamorphic complex in Eastern Bosnia – Western Serbia. *Rudarsko-geološko-naftni zbornik*, 18, 43–61.
- Karamata, S. (2006). The geological development of the Balkan peninsula related to the approach, collision and compression of Gondwanan and Euroasian units. In A.H.F. Robertson & D. Mountrakis (Eds.). *Tectonic development of the Eastern Mediterranean region* (pp. 155–178). Special Publication, 260. London: Geological Society.
- Karamata, S. & Krstić, B. (1996). Terranes of Serbia and neighbouring areas. In V. Knežević & B. Krstić (Eds.). *Terranes of Serbia* (pp. 25–40). Belgrade: University of Belgrade – Faculty of Mining and Geology.
- Караџић, В. (1969). *Даница*. Сабрана дела Вука Караџића, књ. VIII. Београд: Просвета.
- Карић, В. (1887). *Србија, опис земље, народа и државе*. Београд: Краљевско-српска државна штампарија.
- Karta vodoobjekata 1:50.000*, list Valjevo 4 (1989). Beograd: Vojnogeografski institut.
- Kežić, D. (2011). Pruga Beograd–Bar 1952–1976: istorija finansiranja najvećeg infrastrukturnog projekta u Socijalističkoj Jugoslaviji. *Istraživanja*, (22), 455–477.
- Kljajić, N., Vuković, P. & Arsić, S. (2013). Tendencies related to the production of raspberries in the Republic of Serbia. *Ekonomika poljoprivrede*, 60(1), 39–48.
- Ковачевић, Г., Каралић, Ј., Пауновић-Милојевић, М., Карашићевић, Д., Стојиловић, Д., Срећковић, С. и др. (2013). *План детаљне регулације „Брдо град 2” (Нацрт плана)*. Косјерић: Скупштина општине Косјерић; Аранђеловац: Друштво са ограниченом одговорношћу за планирање, пројектовање, аутоматску обраду података и инжењеринг „Инфоплан” д.о.о.
- Ковачевић, Г., Стојиловић, Д., Карашићевић, Д., Срећковић, С., Савић, М., Ковачевић, В. и др. (2012). *План генералне регулације града Косјерића*. Косјерић: Скупштина општине Косјерић; Аранђеловац: Друштво са ограниченом одговорношћу за планирање, пројектовање, аутоматску обраду података и инжењеринг „Инфоплан” д.о.о.
- Ковачевић-Мајкић, Ј. (2008). Хидролошка анализа водотока у сливу Скрапежа. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”*, 58, 43–58.
- Ковачевић-Мајкић, Ј. (2009). *Хидрогеографска студија реке Скрапеж*. Посебна издања, књ. 74. Београд: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ, Српско географско друштво.
- Ковачевић-Мајкић, Ј. и Штрбац, Д. (2008). Просторна интерполација падавина у зависности од надморске висине у сливу Скрапежа. *Гласник Српског географског друштва*, 88(1), 89–100.
- Којић, Б. (1966). Систематизација насеља у Србији. *Глас САНУ, Одељење друштвених наука*, 13, 177–220.
- Коначни резултати пописа становништва од 15 марта 1948 године, књ. I. *Становништво по полу и домаћинства*. Београд: Савезни завод за статистику и евиденцију, 1951.
- Коначни резултати пописа становништва од 15 марта 1948 године, књ. II. *Становништво по старости и полу*. Београд: Савезни завод за статистику и евиденцију, 1951.
- Коначни резултати пописа становништва од 15 марта 1948 године, књ. III. *Становништво по занимању*. Београд: Савезни завод за статистику и евиденцију, 1954.
- Коначни резултати пописа становништва од 15 марта 1948 године, књ. IV. *Становништво по школској спреми*. Београд: Савезни завод за статистику и евиденцију, 1952.
- Коначни резултати пописа становништва од 15 марта 1948 године, књ. V. *Становништво по писмености*. Београд: Савезни завод за статистику и евиденцију, 1955.
- Коначни резултати пописа становништва 15 марта 1948 године, књ. VI. *Становништво по родном крају*. Београд: Савезни завод за статистику и евиденцију, 1955.
- Коначни резултати пописа становништва од 15 марта 1948 године, књ. VIII. *Женско становништво према броју живорођене деце*. Београд: Савезни завод за статистику и евиденцију, 1952.
- Коначни резултати пописа становништва од 15 марта 1948 године, књ. X. *Домаћинства*. Београд: Савезни завод за статистику и евиденцију, 1956.
- Копривица, М. и Табаковић-Тошић, М. (2004). Стратегија унапређивања и коришћења шума и шумског земљишта. У Д. Тошић и П. Манојловић (Ур.). *Стратегија развоја Општине Косјерић* (стр. 79–106). Београд: Географски факултет Универзитета у Београду – Институт за просторно планирање; Косјерић: Скупштина Општине Косјерић.
- Kostrowicki, J. & Szyrmer, J.H. (1990). *Agricultural typology guidelines*. Warsaw: Polish Academy of Sciences, Institute of Geography and Spatial Organization.

- Кошанин, О. и Гајић, Б. (2008). Карактеристике неких серпентинских земљишта у састојинама црног бора на подручју Дивчибаре – Букови. *Шумарство*, 60(4), 89–98.
- Кузовић, Д. (1996/1997). Народно градитељство на подручју општине Косјерић. *Ужички зборник*, 25/26, 365–407.
- Кузовић, Д. (2002). Зграда Среског начелства у Косјерићу. *Ужички зборник*, 28, 151–170.
- Кузовић, Д. (2012а). Конструктивна решења корпуса привредних објеката народног градитељства на примерима из села северног дела општине Косјерић. *Гласник Етнографског музеја*, 76, 193–212.
- Кузовић, Д. (2012б). Народно градитељство – амбари на јужним падинама планине Повлен. *Гласник Историјског архива Ваљево*, 46, 108–116.
- Кузовић Д. (2013а). Магазе и качаре у селима на јужним падинама планине Повлен. *Гласник Етнографског музеја у Београду*, 77, 121–148.
- Кузовић Д. (2013б). Народно градитељство – кошеви на јужним падинама планине Повлен. *Гласник Историјског архива Ваљево*, 47, 83–97.
- Кузовић Д. (2013в). Сеоска кућа на јужним падинама Повлен: 1800–1970. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 143, 321–354.
- Кузовић, Д. (2014). Вајати у селима на јужним падинама планине Повлен. *Изградња*.
- Лазаревић, Р. (1983). *Карта ерозије Србије 1:500.000 – тумач*. Београд: Институт за шумарство и дрвну индустрију, одељење за ерозију и мелиорације.
- Лазаревић, Р. (1996). *Ваљевски крас – пећине, јаме и крашка хидрографија*. Београд: Српско географско друштво.
- Лапчевић, Д. (1922). Четири жупе, прилози за испитивање. *Гласник Географског друштва*, 7–8, 179–197.
- Ларчевић, И. (1982). Појава магнезита мрежастог типа код Раžане у западној Србији. *Vesnik Zavoda za geološka i geofizička istraživanja, Serija A (Geologija)*, 40, 55–72.
- Лукић, Б., Ђорђевић, Д. и Марић, М. (2004). Стратегија развоја саобраћаја, саобраћајних система и остале инфраструктуре Општине. У Д. Тошић и П. Манојловић (Ур.). *Стратегија развоја Општине Косјерић* (стр. 160–176). Београд: Географски факултет Универзитета у Београду – Институт за просторно планирање; Косјерић: Скупштина Општине Косјерић.
- Marinović, Lj. i Ristić, Z. (2007). Potencijalna staništa za razvoj divokoza u brdsko-planinskim područjima Srbije. *Turizam*, 11, 239–241.
- Марковић, Д. (2011). *Косјерићки ловци 1901–2011*. Косјерић: Ловачко удружење „Косјерић”.
- Марковић, Ј. и Павловић, М. (1995). *Географске регије Југославије (Србија и Црна Гора)*. Београд: Савремена администрација.
- Матвејев, Д. (1961). *Биогеографија Југославије*. Посебно издање, књ. 9. Београд: Биолошки институт НР Србије.
- Матић, В. (2002). Таорско vrelo као туристичка атрактивност Povlena. *Turizam*, 6, 114–115.
- Метеоролошки годишњак I (1954–2014)*. Београд: Савезни хидрометеоролошки завод (до 1990); Републички хидрометеоролошки завод (од 1991).
- Мијовић, Д., Драгишић, В. и Никић, З. (2009). Инвентар хидрогеолошког наслеђа Србије. *Заштита природе*, 60(1–2), 397–410.
- Милијашевић, Д. (2010). *Хидрогеографска студија реке Ђетиње*. Посебна издања, књ. 76. Београд: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ.
- Милић, Д., Савић, О., Зотовић, М., Томовић, Г., Николић, М., Зиројевић, О. и др. (1989). *Историја Титовог Ужица 1 (до 1918)*. Титово Ужице: Народни музеј.
- Милићевић, М. Ђ. (1876). *Кнежевина Србија*. Београд: Државна штампарија.
- Милојевић, Б.Ж. (1951). *Главне долине у Југославији*. Београд: Српска академија наука (САН).
- Милојевић, М. (1975). *Западна Србија – аграрно-географска проучавања*. Посебна издања, књ. 26. Београд: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ.
- Милојевић, М. (1977). *Послератни развој сточарства у Западној Србији – аграрногеографска проучавања*. Посебна издања, књ. 30. Београд: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ.
- Министарство финансија (2011). *100 најуспешнијих 2010*. Београд: Министарство финансија Републике Србије. Преузето 29.2.2015. са http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/dokumenti/100_najuspesnijih_2010.pdf

- Misailović, I. (1981). *Dolina Skrapeža – regionalno geografska studija* (neobjavljena doktorska disertacija). Novi Sad: Institut za geografiju, Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- Мисаиловић, И. (1981). Развој привреде на подручју општине Косјерић од 1900–1971. године. *Ужички зборник*, 10, 467–492.
- Мисаиловић, И. (1985). Развој сточарства у брдско-планинском подручју на примеру региона Титово Ужице. *Ужички зборник*, 14, 287–304.
- Мисаиловић, И. (1988). О пореклу топонима Ужичког краја: општина Косјерић. *Ужички зборник*, 17, 149–178.
- Мисаиловић, И. (2001). Косјерић. У М. Ђуричић (Ур.). *Географска енциклопедија насеља Србије, књ. II* (стр. 215–222). Београд: Географски факултет, Агена, Стручна књига.
- Misailović, I. (2003). Mogućnosti i perspektive razvoja seoskog turizma u opštini Kosjerić. U Lj. Čomić i I. Rosić (Ur.). *Drugi forum „Ruralni turizam i održivi razvoj Balkana“* (str. 407–412). Kragujevac: Asocijacija eksperata u Eko Ruralnom turizmu, Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
- Митровић, Б., Ралевић, М., Клишманић, Т., Ступар, А., Радисављевић, У., Ђукић, А. и др. (2012). *Просторни план јединице локалне самоуправе Косјерић*. Косјерић: Општина Косјерић; Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду.
- Митровић, М. (2010). *Традиција Чобанских дана – 30 година*. Косјерић: Туристичка организација општине Косјерић.
- Mojsilović, S., Baklajić, D. i Đoković, I. (1977). *Osnovna geološka karta SFRJ 1:100.000, list Titovo Užice*. Beograd: Savezni geološki zavod.
- Mojsilović, S., Baklajić, D., Đoković, I. i Avramović, V. (1978). *Osnovna geološka karta 1:100.000, tumač za list Titovo Užice*. Beograd: Zavod za geološka i geofizička istraživanja.
- Mojsilović, S., Filipović, I., Avramović, V., Pejović, D., Tomić, R., Baklajić, D. i dr. (1975). *Osnovna geološka karta 1:100.000, tumač za list Valjevo*. Beograd: Zavod za geološka i geofizička istraživanja.
- Mojsilović, S., Filipović, I., Baklajić, D., Čoković, I., Navalá, M. (1972). *Osnovna geološka karta SFRJ 1:100.000, list Valjevo*. Beograd: Savezni geološki zavod.
- Национална стратегија одрживог коришћења природних ресурса и добара* (2012). Службени гласник Републике Србије, 33/2012.
- Nikolić, M., Veličković, M., Milivojević, J. & Radivojević, D. (2005). Growing possibilities of black and red currants in Serbia: Assortment and training system. *Zbornik naučnih radova Instituta PKB Agroekonomik*, 11(5), 79–86.
- NTRK (2011). *Studija opravdanosti progašenja turističkog područja Divčibare*. Beograd: Nacionalna turistička razvojna korporacija.
- Обрадовић, С. (1858). Описаніе окружіа Ужичкогъ. *Гласникъ Друштва србске словесности*, 10, 296–339.
- Олјаџа, М.В., Олјаџа, С.И., Ковачевић, Д., Радивојевић, Д., Глигоревић, К., Пајић, М. и др. (2009). Уређење, коришћење и мере заштите пољопривредног земљишта Општине Косјерић. *Пољопривредна техника*, 34(4), 83–94.
- Општина Косјерић (2008). *План локалног економског развоја општине Косјерић до 2013. године – нацрт*. Косјерић: Општина Косјерић.
- Општина Косјерић (2010). *Стратегија економског развоја 2010–2014*. Косјерић: Општина Косјерић.
- Општина Косјерић (2014). *Прелиминарна процена штете настале елементарним непогодама на подручју Општине Косјерић*. Косјерић: Општина Косјерић, Комисија за процену штета које су настале од елементарних непогода.
- Општине у Србији 1974–2014*. Београд: Републички завод за статистику.
- Pavlović, V. (2011). *Eksploatacija i rekultivacija ležišta prirodnih kamenih agregata*. Preuzeto 24. aprila 2015. sa http://www.sarmaproject.eu/uploads/media/2011_Belgrade_Pavlovic.pdf
- Павловић, Д. (1979). Средњовековне жупе у Западном Поморављу. *Зборник радова Народног музеја у Чачку*, 10, 51–71.
- Павловић, Љ. (1925). Ужичка Црна Гора. *Српски етнографски зборник, књ. XXXIV – Насеља и порекло становништва*, књ. 19, 1–191. Београд: Српска краљевска академија.
- Павловић, М. (1997). Природне одлике општине Косјерић. *Земља и људи*, 47, 27–43.

- Павловић, М. (2001). Демографски развој општине Косјерић. *Гласник Историјског архива Ваљево*, 35, 7–42.
- Pavlović, S. & Đorđević, T. (2013). Foresasts of the rural tourism development in Kosjerić and Gornji Milanovac municipalities. *Journal of the Geographical Institute „Jovan Cvijić” SASA*, 63(1), 47–64.
- Пашић, М. (1957). *Биостратиграфски односи и тектоника горње креде шире околине Косјерића (Западна Србија)*. Посебна издања, књ. 7. Београд: Геолошки институт „Јован Жујовић”.
- Rejović, D. & Pašić, M. (1965). Biostratigraphic columnar section of the turonian of the Taor – Trešnica belt. *Vesnik Zavoda za geološka i geofizička istraživanja*, 21, 65–76.
- Перишић, М., Михелић, М., Годошев, М., Вулевић, А., Радовановић, М., Тањевић, Е. и др. (2011). *План детаљне регулације „Видик” (Нацрт плана)*. Косјерић: Општина Косјерић; Београд: Саобраћајни институт ЦИП.
- Пјевач, Н. (1997). *Туристички потенцијали Ваљевских планина* (необјављена докторска дисертација). Београд: Универзитет у Београду – Географски факултет.
- PKS (2006). *Turistički projekat Divčibare – Donja Ražana* (Rezime investicionog projekta). Beograd: Privredna komora Srbije.
- Познановић, Р. (1979). Административно-територијалне промене у региону Титово Ужице 1815–1974. *Ужички зборник*, 8, 79–130.
- Познановић, Р. (1989). Где је била Мркшина црква. *Ужички зборник*, 18, 113–127.
- Познановић, Р. (1996/97). Основне школе у округу Ужичком до 1946. *Ужички зборник*, 25/26, 187–216.
- Popis poljoprivrede 1960. godine, knj. I. *Osnovni podaci individualnih gazdinstava po naseljima*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1963.
- Popis poljoprivrede 1960. godine. *Dokumentacioni materijal*. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- Попис пољопривреде 2012. *Пољопривреда у Републици Србији*, књ. 1. Београд: Републички завод за статистику, 2013.
- Попис пољопривреде 2012. *Пољопривреда у Републици Србији*, књ. 2. Београд: Републички завод за статистику, 2013.
- Попис пољопривреде 2012. *Документациони материјал*. Београд: Републички завод за статистику.
- Popis stanovništva 1953, knj. X. *Fertilitet, podaci za srezove prema upravnoj podeli u 1953 godini*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1960.
- Popis stanovništva 1953, knj. XI. *Starost, pismenost i narodnost*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1960.
- Popis stanovništva 1953, knj. XIV. *Osnovni podaci o stanovništvu*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1958.
- Popis stanovništva 1953, knj. XVI. *Domaćinstva i porodice, rezultati potpune obrade i po uzorku*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1960.
- Popis stanovništva 1961, knj. VI. *Vitalna, etnička i migraciona obeležja, rezultati za opštine*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1967.
- Popis stanovništva 1961, knj. VIII. *Ekonomska obeležja stanovništva, rezultati za opštine*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1966.
- Popis stanovništva 1961, knj. XI. *Pol i starost, rezultati za naselja*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1965.
- Popis stanovništva 1961, knj. XII. *Migraciona obeležja, rezultati za naselja*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1966.
- Popis stanovništva 1961, knj. XIII. *Školska sprema i pismenost, rezultati za naselja*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1965.
- Popis stanovništva 1961, knj. XIV. *Aktivnost i delatnost, rezultati za naselja*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1965.
- Popis stanovništva 1961, knj. XV. *Poljoprivredno stanovništvo, rezultati za naselja*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1966.
- Popis stanovništva 1961, knj. XVI. *Veličina i izvori prihoda domaćinstava, rezultati za naselja*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1965.
- Popis stanovništva i stanova 1971. godine. *Dokumentacioni materijal*. Beograd: Savezni zavod za statistiku.

- Popis stanovništva i stanova 1971. godine. Stanovništvo, knj. VIII. *Pol i starost – II deo, rezultati po naseljima i opštinama*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1973.
- Popis stanovništva i stanova 1971. Stanovništvo, knj. IX. *Migraciona obeležja, rezultati po naseljima i opštinama*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1973.
- Popis stanovništva i stanova 1971. Stanovništvo, knj. X. *Delatnost, rezultati po naseljima i opštinama*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1974.
- Popis stanovništva i stanova 1971. Stanovništvo, knj. XI. *Poljoprivredno stanovništvo, podaci po naseljima i opštinama*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1973.
- Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981. godini. *Dokumentacioni materijal*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981. godini, tabela 194. *Stalno stanovništvo, stanovništvo u zemlji i osnovni skupovi stanovništva u zemlji, po mestu stalnog stanovanja (SFRJ, SR i SAP, opštine i naselja)*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1984.
- Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981. godini, tabela 195. *Domaćinstva, poljoprivredno stanovništvo i poljoprivredni fondovi domaćinstva*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1984.
- Попис становништва, домаћинства, станова и пољопривредних газдинстава у 1991. години. *Документациони материјал*. Београд: Савезни завод за статистику.
- Попис становништва, домаћинства, станова и пољопривредних газдинстава у 1991. години. Станови, књ. 1. *Станови и површина станова према коришћењу, друге настањене просторије и настањена лица*. Београд: Савезни завод за статистику, 1995.
- Попис становништва, домаћинства, станова и пољопривредних газдинстава у 1991. години. Становништво, књ. 3. *Домаћинства и пољопривредна газдинства према величини поседа и изворима прихода*. Београд: Савезни завод за статистику, 1994.
- Попис становништва, домаћинства, станова и пољопривредних газдинстава у 1991. години. Становништво, књ. 4. *Пол и старост, подаци по насељима и општинама*. Београд: Савезни завод за статистику, 1993.
- Попис становништва, домаћинства, станова и пољопривредних газдинстава у 1991. години. Становништво, књ. 6. *Домаћинства и породице, подаци по насељима и општинама*. Београд: Савезни завод за статистику, 1993.
- Попис становништва, домаћинства, станова и пољопривредних газдинстава у 1991. години. Становништво, књ. 7. *Активност и пол, подаци по насељима и општинама*. Београд: Савезни завод за статистику, 1994.
- Попис становништва, домаћинства, станова и пољопривредних газдинстава у 1991. години. Становништво, књ. 8. *Домаћинства, пољопривредно становништво и пољопривредни фондови домаћинства, подаци по насељима*. Београд: Савезни завод за статистику, 1994.
- Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava u 1991. godini, tabela 005. *Stanovništvo staro 15 i više godina prema polu, školskoj spremi i pismenosti*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1991.
- Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava u 1991. godini, tabela 006. *Stanovništvo staro 10 i više godina prema polu, a nepismeni i prema starosti*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1991.
- Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava u 1991. godini, tabela 008. *Aktivno stanovništvo u zemlji koje obavlja zanimanje prema delatnosti*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1991.
- Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. *Документациони материјал*. Београд: Републички завод за статистику.
- Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Станови, књ. 1. *Коришћење и настањена лица, подаци по насељима*. Београд: Републички завод за статистику, 2004.
- Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Становништво, књ. 2. *Пол и старост, подаци по насељима*. Београд: Републички завод за статистику, 2003.
- Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Становништво, књ. 4. *Школска спрема и писменост, подаци по општинама*. Београд: Републички завод за статистику, 2003.
- Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Становништво, књ. 5. *Активност и пол, подаци по насељима*. Београд: Републички завод за статистику, 2003.

- Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Становништво, књ. 6. *Делатност и пол активног становништва које обавља занимање, подаци по насељима*. Београд: Републички завод за статистику, 2004.
- Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Становништво, књ. 7. *Пољопривредно становништво, подаци по насељима*. Београд: Републички завод за статистику, 2004.
- Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Становништво, књ. 8. *Миграциона обележја, подаци по насељима*. Београд: Републички завод за статистику, 2004.
- Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Становништво, књ. 11. *Домаћинства према поседовању пољопривредног газдинства и броју чланова, подаци по насељима*. Београд: Републички завод за статистику, 2004.
- Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Становништво, књ. 13. *Дневни мигранти, подаци по општинама*. Београд: Републички завод за статистику, 2004.
- Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Становништво, књ. 19. *Укупно и пољопривредно становништво, подаци по општинама*. Београд: Републички завод за статистику, 2005.
- Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Становништво, књ. 20. *Мигранти, подаци по општинама*. Београд: Републички завод за статистику, 2005.
- Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији. *Документациони материјал*. Београд: Републички завод за статистику.
- Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији, књ. 2. *Старост и пол, подаци по насељима*. Београд: Републички завод за статистику, 2012.
- Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији, књ. 7. *Економска активност, подаци по општинама и градовима*. Београд: Републички завод за статистику, 2013.
- Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији, књ. 9. *Миграције, подаци по општинама и градовима*. Београд: Републички завод за статистику, 2013.
- Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији, књ. 10. *Домаћинства према броју чланова, подаци по насељима*. Београд: Републички завод за статистику, 2013.
- Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији, књ. 20. *Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011, подаци по насељима*. Београд: Републички завод за статистику, 2014.
- Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији, књ. 21. *Упоредни преглед броја домаћинства 1948–2011. и станова 1971–2011, подаци по насељима*. Београд: Републички завод за статистику, 2014.
- Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији, књ. 22. *Број и површина стамбених јединица, подаци по насељима*. Београд: Републички завод за статистику, 2013.
- Popović, I. i Obratov-Petković, D. (2005). Fitogeografska analiza flore Divčibara. *Glasnik Šumarskog fakulteta*, 91, 193–206.
- Popović, I. i Obratov-Petković, D. (2006). Analiza biološkog spektra flore Divčibara. *Glasnik Šumarskog fakulteta*, 93, 143–154.
- Popović, R. i Stefanović, K. (1989). Uperedna analiza osobina zemljišta i nadzemne biomase biljaka livadskih zajednica *Poo mlineri – Plantaginetum hlostei i Koelerietum mntanae* na Maljenu (Divčibare). *Glasnik Instituta za botaniku i Botaničke bašte Univerziteta u Beogradu*, 23: 57–67.
- Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910. године*, књ. 5. Београд: Управа државне статистике, 1911.
- Природно кретање становништва у Републици Србији 1961–2010, подаци по општинама* (2012). Београд: Републички завод за статистику.
- Putnik, S. (1979). *Metalogenija bakra jurske dijabaz-rožnačke formacije i njena komparacija sa trijaskom spilito-keratofirsko-porfiritskom formacijom u podrinjsko-polimskom regionu* (neobjavljena doktorska disertacija). Beograd: Univerzitet u Beogradu – Rudarsko-geološki fakultet.
- Радовановић, М. и Николић, С. (1973). Дисперзија као квантитативни параметар просторног размештаја и организације географских елемената и неке методе за њено изучавање у системима сеоских насеља. *Зборник радова Географског факултета*, 20, 99–114.

- Радосављевић, Н. (1996). Сеча Река у народним предањима и историјским изворима XV–XVIII века. *Гласник Историјског архива Ваљево*, 30, 66–72.
- Радосављевић, Н. (1996/97) Летописне белешке проте Новака Милошевића. *Ужички зборник*, 25/26, 261–278.
- Радосављевић, Н. (2000). *Школа у Сечој Реци – сто педесет година трајања*. Косјерић: ОШ „Мито Игумановић”.
- Ракићевић, Т. (1980). Климатско рејонирање СР Србије. *Зборник радова Географског института ПМФ*, 27, 29–42.
- Ранитовић, В. (1981). Хидролошке одлике реке Скрапеж. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић” САНУ*, 33, 47–56.
- РГЗ (2014). *Структура земљишта по начину коришћења 1960–2014* (документациони материјал). Београд: Републички геодетски завод.
- Родић, Д. и Павловић, М. (1994). *Географија Југославије I*. Београд: Савремена администрација.
- РХМЗ (2015). *Документациони материјал*. Београд: Републички хидрометеоролошки завод.
- Ршумовић, Р. (1978). Флувиоденудациони пинеплан – основа рељефа Западне Србије. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић” САНУ*, 30, 31–91.
- Ршумовић, Р. (1980). Геоморфологија слива Скрапежа. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић” САНУ*, 32, 127–156.
- Савић, М. (1930). *Наша индустрија, занати, трговина, пољопривреда*. Сарајево: Државна штампарија.
- Савић, М. (1934). *Привредне прилике и подизање индустрије земаљске одбране у сливу река Дрине и Западне Мораве, округу Ужичком и суседним окрузима*. Београд: Привредни преглед.
- Савић, О. (1980). Градови, варошице и мешовита насеља Западне Србије. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић” САНУ*, 32, 231–243.
- Савић, О. (1987). Територијални развој градских насеља западне Србије. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић” САНУ*, 39, 7–102.
- Саобраћај, складиштење и везе (Саобраћај и телекомуникације у Републици Србији) – билтен (2004–2014)*. Београд: Републички завод за статистику.
- Симић, М. (1994). *Елаборат о резултатима хидрогеолошких и хидрогеотермалних истраживања у Косјерићу*. Београд: Универзитет у Београду – Институт за хидрогеологију Рударско-геолошког факултета.
- Симић, М. (1994/95). *Пројекат хидрогеолошких истраживања ради дефинисања услова изградње и капацитета садашњег и будућих изворишта за водоснабдевања Косјерића*. Београд: Универзитет у Београду – Институт за хидрогеологију Рударско-геолошког факултета.
- Спасовски М. (1981). Бројно кретање становништва Западне Србије у периоду 1834–1981. године. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”*, 33, 59–86.
- Спасовски, М. (1982/83). Типови старосног састава становништва западне Србије. *Зборник радова Географског института ПМФ Универзитета у Београду*, 29–30, 77–92.
- Спољна трговина 2005–2014, документациони материјал*. Београд: Републички завод за статистику.
- Станковић, С. и Ђирковић, С. (2004). Стратегија развоја туризма. У Д. Тошић и П. Манојловић (Ур.). *Стратегија развоја Општине Косјерић* (стр. 177–191). Београд: Географски факултет Универзитета у Београду – Институт за просторно планирање; Косјерић: Скупштина Општине Косјерић.
- Stanisavljević, M., Milutinović, M., Mratinić, E., Krgović, Lj., Popović, R., Milošević, T. i dr. (1999). Ribizla, ogrozd, borovnica, aktinidija. *Jugoslovensko voćarstvo*, 33(125–126, 1/2), 69–84.
- Статистички годишњак Краљевине Србије 1906*. Београд: Управа државне статистике, 1908.
- Stevanović, R. (2004). Gradska naselja Republike Srbije u popisima stanovništva od 1948. do 2002. *Stanovništvo*, 42(1–4), 109–126.
- Степић, М. и Јаћимовић, Б. (2006). *Основи аграрне географије*. Београд: Јантар група.
- Стојановић, Б., Кирбус, Б., Топаловић, М., Тодоровић, М., Војковић, Г., Поповић, И. и др. (1996). *Микрорегион Ражана, географска студија*. Београд: Министарство заштите животне средине Републике Србије.
- Стојановић, Љ., Крстић, М. и Бјелановић, И. (2008). Састојинско стање и проредне сече у културама црног бора на Маљену. *Шумарство*, 60(4), 15–29.

- Стојановић, Љ., Крстић, М. и Бјелановић, И. (2010). Састојинско стање и проредне сече у природним састојинама црног бора на Маљену. *Шумарство*, 62(3-4), 23-33.
- Стојановић, Љ., Крстић, М., Бјелановић, И. и Вукин, М. (2009). Узгојне мере у културама црног бора подигнутим на станишту планинске шуме букве у Западној Србији. *Шумарство*, 61(1-2), 57-71.
- Стојков, Б., Максин Мићић, М., Бајић Брковић, М., Вујошевић, М., Филиповић, Д., Шећеров, В. и др. (2010). *Просторни план Републике Србије 2010-2014-2021 (нацрт)*. Београд: Министарство животне средине и просторног планирања Републике Србије; Београд: Републичка агенција за просторно планирање.
- Tanasijević, Đ., Jeremić, M., Filipović, Đ., Aleksić, Ž., Nikodijević, V., Antonović, G. i dr. (1963a). *Pedološka karta 1:50.000, list Krupanj 4*. Beograd: Institut za proučavanje zemljišta – Topčider.
- Tanasijević, Đ., Jeremić, M., Filipović, Đ., Aleksić, Ž., Nikodijević, V., Antonović, G. i dr. (1963b). *Pedološka karta 1:50.000, list Titovo Užice 1*. Beograd: Institut za proučavanje zemljišta – Topčider.
- Tanasijević, Đ., Jeremić, M., Filipović, Đ., Aleksić, Ž., Nikodijević, V., Antonović, G. i dr. (1963c). *Pedološka karta 1:50.000, list Valjevo 3*. Beograd: Institut za proučavanje zemljišta – Topčider.
- Tanasijević, Đ., Jeremić, M., Filipović, Đ., Aleksić, Ž., Nikodijević, V., Antonović, G. i dr. (1963d). *Pedološka karta 1:50.000, list Vardište 2*. Beograd: Institut za proučavanje zemljišta – Topčider.
- Tanasijević, Đ., Pavićević, N., Antonović, G., Filipović, Đ., Aleksić, Ž. i Spasojević, M. (1966). *Pedološki pokrivač Zapadne i Severozapadne Srbije*. Beograd: Institut za proučavanje zemljišta u Topčideru.
- Titan cementara Kosjerić (2013). *Društveno odgovorno poslovanje i održivi razvoj 2013*. Kosjerić: Titan cementara Kosjerić.
- Тодоровић, М. и Бјељац, Ж. (2007). Основе развоја руралног туризма у Србији. *Гласник Српског географског друштва*, 87(1), 135-148.
- Топографска карта 1:25.000, listovi Valjevo 3-2 (Povlen) (1971), Valjevo 3-4 (Rogačica) (1971), Valjevo 4-1 (Sušice) (1972), Valjevo 4-2 (Bačevci) (1972), Valjevo 4-3 (Seča Reka) (1972), Valjevo 4-4 (Ražana) (1972), Lazarevac 3-3 (Tometino Polje) (1971), Titovo Užice 2-1 (Jelova gora) (1972), Titovo Užice 2-2 (Kosjerić) (1972), Čačak 1-1 (Dobrinja) (1971)*. Beograd: Vojnogeografski institut.
- Топографска карта 1:50.000, listovi Valjevo 3 (1984), Valjevo 4 (1967), Lazarevac 3 (1971), Titovo Užice 2 (1967), Čačak 1 (1970)*. Beograd: Vojnogeografski institut.
- Топографска карта 1:200.000, list Užice (1984)*. Beograd: Vojnogeografski institut.
- Тошић, Б. (1998). Процес урбанизације у Србији у периоду после другог светског рата. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ*, 47-48, 141-156.
- Тошић, Д. (1999). *Просторно-функцијски односи и везе у нодалној регији Ужица* (необјављена докторска дисертација). Београд: Универзитет у Београду – Географски факултет.
- Тошић, Д. (2012). *Принципи регионализације*. Београд: Универзитет у Београду – Географски факултет.
- Тошић, Д. и Глигоријевић, В. (2004). Мрежа насеља Општине Косјерић. У Д. Тошић и П. Манојловић (Ур.). *Стратегија развоја Општине Косјерић* (стр. 150-159). Београд: Географски факултет Универзитета у Београду – Институт за просторно планирање; Косјерић: Скупштина Општине Косјерић.
- Тошић, Д., Глигоријевић, В. и Гојшина-Вукелић, А. (2004). Просторно-демографски развој Општине Косјерић. У Д. Тошић и П. Манојловић (Ур.). *Стратегија развоја Општине Косјерић* (стр. 138-149). Београд: Географски факултет Универзитета у Београду – Институт за просторно планирање; Косјерић: Скупштина Општине Косјерић.
- Туристичка организација општине Косјерић (2015). *Документациони материјал*.
- Ђирковић, Љ. (1977). Климатске особине Западне Србије. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ*, 29, 105-133.
- Урбанпројект (1983). *Генерални урбанистички план Косјерића до 2005*. Чачак: Завод за урбанизам и пројектовање „Урбанпројект“.
- Уредба о утврђивању јединствене листе развијености региона и јединица локалне самоуправе за 2010. годину* (2010). Службени гласник Републике Србије, 51/2010.
- Уредба о утврђивању јединствене листе развијености региона и јединица локалне самоуправе за 2011. годину* (2011). Службени гласник Републике Србије 69/2011.
- Уредба о утврђивању јединствене листе развијености региона и јединица локалне самоуправе за 2012. годину* (2012). Службени гласник Републике Србије, 107/2012.

- Уредба о утврђивању јединствене листе развијености региона и јединица локалне самоуправе за 2013. годину* (2013). Службени гласник Републике Србије, 62/2013.
- Уредба о утврђивању јединствене листе развијености региона и јединица локалне самоуправе за 2014. годину* (2014). Службени гласник Републике Србије, 104/2014.
- Urošević, M., Mihajlović, Z. i Đurić, M. (1987). *Мogućnost razvoja kozarstva u Aleksandrovačkoj župi. Stočarstvo*, 41(1–2), 23–25.
- Фабрика цемента Косјерић (1972). *Главни пројекат водова индустријске и питке воде фабрике цемента у Косјерићу*. Косјерић: Фабрика цемента.
- Filipović, I., Marković, B., Pavlović, Z., Rodin, V. i Marković, O. (1978). *Osnovna geološka karta 1:100.000, tumač za list Gornji Milanovac*. Beograd: Zavod za geološka i geofizička istraživanja.
- Filipović, I., Pavlović, Z., Marković, B., Radin, V., Marković, O., Gagić, N., Atin, B. i Milićević M. (1977). *Osnovna geološka karta SFRJ 1:100.000, list Gornji Milanovac*. Beograd: Savezni geološki zavod.
- Хидролошки годишњак 1* (1961–2014). Београд: Савезни хидрометеоролошки завод (до 1990); Републички хидрометеоролошки завод (од 1991).
- Цвијић, Ј. (1921). Абразионе и флувијалне површи. *Гласник Географског друштва*, 6, 1–61.
- Цвијић, Ј. (2000а). *Балканско полуострво и јужнословенске земље*. Сабрана дела Јована Цвијића, књ. 2. Београд: Српска академија наука и уметности, Завод за уџбенике и наставна средства.
- Цвијић, Ј. (2000б). *Геоморфологија I*. Сабрана дела Јована Цвијића, књ. 6. Београд: Српска академија наука и уметности, Завод за уџбенике и наставна средства.
- Свјетићанин, R. & Bjelanović, I. (2007). Promene florističkog sastava u veštački podignutim sastojinama četinarâ na staništu planinske šume bukve na području Bukova. In V. Randelović (Ed.). *9th Symposium on flora of Southeastern Serbia and neighbouring regions – proceedings* (pp. 199–204). Niš: Department of Biology and Ecology, Faculty of Natural Sciences and Mathematics, University of Niš; Biological Society „Dr Sava Petrović”.
- Цецић, Н., Субић, Ј. и Вуковић, П. (2007). Производња малине у функцији руралног развоја. У М. Богдановић, Д. Цвијановић и Ф.К. Vosniakos (Ур.). *Мултифункционална пољопривреда и рурални развој у Републици Српској – тематски зборник* (стр. 379–386). Источно Сарајево: Пољопривредни факултет; Београд: Институт за економику пољопривреде.
- Челиковић, Р. (1997). *Косјерић – историјски, антропогеографски и привредни развој*. Београд: Потез-уно.
- Челиковић, Р. (2012). *Косјерски крај у прошлости*, четврто издање. Косјерић: Општинско удружење потомака ратника ратова 1912–1920.
- Čelebi, E. (1967). *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*. Sarajevo: Svjetlost.
- Чолић, Д. (1989). Зеленика у Ваљевским планинама. *Заштита природе* 41–42, 77–86.
- Шеварлић, М. и Тодоровић, М. (2004). Стратегија коришћења пољопривредног земљишта и пољопривредне инфраструктуре. У Д. Тошић и П. Манојловић (Ур.). *Стратегија развоја Општине Косјерић* (стр. 38–78). Београд: Географски факултет Универзитета у Београду – Институт за просторно планирање; Косјерић: Скупштина Општине Косјерић.
- ШГ Ужице (2012). *Основа газдовања шумама за ГЈ „Маљен – Ридови” 2012–2021*. Ужице: Шумско газдинство „Ужице”.
- ШГ Ужице (2013). *Основа газдовања шумама за ГЈ „Јеље – Тавник” 2013–2022*. Ужице: Шумско газдинство „Ужице”.
- Шкерљ, Д. (1975). Косјерићки басен. У К. Петковић (Ур.). *Геологија Србије, књига VII: Каустобиолити* (стр. 113–116). Београд: Универзитет у Београду – Завод за регионалну геологију и палеонтологију Рударско-геолошког факултета.
- <http://www.dizajnzona.com>
- <http://earth.google.com>
- <http://gostoljublje.com>
- <http://ktowngroup.org.rs>
- <http://milogosce.com>
- <http://mtt.gov.rs>
- <http://panoramio.com>
- <http://www.titan.rs>

ПРИЛОЗИ

Прилог 1. Анкетни лист

а) Упутство за попуњавање анкетног листа

Анкетно истраживање у коме учествујете реализује Географски факултет из Београда, са циљем да се што прецизније одреди име проучаване географске регије, порекло њеног назива и територијално распрострањење. Добијени резултати ће бити искоришћени у изради докторске дисертације кандидата мр Рајка Голића „Српска Црна Гора – савремене географске промене у функцији регионалног развоја”. Молимо вас да пажљиво прочитате свако питање и заокружите или допишете одговор са који сматрате да је тачан. Хвала на сарадњи!

Име и презиме (није обавезно): _____.

Место пребивалишта: _____.

1. Тачан назив проучаване географске регије је:

- а) Српска Црна Гора,
- б) Ужичка Црна Гора,
- в) Црна Гора,
- г) исправне су све три варијанте,
- д) остало: _____.

2. Назив географске регије потиче од:

- а) тамне боје некадашњих четинарских шума,
- б) досељеника из Црне Горе (17. и 18. век),
- в) средњовековном војводи Вуку Црногорцу,
- г) остало: _____.

3. Проучавана географска регија обухвата следећи простор:

- а) општина Косјерић,
- б) општина Косјерић и село Таор (град Ваљево),
- в) слив Скрапежа,
- г) лева страна слива Ђетиње, сливови Скрапежа, Каменице и Чемернице са Дичином (по мишљењу Љ. Павловића из 1925. године),
- д) остало: _____.

б) Резултати анкетног истраживања

Анкетним истраживањем обухваћено је 212 мештана из 18 насеља (Косјерић 39, Мрчићи 23, село Косјерић 21, Мионица 15, Скакавци 14, Сеча Река и Стојићи по 12, Варда 11, Маковиште и Росићи по 9, Тубићи 8, Субјел и Таор по 7, Годљево и Шеврљуге по 6, Брајковићи 5, Галовићи и Дреновци по 4). Анкетирање је спроведено на случајном узорку током теренских истраживања у периоду 2011–2014. године. Истраживањем су добијени следећи резултати:

1. Тачан назив проучаване географске регије је:

	број	%
одговор (а)	85	40,1
одговор (б)	66	31,1
одговор (в)	6	2,8
одговор (г)	51	24,1
одговор (д)	4	1,9

2. Назив географске регије потиче од:

	број	%
одговор (а)	131	61,8
одговор (б)	72	34,0
одговор (в)	2	0,9
одговор (г)	7	3,3

3. Проучавана географска регија обухвата следећи простор:

	број	%
одговор (а)	57	26,9
одговор (б)	127	59,9
одговор (в)	24	11,3
одговор (г)	3	1,4
одговор (д)	1	0,5

**Прилог 2. Ланчани индекси промене броја становника 1948–2011. године
(претходна пописна година = 100)**

насеље	1953/48	1961/53	1971/61	1981/71	1991/81	2002/91	2011/02	2011/48
Бјелоперица	105,1	92,6	94,4	86,8	87,3	81,6	84,4	47,9
Брајковићи	105,2	95,8	83,3	96,7	94,6	95,6	98,8	73,9
Варда	104,0	95,3	90,0	93,5	80,1	110,7	69,7	51,6
Галовићи	106,6	92,5	89,0	97,3	83,4	87,4	79,5	49,4
Годечево	105,6	93,0	85,6	88,0	89,3	83,2	85,6	47,1
Годљево	97,9	91,7	81,2	81,1	90,0	93,8	73,9	36,8
Г. Полошница	97,2	127,1	63,1	86,7	97,9	107,8	74,3	53,1
Д. Полошница	121,0	77,7	117,5	79,3	82,8	61,0	62,9	27,9
Дреновци	105,6	94,9	103,7	84,5	82,9	72,6	90,4	47,9
Дубница	100,4	81,3	91,2	87,4	93,6	87,7	71,1	38,0
Косјерић (в)	125,1	90,3	295,2	160,6	127,0	108,5	97,0	715,4
Косјерић (с)	104,9	118,2	66,7	85,5	95,7	91,5	87,8	54,5
Маковиште	110,5	96,1	93,5	89,5	85,3	85,4	78,9	51,1
Мионица	101,3	95,4	83,4	85,0	78,5	75,1	80,4	32,5
Мрчићи	102,0	98,6	72,7	107,9	91,1	74,2	86,9	46,3
Мушићи	105,0	95,7	86,1	86,2	88,5	84,2	70,4	39,2
Парамун	70,2	87,5	80,4	83,1	70,1	61,1	102,5	18,0
Радановци	98,8	97,6	89,0	87,0	84,7	81,7	69,5	35,9
Росићи	109,8	92,3	87,9	90,1	82,0	78,6	68,7	35,5
Руда Буква	100,4	109,5	92,9	81,3	101,0	61,1	80,5	41,3
Сеча Река	107,5	95,1	85,7	93,5	89,2	78,5	85,1	48,9
Скакавци	100,4	91,0	93,2	92,7	84,8	77,0	87,2	44,9
Стојићи	102,3	94,0	74,1	86,4	72,9	75,0	66,0	22,2
Субјел	100,0	91,2	90,1	84,6	83,1	85,5	81,7	40,4
Таор	104,3	91,7	86,6	85,9	86,0	89,2	80,2	43,7
Тубићи	95,0	94,9	97,5	94,8	96,1	87,8	83,9	59,0
Цикоте	98,0	87,5	76,0	82,2	93,2	90,4	82,7	37,3
Шеврљуге	104,3	85,6	91,0	113,1	119,6	101,2	82,9	92,3
укупно	103,8	96,1	92,4	97,1	95,5	90,4	86,2	66,6
сеоска насеља	103,1	96,3	85,3	89,3	88,6	84,8	81,9	46,5

Извор: ауторска обрада података на основу: Попис становништва 2011, књ. 20.

Прилог 3. Базни индекс промене броја становника 1948–2011. године (1948. година = 100)

насеље	1953/48	1961/48	1971/48	1981/48	1991/48	2002/48	2011/48
Бјелоперица	105,1	97,3	91,9	79,7	69,6	56,8	47,9
Брајковићи	105,2	100,7	83,9	81,1	78,2	74,8	73,9
Варда	104,0	99,1	89,2	83,4	66,8	74,0	51,6
Галовићи	106,6	98,6	87,7	85,3	71,2	62,2	49,4
Годечево	105,6	98,2	84,0	73,9	66,1	55,0	47,1
Годљево	97,9	89,7	72,8	59,0	53,2	49,9	36,8
Г. Полошница	97,2	123,5	77,9	67,6	66,2	71,4	53,1
Д. Полошница	121,0	94,1	110,5	87,7	72,6	44,3	27,9
Дреновци	105,6	100,3	104,0	87,9	72,9	52,9	47,9
Дубница	100,4	81,6	74,4	65,0	60,9	53,4	38,0
Косјерић (в)	125,1	112,9	333,3	534,5	679,9	737,6	715,4
Косјерић (с)	104,9	123,9	82,7	70,7	67,7	62,1	54,5
Маковиште	110,5	106,2	99,3	88,9	75,9	64,8	51,1
Мионица	101,3	96,7	80,7	68,6	53,8	40,4	32,5
Мрчићи	102,0	100,5	73,1	78,8	71,8	53,3	46,3
Мушићи	105,0	100,5	86,5	74,6	66,0	55,6	39,2
Парамун	70,2	61,4	49,3	41,0	28,7	17,5	18,0
Радановци	98,8	96,5	85,9	74,7	63,3	51,7	35,9
Росићи	109,8	101,3	89,0	80,2	65,8	51,7	35,5
Руда Буква	100,4	110,0	102,2	83,0	83,9	51,3	41,3
Сеча Река	107,5	102,3	87,7	82,0	73,2	57,5	48,9
Скакавци	100,4	91,4	85,2	78,9	66,9	51,5	44,9
Стојићи	102,3	96,2	71,2	61,5	44,8	33,6	22,2
Субјел	100,0	91,2	82,2	69,5	57,8	49,4	40,4
Таор	104,3	95,7	82,8	71,1	61,2	54,5	43,7
Тубићи	95,0	90,1	87,9	83,3	80,0	70,3	59,0
Цикоте	98,0	85,7	65,2	53,7	49,9	45,1	37,3
Шеврљуге	104,3	89,3	81,3	92,0	110,0	111,3	92,3
укупно	103,8	99,7	92,2	89,5	85,4	77,3	66,6
сеоска насеља	103,1	99,3	84,7	75,7	67,1	56,9	46,5

Извор: ауторска обрада података на основу: Попис становништва 2011, књ. 20.

Прилог 4. Просечне годишње стопе раста становништва 1948-2011. године (‰)

насеље	1948-53	1953-61	1961-71	1971-81	1981-91	1991-02	2002-11	1948-2011
Бјелоперица	9,9	-9,6	-5,7	-14,1	-13,6	-18,5	-18,8	-11,2
Брајковићи	10,1	-5,4	-18,2	-3,4	-3,6	-4,1	-1,4	-4,8
Варда	7,9	-6,1	-10,5	-6,8	-22,1	9,3	-39,7	-10,1
Галовићи	12,8	-9,8	-11,7	-2,7	-18,1	-12,3	-25,4	-10,7
Годечево	10,9	-9,1	-15,5	-12,8	-11,3	-16,7	-17,2	-11,4
Годљево	-4,3	-10,9	-20,8	-20,9	-10,5	-5,8	-33,4	-14,7
Г. Полошница	-5,7	29,8	-45,2	-14,2	-2,1	6,8	-32,7	-9,7
Д. Полошница	38,0	-31,3	16,1	-23,0	-18,8	-44,0	-50,6	-17,9
Дреновци	11,0	-6,5	3,7	-16,8	-18,7	-28,9	-11,2	-11,2
Дубница	0,8	-25,8	-9,2	-13,5	-6,7	-12,0	-37,5	-14,3
Косјерић (в)	44,6	-12,8	98,8	46,5	23,8	7,4	-3,4	24,0
Косјерић (с)	9,5	20,8	-39,9	-15,6	-4,4	-7,8	-14,5	-9,3
Маковиште	20,0	-4,9	-6,7	-11,1	-15,8	-14,3	-26,1	-10,3
Мионица	2,6	-5,8	-18,1	-16,2	-24,1	-25,9	-24,1	-16,2
Мрчићи	3,9	-1,8	-31,6	7,6	-9,3	-26,9	-15,6	-11,6
Мушићи	9,8	-5,5	-15,0	-14,8	-12,2	-15,6	-38,5	-13,9
Парамун	-70,1	-16,7	-21,8	-18,4	-35,2	-43,9	2,7	-22,1
Радановци	-2,4	-3,0	-11,6	-13,9	-16,5	-18,3	-40,0	-15,0
Росићи	18,7	-10,1	-12,9	-10,4	-19,7	-21,8	-41,3	-15,1
Руда Буква	0,9	5,7	-7,4	-20,7	1,0	-43,8	-24,0	-13,2
Сеча Река	14,5	-6,3	-15,4	-6,7	-11,4	-21,8	-17,9	-10,9
Скакавци	0,8	-11,8	-7,0	-7,6	-16,5	-23,7	-15,2	-12,1
Стојићи	4,6	-7,7	-29,8	-14,6	-31,4	-26,0	-45,5	-20,2
Субјел	0,0	-11,5	-10,4	-16,7	-18,4	-14,2	-22,3	-13,5
Таор	8,5	-10,8	-14,4	-15,2	-15,0	-10,4	-24,5	-12,4
Тубићи	-10,2	-6,6	-2,5	-5,4	-4,0	-11,8	-19,4	-8,2
Цикоте	-4,0	-16,7	-27,3	-19,6	-7,1	-9,2	-21,0	-14,5
Шеврљуге	8,5	-19,4	-9,4	12,3	17,8	1,1	-20,7	-1,3
укупно	7,4	-5,0	-7,9	-3,0	-4,6	-9,1	-16,5	-6,4
сеоска насеља	6,2	-4,7	-15,9	-11,3	-12,1	-15,0	-22,2	-11,6

Извор: ауторска обрада података на основу: Попис становништва 2011, књ. 20.

**Прилог 5. Ланчани индекси промене броја домаћинстава 1948–2011. године
(претходни попис = 100)**

насеље	1953/48	1961/53	1971/61	1981/71	1991/81	2002/91	2011/02	2011/48
Бјелоперица	100,0	113,4	100,0	104,5	93,9	94,4	89,2	93,8
Брајковићи	101,5	108,3	90,5	107,0	109,8	92,8	113,6	120,3
Варда	115,2	109,9	99,0	107,1	79,2	111,9	71,3	84,8
Галовићи	106,2	110,5	98,9	106,4	92,0	104,3	68,8	81,5
Годечево	103,4	102,2	103,7	98,0	98,4	87,8	88,6	82,1
Годљево	95,1	104,4	95,8	92,6	97,6	95,9	82,2	67,8
Г, Полошница	95,0	144,7	76,4	95,2	95,0	118,4	88,9	100,0
Д, Полошница	116,7	83,7	124,4	96,1	100,0	87,8	78,4	69,0
Дреновци	101,2	105,5	114,5	87,9	89,7	89,7	97,8	84,0
Дубница	101,9	103,8	100,0	89,1	91,8	102,2	82,6	73,1
Косјерић (в)	92,8	104,6	283,3	150,5	122,9	116,7	100,1	586,8
Косјерић (с)	112,4	153,2	67,7	93,6	103,6	99,4	89,5	100,0
Маковиште	115,7	109,5	101,7	101,6	94,2	92,1	86,9	98,3
Мионица	101,1	109,7	91,2	93,5	89,7	84,6	86,4	62,0
Мрчићи	96,7	127,1	82,7	107,3	99,2	83,3	95,5	86,1
Мушићи	100,0	104,1	97,4	102,7	92,1	92,8	82,9	73,8
Парамун	70,1	111,5	89,7	91,8	80,4	71,1	103,1	37,9
Радановци	99,5	106,3	97,7	96,3	92,3	87,4	84,4	67,8
Росићи	116,1	101,5	102,2	98,6	95,7	93,3	75,0	78,8
Руда Буква	102,6	122,5	102,0	98,0	106,1	78,8	85,4	89,7
Сеча Река	108,1	113,3	95,1	98,8	101,8	89,2	88,3	90,2
Скакавци	107,9	100,9	96,4	107,5	98,2	85,7	93,7	88,1
Стојићи	92,7	116,9	97,1	94,1	85,3	88,9	74,6	55,2
Субјел	106,9	103,2	101,0	91,8	91,0	96,3	86,8	75,9
Таор	107,2	106,0	95,8	97,8	91,0	98,3	88,2	84,0
Тубићи	104,1	104,7	105,3	107,9	101,3	98,7	92,1	113,9
Цикоте	98,2	107,4	97,4	88,5	89,0	98,9	95,5	76,4
Шеврљуге	108,2	109,4	112,1	124,6	121,0	102,0	83,0	169,4
укупно	103,3	112,3	104,5	106,4	102,1	98,1	91,8	118,6
сеоска насеља	104,1	112,8	94,2	98,9	96,6	92,5	88,4	86,3

Извор: ауторска обрада података на основу: Попис становништва 2011, књ. 21.

Прилог 6. Просечна величина домаћинства по насељима 1948–2011. године

насеље	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011
Бјелоперица	5,7	6,0	4,9	4,6	3,8	3,6	3,1	2,9
Брајковићи	4,8	5,0	4,4	4,0	3,7	3,2	3,4	2,9
Варда	5,6	5,1	4,4	4,0	3,5	3,5	3,5	3,4
Галовићи	5,2	5,2	4,4	3,9	3,6	3,3	2,7	3,2
Годечево	6,1	6,2	5,7	4,7	4,2	3,8	3,6	3,5
Годљево	4,9	5,0	4,4	3,7	3,3	3,0	2,9	2,6
Горња Полошница	5,3	5,4	4,8	4,0	3,6	3,7	3,4	2,8
Доња Полошница	5,2	5,4	5,0	4,7	3,9	3,2	2,6	2,1
Дреновци	4,6	4,8	4,3	3,9	3,8	3,5	2,8	2,6
Дубница	5,1	5,0	3,9	3,6	3,5	3,6	3,1	2,7
Косјерић (варош)	2,4	3,2	2,8	2,9	3,1	3,2	3,0	2,9
Косјерић (село)	5,4	5,0	3,9	3,8	3,5	3,2	3,0	2,9
Маковиште	5,8	5,6	4,9	4,5	4,0	3,6	3,3	3,0
Мионица	4,9	5,0	4,3	3,9	3,6	3,1	2,8	2,6
Мрчићи	4,6	4,8	3,7	3,3	3,3	3,0	2,7	2,5
Мушићи	5,4	5,6	5,2	4,6	3,8	3,7	3,4	2,8
Парамун	5,2	5,2	4,1	3,7	3,3	2,9	2,5	2,5
Радановци	4,9	4,9	4,5	4,1	3,7	3,4	3,2	2,6
Росићи	5,2	4,9	4,5	3,8	3,5	3,0	2,5	2,3
Руда Буква	5,9	5,8	5,2	4,7	3,9	3,7	2,9	2,7
Сеча Река	5,2	5,2	4,3	3,9	3,7	3,3	2,9	2,8
Скакавци	5,3	4,9	4,4	4,3	3,7	3,2	2,9	2,7
Стојићи	4,9	5,4	4,4	3,3	3,1	2,6	2,2	2,0
Субјел	5,1	4,8	4,2	3,8	3,5	3,2	2,9	2,7
Таор	5,5	5,4	4,7	4,2	3,7	3,5	3,2	2,9
Тубићи	6,2	5,7	5,2	4,8	4,2	4,0	3,5	3,2
Цикоте	5,5	5,5	4,5	3,5	3,2	3,4	3,1	2,7
Шеврљуге	6,1	5,9	4,6	3,8	3,4	3,4	3,3	3,3
укупно	5,1	5,1	4,4	3,9	3,5	3,3	3,1	2,9
сеоска насеља	5,3	5,3	4,5	4,1	3,7	3,4	3,1	2,9

Извор: ауторска обрада података пописа становништва 1948–1991; Попис становништва 2002, књ. 11; Попис становништва 2011, књ. 10.

Прилог 7. Просечне стопе наталитета по декадама 1963–2011. године (‰)

насеље	1963–70	1971–80	1981–90	1991–2000	2001–2011
Бјелоперица	11,7	7,8	6,5	4,3	2,8
Брајковићи	9,9	7,9	10,0	8,8	8,8
Варда	16,4	10,9	14,9	11,5	10,4
Галовићи	8,9	10,4	7,6	6,7	9,6
Годечево	11,6	11,4	9,8	6,7	8,0
Годљево	10,4	7,6	5,9	7,0	4,2
Горња Полошница	3,5	9,7	9,8	2,0	1,4
Доња Полошница	8,9	4,1	4,6	5,5	4,6
Дреновци	11,0	10,3	6,2	6,0	5,3
Дубница	12,7	8,1	8,4	7,9	3,0
Косјерић (варош)	24,7	21,6	19,7	12,8	11,9
Косјерић (село)	9,2	11,3	6,1	5,2	8,8
Маковиште	12,1	8,8	9,4	9,2	4,0
Мионица	8,7	10,0	9,0	7,5	6,0
Мрчићи	10,1	13,5	10,7	8,6	9,8
Мушићи	10,0	9,4	8,6	7,6	4,7
Парамун	13,9	9,2	4,4	13,3	2,2
Радановци	10,7	10,8	9,7	4,4	5,7
Росићи	9,0	7,5	7,8	4,5	4,1
Руда Буква	13,3	5,6	5,2	5,1	4,3
Сеча Река	10,7	11,7	12,2	8,9	9,1
Скакавци	10,6	12,6	5,9	4,8	5,0
Стојићи	3,5	3,5	6,4	4,3	0,0
Субјел	12,4	7,1	5,0	5,9	4,6
Таор	14,8	9,6	7,2	11,5	5,6
Тубићи	13,1	12,0	10,3	7,9	7,9
Цикоте	7,7	6,4	5,1	1,4	2,2
Шеврљуге	7,8	14,2	7,9	5,4	3,6
сеоска насеља	10,7	10,0	8,7	6,9	6,3
укупно	11,7	11,6	11,0	8,4	8,0

Извор: Витална статистика 1963–2011, документациони материјал.

Прилог 8. Просечне стопе морталитета по декадама 1963–2011. године (‰)

насеље	1963–70,	1971–80	1981–90	1991–2000	2001–2011
Бјелоперица	9,8	10,3	12,6	20,0	19,2
Брајковићи	9,4	10,4	16,5	14,4	16,7
Варда	9,8	8,3	15,8	22,0	19,8
Галовићи	7,0	11,2	15,1	18,8	21,6
Годечево	7,3	12,0	13,4	12,7	16,0
Годљево	13,2	13,3	17,9	20,9	26,4
Горња Полошница	7,6	13,5	11,2	10,2	10,3
Доња Полошница	5,6	13,8	14,8	20,3	23,0
Дреновци	9,0	12,3	13,7	19,8	18,6
Дубница	13,3	11,9	14,3	16,4	15,0
Косјерић (варош)	7,4	4,9	5,2	7,4	10,1
Косјерић (село)	7,1	10,4	10,8	16,5	20,9
Маковиште	7,8	9,1	12,7	16,9	21,4
Мионица	14,3	16,8	19,7	20,5	16,4
Мрчићи	8,5	10,4	16,2	20,9	23,6
Мушићи	10,3	13,2	13,3	19,6	22,2
Парамун	9,9	16,5	20,1	21,8	31,4
Радановци	13,1	14,3	15,2	21,3	23,2
Росићи	9,5	13,5	14,3	17,0	31,0
Руда Буква	8,7	12,2	10,4	10,3	24,8
Сеча Река	9,9	11,4	13,3	20,5	21,4
Скакавци	8,3	11,5	15,7	20,6	19,1
Стојићи	14,2	14,0	19,5	22,1	33,1
Субјел	12,7	14,3	16,7	16,8	19,2
Таор	9,7	12,0	14,4	14,0	15,7
Тубићи	11,8	10,7	14,2	16,6	19,6
Цикоте	9,9	12,8	13,1	17,5	16,1
Шеврљуге	9,3	9,2	8,3	11,7	14,6
сеоска насеља	9,7	11,6	14,1	17,4	20,0
укупно	9,5	10,7	12,3	14,9	17,0

Извор: Витална статистика 1963–2011, документациони материјал.

Прилог 9. Просечне стопе природног прираштаја по декадама 1963–2011. године (‰)

насеље	1963–70	1971–80	1981–90	1991–2000	2001–2011
Бјелоперица	1,9	-2,5	-6,1	-15,7	-16,3
Брајковићи	0,6	-2,5	-6,5	-5,7	-7,8
Варда	6,5	2,6	-0,9	-10,5	-9,4
Галовићи	1,9	-0,8	-7,6	-12,1	-11,9
Годечево	4,3	-0,6	-3,5	-6,1	-8,0
Годљево	-2,9	-5,7	-12,0	-13,9	-22,2
Горња Полошница	-4,1	-3,9	-1,4	-8,2	-8,9
Доња Полошница	3,3	-9,7	-10,3	-14,8	-18,4
Дреновци	2,0	-2,0	-7,5	-13,8	-13,3
Дубница	-0,6	-3,8	-6,0	-8,6	-12,0
Косјерић (варош)	17,3	16,7	14,5	5,3	1,9
Косјерић (село)	2,1	0,9	-4,6	-11,2	-12,1
Маковиште	4,3	-0,3	-3,3	-7,7	-17,4
Мионица	-5,6	-6,8	-10,8	-13,1	-10,4
Мрчићи	1,6	3,1	-5,5	-12,3	-13,8
Мушићи	-0,3	-3,8	-4,7	-12,0	-17,5
Парамун	4,0	-7,3	-15,7	-8,5	-29,2
Радановци	-2,4	-3,5	-5,5	-16,9	-17,6
Росићи	-0,4	-6,0	-6,5	-12,5	-26,9
Руда Буква	4,6	-6,6	-5,2	-5,1	-20,5
Сеча Река	0,8	0,2	-1,1	-11,7	-12,3
Скакавци	2,4	1,1	-9,8	-15,9	-14,2
Стојићи	-10,7	-10,5	-13,1	-17,8	-33,1
Субјел	-0,3	-7,1	-11,7	-10,9	-14,6
Таор	5,1	-2,4	-7,2	-2,5	-10,1
Тубићи	1,3	1,2	-3,9	-8,7	-11,6
Цикоте	-2,2	-6,4	-8,0	-16,1	-13,9
Шеврљуге	-1,5	5,0	-0,3	-6,3	-11,0
сеоска насеља	1,0	-1,6	-5,4	-10,5	-13,7
укупно	2,2	0,9	-1,3	-6,5	-9,0

Извор: Витална статистика 1963–2011, документациони материјал.

Прилог 10. Просечне стопе миграционог салда по насељима 1971-2011. године (‰)

насеље	1971-1981	1981-1991	1991-2002	2002-2011
Бјелоперица	-9,5	-7,5	-0,2	-1,5
Брајковићи	-0,9	2,9	3,1	6,9
Варда	-9,4	-22,2	2,0	-29,4
Галовићи	-1,9	-10,8	2,9	-15,0
Годечево	-12,1	-7,7	-9,1	-7,6
Годљево	-15,2	1,5	11,1	-9,2
Горња Полошница	-10,3	-0,7	14,6	-23,3
Доња Полошница	-13,4	-8,5	-14,1	-30,2
Дреновци	-14,8	-9,5	-12,4	2,4
Дубница	-4,6	-0,6	-0,6	-24,0
Косјерић (варош)	29,5	10,2	2,9	-4,5
Косјерић (село)	-17,1	0,3	3,4	-2,8
Маковиште	-10,8	-12,6	-5,9	-6,9
Мионица	-6,5	-13,3	-7,5	-13,9
Мрчићи	4,5	-6,2	-14,4	-2,3
Мушићи	-11,0	-7,5	-3,2	-21,0
Парамун	-16,0	-19,5	-37,1	30,0
Радановци	-10,4	-11,0	-1,9	-23,4
Росићи	-4,4	-13,2	-7,4	-15,4
Руда Буква	-14,8	6,2	-28,9	0,0
Сеча Река	-6,8	-10,3	-7,3	-5,2
Скакавци	-8,7	-6,7	-7,3	0,0
Стојићи	-3,8	-22,3	-6,4	-13,5
Субјел	-9,5	-6,0	-5,4	7,2
Таор	-12,9	-7,0	-7,9	-13,7
Тубићи	-7,4	-1,8	-1,4	8,1
Цикоте	-15,3	1,0	8,0	7,4
Шеврљуге	7,3	18,2	8,0	-10,9
укупно	-4,1	-2,8	-2,4	-7,0
сеоска насеља	-9,7	-6,3	-4,1	-8,1

Извор: ауторска обрада података на основу пописа становништва 1971-2011 и документације Виталне статистике.

Прилог 11. Дневни мигранти и њихов удео у укупном становништву 1981–2011. године⁵⁷

насеље	1981	%	1991	%	2002	%	2011	% ук. ст.
Бјелоперица	32	7,3	71	18,4	90	28,7	53	20,0
Брајковићи	113	14,4	176	23,2	100	13,8	212	29,7
Варда	8	2,2	16	5,4	17	5,2	15	6,5
Галовићи	29	8,0	58	19,3	1	0,4	48	23,0
Годечево	3	0,4	24	3,3	45	7,5	54	10,5
Годљево	29	7,0	52	14,0	55	15,8	53	20,6
Горња Полошница	2	1,4	7	5,0	14	9,2		0,0
Доња Полошница	3	1,6	10	6,3	1	1,0	14	23,0
Дреновци	43	6,6	77	14,2	23	5,8	47	13,2
Дубница	12	6,9	28	17,3	3	2,1	19	18,8
Косјерић (варош)	17	0,6	89	2,3	139	3,8	227	5,7
Косјерић (село)	149	12,8	264	23,7	35	3,4	290	32,3
Маковиште	7	0,6	14	1,3	9	1,0	74	10,5
Мионица	11	3,5	20	8,2	21	11,4	18	12,2
Мрчићи	51	11,6	90	22,5	48	16,2	42	16,3
Мушићи	17	2,9	46	8,9	59	13,6	49	16,1
Парамун	11	5,9	21	16,0	11	13,8	16	19,5
Радановци	19	2,5	59	9,1	38	7,2	53	14,4
Росићи	49	10,0	74	18,4	54	17,1	39	18,0
Руда Буква	3	1,6	7	3,6	8	6,8	6	6,3
Сеча Река	93	7,6	135	12,4	91	10,7	104	14,3
Скакавци	24	5,7	46	12,9	2	0,7	37	15,5
Стојићи	23	7,9	36	17,0	30	18,9	13	12,4
Субјел	9	2,9	27	10,5	56	25,6	28	15,6
Таор	2	0,4	17	4,0	25	6,6	12	4,0
Тубићи	89	14,0	142	23,3	185	34,6	115	25,6
Цикоте	36	11,1	48	15,9	64	23,5	59	26,2
Шеврљуге	49	17,8	96	29,1	9	2,7	94	33,9
укупно	933	5,6	1750	11,0	1233	8,6	1791	14,5
сеоска насеља	916	6,7	1661	13,7	1094	10,7	1564	18,6

Извор: ауторска обрада документационог материјала пописа становништва 1981–2011. године.

⁵⁷ За 1981, 2002. и 2011. годину подаци се односе на укупан број дневних миграната (радници и ученици), а 1991. године само на раднике.

Прилог 12. Индекси старења становништва 1961–2011. године

насеља	1961	1971	1981	1991	2002	2011
Бјелоперица	0,29	0,54	0,84	1,73	2,23	2,09
Брајковићи	0,31	0,67	0,95	1,02	1,16	1,27
Варда	0,26	0,51	0,77	1,57	1,14	1,95
Галовићи	0,27	0,62	0,83	1,30	2,04	1,61
Годечево	0,28	0,49	0,59	1,06	1,63	1,98
Годљево	0,42	0,90	1,47	2,40	2,36	2,46
Г. Полошница	0,17	1,05	1,19	1,15	1,89	3,75
Д. Полошница	0,33	0,52	0,79	1,18	2,38	7,25
Дреновци	0,37	0,63	0,77	1,27	2,60	3,52
Дубница	0,46	0,81	1,12	0,94	1,70	4,00
Косјерић (в)	0,20	0,22	0,18	0,32	0,59	0,89
Косјерић (с)	0,29	0,52	0,64	1,03	1,39	1,37
Маковиште	0,26	0,47	0,88	1,58	1,83	2,89
Мионица	0,48	0,83	0,86	1,24	1,94	3,00
Мрчићи	0,25	0,76	0,82	1,19	2,18	2,82
Мушићи	0,37	0,73	0,96	1,50	1,87	2,55
Парамун	0,38	0,85	1,04	2,32	2,73	2,58
Радановци	0,38	0,59	0,77	1,23	1,95	3,00
Росићи	0,31	0,74	0,84	1,95	3,60	3,96
Руда Буква	0,29	0,48	0,72	0,98	4,00	5,25
Сеча Река	0,30	0,60	0,70	1,23	2,03	2,01
Скакавци	0,32	0,60	0,95	1,76	2,50	4,11
Стојићи	0,43	0,95	1,31	3,17	4,84	6,00
Субјел	0,37	0,62	0,80	1,95	2,35	3,45
Таор	0,30	0,55	0,70	0,91	1,87	3,21
Тубићи	0,47	0,66	0,84	1,06	1,51	2,24
Цикоте	0,32	0,81	0,94	1,50	1,64	1,87
Шеврљуге	0,33	0,47	0,46	0,71	1,00	1,33
укупно	0,32	0,57	0,67	0,99	1,39	1,72
сеоска насеља	0,32	0,62	0,81	1,30	1,84	2,27

Извор: Popis stanovništva 1961, knj. XI; Popis stanovništva 1971, knj. VIII; Popis stanovništva 1981, dokumentacioni materijal; Попис становништва 1991, књ. 4; Попис становништва 2002, књ. 2; Попис становништва 2011, књ. 2.

Прилог 13. Пољопривредно становништво 1961. године

година	пољопривредно ст.	удео у укупном ст. (%)	активно пољопривредно ст.	удео у пољопривредном ст. (%)	издржавано пољопривредно ст.	удео у пољопривредном ст. (%)
Бјелоперица	490	91,1	176	35,9	314	64,1
Брајковићи	882	90,5	308	34,9	574	65,1
Варда	359	81,2	169	47,1	190	52,9
Галовићи	362	86,8	150	41,4	212	58,6
Годечево	1.028	96,1	594	57,8	434	42,2
Годљево	563	89,9	317	56,3	246	43,7
Г. Полошница	247	93,9	132	53,4	115	46,6
Д. Полошница	200	97,1	94	47,0	106	53,0
Дреновци	709	94,8	311	43,9	398	56,1
Дубница	203	93,6	90	44,3	113	55,7
Косјерић (в)	15	2,4	7	46,7	8	53,3
Косјерић (с)	1.255	61,5	481	38,3	774	61,7
Маковиште	1.395	95,2	727	52,1	668	47,9
Мионица	423	96,1	184	43,5	239	56,5
Мрчићи	357	63,8	176	49,3	181	50,7
Мушићи	751	95,9	281	37,4	470	62,6
Парамун	261	93,2	149	57,1	112	42,9
Радановци	952	96,1	408	42,9	544	57,1
Росићи	552	89,2	273	49,5	279	50,5
Руда Буква	245	96,8	117	47,8	128	52,2
Сеча Река	1.385	91,2	776	56,0	609	44,0
Скакавци	419	86,2	194	46,3	225	53,7
Стојићи	369	81,3	172	46,6	197	53,4
Субјел	374	92,6	183	48,9	191	51,1
Таор	621	93,7	329	53,0	292	47,0
Тубићи	637	92,9	299	46,9	338	53,1
Цикоте	459	88,8	224	48,8	235	51,2
Шеврљуге	226	84,3	80	35,4	146	64,6
укупно	15.739	84,8	7.401	47,0	8.338	53,0
сеоска насеља	15.724	87,7	7.394	47,0	8.330	53,0

Извор: Popis stanovništva 1961, knj. XV.

Прилог 14. Пољопривредно становништво 2002. године

насеље	пољопривредно ст.	удео у укупном ст. (%)	активно пољопривредно ст.	удео у пољопривредном ст. (%)	удео у активном ст. (%)	издржаван о пољопривредно ст.	удео у пољопривредном ст. (%)
Бјелоперица	52	16,6	33	63,5	25,4	19	36,5
Брајковићи	30	4,1	15	50,0	4,8	15	50,0
Варда	118	35,8	79	66,9	50,0	39	33,1
Галовићи	50	19,0	29	58,0	25,4	21	42,0
Годчево	389	64,9	284	73,0	82,3	105	27,0
Годљево	64	18,4	32	50,0	29,9	32	50,0
Г. Полошница	67	44,1	44	65,7	62,9	23	34,3
Д. Полошница	55	56,7	33	60,0	76,7	22	40,0
Дреновци	100	25,3	68	68,0	44,7	32	32,0
Дубница	42	29,6	25	59,5	39,1	17	40,5
Косјерић (в)	65	1,6	33	50,8	1,6	32	49,2
Косјерић (с)	144	14,1	90	62,5	19,4	54	37,5
Маковиште	632	70,8	397	62,8	90,4	235	37,2
Мионица	94	51,1	59	62,8	73,7	35	37,2
Мрчићи	20	6,7	13	65,0	10,4	7	35,0
Мушићи	204	47,1	121	59,3	59,3	83	40,7
Парамун	22	27,5	16	72,7	57,1	6	27,3
Радановци	244	46,0	160	65,6	69,3	84	34,4
Росићи	93	29,4	70	75,3	48,6	23	24,7
Руда Буква	54	45,8	34	63,0	77,3	20	37,0
Сеча Река	228	26,7	157	68,9	40,1	71	31,1
Скакавци	125	45,6	84	67,2	59,2	41	32,8
Стојићи	2	1,3	2	100,0	5,2	-	-
Субјел	111	50,7	72	64,9	78,3	39	35,1
Таор	241	63,8	159	66,0	82,4	82	34,0
Тубићи	101	18,9	61	60,4	24,3	40	39,6
Цикоте	44	16,2	23	52,3	24,0	21	47,7
Шеврљуге	9	2,7	6	66,7	4,4	3	33,3
укупно	3.400	23,6	2.199	64,7	33,1	1.201	35,3
сеоска насеља	3.335	32,5	2.166	64,9	47,1	1.169	35,1

Извор: Попис становништва 2002, књ. 7.

Прилог 15. Опште аграрне густине насељености 1961. и 2011. године

насеље	број становника на 100 ха					
	пољопривредног земљишта		обрадивог земљишта		ораница	
	1961	2011	1961	2011	1961	2011
Бјелоперица	100,7	50,4	121	61,3	250,7	152,3
Брајковићи	92,1	90,6	138,2	109,2	263	250,9
Варда	75,8	40,9	104,1	58,2	224,5	161,1
Галовићи	71,4	38,9	88,6	48,9	170,5	123,3
Годечево	94,9	47,8	126,5	61,2	252,7	130,7
Годљево	92	38,4	111,2	46,8	236,9	109,8
Горња Полошница	85,3	37,3	111,6	49,3	241,3	111,8
Доња Полошница	55,9	17,2	71	21,1	182	59,6
Дреновци	52	26,6	71,8	34,9	155,2	105,4
Дубница	51,4	24,3	77	35,8	177,3	110,1
Косјерић (варош)	4.303,3	2.330,4	4.468,1	2.403,2	5.779,8	4.580,1
Косјерић (село)	154,7	89,2	180	107,5	284,6	193,7
Маковиште	59,8	27,8	91,1	42,7	363,3	162,5
Мионица	55,1	26	115,5	41	273,3	123,6
Мрчићи	39,5	44,7	128,1	61,4	365,8	202
Мушићи	115,1	49,2	156,6	62	319,6	147,1
Парамун	64,2	22,6	106,1	33	218,8	76,3
Радановци	55,5	23,6	108,7	41,4	251,5	116,6
Росићи	52,4	29,9	106,1	38,8	306,1	130,4
Руда Буква	55,5	21,4	79,1	28,7	212,6	74,4
Сеча Река	87,1	41	111,3	50,7	213,8	118
Скакавци	39,4	31,9	118,1	59,5	461,1	270,9
Стојићи	80,5	20,63	102,9	26	245,9	78,1
Субјел	66,9	30,3	84,2	37,4	195,7	128,4
Таор	39,5	20,8	69,1	39,3	226,3	202,7
Тубићи	80,9	54,7	93,5	67,2	169,6	148
Цикоте	95,6	42,8	120	50,9	218,7	104,6
Шеврљуге	76,5	79	95,7	100,1	219	288,9
укупно	73,6	57	112,1	77,7	253	209
сеоска насеља	71,2	38,9	108,4	53,2	244,7	143,8

Извор: Попис становништва 2011, књ. 20; РГЗ, 2014.

Прилог 16. Специфичне аграрне густине насељености 1961. и 2002. године

насеље	број пољопривредних становника на 100 ha					
	пољопривредног земљишта		обрадивог земљишта		ораница	
	1961	2002	1961	2002	1961	2002
Бјелоперица	91,7	9,9	110,2	12,0	228,4	29,9
Брајковићи	83,3	3,8	125	4,6	237,9	10,5
Варда	61,6	21,0	84,6	29,9	182,3	82,7
Галовићи	62	9,5	76,9	11,7	148	29,5
Годечево	91,2	36,2	121,6	46,4	242,7	99,1
Годљево	82,8	9,6	100	11,7	213,1	27,3
Горња Полошница	80,1	22,1	104,8	29,3	226,6	66,3
Доња Полошница	54,3	15,5	68,9	19,0	177	53,7
Дреновци	49,3	7,4	68	9,8	147,1	29,5
Дубница	48	10,1	72	14,9	165,8	45,8
Косјерић (варош)	102,5	38,0	106,4	39,1	137,6	74,6
Косјерић (село)	95,1	14,3	110,7	17,2	175	31,1
Маковиште	56,9	26,7	86,8	38,3	346	145,7
Мионица	53	16,5	111	26,1	262,7	78,5
Мрчићи	25,2	3,5	81,7	4,8	233,2	15,7
Мушићи	110,4	32,9	150,2	41,5	306,5	98,4
Парамун	59,8	6,1	98,9	8,9	203,9	20,5
Радановци	53,3	15,6	104,4	27,4	241,6	77,1
Росићи	46,7	12,8	94,7	16,6	273	55,9
Руда Буква	53,8	12,2	76,6	16,3	205,9	42,3
Сеча Река	79,4	12,9	101,6	15,9	195,1	37,1
Скакавци	34	16,7	101,8	31,1	397,5	141,7
Стојићи	65,3	0,4	83,5	0,5	199,5	1,5
Субјел	61,9	18,8	78	23,2	181,2	79,6
Таор	37	16,5	64,7	31,3	211,9	161,2
Тубићи	75,1	12,3	86,8	15,1	157,5	33,3
Цикоте	84,9	8,4	106,5	10,0	194,2	20,5
Шеврљуге	64,5	2,6	80,7	3,3	184,6	9,4
укупно	62,4	15,6	95,1	21,3	214,5	57,3
сеоска насеља	62,4	15,5	95,1	21,1	214,6	57,1

Извор: Popis stanovništva 1961, knj. XV; Попис становништва 2002, књ. 7; РГЗ, 2014.

Прилог 17. Аграрно-производне густине насељености 1961. и 2002. године

насеље	број активних пољопривредника на 100 ha					
	пољопривредног земљишта		обрадивог земљишта		ораница	
	1961	2002	1961	2002	1961	2002
Бјелоперица	33	6,3	39,6	7,6	82,1	19
Брајковићи	29,1	1,9	43,7	2,3	83,1	5,3
Варда	29	14,1	39,8	20	85,8	55,3
Галовићи	25,7	5,5	31,9	6,8	61,3	17,1
Годечево	52,7	26,5	70,2	33,9	140,3	72,4
Годљево	46,6	4,8	56,3	5,8	120	13,7
Горња Полошница	42,8	14,5	56	19,2	121,1	43,5
Доња Полошница	25,5	9,3	32,4	11,4	83,2	32,2
Дреновци	21,6	5,1	29,8	6,7	64,5	20,1
Дубница	21,3	6	31,9	8,9	73,5	27,2
Косјерић (варош)	47,8	19,3	49,6	19,9	64,2	37,9
Косјерић (село)	36,5	8,9	42,4	10,8	67,1	19,4
Маковиште	29,7	16,8	45,2	24,1	180,3	91,5
Мионица	23,1	10,4	48,3	16,4	114,3	49,3
Мрчићи	12,4	2,3	40,3	3,1	115	10,2
Мушићи	41,3	19,5	56,2	24,6	114,7	58,3
Парамун	34,2	4,4	56,5	6,4	116,4	14,9
Радановци	22,6	10,2	44,8	18	103,6	50,6
Росићи	23,1	9,6	46,8	12,5	135	42,1
Руда Буква	25,7	7,7	36,6	10,3	98,3	26,6
Сеча Река	44,5	8,9	56,9	11	109,3	25,5
Скакавци	15,7	11,2	47,2	20,9	184,1	95,2
Стојићи	30,4	0,4	38,9	0,5	93	1,5
Субјел	30,3	12,2	38,1	15,1	88,7	51,7
Таор	19,6	10,9	34,3	20,6	112,3	106,4
Тубићи	32,3	7,4	40,7	9,1	73,9	20,1
Цикоте	41,4	4,4	52	5,2	94,8	10,7
Шеврљуге	22,8	1,7	28,6	2,2	65,4	6,3
укупно	29,4	10,1	44,7	13,8	100,7	37,1
сеоска насеља	29,4	10	44,7	13,7	100,9	37,1

Извор: Popis stanovništva 1961, knj. XV; Попис становништва 2002, књ. 7; РГЗ, 2014.

Прилог 18. Површине под воћем 2012. године (%)

насеље	тип воћњака		култура									
	план-таж.	екстен-зивни	јабу-ке	крушке	треш-ње	вишње	шљиве	дуње	ораси	малине	купине	оста-ло
Бјелоперица	94,9	5,1	1,3	0,5	0,0	0,0	74,2	0,8	0,0	22,8	0,4	0,0
Брајковићи	64,0	36,0	5,8	1,4	0,2	0,2	80,6	1,8	1,0	7,5	0,0	1,6
Варда	97,2	2,8	1,5	0,1	0,4	0,0	59,0	0,1	0,6	36,5	0,3	1,4
Галовићи	75,4	24,6	4,3	1,4	0,1	0,2	83,0	0,1	0,6	7,4	0,9	1,9
Годечево	37,6	62,4	4,6	1,3	0,7	1,1	53,5	0,1	2,6	35,1	0,9	0,1
Годљево	94,2	5,8	1,4	0,3	0,2	0,1	78,3	0,1	0,3	15,3	0,0	3,9
Г. Полошница	39,8	60,2	6,2	1,3	0,7	0,2	58,1	0,1	1,3	31,9	0,0	0,1
Д. Полошница	39,9	60,1	4,7	1,5	0,7	0,2	64,1	0,2	0,9	27,1	0,5	0,1
Дреновци	97,0	3,0	0,1	0,1	0,0	0,0	90,7	0,0	0,0	9,0	0,0	0,0
Дубница	75,0	25,0	3,3	0,7	0,3	0,1	83,1	0,3	0,7	10,9	0,0	0,5
Косјерић (в)	67,9	32,1	9,1	2,5	2,8	1,0	65,0	0,2	1,1	17,5	0,3	0,5
Косјерић (с)	89,1	10,9	2,3	0,6	0,2	0,2	70,1	0,4	0,8	23,2	0,2	2,1
Маковиште	93,5	6,5	0,7	0,2	0,1	0,5	62,5	0,0	0,2	35,5	0,2	0,1
Мионица	89,0	11,0	1,7	0,9	0,1	0,1	92,3	0,0	0,2	4,5	0,0	0,2
Мрчићи	39,8	60,2	5,4	3,0	0,7	2,4	79,8	0,9	1,4	5,9	0,0	0,5
Мушићи	56,3	43,7	12,3	5,2	3,5	3,3	60,8	0,2	4,6	9,2	0,8	0,1
Парамун	93,3	6,7	0,5	0,2	0,2	0,1	85,1	0,0	0,1	12,7	0,0	1,0
Радановци	27,9	72,1	4,9	1,1	0,2	0,1	75,5	0,1	0,8	16,2	0,9	0,1
Росићи	94,0	6,0	1,3	0,7	0,1	0,1	91,7	0,2	0,3	5,5	0,0	0,0
Руда Буква	34,1	65,9	4,1	1,2	0,7	1,4	67,4	0,2	1,5	23,1	0,4	0,0
Сеча Река	63,8	36,2	4,8	1,8	0,6	0,3	55,8	0,2	1,8	33,4	1,0	0,2
Скакавци	26,1	73,9	3,8	1,4	1,0	0,2	89,2	0,1	0,5	3,1	0,3	0,3
Стојићи	30,2	69,8	6,8	2,3	0,6	0,5	82,3	0,4	1,8	4,8	0,1	0,4
Субјел	95,1	4,9	0,6	0,2	0,2	0,1	88,7	0,1	0,3	8,3	0,0	1,4
Таор	22,1	77,9	3,9	1,8	0,6	0,2	72,3	0,0	1,4	16,0	3,6	0,0
Тубићи	99,0	1,0	3,9	0,4	0,0	0,0	81,9	0,0	0,0	12,0	0,1	1,7
Цикоте	62,8	37,2	3,9	1,1	0,1	0,2	53,0	1,0	0,6	40,0	0,0	0,1
Шеврљуге	92,0	8,0	4,5	1,5	0,9	0,5	70,6	0,1	1,1	17,8	0,5	2,5
укупно	65,3	34,7	3,6	1,2	0,5	0,5	70,8	0,2	1,0	20,9	0,6	0,6

Извор: Попис пољопривреде 2012, документациони материјал.

Прилог 19. Површина шљивика и број стабала шљива 2012. године

насеље	површина (ha)					број родних стабала		
	укупно	плантажни	%	екстензивни	%	укупно	плантажни	екстензивни
Бјелоперица	29,3	27,7	94,6	1,6	5,4	5.546	5.026	520
Брајковићи	79,4	52,2	65,8	27,2	34,2	20.154	15.095	5.059
Варда	52,1	51,8	99,4	0,3	0,6	14.130	13.985	145
Галовићи	28,5	21,6	75,9	6,9	24,1	6.870	5.627	1.243
Годечево	105,6	3,1	2,9	102,5	97,1	25.889	1.140	24.749
Годљево	65,8	62,9	95,6	2,9	4,4	16.119	15.619	500
Г. Полошница	34,5	3,9	11,3	30,6	88,7	8.240	1.400	6.840
Д. Полошница	31,7	6,1	19,2	25,6	80,8	8.030	2.280	5.750
Дреновци	129,5	125,6	97,0	3,9	3,0	32.728	32.074	654
Дубница	25,9	19,9	76,6	6,1	23,4	5.367	4.231	1.136
Косјерић (в)	16,3	11,9	72,7	4,5	27,3	3.811	3.075	736
Косјерић (с)	99,4	88,1	88,7	11,3	11,3	25.276	23.050	2.226
Маковиште	164,8	151,2	91,7	13,6	8,3	65.553	63.785	1.768
Мионица	41,3	37,9	91,6	3,5	8,4	8.586	8.305	281
Мрчићи	61,6	23,8	38,7	37,8	61,3	13.258	6.291	6.967
Мушићи	50,0	37,4	74,8	12,6	25,2	14.106	11.439	2.667
Парамун	34,7	32,4	93,5	2,3	6,5	9.479	8.409	1.070
Радановци	132,2	18,3	13,9	113,9	86,1	29.578	6.332	23.246
Росићи	64,3	62,0	96,5	2,3	3,5	13.394	12.730	664
Руда Буква	52,7	8,2	15,6	44,5	84,4	12.181	2.320	9.861
Сеча Река	133,6	68,1	50,9	65,5	49,1	39.133	23.888	15.245
Скакавци	78,8	19,7	25,0	59,1	75,0	16.355	5.283	11.072
Стојићи	39,3	11,9	30,4	27,4	69,6	7.670	2.832	4.838
Субјел	35,7	34,5	96,5	1,3	3,5	16.369	16.100	269
Таор	85,5	2,9	3,4	82,6	96,6	18.573	980	17.593
Тубићи	46,3	46,1	99,6	0,2	0,4	10.677	10.627	50
Цикоте	26,7	11,5	43,0	15,3	57,0	4.401	3.150	1.251
Шеврљуге	23,5	22,7	96,6	0,8	3,4	7.654	7.402	252
укупно	1.769,1	1063,4	60,1	705,8	39,9	459.127	312.475	146.652

Извор: Попис пољопривреде 2012, документациони материјал.

Прилог 20. Сточни фонд 1981-2011. године

насеље	говеда				свиње				овце				живина			
	1981	1991	2002	2012	1981	1991	2002	2012	1981	1991	2002	2012	1981	1991	2002	2012
Бјелоперица	315	192	142	102	220	205	136	216	707	482	257	396	1.458	940	917	814
Брајковићи	611	352	227	165	607	379	168	322	1.440	1.303	880	1.316	2.684	1.859	1261	3.094
Варда	325	234	128	120	327	262	190	178	1.553	1.219	886	720	1.068	857	659	605
Галовићи	226	134	97	43	142	149	87	99	497	575	579	454	1.013	719	719	682
Годечево	746	556	325	223	523	462	339	419	3.411	2.785	2226	1.536	1.819	1.497	1408	1.261
Годљево	428	287	141	68	397	310	147	122	1.257	1.290	1109	1.010	1.424	1.244	1085	814
Г. Полошница	199	115	82	98	212	209	179	96	771	711	645	372	437	359	435	352
Д. Полошница	189	146	60	46	204	159	65	58	710	690	236	378	528	429	239	168
Дреновци	664	457	230	212	420	496	283	305	2.118	1.728	1460	1.287	2.022	1.713	1498	1.176
Дубница	198	168	122	114	144	159	83	28	438	393	338	429	476	489	436	296
Косјерић (в)	142	84	27	25	243	201	70	65	396	350	177	259	1.721	1.314	678	425
Косјерић (с)	627	444	223	120	714	604	325	415	1.786	1.626	1248	1.399	3.767	2.728	2031	2.138
Маковиште	1.343	1.010	578	521	839	671	509	831	6.654	5.314	4075	3.006	2.853	2.882	2254	2.006
Мионица	364	234	137	90	228	211	122	158	672	733	565	508	879	745	596	517
Мрчићи	353	272	156	187	225	312	96	265	925	864	633	1.276	1.184	1.202	756	1.733
Мушићи	571	372	232	252	384	353	170	402	1.091	963	466	706	2.204	1.565	1026	1.109
Парамун	181	116	28	49	234	188	32	83	850	579	210	410	425	371	189	289
Радановци	793	591	346	300	590	649	389	456	2.933	2.361	1863	1.559	2.408	1.884	1539	1.295
Росићи	584	442	236	140	429	428	218	187	881	992	999	800	1.671	1.416	1140	863
Руда Буква	186	124	65	49	206	165	81	97	1.040	826	422	616	421	508	361	292
Сеча Река	954	632	317	176	905	700	435	567	3.630	2.918	2472	1.959	3.393	2.950	2206	2.051
Скакавци	482	380	209	224	365	407	219	412	809	935	714	887	1.194	1.166	927	1.054
Стојићи	290	187	86	85	181	165	44	75	868	745	391	1.129	971	832	635	1.025
Субјел	315	169	132	139	220	123	99	174	683	486	336	456	1.215	671	604	660
Таор	534	400	283	212	333	288	232	339	2.904	2.256	2094	1.422	987	847	1015	783
Тубићи	502	374	179	153	445	512	168	483	1.093	992	419	903	2.233	1.835	1353	1.525
Цикоте	263	177	94	41	188	162	100	106	900	560	409	502	944	757	675	579
Шеврљуге	178	139	77	58	154	123	100	138	357	423	386	463	633	531	571	696
укупно	12.563	8.878	4959	4012	10.079	9.052	5086	7.096	41.374	35.099	26495	26.158	42.032	34.310	27213	28.302

Извор: Popis stanovništva 1981, tabela 195; Попис становништва 1991, књ. 8; Попис становништва 2002, документациони материјал; Попис пољопривреде 2012, документациони материјал.

Прилог 21. Број ноћења у сеоском туризму Српске Црне Горе 1982–2013. године⁵⁸

год.	Сеча Река	Варда	Скак-авци	Росићи	Дреновци	Мио-ница	Брајковићи	Рада-новци	Мако-виште	Таор	Косје-рић (с)	Мушићи	Стојићи	уку-пно
1982	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1.111
1983	1.045	575	401	135	131	-	116	20	-	-	-	-	-	2.513
1984	1.653	440	481	-	-	-	-	462	-	-	-	-	-	3.036
1985	1.749	135	392	66	108	-	-	586	-	-	-	-	-	3.036
1986	1.757	65	532	-	43	-	-	427	-	-	-	-	-	2.825
1987	2.100	-	395	-	-	-	-	104	-	-	-	-	-	2.599
1988	1.892	-	602	-	-	-	-	126	-	-	-	-	-	2.620
1989	2.309	-	1286	-	-	-	-	123	-	-	-	-	-	3.718
1990	2.408	-	667	-	-	959	-	-	-	-	-	-	-	4.034
1991	2.099	121	421	-	-	897	-	-	-	-	-	-	-	3.538
1992	4.366	816	424	-	-	1.373	-	-	-	-	-	-	-	6.979
1993	2.670	656	-	-	-	1.103	-	-	151	-	-	-	-	4.580
1994	1.523	187	-	-	-	523	-	-	10	-	-	-	-	2.243
1995	1.413	8	-	-	-	441	-	-	66	42	-	-	-	1.970
1996	366	-	-	-	-	-	-	-	14	14	-	-	-	394
1997	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	383
1998	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	551
1999	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	241
2000	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	450
2001	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	579
2002	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	273
2003	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	360
2004	66	-	59	-	-	321	-	-	-	12	10	-	-	468
2005	21	-	67	-	-	342	-	-	-	57	-	-	-	487
2006	32	49	112	-	-	302	-	-	-	21	-	-	35	551
2007	8	24	231	-	-	390	-	-	-	29	-	-	67	749
2008	8	-	405	-	-	297	-	-	-	12	-	28	40	790
2009	52	-	541	-	-	589	-	-	-	24	-	21	20	1.247
2010	38	-	16	-	-	843	-	-	-	5	-	147	10	1.059
2011	17	-	175	-	-	1.317	-	-	-	-	-	6	13	1.528
2012	36	-	224	-	-	1.545	-	-	-	-	-	37	33	1.875
2013	-	-	122	-	-	627	-	-	-	-	-	32	70	851

Извор: Туристичка организација општине Косјерић, 2015.

⁵⁸ За 1982. годину и период 1997–2003. године нису доступни подаци по насељима.

Прилог 22. Основни подаци о насељима Српске Црне Горе 2011. године

месна заједница	катастарска општина	насеље	површина атара (km ²)	%	број становника	%
Брајковићи	Брајковићи	Брајковићи	13,16	3,4	715	5,8
Варда	Годечево 2	Варда	8,84	2,3	230	1,9
	Маковиште 2					
	Полошница 2	Доња Полошница	5,42	1,4	61	0,5
	Руда Буква	Руда Буква	7,42	1,9	95	0,8
Годечево	Годечево 1	Годечево	17,22	4,5	513	4,1
Годљево	Годљево	Годљево	10,34	2,7	257	2,1
	Парамун	Парамун	6,05	1,6	82	0,7
Горња Ражана	Дреновци	Дреновци	34,28	8,9	357	2,9
	Мрчићи	Мрчићи	18,33	4,7	258	2,1
	Стојићи	Стојићи	6,60	1,7	105	0,8
Горњи Таор Доњи Таор	Таор	Таор	27,41	7,1	303	2,4
Град Косјерић	Косјерић (варош)	Косјерић (варош)	3,34	0,9	3.992	32,2
Доња Ражана	Мионица	Мионица	10,46	2,7	148	1,2
	Росићи	Росићи	16,91	4,4	217	1,8
	Скакавци	Скакавци	15,36	4,0	239	1,9
Маковиште	Маковиште 1	Маковиште	36,68	9,5	705	5,7
Мушићи	Мушићи	Мушићи	9,24	2,4	305	2,5
Радановци	Дубница	Дубница	5,99	1,5	101	0,8
	Радановци	Радановци	28,52	7,4	369	3,0
Село Косјерић	Галовићи	Галовићи	8,35	2,2	209	1,7
	Косјерић (село)	Косјерић (село)	17,20	4,5	898	7,2
Сеча Река	Полошница 1	Гор. Полошница	5,49	1,4	113	0,9
	Сеча Река	Сеча Река	29,47	7,6	726	5,9
	Цикоте	Цикоте	7,55	1,9	225	1,8
Субјел	Субјел	Субјел	8,38	2,2	179	1,4
	Шеврљуге	Шеврљуге	4,98	1,3	277	2,2
Тубићи	Бјелоперица	Бјелоперица	9,51	2,5	265	2,1
	Тубићи	Тубићи	13,29	3,4	449	3,6
укупно			385,80	100,0	12.393	100,0

Извор: Попис становништва 2011, књ. 20; РГЗ, 2014.

БИОГРАФИЈА

Рајко Голић је рођен 15. августа 1982. године у Сарајеву. Основну школу је похађао у Сарајеву и Сремчици, а средњу школу у Власеници (Република Српска). Студије географије на Географском факултету Универзитета у Београду уписао је 2001. године. Дипломирао је 2005. године са просечном оценом 9,58, као први студент у генерацији. Дипломски рад „Географска проучавања Падинске Скеле и околине” одбранио је из уже научне области Регионална географија. За постигнуте резултате током студија, од стране Универзитета у Београду добио је награду Студент генерације Географског факултета за школску 2005/2006. годину. Магистарске студије на Географском факултету, смер Регионална географија, уписао је 2005. године и положио све испите са просечном оценом 9,83. Магистарски рад „Природни потенцијали у функцији регионалног развоја Малозворничког краја” одбранио је 2010. године.

Током основних студија, био је стипендиста Министарства просвете Републике Србије, а током постдипломских студија стипендиста Фонда за младе таленте Министарства просвете Републике Србије и стипендиста Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије. Од 2011. године запослен је на Географском факултету, на радном месту асистент за ужу научну област Регионална географија. У звању асистента изводи вежбе из следећих предмета основних академских студија: Регионална географија света I (студијске група географија и туризмологија), Регионална географија света II (географија), Туристичка географија света (туризмологија), Глобализација и интеграције у свету (просторно планирање и демографија), Регионална географија света (демографија) и Животна средина и регионални развој (геопросторне основе животне средине).

Објавио је 32 научна и стручна рада у зборницима са научних скупова и периодичним публикацијама, од чега шест радова у међународним часописима са SCI и SSCI листе. Коаутор је уџбеника географије за шести разред основне школе, као и два акредитована семинара за наставнике географије. Учествовао је на 14 научних скупова и у реализацији два научна пројекта. Члан је Српског географског друштва.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а РАЗКО ГОЛИЋ

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

СРПСКА ЦРНА ГОРА - САВРЕМЕНЕ ГЕОГРАФСKE ПРомЕНЕ
У ФУНКЦИЈИ РЕГИОНАЛНОГ РАЗВОЈА

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 28.1.2016

Разко Голит

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора РАЈКО ГАЛИЋ
Број уписа _____
Студијски програм ГЕОГРАФИЈА
Наслов рада СРПСКА ЦРНА ГОРА - САВРЕМЕНЕ ГЕОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ
У ФУНКЦИЈИ РЕГИОНАЛНОГ РАЗВОЈА
Ментор ПРОФ. ДР. МИЛА ПАВЛОВИЋ

Потписани РАЈКО ГАЛИЋ

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 28.1.2016

Рајко Галић

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Српска Црња Гора - савремене лебравске брзане у функцији регионалног развоја

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 28.1.2016.

Радо Јакић

1. Ауторство - Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.